

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА 2003
ТОМ 9

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. Б. Матяш (головний редактор),
Н. М. Христова (заступник головного редактора),
В. В. Бездрабко (відповідальний секретар),
Г. В. Боряк, І. Л. Бутич, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна, С. Л. Зворський,
С. Г. Кулешов, М. В. Ларін, Л. П. Одинока, Г. В. Папакін,
Р. Я. Піріг, В. А. Смолій, Д. В. Табачник, В. В. Федосов

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96 серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки"
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 3 від 27 грудня 2002 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
забороняється. Редакція не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає
оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати
тексти. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не
приймаються. При передруку публікацій посилання на "Студії з архівної
справи та документознавства" обов'язкове*

ISBN 966-625-010-1

0001
0002

© Український науково-дослідний інститут архівної
справи та документознавства, 2003
© Автори публікацій, 2003

ЗМІСТ

<i>Табачник Дмитро</i> Вступне слово.....	5
Архівна справа: історія та сучасність	
<i>Московченко Наталія</i> З історії створення центральних та місцевих архівів України.....	7
<i>Симоненко Ігор</i> Поєднання архівної роботи та краєзнавчих досліджень у діяльності губернських вчених архівних комісій.....	11
<i>Слободянюк Петро</i> Архівні установи в системі краєзнавчого руху.....	14
Теорія і методика архівознавства	
<i>Ворончук Ірина</i> Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI-XVII ст. (на прикладі волинських актових книг).....	17
<i>Матвиш Ірина</i> Енциклопедичний довідник з архівознавства: проблеми створення.....	22
Джерелознавчі галузі знань	
<i>Бедрабко Валентина</i> Історіографія краєзнавства.....	26
<i>Кудяко Сергій</i> Індивідуалізуюча історія й краєзнавство.....	35
<i>Коротенко Володимир</i> Джерела з генеалогії осіб духовного стану в Державному архіві Полтавської області.....	37
<i>Костриця Микола</i> Періодизація українського географічного краєзнавства.....	39
<i>Циганюк Василь</i> Краєзнавчий інформаційний ресурс: ОУНБ ім. К.А. Тимирязєва та шляхи його удосконалення.....	42
<i>Гузенко Сергій</i> Метричні книги як джерело з локальної історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.....	45
<i>Кулешов Сергій</i> До історії українського герба “Три зуб”.....	48
Документознавство: історія, теорія, практика	
<i>Сельченко Світлана</i> Особливості укладання відомчих переліків документів зі строками зберігання.....	50
Історія установ, товариств і об'єднань	
<i>Пиріг Руслан</i> Організація академіком М.С. Грушевським історико-регіональних досліджень.....	52
<i>Посохов Сергій</i> Джерела з історії університетів України другої половини XIX – початку XX ст. у фондах Російського державного історичного архіву.....	56
<i>Завальнюк Олександр</i> Архівні джерела про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.....	59
<i>Зозуля Сергій</i> Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Нижинської НДК історії культури та мови.....	65
<i>Титаренко Дмитро</i> Музеї Донбасу в період нацистської окупації.....	67
<i>Нестуля Світлана</i> Всеукраїнський археологічний комітет у світлі архівів ВЧК-ДПУ-НКВС.....	70
<i>Посохова Людмила</i> Використання архівних документів при вирішенні дискусійних питань з історії Харківського колегіуму.....	73
<i>Головатенко Віктор</i> Український комітет охорони пам'яток культури в світлі архівів українських спецслужб.....	76
<i>Кондратиюк Віктор</i> Архівні джерела з історії Новосубзької вчительської семінарії.....	79
<i>Бонь Олександр</i> Координація Всеукраїнським археологічним комітетом роботи місцевих музеїв в 1920-х роках.....	80
<i>Шекера Олег</i> Перспективи організації медичного страхування в Збройних Силах України.....	85
<i>Федоренко Михайло</i> Писемні джерела з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії.....	88
Історія міст і сіл у світлі архівних документів	
<i>Троцько Петро</i> Джерельна база багатомної “Історії міст і сіл Української РСР” та можливість її використання на сучасному етапі.....	91
<i>Дмитрук Володимир</i> Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року та перспективи її реалізації на Вінниччині.....	94
<i>Комарницький Олександр</i> Архівні джерела про політичне життя містечок Правобережної України доби Української революції.....	96
<i>Пиріг Олександра</i> Історія села Гуляники на Київщині.....	99
<i>Кавун Максим</i> Джерела з історії міст Півдня України XVIII – XIX ст. в архівосховищах Росії: інформаційні можливості (на прикладі м. Катеринослава).....	101
<i>Гамза Володимир</i> З історії болгарської колонії Тернівка на півдні України.....	104
<i>Момот Людмила, Добряля Людмила</i> Історія міст і сіл Слобожанщини у виданнях Державного архіву Харківської області.....	105
<i>Пришляк Володимир</i> Історія села Стриганці на Бережанщині XVI – XVIII ст.....	108
<i>Парамонов Андрій</i> Проведення етнографічних і краєзнавчих досліджень у Дворічанському районі Харківської області.....	110
<i>Старовойтов Микола, Запорожцев Микола</i> Основні напрями краєзнавчих досліджень на Луганщині у 1990-х рр.....	113
<i>Студенніков Ігор</i> Євротепон “Нижній Дунай” як об'єкт історико-регіональних досліджень.....	115
<i>Гайдукевич Елена</i> Маєтності Української Греко-Католицької Церкви в Перетинську.....	118
<i>Ядошук Вікторія</i> Розвиток краєзнавчого туризму в євротепоні “Буї”.....	121

Огляди архівних фондів

<i>Чорний Дмитро</i> Документи державних архівів областей України та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі про міста України на початку XX ст.: порівняльний аналіз інформаційних можливостей фондів.....	123
<i>Пірко Василь</i> Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної України XVII–XVIII ст.....	126
<i>Клименко Тетяна</i> Документи Держархіву Черкаської області як джерельна база краєзнавчих досліджень.....	129
<i>Кожечкін Анатолій, Попов Олексій</i> Фонди туристсько-екскурсійних організацій 1920–1930-х рр. у Державному архіві в Автономній Республіці Крим.....	133
<i>Юдіна Лариса</i> Документи Державного архіву Харківської області як джерело у вивченні персоналія та родоводів Слобожанщини.....	134
<i>Винокурова Файна</i> Доля євреїв Трансністрії під час німецько-румунської окупації: огляд архівних джерел.....	138
<i>Платонова Надія</i> Депортація населення західно-українських областей у 1948–1950 рр.....	143
<i>Тешірова Надія</i> Фонди центральних архівних установ Росії як джерело вивчення поміщиків України.....	146
<i>Галочак Сергій</i> Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації "остарбайтерів" - подолян у нацистському рейху.....	148
<i>Нестуля Сергій</i> Епістолярія українських дисидентів другої половини 1940-х – початку 1950-х років.....	150
<i>Гика Володимир</i> Фонди Державного архіву Волинської області – джерельна база для досліджень історії та культури краю.....	154

Видатні архівісти України

<i>Павловська Надія</i> Видатний український архівознавець В. І. Веретенников та його діяльність щодо збереження архівних документів з історії регіонів України.....	156
<i>Барабаш Надія</i> Краєзнавчі дослідження М.М. Білозерського.....	160

Архівознавство за кордоном

<i>Старостін Євген</i> Ризька мирна угода 1921 р.: проблеми архівної реституції.....	163
<i>Шумейко Михайло</i> Білоруські архіви та краєзнавство в 1920-і рр.....	166
<i>Палієнко Марина</i> Форум уторських архівістів.....	171
<i>Киштимов Андрій</i> Архівні документи на сторінках історико-документальної хроніки міст і районів "Пам'ять": білоруський досвід.....	171

Архівні відкриття

<i>Титар Вадим</i> Доньки харківського купця Синякова – музи футуризму.....	174
<i>Анохіна Людмила</i> Життя в мистецтві.....	177

Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

<i>Горбик Вячеслав</i> Історико-культурна спадщина в контексті духовного розвитку сучасної України.....	179
<i>Непаміщій Андрій</i> Бібліографія бібліографії історичного краєзнавства Криму: до питання про сворення повного зводу.....	182
<i>Нестуля Олексій</i> Попередній аналіз бази даних жертв політичних репресій 1920–1950-х рр. Полтавщині.....	186
<i>Данилюк Юрій</i> Розробка фондів державних архівів у контексті реалізації Державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією".....	188
<i>Багмет Михайло, Лавіна Людмила</i> Підготовка Миколаївським центром політичних досліджень публікацій про видатні постаті південного регіону України.....	190
<i>Гурбова Людмила</i> Історія губерньського міста С у відеофільмах.....	191
<i>Ченуренко Яна</i> Краєзнавчі документи в бібліотечно-архівній колекції "Фонд Президентів України".....	193
<i>Матія Ірина</i> Джерела з історії Української революції.....	194

Ювілеї

<i>Боряк Геннадій, Матія Ірина</i> Особистість ученого в бібліотечно-інформаційній сфері сучасного суспільства. До 70-ліття академіка НАН України О.С. Ошипенка.....	197
Відомості про авторів.....	200

ВСТУПНЕ СЛОВО

На межі тисячоліть в українському суспільстві активізувалася краєзнавча тема. Традиційним стало проведення всеукраїнських, регіональних наукових теоретичних, методичних, освітніх краєзнавчих конференцій, з'їздів краєзнавців, на яких досліджується й обговорюється широке коло актуальних проблем регіональної історії. Розпочали існування та діяльність нові краєзнавчі центри, регіональні, місцеві осередки, провідне місце з-поміж яких належить Всеукраїнській спілці краєзнавців. Краєзнавство поступово, але впевнено входить до переліку навчальних дисциплін загальноосвітньої та вищої школи. Поряд із відродженням репресованого у 1930-і рр. журналу "Краєзнавство" з'являються нові періодичні видання. Історичне краєзнавство, регіональна історія дедалі частіше потрапляють у центр уваги науковців.

Актуальність краєзнавства пояснюється не тільки станом науки, яка в епоху постмодернізму відчутно переймається локальним, індивідуальним, екзистенціальним в об'єкті, предметі науки, але й процесами творення України як держави. Національне в державотворенні вже не є відокремленим феноменом теоретичного походження. Духовна активність часу національного відродження спонукає пізнання себе в цілому, зокрема – рідного краю.

Тому в умовах розбудови України на сучасному етапі виняткового значення набувають питання розвитку краєзнавства, яке гідне вважатися джерелом духовності, культури народу. Політичні трансформації держави, що пов'язані з її демократизацією, підвищують ступінь активності у громадському житті особи, вагу та значення в політичних процесах територіальної (місцевої) громади. Це сприяє збільшенню кількості, масштабності, урізноманітненню краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його громадських і державних форм.

Актуальним є узагальнення його досвіду. Важливо зробити краєзнавчу спадщину надбанням усіх поколінь, прикладом виховання почуття причетності до історії народу, відповідальності за те, що визначає зміст понять *батьківщина* і *Батьківщина*.

Постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2002 р. відповідно до статті 1 Указу Президента України від 23 січня 2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" затверджено "Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року". Серед завдань, передбачених Програмою, проведення серйозних теоретичних студій, удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, сприяння формуванню у громадян усвідомлення своєї відповідальності за збереження і примноження духовних скарбів, підтримка тематичних видань.

Суспільна ефективність краєзнавства багато в чому залежить не тільки від організаційних зусиль, але і від ступеня осмислення його теоретичних основ, а останнє не може бути досягнуто без наукового аналізу історичного досвіду.

За таких умов перспективним і необхідним є залучення архівістів до участі у реалізації "Програми розвитку краєзнавства". У цьому нас переконує тривалий у часі, плідний за

результатами досвід співпраці краєзнавців і архівістів, із-поміж яких чільне місце належить унікальному енциклопедичному виданню – "Історії міст і сіл Української РСР", створеному подвигницькими зусиллями багатотисячного колективу істориків-краєзнавців на чолі з патріархом вітчизняного краєзнавства академіком НАН України Петром Трощком.

Інформаційний потенціал Національного архівного фонду України є надзвичайно потужним. Важливими напрямками роботи архівів України мають стати створення електронних каталогів, щодо наявної у НАФ України інформації із регіональної історії, історичного краєзнавства; проведення тематичних різного рівня виставок, участь у спеціальних видавничих проєктах та ін. Це дозволить повніше репрезентувати загальну історію України, Східної Європи, цивілізації, зробить відкритішими нас для світу, а отже й зрозумілішими.

Міжнародна наукова конференція зібрала кращих представників науки, освіти, архівістів України, Білорусі, Росії, Польщі, Угорщини. Про високий науковий статус конференції свідчать статистичні дані, зроблені секретаріатом форуму, – 25 докторів і 67 кандидатів наук, що разом складає понад 72% від загальної кількості учасників.

Шляхи інтеграції архівів та краєзнавства можуть розширити обрії науки, спонукаючи нас до нових пошуків, вічного пізнання істини через "віднайдені" в інформаційному просторі факти, події, явища.

Бажаю організаторам наукової конференції, її учасникам здоров'я, плідної роботи, натхнення, творчих здобутків.

Від імені Національного архівного фонду України та Національного історико-меморіального музею Слава України дякую Вам за запрошення та участь у конференції. Дякую за цінні пропозиції та рекомендації, які допоможуть покращити роботу архівів та краєзнавства. Дякую за цікаві та інформативні доповіді, які допоможуть збагатити знання про історію України та її регіони. Дякую за дружбу та співпрацю. З повагою,
Олена Вікторівна Білашук
Директор Національного архівного фонду України
Директор Національного історико-меморіального музею Слава України

Наталія Московченко

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Одним з першочергових завдань, які довелося вирішувати створеному 1921 р. Головному архівному управлінню, стала організація роботи центральних архівів України у Києві й Харкові та створення мережі місцевих архівних установ.

У червні 1922 р. в Києві було створено філію Головарху по Правобережжю. До того часу у Києві з 1921 р. діяло Головне управління з архівних справ, згодом – Київський губарх. Рішенням колегії Головарху від 29 березня 1922 р. Київський губарх реорганізовувався у філію Головарху для керівництва архівною справою Київської губернії. Це означало, що він фактично виконував функції Київського губарха¹; 19 липня 1922 р. колегією Головарху Київській філії Головарху було підпорядковано Київську, Подільську та Волинську губернії². Структура установи включала адміністративно-організаційну частину, канцелярію та фінансово-матеріальну частину. За даними на серпень 1922 р., у філії працювало разом з технічним персоналом всього 14 осіб. Очолював філію В. Міяковський³.

Керівна Київська філія Головарху, вважала необхідним створення "Головного архіву", основу якого повинні були скласти архівні фонди, розпорошені по різних сховищах міста. Основні фонди майбутнього "Головного архіву" планувалося розмістити у приміщенні колишньої Софійської духовної школи, яке було передано Архівному управлінню за наказом Київського губревкому від 21 липня 1920 р. Однак в силу різних обставин (бойові дії, зміна влади, недостатнє фінансування, ремонт) Головний архів отримав його тільки 22 травня 1922 р.

Архівні фонди Києва зберігалися також в інших сховищах міста. У приміщенні колишньої Духовної консисторії знаходилися архівні документи цієї установи, у підвалах колишніх Присутствених місць, обладнаних під архів ще у першій половині XIX ст., розмістилися фонди Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, Київського губернатора, Київського губерньського правління тощо. На території Києво-Печерської Лаври зосереджувалися документи військових частин. Фонди, що розмістилися у цих сховищах, увійшли до Всеукраїнського головного архіву. На його базі у травні 1922 р. було створено Київський центральний історичний архів. Він складався з чотирьох відділів: архіву давніх актових книг, обласного архіву, архіву релігійних культів та військового архіву⁴.

Історико-революційні документи Правобережжя увійшли до складу фондів Центрального архіву революції, який виокремився з Київського центрального історичного архіву. Разом з Київським центральним історичним архівом він розташувався у будинку Софійської духовної школи. Крім сховищ згаданих архівів у цьому

приміщенні було відкрито виставочний зал Центрального архіву революції. Архів комплектувався місцевими виданнями Книжкової палати, плакатами Рату та іншими ілюстрованими і друкowanими матеріалами. За кошти Наркомосвіти, придбав бібліотеку, що належала адвокату А.К. Михайловському. Пройснував цей архів лише другу половину 1922 р., у 1923 р. він знову став історико-революційним відділом Київського центрального історичного архіву.

У Харкові Головарху підпорядковувалися Харківський центральний архів революції та Харківський центральний історичний архів.

Створений 1920 р. Слобожанський архів революції у січні 1922 р. було реорганізовано у Харківський центральний архів революції⁵ з трьома відділами: архівних матеріалів, який зосереджував секретні документи канцелярії харківського губернатора з 1882 р., харківського поліцеймейстера, судової палати, губерньського жандармського управління, охоронного відділення та ін., друкowanих видань та ілюстративно-меморіальних матеріалів.

Також у підпорядкування Головарху у 1922 р. було передано Харківський центральний історичний архів. Цей архів було створено 1880 р. при Харківському історико-філологічному товаристві. У ньому зосередилися документи з історії Гетьманщини та Слобідської України, Харківської губернії, особові фонди місцевих діячів науки та культури тощо. Він складався з Слобідського, Лівобережного та Харківського відділів⁶.

Поза системою Головархіву перебував Київський архів стародавніх актів (створений 1852 р.), який підпорядковувався Українській Академії наук. В Академії, крім того, існувала посада уповноваженого для нагляду за архівами Київських монастирів. У серпні 1919 р., згідно з розпорядження Раді народних комісарів вищих навчальних закладів (СКВУЗ), Київський центральний архів стародавніх актів перейшов у відання Головного архівного управління. Про це було складено акт приймання за підписом комісара університета та інспектора Головного архівного управління від 13 серпня 1919 р. Після захоплення Києва денікінцями впродовж серпня – грудня 1919 р. Архів стародавніх актів було повернуто у відання Київського університету. Після закінчення громадянської війни архів було передано Головному архівному управлінню у Києві на підставі акту від 1 лютого 1921 р. між представниками останнього, Академією наук та адміністрацією архіву та затверджено комісією Губпрофосвіти 1 березня 1921 р. ВУАН порушило питання про передачу архіву у власне підпорядкування, мотивуючи необхідність цього кроку великою науковою цінністю архіву, залучення архівної інформації якого до наукового обігу було під силу тільки

АН. До того ж, підкреслювалося у проханні, вона мала достатню матеріально-фінансову базу. Передача відбулася, причому наголошувалося, що архів складає частину Постійного архівного фонду та керується у своїй діяльності існуючим в Україні архівним законодавством, але у фінансовому та науковому відношенні підпорядковується ВУАН. У підпорядкування ЦАУ цей архів перейшов лише 1924 р.

Таким чином, у 1922 р. одне з першочергових завдань Головарху було виконано – була організована робота центральних архівів у Києві (Центральний історичний) та Харкові (Центральний історичний та Центральний архів революції). Ці установи були повністю сформовані: в основному було визначено їх документальний склад, структуру, налагоджено роботу. Архіви мали кваліфіковані кадри, яким було під силу і упорядкування документів на найвищому рівні, і наукове використання архівної інформації.

Паралельно з вирішенням завдання щодо організації роботи центральних архівів Головарх забезпечував розгортання мережі місцевих архівних установ. Протягом 1922 р., згідно з положенням про Головне архівне управління, створювалися губерніські архівні управління, в окремих випадках цей процес затягнувся до 1924 р. (Донецька губернія). У цей час було створено такі місцеві архівні органи: губархи, губерніські історичні архіви, губерніські історико-революційні відділи. Завдяки інструкції Головарху від 9 лютого 1922 р. губархи отримали право організовувати повітові архівні управління, на які покладалося проведення заходів щодо охорони, реєстрації та опису архівних матеріалів південної території, створення архівосховищ, розбір, описання, дослідження і видання архівних документів, їх популяризація, підготовка спеціалістів архівної справи. При губархах створювалися експертно-перевірні комісії для проведення первинної обробки фондів та передавання їх до історичних архівів.

За 1922 р. було створено 11 губархів: Харківський, Одеський, Чернігівський, Полтавський, Житомирський, Вінницький, Катеринославський, Миколаївський, Олександрівський, Донецький та Кременчуцький. Крім того, Київський філіал Головарху та Кам'янське-Подільське повітове управління⁷.

Харківський губарх було створено 28 лютого 1922 р. Його найважливішими завданнями у 1922-1923 рр. стали переєстрація та реєстрація існуючих харківських архівів, за основу якої були взяті дані попередньої реєстрації, забезпечення охорони архівів; перевезення архівних фондів, яким загрозувало знищення, до резервного архівосховища Центрального історичного архіву; пошук, вилучення та описання історико-революційних матеріалів для Центрального архіву революції. Співробітники Губарху виявили та зареєстрували понад двісті архівів. Проводилася велика робота з організації їх збереження: опломбовувалися та перевозилися до резервного архівосховища архівні фонди, вживалися заходи

щодо попередження незаконної торгівлі архівними документами, велася роз'яснювальна робота в установах та організаціях. 10 тисяч справ розібраних архівів колишнього Жандармського управління та Охоронного відділення були передані до Центрального архіву революції. З архіву Харківського губерніського правління були вилучені та передані до Центрального архіву революції справи Генерал-губернаторського та Губернаторського архівів.

У Харківській губернії архіви перебували у значно складнішому становищі. Крім окремих випадків (у Вовчанську, наприклад, повітова архівна секція організувала "Науковий архів", куди було звезено більшість місцевих архівних фондів) архіви потребували термінових заходів з охорони та концентрації історичних документів. Працівники Харківського губарху, який очолював С. Іванов, відвідували повіти з метою виявлення та реєстрації архівних документів. На жаль, можливості їх були обмежені нестачею коштів та кваліфікованих співробітників.

В Одесі за наказом губревкому 21 березня 1920 р. за зразком архівних органів РСФРР було створено Одеське обласне управління архівними справами, Обласний державний архів, а також Губерніську комісію в справах збирання архівних матеріалів. Мета в них була одна – зібрати документальні матеріали всіх дореволюційних установ і налагодити архівну справу в нових, радянських установах⁸. У квітні 1921 р. Обласне архівне управління перейшло у відання Одеського губкомісу, а у квітні 1922 р. було реорганізовано в Одеський губарх.

Одеський губарх провів переоблік всіх сховищ м. Одеси, перевіз та сконцентрував у місцевому архіві фонди Переселенського управління Південного краю, Попечителя учбового округу, Червоного хреста, Румунського фронту, Тираспільського жандармського управління та ін. Одночасно проводилося упорядкування та описування архівних матеріалів. На кінець 1922 р. в Одеському архіві було зосереджено 23 величезних фонди обсягом до півтора мільйона одиниць збирання з кінця XVIII ст. до 1917 р. та документи періоду громадянської війни. З цих матеріалів у відання Одеського істпарту було передано документи колишніх карних органів царизму та колекції прокламацій, листівок, газет, фотографій, плакатів та ін. за 1917-1921 рр. Для збирання матеріалів військових установ у квітні 1921 р. було створено Одеський філіал військової секції ЄДАФ.

Особливо великі труднощі доводилося долати архівістам, які збирали архівні матеріали в районах. Організація районних та міських архівів на Одещині почала проводитися лише в 1932 р., а доти документи волоських та сільських правлінь, станових приставів, документи з історії громадянської війни та ін. виявляв і концентрував Одеський губарх. Влаштувалися виїзди інспекторів-інструкторів губарху на місця, надавалася допомога районними установами, які діяли за вказівками

губернського та окружних виконкомів. З метою популяризації архівної справи та підвищення кваліфікації працівників відомчих архівів у 1924–1925 рр. при Одеському губернському архівному управлінні були організовані курси з архівознавства. На початку 1926 р. вийшов друком збірник законодавчих актів уряду з питань архівної справи, що фактично став підручником для працівників архівів. Створена в цей час при Одеському архівному управлінні Наукова рада допомагала поліпшити наукову розробку архівних матеріалів. До її складу, крім архівістів, входили представники Одеського університету, товариств історії та старовини, інших наукових, партійних та радянських установ.

Чернігівська губернія була однією з найбагатших в Україні губерній за кількістю історичних документальних джерел з історії Лівобережної України XVIII ст. Опікувалася архівами Чернігова та губерній секція Вукопмису. У вересні 1920 р. вона була перетворена у Губкопмис, який з 30 грудня 1921 р. було реорганізовано у Підвідділ у справах музеїв, архівів та охорони пам'яток старовини і мистецтва при Губнарпросвіті (Губмузеї). Надання архівних функцій Губмузею у той час, коли 3 вересня 1921 р. в Україні було створено Головарх, а на місцях – губархи, свідчило про слабкий зв'язок з центром.

Значна кількість чернігівських архівних фондів розміщувалася в окремому двоповерховому будинку – так званому “Мазепинському палаці”, який отримав назву “І-й Радянський архів”. Але приміщення Мазепинського палацу не вистачало для розміщення всіх історичних документів, що знаходилися у місті. Брак необхідних приміщень призвів до того, що матеріали ліквідованих установ залишалися на старих місцях. Неможливість забезпечення їх охорони спровокувала використання архівних приміщень під господарські склади. Це ставило архівні документи перед загрозою розкрадання та знищення. Для захисту архівів Чернігівський губвиконком видав обов'язкову постанову від 9 червня 1923 р. № 107 “Об архивах”.

У повітових містах, селах та містечках архіви майже всі загинули. Найкраще архівна справа була поставлена у Ніжині, де місцевий окрвиконком видав 29 травня 1923 р. обов'язкову постанову № 23 про заборону нищення матеріалів та про передачу їх у відання губарху.

У Полтаві та Полтавській губернії архівною справою опікувалася Губкопмис, створений ще на початку 1920 р. Але у його складі не було архівної секції. Виділення архівних матеріалів для утилізації у 1921 р. в Полтаві займалася Губернська архівна комісія.

Зв'язок центру з периферією також був дуже слабкий. У деяких повітах Полтавщини існували укопмиси, окремі з них були досить активними (Миргородський укопмис та Роменський, який концентрував архівні матеріали у своєму музеї), але в інших волостях архівам приділяли мало уваги.

У Полтаві існував Центральний історичний архів Полтавщини, заснований ще за ініціативою губернського земства після лютийської революції 1917 р. Спочатку ним відало земство, потім Губнарсовета, а з 1922 р. – Губарх. В архіві були зосереджені цінні історичні документи XVIII–XIX ст. з історії Полтавщини. Серед них зберігалися фамільні фонди Ретіна, Кочубея, Скоржинської, що мали у своєму складі документи з історії кріпосного господарства та зовнішньої політики Росії. У історико-революційному відділі були зосереджені матеріали Полтавського жандармського управління, губернатора, міської поліції, деяких установ 1917–1920 рр.⁹ Штаб архіву налічував 10 чоловік, але у 1921 р. майже всі вони мали працювати за завданнями Губернської архівної комісії, що відволікало їх від безпосередніх обов'язків. Разом з тим архів формально вважався відділом Центрального пролетарського музею Полтавщини та залежав від нього. Збережені у Полтаві особові фонди частково концентрувалися у підвідділі знаменитих полтавчан Полтавського історичного музею.

Полтавський губарх остаточно сформувався 26 серпня 1922 р., майже через рік після створення Головарху. Першочергові організаційні питання, що розв'язувалися Губархом, зводилися до розподілу матеріалів між Полтавським історичним архівом та його історико-революційним відділом; встановленням тісного контакту з Істлартром; забезпеченням збереженості документів у самій Полтаві та в 11 повітах Полтавської губернії. Завдяки звертаням Губарха до повітових виконкомів, відділів наросвіти, статборо було врятовано багато цінних історичних документів, наприклад, архів та бібліотеку української письменниці О. Пчілки у Гадячі¹⁰.

У період громадянської війни багаті на документи архіви Волині були частково знищені, але до 1921 р. збереглося ще багато документів: з фондів Волинського губернського управління, губернатора, губернського із селянських справ присутствія та ін. – всього до 2 млн одиниць зберігання¹¹. Всі архівні фонди залишалися у своїх старих приміщеннях, що не завжди відповідали належним умовам зберігання документів. У більшості випадків вони знаходилися у віданні тих радянських установ, які зайняли ці приміщення. Наприклад, фонди колишнього Окружного суду та З'їзду мирових суддів знаходилися у приміщенні і, головне, у віданні Нарсуду; фонди Губернського земства – у приміщенні та віданні Раднаргопсу; фонд Миської управи – у віданні Комуногоспу тощо. І тільки 3 фонда з 11 були у безпосередньому віданні Волинського губарху. Таким чином, збереглася відомча власність на історичні документи, яка була використана деякими з них у власних цілях.

У Волинській губернії та, головним чином, у Житомирі, архівною справою опікувалася Архівна секція Губкопмису. Упорядкуванням архівів у 1920–1921 рр. займалися експертні комісії м. Житомира. У жовтні

1921 р. їх змінила Губернська архівна комісія, яка займалася виділенням непотрібних архівних матеріалів для утилізації.

Волинський губарх створився у Житомирі 15 червня 1922 р. Як і в інших губерніях, його діяльність була спрямована у першу чергу на облік та забезпечення збереженості архівних документів. Він домігся наказу губвиконкому про переєстрацію Губархом всіх архівів м. Житомира та про заборону торгівлі архівними документами. При Волинському губарху було створено історико-революційний відділ, переданий у відання Істпарту.

Зв'язку з губернією майже не було. Існують лише деякі відомості про діяльність 4 укупмисів з архівними секціями при них. До проведення заходів по збиранню та забезпеченню збереженості архівних документів відключалася місцева інтелігенція. Так, наприклад, з Ізяславського повіту за допомогою місцевих вчителів вдалося отримати залишки місцевих архівів. Активно діяв Старокостянтинівський укупмис.

У Катеринославі до створення Губарху функціонувала Архівно-археологічна комісія. У 1920-1922 рр. вона активно прогидіяла спробам Поліграфічного відділу Раднаргоспу та Південпаперу, які під приводом паперової кризи намагалися віддати на переробку місцеві архівні матеріали до виділення з них цінних історичних документів.

Катеринославський губарх було створено 1 лютого 1922 р. Його першочерговим завданням стало відстоювання прав на володіння архівними документами з послідовником Південпаперу – Паперотрестом, який пред'явив претензії щодо цих архівів. У безпосередньому відданні Губарху було два великих архівосховища: Губернського правління та Духовної консисторії. Крім них у Катеринославі знаходилися фонди Генерал-губернатора, Казенної палати, Окружного суду, Казначейства тощо. Усі перелічені матеріали склали основу майбутнього Катеринославського губернского історичного архіву.

У Катеринославі було створено історико-революційний відділ Губістарху, що знаходився у приміщенні організованого Істпарту Музею революції, коштом якого він утримувався. До складу історико-революційного відділу увійшли справи колишнього Катеринославського губернского жандармського управління та Охоронного відділення, справи тасмних частин канцелярії Генерал-губернатора, Губернского правління. Ці матеріали формально надходили до Музею революції.

Найбільшими центрами концентрації архівних матеріалів на Поділлі у цей період були міста Кам'янець-Подільський і Вінниця.

У лютому 1921 р. у Кам'янець-Подільському існував Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтв та природи (Камподкост) з архівною секцією у своєму складі, яка підпорядковувалася Київській філії Головарху та Губернська архівна комісія по вилученню та утилізації архівних матеріалів. Ревком було видано наказ про

реєстрацію архівів, які стали надходити у відання архівної секції. Фонди Духовної консисторії та Губернського правління створили так званий Центральний архів. Але переважна більшість архівних фондів залишалася під опікою установ, які займали приміщення, де знаходилися ці матеріали. Зв'язок з центром був дуже слабкий, архівні установи на місцях не знали офіційних розпоряджень центра. Наслідком цього було те, що навіть після виходу постанови від 3 вересня 1921 р., яка ліквідувала архівні секції і губернські архівні комісії, Подільський губвиконком присвоїв Губернській архівній комісії назву Головархіву. 1 травня 1922 р., беручи до уваги важливість історичного матеріалу, зібраного у Кам'янець-Подільському, було створено Кам'янець-Подільське районне архівне управління.

У Вінниці існувала архівна секція при Губкомісії. Подільський губарх було створено у Вінниці наказом Губнаросвіти 1 квітня 1922 р. 28 квітня 1922 р. Вінницький губвиконком видав наказ № 193 про реєстрацію архівів Подільської губернії¹². Для боротьби з таємним продажем архівних матеріалів на базарах та у лавках було також видано постанову Губвиконкому¹³. У повітах Подільської губернії архівні потреби мали особливого нагледу. На повітових та волосних інструкторів Наросвіти покладалася обов'язки тимчасових уповноважених Губарху. Але й ці заходи через відсутність коштів для оплати роботи уповноважених не могли дати позитивних результатів. Нестача коштів для оплати відряджень співробітників Губарху до місцевих архівів для проведення перевірки перешкождали роботі по реєстрації архівів – у повітових архівах було зареєстровано тільки залишки архіву судових установ Умищного повіту та колишніх Миської управи і Сирітського суду у Проскуріві. З кінця 1922 р. Подільський губарх концентрував архівні матеріали ліквідованих частин Червоної армії, дислокованих на території Подільської губернії.

У м. Олександрівську (Запоріжжя) існував так званий Архів установ м. Олександрівська. До його складу входили документи колишнього повітового казначейства та міської управи, а також друковані видання земської управи. Частково матеріали зберігалися на книжковому складі. Тимчасово за матеріалами наглядала музейна секція.

Губархи не обмежувалися боротьбою за збереження документів. Вони проводили популяризацію архівної справи. З цією метою співробітники губархів розміщували у пресі статті про значення архівів, друкували цікаві документи. Залучався до цієї справи й суспільний загал. Так, Чернігівський губарх видав мандати на охорону архівних матеріалів радянським службовцям за місцем їх роботи. Волинський і Харківський губархи також доручили піклування про архівні документи місцевій інтелігенції, яка виконувала ці доручення безоплатно. Для популяризації архівної справи на сторінках подільської газети "Голос труда" під загальним заголовком "Изучение прошлого" друкувалися відомості

по місцевий Губарх, документи з історії революції за матеріалам Полтавського губерньського жандармського управління.

1923 р., згідно з “Положенням про Центральне архівне управління”, Головарх при Наркомосвіти УСРР реорганізовувався в Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК. Укрцентрархів продовжив роботу по організації та розвитку архівної справи в Україні, яку проводив Головарх.

Значення діяльності Головарху для розвитку краєзнавства полягає в ліквідуванні про розвиток місцевих архівів, збереження історичних документів та архівних фондів, що висвітлювали історію як всієї України, так і окремих її регіонів.

Ігор Симоненко

ПОЄДНАННЯ АРХІВНОЇ РОБОТИ ТА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКИХ ВЧЕНИХ АРХІВНИХ КОМІСІЙ

Губернські вчені архівні комісії (ГВАК) були засновані у 1884 р. Головною метою роботи комісій визначалися розгляд та збереження архівних справ з місцевих архівів, не потрібні для поточного діловодства і призначені для знищення, але становили науковий інтерес¹. Водночас із відкриттям архівної комісії засновувався губерньський історичний архів для зберігання і наукової обробки вилучених справ. В окремому пункті “Положення” про створення ГВАК зазначалося, що ці комісії “незалежно від свого прямого обов’язку можуть, за місцевими обставинами, включати у коло своїх занять розшук, опис та пояснення усяких інших пам’яток старовини”. Використання цього незначного доповнення дозволило місцевим краєзнавцям широко трактувати коло завдань комісій, пристосовуючи свою науково-практичну діяльність до місцевих умов, і перетворило ці установи у своєрідні краєзнавчі історичні товариства.

Мережа ГВАК була створена в останні десятиріччя XIX – на початку XX ст., коли постала нагальна потреба у заснуванні регіональних наукових архівів, які б зберігали історичні матеріали, вилучені з різноманітних відомчих губерньських та повітових архівних зібрань. Щорічно знищувалися сотні тисяч науково неопрацьованих документів. Дедалі поглиблювалася відсталість Російської імперії у галузі розбудови архівної справи. З іншого боку, ще був час оформлення краєзнавства як широкого громадського руху і наукової дисципліни. На зміну поодиноким подвижникам-аматорам, які з початку XIX ст. розробляли окремі питання природознавства, історії, культури відповідних регіонів, приходять організовані товариства, що об’єднували десятки представників провінційної інтелігенції і пов’язаних з ними академічних вчених зі столичних та університетських центрів. Сукупність цих чинників призвела до появи таких своєрідних організацій, як губерньські вчені архівні комісії, які поєднували у собі водночас і державні

¹ ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 57, арк. 21.

² Там само, арк. 41.

³ Там само, спр. 51, арк. 4, 5.

⁴ Там само, спр. 119, арк. 19–20.

⁵ Там само, спр. 57, арк. 2 зв.

⁶ Там само, спр. 72, арк. 132.

⁷ Там само, арк. 88–88 зв.

⁸ *Полєвітков Б.Г., Сунрун П.В.* Організація архівної справи на Одещині: З історії архівного будівництва на Україні: 36 статей, присвячених 40-річчю Радянського архівного будівництва на Україні. – Х, 1958. – С. 78.

⁹ Архівна справа. – 1925. – Кн.1. – С.70.

¹⁰ ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 23, арк. 46.

¹¹ Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 21–27.

¹² “Вісті”, № 193, 28.04.1922.

¹³ Там само, № 203, 06.05.1922.

архівні установи (формально), і наукові краєзнавчі товариства (фактично).

Із загальної кількості ГВАК – 39, на території України існувало 6 вчених архівних комісій: Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Катеринославська і Полтавська (1903), Київська (1914). Форми і пріоритетні напрями роботи кожної архівної комісії відрізнялись залежно від конкретних місцевих умов, хоча, в цілому, вони співпадали для більшості ГВАК. Це були архівна та археографічна діяльність, збирання свідомств про інші категорії пам’яток – археологічні, архітектурні, етнографічні, пам’яток охоронні заходи, фольклорні дослідження, формування музейних колекцій місцевих старожитностей, видавнича та популяризаторська робота, координаційна діяльність². Широкий спектр досліджень членів архівних комісій, таким чином, охоплював майже усі питання, які вивчає і сучасне історичне краєзнавство. До і після губерньських вчених архівних комісій таких установ, які б комплексно займалися і архівною роботою, і регіональними історичними дослідженнями, не було.

Робота з місцевими зібраннями архівних матеріалів була головним обов’язком кожної вченої архівної комісії. Члени комісій оглядали відомчі архівосховища, вилучали документи для зберігання в історичних архівах, впорядковували архівні справи, складали описи, оприлюднювали друком найцікавіші матеріали. При цьому досліджувались майже всі категорії архівів: державні, відомчі, органів місцевого самоврядування, навіть сімейні та приватні. Переглядалися справи переважно з головних архівів: губерньського правління, канцелярії губернатора, духовної консисторії, судових органів, навчальних закладів та інших установ. Оглядалися і деякі повітові та волосні архіви, але ця робота, за деякими винятками, проводилася лише за надісланими описами.

Головним стимулом безоплатної роботи членів ГВАК був тільки науковий інтерес. Тому рутинна архівна праця не викликала особливого зацікавлення у краєзнавців-аматорів, і справа формування губернських історичних архівів просувалася досить повільно. Пожвавлення архівної роботи вчених архівних комісій почалося з 1912 р., коли при Російському історичному товаристві була утворена "Особая комиссия по сохранению местных архивных материалов", яка фінансувала роботи з обстеження архівів у регіонах. Члени Чернігівської, Катеринославської, Полтавської ГВАК, співпрацюючи з названою комісією, збирали статистичні відомості про наявність у губерніях різних категорій архівів та умови зберігання в них документів. За результатами проведених досліджень були опубліковані цінні довідкові праці, у яких наводяться відомості про кількісний та якісний склад справ, що зберігалися в окремих відомчих архівах, стан архівних приміщень, умови зберігання, подаються факти масової загибелі документів³.

Формування губернських історичних архівів було складовою частиною архівної роботи ГВАК. Шляхи їхнього поповнення були різноманітними: головним чином, справи вилучалися з місцевих архівів, хоча окремі документи надходили з центральних імперських сховищ, жертувалися з родинних зібрань або власних колекцій, випадкові знахідки передавалися через губернатора, деякі матеріали надавалися церковною владою. Проте не всім комісіям вдалося створити власні архівні зібрання. Крім фінансових труднощів, перешкодою у цьому була і відсутність приміщень. З архівних комісій, що діяли на території України, лише Таврійська і Чернігівська ГВАК сформували власні історичні архіви. Однак і ці комісії, які зі своїми музеями, бібліотеками, поточним діловодством розміщувалися в 1–3 кімнатах, також не могли створити повноцінних архівних зібрань. Херсонська, Катеринославська і Полтавська архівні комісії не створили власних архівосховищ, але намагалися передавати відібрані справи до наявних губернських музеїв, або залишати їх на місцях, коли це дозволяли умови зберігання.

Архівна справа не була особливо успішною та значною у роботі вчених архівних комісій. Жалюгідне фінансування цієї діяльності, відсутність фахівців-архівістів, центрального державного архівного органу, недосконалість існуючого на той час законодавства та інші фактори стали на заваді організації справжніх регіональних архівів. Проте, незважаючи на всі хибні та недоліки, присутні у діяльності ГВАК в галузі архівної справи, слід відмітити, що завдяки проведеній роботі були виявлені і опубліковані сотні документів, багато з яких загинуло в часи революції, визвольних змагань, паперового голоду початку 20-х років. Було створено історичні архіви, що згодом стали складовою частиною обласних архівів. Своєю безкорисливою діяльністю члени комісії запровадили у відповідних регіонах осно-

ви архівної служби, що були розвинуті у наступні десятиліття. Дехто з них (А. Верзілов, Я. Жданович), пройшовши школу вченої архівної комісії, працював у 20–30 рр. в радянських архівних установах.

Археографічна діяльність органічно випливала з попередньої архівної роботи членів архівних комісій, зацікавлених у тому, щоб їхня праця в місцевих сховищах мала не тільки охоронне значення, а й наукову розробку. Більшу частину обсягу наукових праць вчених архівних комісій займала публікація архівних матеріалів, що їх відшукали члени ГВАК в місцевих та, інколи, центральних архівах. Це були цілі комплекси документів, тематичні збірки або окремі справи. Велика кількість історичних статей на сторінках часописів архівних комісій також мала, в якості доповнення, документальні матеріали. Друкувалися й нарагивні джерела.

Отже, губернські вчені архівні комісії у галузі архівної справи збирали відомості про стан місцевих архівів; розбирали за описами і наочно справи, визначали дозвіл на знищення; працювали в архівах з метою виявлення матеріалів, цікавих для розробки історії краю; створювали історичні архіви; публікували окремі документи і шлі комплекси справ. Таким чином, дії ГВАК охоплювали всі основні напрями архівно-археографічної роботи: виявлення, збереження і введення до наукового обігу писемних джерел.

Водночас досліджувалися інші категорії пам'яток: археологічні, архітектурні, етнографічні, збиралися зразки місцевого фольклору, біографічні дані про визначних діячів краю. Про широкий краєзнавчий характер діяльності губернських вчених архівних комісій свідчать розроблені Чернігівською, Катеринославською, Таврійською комісіями програми збирання відомостей по археологічним, історичним, етнографічним старожитностям, в яких надавалася увага майже всім категоріям пам'яток місцевої старовини. Збирання відомостей, отриманих від кореспондентів, доповнювалося самостійними спеціалізованими або комплексними екскурсіями членів комісій, під час яких робилися обміри та фотографії пам'яток, вивчався стан їх збереження.

Археологічні, етнографічні пам'ятки, палеозоологічні знахідки, витвори мистецтва, документи та фотографії, що їх відшукували члени архівних комісій і дарували місцеві жителі, ставали основою для формування колекцій музеїв Таврійської, Херсонської та Чернігівської ГВАК. За різноманітністю категорій пам'яток зібрання нагадували сучасні краєзнавчі музеї. У випадках, коли в регіоні вже були у наявності розвинені музейні заклади (наприклад, Катеринославський обласний музей ім. О.Поля або музей Полтавського губерньського земства), члени архівних комісій передавали знахідки до цих установ і активно співпрацювали з їх співробітниками.

Члени губернських вчених комісій намагалися не лише досліджувати, а й захищати місцеві археологічні, архітектурні, культурні пам'ятки від руйнування. Дія-

цього вони неодноразово звертались до місцевих та центральних органів влади, Імператорської археологічної комісії, брали участь у розробці пам'яткоохоронного законодавства.

Особливо цінними є зібрані дячами ГВАК матеріали до історії української церкви, генеалогії місцевого дворянства. На сторінках видань архівних комісій публікувалася значна кількість нарисів та ґрунтовних досліджень про історичне минуле конкретних місцевостей. Члени архівних комісій збирали матеріали і з окремих питань історичного краєзнавства: історії освітніх закладів, розвитку галузей народного господарства, різних аспектів культурного життя. Складалися бібліографічні покажчики статей і праць з історії, археології та етнографії краю, біографічні довідники. У роботі Чернігівської, Полтавської та Катеринославської архівних комісій був розвинений фольклорний напрям досліджень.

Отже, вищевикладене доводить, що члени губернських вчених архівних комісій у своїй діяльності поєднували відносно активну архівну роботу з широкими краєзнавчими дослідженнями. Аналіз змісту наукових видань вчених архівних комісій показує, що більшість праць, надрукованих на сторінках часописів мали краєзнавчий характер і базувалися на документальних матеріалах, відшуканих у відомчих, державних або особистих архівах⁴. Те, що опрацювання фондів місцевих архівосховищ надає краєзнавцям великий обсяг інформації, є незаперечним фактом. Напередодні проведення у Катеринославі XIII Археологічного з'їзду (1905 р.), члени Катеринославської ГВАК проводили розвідки та розкопки на пам'ятках краю. Відомий історик, а на той час вчитель духовної семінарії і дослідник церковної старовини, В.О.Біднов під час огляду місцевих храмів приділив особливу увагу архівним зібранням Самарського Пустино-Микільського монастиря, стану збереження документів. За результатами обстеження він зробив доповідь на Археологічному з'їзді⁵. Аналогічну роботу здійснив член Полтавської ГВАК М.Г. Астряб, який, досліджуючи історію Лубенищини, виявив цікаві матеріали у маловивчених повітових церковних архівах⁶. Такі ж обстеження здійснювали інші члени місцевих комісій: Чернігівської (П. Добровольський, С. Корноухов), Полтавської (І. Зарецький, І. Павловський, Л. Падалка), Катеринославської (А. Снявський).

Поєднання архівної роботи і широких краєзнавчих досліджень у рамках однієї організації призводило, певним чином, до "розпильовання сил", як небезпідставно зазначалося критиками дій вчених архівних комісій. Проте в умовах, коли і архівна справа, і краєзнавство знаходилися лише у стані формування, подібна змішаність функцій поки не заважала роботі комісій. Ці напрями діяльності лише взаємодоповнювали один одного. Члени ГВАК активно використовували ще майже недосліджений потенціал місцевих архівосховищ для вивчення різноманітних аспектів історії певних

регіонів своєї губернії. З другого боку, ті ж дослідники своїми публікаціями привертали увагу до незадовільного стану збереження документів у провінційних архівах, фактів їх масового нищення, а також показували потенційну цінність цих зібрань. Змішаність дій ГВАК відзеркалювалася навіть на професійних інтересах членів архівних комісій, що стали відомими вченими. В.О.Біднов, А.В.Верзілов, П.М.Добровольський, Д.І.Дорошенко, Є.О.Корноухов, Ф.Ф.Лашков, А.І.Маркевич, В.Л.Модзалевський, Я.Л.Новицький, І.Ф.Павловський, Л.В.Падалка, А.С.Снявський, В.О.Щепотьєв та ін. були водночас як археографами та архівними дячами, так і істориками, музеєзнавцями, фольклористами, літературознавцями, бібліографами, активними громадськими діячами.

Мережа вчених архівних комісій, що формувалася на території сучасної України, значною мірою сприяла розвитку історичного краєзнавства. Завдяки дослідженням членами комісій місцевих архівосховищ формувалися губернські історичні архіви; наукові праці, що стосувалися різноманітних питань історичного минулого краю, публікувалися в місцевій періодиці та виданнях відповідних ГВАК; речові пам'ятки поповнювали музейні комісії або інших регіональних зібрань старовини. Певна частина членів губернських вчених архівних комісій згодом стала активними учасниками краєзнавчого руху 20-х років, передаючи накопичений досвід новій генерації дослідників. А архіви та музейні зібрання комісій стали складовими частинами обласних архівів та музеїв. Щодо перспектив розвитку ГВАК, то у своєму первісному стані вони вже не могли одночасно виконувати всі обов'язки, покладені на них урядом і взяті на себе самими членами комісій. Від моменту заснування вчені архівні комісії переросли вузькі рамки архівних закладів, фактично набувши статусу історичних товариств краєзнавчого спрямування. Впродовж десятиліть ці організації виконували функції губернських центрів, які координували діяльність місцевих дослідників історичного минулого краю. Але подальший розвиток та удосконалення пошукових робіт, зростання наукового потенціалу у регіональних осередках вимагали поглиблення спеціалізації у галузі архівної справи, музеєзнавства, охорони пам'яток, краєзнавчого руху. Назрівала потреба заміни губернських вчених архівних комісій спеціалізованими установами, і революційні події 1917-1920 рр. лише прискорили цей еволюційний процес.

⁴ Об учреждении архивных комиссий и исторических архивов // Сб. циркуляров и инструкций Мин-ва внутренних дел за 1880-1884 гг. - СПб., 1886. - С. 457-458.

⁵ Симоненко І. М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. - Вип. 3. - К., 2001. - С. 15-16.

⁶ Дорошенко Д. Об архивах Екатеринославской губернии (По данным официальной анкеты). - Катеринослав, 1914; Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. - Полтава, 1915.

⁴ Романова С. Н. Исторический опыт краеведческой работы губернских ученых архивных комиссий // Краеведение Москвы. Научно-методические материалы в помощь краеведам. – М., 1990. – С. 44.

⁵ Беднов В. А. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // Летопись Екатеринославской УАК. – Вып. IV. – 1907. – С. 338–356; Отчет о

деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии (1 ноября 1904 – 1 ноября 1906 г.) // Летопись Екатеринославской УАК. – Вып. V. – 1909. – С. 164.

⁶ Астряб М. Г. Земли церкви Лубенского Духовного Правления в 1787 г. // Труды Полтавской УАК. – Вып. 10. – 1913. – С. 1–49.

Петро Слободянюк

АРХІВНІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ

Органічне поєднання архівістики і краєзнавства досить важливе і актуальне, оскільки слугує меті відновлення історичної пам'яті, формуванню національної самосвідомості, приверненню уваги світової громадськості до проблем історії і сьогодення України, витоків і розвитку її національного відродження. Адже широкє вивчення минувшини рідного краю, наукове окреслення та розв'язання кола нагальних питань історії регіонів – визначних подій, видатних постатей, міжнародних відношень, проблем релігії та міжконфесійних стосунків, розвитку промислового і аграрного виробництва, культурологічних та мовних проблем – неможливе без консолідації зусиль, взаємодії працівників архівів і краєзнавців.

Разом з тим, наукові дослідження ролі й значення архівних установ як основних баз краєзнавчих досліджень та розвитку краєзнавчого руху практично відсутні. Хоча в суспільній свідомості, в наукових колах, на побутовому рівні це визнається як само собою зрозуміле.

І це не безпідставно. Скажімо, за підрахунками професора Баженова Л. В., тільки до поділлєзнавства причетні 234 історики, 67 археологів, 51 географ, 76 етнографів, 52 фольклористи, 27 мистецтвознавців, 34 літературознавців, 25 мовознавців, 66 природознавців, 26 музезнавців, 14 бібліографів, 33 архівісти і археографи, 240 інших фахівців краєзнавства. Та все-таки, попри значну активізацію архівних краєзнавчих досліджень, архівні документи з історії Подільського краю, на відміну від інших регіонів України, вивчені ще дуже недостатньо. Тому потрібно всебічно пропагувати, стимулювати, розвивати, так би мовити, архівне краєзнавство, з метою глибокого освоєння вітчизняної архівної історико-культурної спадщини.

Тому архівістам, розвиваючи ділові контакти з широким науково-краєзнавчим активом, треба поглиблено вивчати і висвітлювати історію краю, враховуючи особливості і специфіку цієї землі й тих, хто споконвіків тут селився, розорював багаті чорноземи, будував оселі і храми, мости і дороги, мужньо захищав свою батьківщину.

Активізація дослідницької роботи краєзнавців в архівах – свідчення того, що в Україні почався процес національного ренесансу. Для архівістів і краєзнавців виникла необхідність, і з'явилась можливість упритул зайнятися дослідженням "білих плям", яких надто

багато на історичній карті нашої держави. Як відомо, до недавнього часу наша вітчизняна історія була безликою, зводилася до реєстрації подій та фактів, кометування документів, "наукового" обгрунтування вже прийнятих рішень.

Але справжня історія – це по-перше, люди, їхні долі; по-друге – національно-визначальний перебіг історичних державно-політичних подій і процесів; по-третє – глибинні пласти нашої етнокультури, релігії, неодноразових міжетнічних стосунків, тощо. Тобто, вся та україністика, що є золотим фондом архівних багатств України, а також зберігається в архівах інших держав.

Архівні установи Хмельницької області становлять потужну документально-джерельну базу для розвитку краєзнавства. Для послуг краєзнавців у 25 державних архівних установах області є 2 мільйони 182 тисячі одиниць зберігання, що розташовані на стелажах довжиною 25 тис. лінійних метрів. Фонд архівних бібліотек містить понад 41 тисячу книг і брошур, понад 3 тисяч підшивок газет, 254 річних комплектів журналів. Тут напрацьовано понад 15,5 тисяч описів документів. Майже 600 тисяч карток включено до тематичних і географічних каталогів. Складено картотеки на управлінську документацію, на документи особового походження, на фото- і відеодокументи.

Архівні документально-історичні джерела доповнюються майже 14 млн. примірниками книг 90 публічних бібліотек області. Унікальний фонд Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського налічує понад 700 тис. документів, серед яких значне місце у краєзнавчій роботі посідають колекції рідкісних видань XVIII–XIX століть. Понад 200 тис. документів має обласна бібліотека для юнацтва. Використанню архівних і бібліотечних джерел сприяє створення електронних довідково-бібліографічних, зокрема краєзнавчих, баз даних, включення їх до мережі Інтернет. Цікаву краєзнавчу роботу ведуть Дунаєвецька, Чемеровецька, Кам'янець-Подільська, Вінківська централізовані бібліотечні системи.

Науково-краєзнавча архівістика набуває все більшої популярності у програмах місцевого телебачення, радіо, часописах. Така співпраця необхідна, оскільки журналісти є не тільки літописцями, але й пропагандистами історії. Плідно працюють з Держархівом Хмельницької області працівники Хмельницької облтелерадіокомпанії.

ні "Поділля-Центр", зокрема її генеральний директор Анатолій Трачук, телерадіожурналісти Євген Семенюк, Микола Могрен, Василь Гришук, Олена Скорук, Володимир Федоришин, Володимир Висоцький, а також радіожурналіст українського радіо, заслужений журналіст України Юрій Кузнецов. Цікаві публікації за архівними документами містять місцеві часописи: "Подільські вісті", "Проскурів", "Подільський кур'єр", "Кам'ячанин", "Край Кам'янецький", "Шепетівський вісник", "Трудівник Полісся", "Вісник Староколястинівщини", "Вісник Деражянщини", "Летичівська газета". Журналісти, науковці, краєзнавці досліджують фонди особового походження державних діячів, письменників, художників, вчених, архівні матеріали підприємств, установ і організацій. До їхніх послуг в архівах добре обладнані довідково-інформаційні і читальні зали, достатня науково-методична література.

Архіви Хмельниччини є активними організаторами і учасниками різноманітних краєзнавчих наукових форумів, за кількістю яких Хмельниччина посідає одне з провідних місць серед областей України. Зокрема таких наукових конференцій як: "Культура Поділля: історія і сучасність" (Хмельницький, 1993), "Духовні витoki Поділля: творчі історії краю" (Кам'янець-Подільський, 1994), "Велика Волинь: минуле і сучасність" (Зяслав, 1994), "Південно-Східна Волинь: наука, освіта і культура" (Шепетівка, 1995), "Попонному – 1000 років" (Полонне, 1995), "Хмельниччина: роки становлення і поступу" (Хмельницький, 1997), "Болохівщина: земля і люди" (Стара Синява, Любар, 2000), 8–10 Подільські історико-краєзнавчі конференції (1990, 1995, 2000) та ряду інших.

З метою наукового дослідження багатогранної історії і культури регіону архіви цілеспрямовано співпрацюють з Подільським відділенням Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (кер. Козяр С.В.), що діє при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті. Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України (кер. Баженів Л.В.) і навчально-науковою лабораторією етнології (кер. Колотило Т.І.) при Кам'янець-Подільському педуніверситеті та ін. Архіви об'єднують краєзнавчі, науково-дослідницькі зусилля з 11 державними та 211 громадськими музеями Хмельниччини: краєзнавчими, історичними, меморіальними, літературними, етнографічними, геологічними, бойової слави. Змістовною є спільна краєзнавча робота обласного архіву з Кам'янець-Подільським історичним музеєм-заповідником, Хмельницькими обласними краєзнавчим, художнім і літературним музеями, садибою-музеєм А. Ахматової у с. Слобідка-Шелехівської Деражянського району, Шепетівським музеєм М. Островського, Меджибізьким музеєм-фортецею, садибою-музеєм "Самчики" Староколястинівського району та багато інших. Архівні документи доповнюють музейні експозиції. А директори цих музейних за-

кладів Станіславська С.М., Брицька О.М., Задорожна Л.В., Мішинська Т.П., Скорбатюк М.І., Чікін В.І., Пінчак М.В., Пажимський О.М. – великі сподвижники вивчення і пропаганди історії і культури краю.

Спеціалісти архіву проводять активну роботу по залученню до науково-краєзнавчої роботи викладачів і студентів, вчителів і учнів навчальних закладів усіх рівнів. Вже стало доброю традицією проведення уроків історії в обласному держархіві. Дуже важливо, що архіви для написання наукових робіт залучають учнів, членів Малої Академії наук.

Останнім часом архівні документи з Поділля, особливо дореволюційного періоду, привертють увагу іноземних дослідників. Тільки в 2002 році, наприклад, в Кам'янець-Подільському міському державному архіві працювали дослідники з Великої Британії, США, Канади, Японії, Ізраїлю, Польщі, Росії, Молдови.

В Держархіві області періодично проводяться засідання наукової ради з питань удосконалення наукових, краєзнавчих досліджень. До її складу входять відомі вчені і краєзнавці краю. Працівники обласного архіву запровадили такі цікаві форми роботи по пропаганді краєзнавства як дні науки і культури, наукові діалоги, цикли заходів про видатних людей краю за матеріалами фондів особового походження під назвою "Подільською землею виплескани", прес-конференції для засобів масової інформації, зустрічі з викладачами вузів тощо.

Історію краю архівісти активно пропагують з допомогою постійно діючих і пересувних виставок. В обласному архіві обладнано документальні виставки про визвольну війну 1648–1654 років, про голодомор на Поділлі у 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 роках, документів щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, до 2000-ліття Різдва Христового, а також пересувні виставки – до 65-річчя заснування Хмельницької області, документів про місцеві події Великої Вітчизняної війни. Експонуються краєзнавчі видання місцевих авторів, матеріали наукових конференцій.

На базі Державного архіву Хмельницької області опрацьовано великий масив історичного матеріалу і видано цілий ряд наукових праць, зокрема: збірку нарисів "Подільської землі сині" видано спільно з обласним фондом культури, а з облдержадміністрацією – "Україна сниться" – збірку неотриманих з рейху листів подолян, що перебували там на примусових роботах в роки другої світової війни.

Найбільшим досягненням краєзнавчого руху і архівних установ стала багаторічна підготовка і видання документальної історико-меморіальної серії "Книга пам'яті України. Хмельницька область", "Реабілітовані історією" і науково-етнологічних книг і збірників серії "Духовні витoki Поділля", а також збірників наукових праць "Культура України і слов'янський світ", "Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття", "Проблеми етнографії, фольклору і спеціальної географії Поділля", "Проблеми етнології, фольклористики, мистец-

твознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність”, “Бібліотеки в інформаційному суспільстві”, “Збереження та відтворення культурно-національної спадщини Хмельниччини в нових суспільних умовах”, “Просвітницький рух на Поділлі”, “Поляки на Поділлі: погляд крізь віки”, “Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині”, “Проблеми духовного і національного відродження Поділля”, “Болохівщина: земля і люди” та ряд інших.

Працівники архіву та краєзнавці досліджують також проблеми окремих галузей, в результаті чого вийшли монографії П. Слободянюка, книги нарисів В.П. Осалючого з історії молочної промисловості Хмельниччини, М.П. Васильчука з історії Подільської кооперації, Д.Г. Швалюка і групи краєзнавців – з трудової біографії Хмельницького автобусного парку та багато інших. З інтересом громадськість краю сприйняла нарис з історії окремих регіонів, населених пунктів (Теофіполь, Кузьмин, Кам’янець-Подільський, Сатанів, Меджибіж, Голосків, Новоставці, Кориченці, Зіньків, Шенетівка, Славути та ін.).

Дослідницька, краєзнавча робота продовжується безперервно. Зокрема, в обласному архіві спільно з зацікавленими організаціями готуються до видання дослідження з історії становлення системи охорони здоров’я, історії освіти, формування економічної культури краю. Ректор Кам’янець-Подільського педуніверситету О.М. Завальнюк започаткував видання збірника наукових праць “Освіта, наука і культура на Поділлі”, регулярно виходить науковий збірник праць історичного факультету усього університету. Свої видання мають деякі інші науково-освітні заклади області.

Дослідження науковців і працівників складають справжню народознавчу історію Хмельниччини. На архівній базі науковцями і краєзнавцями за минуле десятиріччя здійснено понад 150 видань монографій, книг, збірок документів, путівників, брошур, навчальних посібників, буклетів в галузі археології, історії, етнології, екології, культури і освіти, загальним обсягом майже 900 друкованих аркушів.

Плідно співпрацюють з архівними установами відомі вчені В.С. Степанков, А.Г. Філінок, М.Б. Петров, І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, Л.В. Баженов, І.В. Рибак, О.П. Григоренко, М.Г. Кукурудзяк, С.В. Трубанінов, І.А. Сесак, В.С. Прокопчук, Є.І. Сохацька, О.Т. Щур, краєзнавці І.А. Стасюк, Є.Д. Назаренко, А.В. Сваричевський, О.М. Пажимський, І.Х. Шиманський, Ю.І. Блажєвич, С.Ф. Ковальчук, Я.Д. Козельський, О.П. Царик, письменники П.П. Карась, Б.А. Грицик, М.А. Мачківський, В.І. Горбатюк, журналісти Т.В. Слободянюк, Ф. Бенцог та багато інших.

Для реалізації задуму написання першої в Україні книги нарисів історії місцевих громад краю “Ради

Хмельниччини на межі тисячоліть” Державним архівом області об’єднані зусилля високопрофесійних науковців-істориків та краєзнавчої еліти. Ми підняли могутній пласт історико-фактологічних матеріалів, архівних джерел, вивчили матеріали бібліотечних і музейних фондів, віднайшли цікаві фотодокументи. Образно кажучи, зібрали історію кожної громади в подіях, фактах, історичних постатях знатних і простих талановитих, працьовитих людей.

Водночас науково-краєзнавча діяльність архівних установ ще не відповідає сучасним вимогам розвитку краєзнавчого руху. Задоволення запитів краєзнавців стримується незадовільним забезпеченням архівних установ сучасними електронними носіями інформації, мікрокопіями архівних документів, недостатнім внесенням архівної довідкової і документальної баз даних до міжнародної мережі Інтернет. В пошуковій, краєзнавчій роботі архівістів теж є ще ряд суттєвих упущень. Слабо координують свою краєзнавчу роботу державні й відомчі архіви. Частина краєзнавців ще правіше безсистемно, піднімаються малозначущі теми, їх напрацювання бувають далекими від наукового обґрунтування та історичної цінності.

А тим часом свого дослідження чекають цілі пласти історії, її білі плями. Зокрема на Поділлі мало вивчені, не досліджені в повній мірі події, пов’язані, скажімо, з іменами повстанських ватажків Якова Гальчевського і Тадеуша Костюшко, історія родини князів Коріатовичів, події козацько-селянських повстань, складні церковно-релігійні та міжнаціональні відносини. Є багато інших наукових національно значущих проблем і тем, як наприклад, доля таких історичних міст як Бакота, Кам’янець-Подільський, Ізяслав, Полонне, Меджибіж, Тихомель, Зіньків, Пилява, багатьох визначних пам’яток історії і культури, по кількості яких Хмельниччина, після Львова і Києва, займає третє місце в Україні.

Це архіважливо зараз, коли в українській суспільства, з певних причин, утворився вакуум і практично відсутня ідеологія українського духовно-культурного життя.

Отже, одне з головних завдань полягає в тому, щоб шляхом поглиблення історико-краєзнавчої і архівної науково-дослідницької роботи утверджувати українську культуру і духовність, українську ментальність, український патріотизм. Всебічно розкривати витoki українській належить саме краєзнавчому рухові, а він, образно кажучи, стоїть на плечах багатства архівного матеріалу. Саме тут слід шукати і знаходити відповідь на питання, як Україна і українці вижили під тиском завойовників і гнобителів різних гатунків, що допомогло зберегти свій, властивий лише українцям, менталітет, свої традиції та обряди, як успішно вживалися на українських землях інші національні общини. І на цих висновках утверджувати Українську незалежну державу.

Ірина Ворончук

ПРО СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИННИХ СТРУКТУР XVI–XVII СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГ)

Починаючи з 70-х років XX ст. в європейській та американській історіографії відбулися значні зміни пізнавальних орієнтацій та дослідницьких парадигм. Подекуди ці зміни називають навіть “оксамитовою революцією” в гуманітаристиці¹. Особливо глибоку внутрішню трансформацію пережила соціальна історія. Критичний перегляд концептуальних засад і дослідницької стратегії призвів до заміни старих форм соціально-історичного знання і викликав значне розширення дослідницької перспективи соціальної історії, котра тепер дістала назву “нової соціальної історії”. Нова парадигма соціальної історії, висуває своїм завданням дослідження всіх сфер (в тому числі й приватної), життя людей минулих часів в їх структурній єдності та фокусу перехреснення соціальних зв’язків і культурно-історичних традицій. Її головною настановою є намагання зрозуміти людські зв’язки і стосунки в межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп і соціальних спільнот.

Пошук нового інструментарію для виконання поставлених завдань привів до справжнього вибуху дослідницького інтересу до мікроісторії. Найбільш послідовний розвиток мікроісторії дістали в межах “нової локальної історії”, котра, орієнтуючись на настанови “нової соціальної історії”, безпосередньо пов’язана з історією соціальних груп і заснована на максимальній деталізації та індивідуалізації досліджуваних об’єктів².

Мікроісторичні дослідження спрямовані не лише на ефективне використання різномірних прийомів аналізу та фронтальне опрацювання даних місцевих архівів з метою реконструкції життєвої долі окремих індивідів та міжособистісних стосунків. В цих дослідженнях широко застосовується соціологічна концепція “локальної соціальної системи”, згідно з якою соціальний статус індивіда не може розглядатися поза контекстом локальних соціальних спільнот. Головними атрибутами такого дослідження стали аналіз основних характеристик економічної та демографічної ситуації в цілому, з’ясування структури родини і домогосподарства, порядку та правил успадкування власності, системи споріднених і сусідських зв’язків, індивідуальної та групової мобільності, соціальних ролей та функцій різних статей, порівняльний аналіз індивідуальних і колективних соціальних контактів тощо.

Нові концепції та підходи сприяли значному поступу західної історичної науки у вивченні соціальної історії взагалі, в тому числі й багатьох аспектів історії родини. Зокрема, британський дослідник Джон Хейнел (John Hajnal) продемонстрував перспективність компаративного вивчення структури родини в різних регіонах світу. Порівнявши демографічну статистику кількох європейських країн за період з другої половини XVIII до початку XX ст., він поділяв ці країни на дві великі групи, між

котрими провів риску в напрямі від С-Петербурга до Трієста. За його висновком, на схід від цієї лінії панувала орієнтація на ранню й універсальну модель шлюбу, в той час як на заході існувала, за його термінологією, “європейська шлюбна модель”, відрізняючи західноєвропейців від усього іншого світу, оскільки вона не передбачала настанови на всезагальну шлюбність, що для того часу було унікальним явищем. Ця робота, опублікована російською мовою (при цьому прізвище автора було наведене у неправильній транслітерації - Хаджнал)³, не викликала великого резонансу в радянській історіографії, в той час як на Заході її поява стала своєрідним імпульсом, що посилив інтерес до вивчення історії родинних структур та демографічної поведінки в цілому. Велику роль в становленні цієї проблематики відіграла також проведена у Кембриджі в 1969 р. конференція “Домохозяйство и семья в прошлом”, матеріали якої були опубліковані окремою книгою в 1972 р.⁴ На цій конференції П. Леслет запропонував систему класифікації сімейних форм, в основу якої було покладено тип домогосподарства в залежності від спорідненості окремих його членів⁵. Проте, потрібно звернути увагу, що всі ці роботи базувалися на офіційних статистичних джерелах (метричних книгах, “ревизских сказках” тощо) і не торкалися достатистичного періоду.

Говорячи про набуток вітчизняної історіографії, потрібно згадати, що проблема історії української родини почала викристалізовуватися ще наприкінці XIX ст. Саме в цей час з’явилися праці багатолітніх співробітників Київської археографічної Комісії О.І. Левницького та професора Університету Св. Володимира М.Ф. Владимирського-Буданова⁶. У 1875 р. побачила світ книга О.І. Левницького “Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.”, а 1909 р. вийшов III том 8 частини Архива Юго-Западной России, що містив “Акты о брачном и семейном быте в Юго-Западной России в XVI–XVII вв.”, котрі супроводжувалися його ж вступною статтею, яка за змістом і обсягом становила собою монографічне дослідження. Розглядаючи сімейний побут у XVI–XVII ст., він особливо увагу приділяв висвітленню становища жінки в тогочасному шляхетському соціумі, оскільки вважав, що сімейний побут й історія родини знаходиться в безпосередньому зв’язку. В 1890 р. з дослідженням “Черты семейного права Западной России в XVI в.” виступив М.Ф. Владимирський-Буданов. Ця праця була написана виключно на матеріалах західних регіонів ВКЛ, а саме: гродненського земського суду і польського магістрату, що етнічно належали до білоруських земель. Невелику розвідку про “Родинні стосунки на Волині на переломі XVI–XVII вв.” написав О. Яблоновський на підставі, за його власним виразом, “вичерп-

ного" документального матеріалу, опублікованого О. Левицьким⁷.

Проблему розлучень за участю світської влади на теренах Галицької Русі розглядав Й. Шараневич⁸, котрий вважав що практику зловживанням світської влади на противагу церковній. Аналогічне питання, але на пізнішому (XV–XVI ст.) і досить вузькому джерельному матеріалі проаналізував К. Соханевич⁹. З'ясуванню інституту опіки над дітьми та вдовами була присвячена ґрунтовна праця Я. Лого-Соболевського¹⁰. В польській історіографії на українському матеріалі була написана праця Ю. Бардаха, котрий в основному використав документальні матеріали О. Левицького і М. Владимировського-Буданова та їхні висновки¹¹.

Однак праця, розпочата в галузі дослідження історії української родини пізніше була перервана. Українська радянська історична наука, котра довгі роки знаходилася під впливом марксистської методології, віддавала перевагу соціальній історії, історії мас і класів, і перш за все, історії нижчих станів суспільства. Звідси соціальна історія становила собою розробку певного набору стандартних тем і сюжетів, серед яких пріоритетними були питання економічного становища та класової боротьби робітничого класу та селянства. Увага істориків зосереджувалась на макропроцесах, соціологічні схеми відтіснили на другий план людський зміст історії, відбулася дегуманізація самого історичного знання¹².

Приватне життя людини залишилося поза межами дослідницького зацікавлення вітчизняних істориків. Через це навіть в межах соціально-структурної історії "історія української родини" не виділилася в окрему історіографічну субдисципліну зі своїм власним об'єктом дослідження, методологічними засадами, методичними підходами до вивчення даної проблеми та розробленим на місцевому матеріалі понятійним апаратом.

Лише в останні роки у вітчизняній історіографії спостерігається відродження тематики, пов'язаної з історією локальних структур, в тому числі й родини, та з'явилася низка робіт, що започаткували ґендерні дослідження¹³. Проте, на жаль, деякі з авторів продовжують залишатися в полоні старих міфічних соціологічних уявлень та стереотипів, що нерідко призводить до абсурдних висновків¹⁴.

Тож, говорячи про набуток вітчизняних дослідників, можна твердити про більш-менш докладне з'ясування лише питань, пов'язаних з укладенням шлюбу в шляхетському середовищі у XV–XVII ст., а саме: порядок укладання шлюбних угод, широка практика невінчаних шлюбів, незначна роль церкви в укладенні шлюбів, свобода і легкість розлучень тощо. Найширший спектр проблем історії української родини пізнього середньовіччя й ранньомодерного часів, як-от: вивчення типології сімейних форм, аналіз шлюбно-сімейних структур (статеві-вікова структура сім'ї, кількість поколінь тощо), їх взаємозв'язок зі шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, сама модель шлюбу (рання чи пізня), її вплив на структуру

родини, домогосподарства, темпи зростання населення, специфіка родинно-шлюбних стосунків різних соціальних страт, взаємовідносин між подружжям, рольові позиції чоловіків і жінок у сім'ї, народжуваність і дитяча смертність та її вплив на стереотип демографічного поведінки, діти, їх виховання та навчання, практичне здійснення інституту опіки та його вплив на долю вихованців, проблема батьків і дітей, ставлення до людей похилого віку і взагалі тогочасне ментальне сприйняття дитинства, молодості, зрілості, старості тощо залишаються ще й досі нез'ясованими.

Між тим без вивчення цілого ряду проблем історії української родини пізнього середньовіччя і ранньомодерного періодів не може далі успішно розвиватися ціла низка інших галузей історичної науки, зокрема, історична демографія, історична антропологія, ґендерна історія, нарешті, соціальна історія тощо. Однією з таких нерозроблених проблем є типологія української родини, котра визначається її структурою і чисельністю, головними показниками яких є поколінний, статевий, віковий та сімейний склад.

У вітчизняній історіографії якщо й висловлювалися думки з цього приводу, то тільки щодо чисельності родини, причому всі дослідники майже одноставно визначають чисельні параметри української родини XVI–XVII ст. у 6–6,5 осіб, причому ця кількісна оцінка рівною мірою стосується всіх соціальних страт тогочасного українського суспільства: селянства, міщанства, духовенства і шляхетства, включаючи як його найнижчі (боярство), так і найвищі прошарки (князівство). До того ж ця оцінка жодним з дослідників не була обґрунтована ніяким статистичним матеріалом, вона була визначена "а priori", тільки на тій підставі, що менше 6 осіб в родині за тогочасних умов просто не могло бути, бо в такому випадку спостерігалось б зменшення населення і його вимирання¹⁵. Очевидно, що з методологічної точки зору це абсолютно неправильно. По-перше, протягом трьох століть, тобто такого великого часового відтинку, яким є XVI–XVII ст., не могли не відбуватися зміни в типології й структурі родини, а по-друге, вони не могли протікати за однаковими зразками і формами в усіх соціальних стратах тогочасного суспільства, оскільки різні верстви знаходилися в зовсім різних економічних умовах, котрі не могли не впливати на форму, структуру та типологію родин.

Родинну структуру, як будь-яку структуру взагалі, можна представити в абстрактному вигляді. Але для створення абстрактної формалізованої моделі родини потрібно мати уявлення про пересічну українську родину, для чого необхідно встановити сімейний склад окремих конкретних родин, кількість поколінь в них тощо. Адже кожна конкретна родинна структура завжди мала своїх конкретних членів. Інформація про окремі родини та їх склад потенційно може зберігатися в тогочасних документальних джерелах. Таким чином, для визначення типології та структури української родини XVI–XVII ст.

потрібно на підставі документальних матеріалів відтворити щільно конкретні родинні структури, тобто реконструювати окремі родини різних соціальних страт тогочасного українського населення. Тільки на цій підставі можна буде створити абстрактну структурну модель української родини, яка відповідатиме історичним реаліям. Таким чином, щоб з'ясувати типологію української родини XVI–XVII ст., необхідно провести реконструкцію конкретних тогочасних сімей різних соціальних страт.

У зв'язку з нерозробленістю самої проблематики на українському ґрунті потрібно, передусім, визначити групи архівних фондів та наративних джерел. На нашу думку, позитивні результати може дати фронтальне вивчення актових книг гродських і земських судів, що несуть різноманітну інформацію не тільки щодо шляхетського стану, але й щодо інших станів суспільства. Це не означає, що в актові книги вже первісно була закладена готова інформація про структуру тогочасної родини, ні, її треба добути з тих найрізноманітніших актів, що містяться в них. Спробуємо показати, що дає нам документальний матеріал актових книг Волині для реконструкції шляхетської родини XVI–XVII ст.

Найголовнішим стрижнем будь-якої родини є подружжя, тож для реконструкції родини потрібно, перш за все, встановити подружню пару. Які ж види актової документації потенційно можуть нести необхідну для цього інформацію?

Зрозуміло, що, передусім, ці дані містять такі види документів як шлюбні угоди, вінові записи, тестаменти тощо. Але встановити подружні пари допомагають також різноманітні маєткові документи: дільні акти між родичами, посесії, оренди, застави, де подружжя, як правило, виступає разом. Так, 30 червня 1585 р. до луцького гродського суду був внесений роздільний акт ("діл вєчистый") про поділ маєтків Матяся Зеньковича Остривського, проведений 19 травня після його смерті між родичами: Амброжієм Душою Подгорським, Олександром Душою Подгорським, Адамом Боговитином Козерадським, Андрієм Боговитином Козерадським, Філоном і Федором Полозами, Андрієм Кєвовичем Кунєвським, Жданом Долотєцьким з дружиною Магдаленою Кєвовною Кунєвською, Федором Хом'яком Смородовським з дружиною Олександрою Матясівною Остривською, Тимофієм Свищовським з дружиною Мар'єю Матясівною Остривською, Василем Болбасом Ростоцьким з дружиною Катериною Матясівною Остривською. Цей акт дає нам інформацію про чотири подружні пари, у ньому також зазначено про характер спорідненості між деякими фігурантами цього поділу, зокрема, Олександр Душа Подгорєцький був сином Амброжего, а Федір і Філон Полози названі братами. Цілком зрозуміло також, що Мар'я, Катерина і Олександра були рідними сестрами, дочками померлого Матяся Зеньковича Остривського, Адам і Андрій Козерадські були рідними братами, а Магдалена і Андрій Кунєвські були рідними братом і

сестрою. Загалом цей запис подає часткову інформацію щодо дев'яти родин¹⁶.

Серед різновидностей актових матеріалів найповнішу інформацію з точки зору реконструкції шляхетських родинних структур зберігають тестаменти, оскільки в них йдеться не лише про дійсне подружжя, але подекуди містяться згадки про попередні шлюби. Особливо ж важливими для відновлення складу родини є тестаменти, котрі містять інформацію про дітей. Так, на підставі тестаменту Михайла Васильовича Линеєвського від 15 травня 1597 р. дізнаємось, що він був одружений двічі. Від першого шлюбу з Любкою Шелвовською він мав синів Яна і Абрама та, очевидно, двох дочок, котрих він "видал осми две дочки за добрых людей в малженство", а від другого шлюбу з Раїною Черневською – сина Михайла, дочок Настасью, Евгу та Марухну. Окрім цих невиданих ще дочок, котрі названі за іменами, він говорить ще й про дітей "недорослих"¹⁷. За тестаментом Порфирія Пацька від 19 вересня 1593 р. з "першою жоною" Федорою Яковичкою у нього було двоє дорослих, вже виданих заміж, дочок Софія та Овдоля, а з другою – Тетяною Тенючанкою він мав ще недорослих дітей: двох синів Семена та Миколая та чотирьох дочок Богдану, Настасью, Мир'ю та Настюхну¹⁸. Дуже цікавим і, на жаль, поодиноким є тестамент луцького земського судді Федора Кад'яновича Чаплича Шпановського, у котрому він не лише перераховує своїх синів, але й зазначає їхній вік: старшому сину Мартину "в теперешнем року о светом Мартине сполнят двадцат і один год.. Адамові... ся сполнит осмьнадцат літъ по святе Рожества Христова в року пришлом тисеча шєстьсотном третем.. Янови... сполнят пятадцат літъ во три недели по Велице дни в року теперешнем тисеча шєстьсотном втором.. Миколасви... десет літ сполнятєся у дви недели посту Фьлппова в року теперешнем тисеча шєстьсотном втором и Юреви... на самий ден Рожества Христова в року теперешнем тисеча шєстсот втором сполнят ся літ девєт"¹⁹.

Подекуди зустрічається кілька тестаментів, написаних однією особою в різні часи, котрі доповнюють і уточнюють інформацію про родину тестатора. Наприклад, в тестаменті Дмитра Олєхновича Козинського, котрий він "в хоробе... справовал" 24 лютого 1578 р., йдеться про його дружину Богдану Романівну Красносельську і чотирьох синів Івана, Олєхна, Павла і Григорія, з котрих старший син Іван "с першою жоною сїлжоньий". Таким чином, можна було б зробити висновок, що він мав чотирьох дітей. Але ми маємо ще один його тестамент, написаний на п'ять років раніше також під час чергової хвороби 30 квітня 1573 р. У ньому він називає свою першу дружину - княгиню Софію Масальську, з котрою мав старшого сина Івана, й зазначає, що в другому шлюбі з Б. Красносельською, крім трьох синів Олєхна, Павла і Григорія, у нього було ще й три дочки Томила, Мар'я і Раїна. У першому тестаменті він згадує стричного брата Семена Івановича Козинського, а в другому - ще й зятя Івана Мокієвича та рідних братів Романа, Михайла й Хо-

II. Теорія і методика архівознавства

му Козинських. Таким чином, можемо пересвідчитись, наскільки різними щодо закладеної в них інформації є ці два документи. Якщо покладатися на перший наведений тестамент, то можна було б зробити зовсім правильний висновок щодо родини Дмитра Козинського, зокрема щодо кількості дітей та близьких родичів. На підставі обох документів вимальовується зовсім інша родинна структура самого тестатора, а, окрім того, в них міститься ще й часткова інформація щодо родини його батька, Олехна Козинського, оскільки він називає трьох своїх рідних братів та стриччяного брата – Семена Івановича Козинського²⁰.

У багатьох тестаментах, окрім власних дружин і дітей, згадуються також близькі й кривні родичі не лише по прямій, але й по бічній лінії. За тестаментом Гаврила Бокія-Печиховського від 26 червня 1573 р. дізнаємось, що від першого шлюбу (не зазначено з ким) він мав трьох синів Федора, Филипа і Андрія та двох дочок Магдалену і Каску. У другому шлюбі він був одружений з Мар'єю Федорівною Вагановською, котра на час складання тестаменту була вагітною. Він згадує також свого зятя князя Велицького (очевидно чоловік Каски – Катерини) та вже померлого брата Федора Бокія та братанича Яна²¹.

Проте, тестаменти зустрічаються не так вже й багато, до того ж не завжди вони дають детальну і вичерпну інформацію. В багатьох з них діти лише згадуються, але не зазначаються ані їхні імена, ані кількість, ані стать, а без цих даних не можна реконструювати склад родини та визначити інші її параметри. Так, Іван Русин в тестаменті від 16 червня 1563 р., називаючи свою дружину Мар'ю Григорівну Привередовську, лише згадує про своїх дітей (сина і дочку), не зазначаючи їхніх імен та кількості²². У тестаменті Мойсея Гуляницького від 30 квітня 1593 р. фігурує досить значна кількість його родичів: стрий Макар Федорович Гуляницький з сином Наумом, братанич Іван Федорович, а також Кость Данилович Гуляницький, Олехно і Семен Пахнович Гуляницькі, але що стосується його власної родини, то зазначено лише ім'я дружини Хведя та згадуються "детки" без їхньої персоналізації²³.

Окрім названих видів документів, інформацію щодо складу родин надають також багаточисленні скарги, протестації, маніфестації, тяжби за маєтності та рухоме майно тощо, котрими переповнені актові книги і якими найближчі родичі позивають один одного з найрізноманітніших приводів. Досить часто в цих документах зазначається характер спорідненості учасників судової справи. Так, 29 травня 1561 р. Опранка Федорівна Сербинова позивала до суду свою колишню свекруку Яцькову Зиновію Мордвинівну Жабокрицьку, котра після смерті свого сина Василя "з воц своєю взяла, держала и вживала, а ей невестце своєю поступити и виделити не хотела" віно, виправлене їй її першим чоловіком Василем Жабокрицьким на третій частині свого Жабокрицького маєтку. За допомогою найближчих приятелів вони дійшли згоди і Зиновія Жабокрицька змушена була

поступити третю частину маєтку Опранці, котра "приняла розделок з свекровою своєю", про що й було записане в Луцькому городському суді вже 4 червня. На підставі цього запису ми маємо можливість реконструювати три подружні пари: Яцько Жабокрицький і Зиновія Мордвинова, Василь Жабокрицький і Опранка Федорівна і вона ж у другому шлюбі складала подружню пару з Михайлом Сербіним. Причому, оскільки Опранка звертається безпосередньо до свекруки, можна зробити висновок про те, що свекор Яцько Жабокрицький вже помер²⁴.

2 січня 1560 р. Тихно Іванович Хом'як скаржився у суді на Гурина Дахновича Жабокрицького, котрий відмовився видавати борг, позичений його батьком. На підтримку свого позву Т. Хом'як пред'явив судові "лист записний", в якому Дахно Жабокрицький зобов'язувався повернути на "рок описаний", тобто в зазначений на листі термін, позичені у Тихна Хом'яка 83 копи грошей. Оскільки ж Дахно, "не дожлавши того року з того света зшол", Т. Хом'як намагався одержати цю суму від сина померлого – Гурина, на що той заявив у суді, що Тихно "мене одного з отчизны моеє позывает, а нас колко брати, а дей сам того долгу отцевского без брати своєє платити ему не винен... нехай дей пан Тихно не одного мене, але и братю мою позывает". Аналогічний позов до суду щодо сплати Гурином Жабокрицьким батьківського боргу в сумі 28 коп литовських грошей подавав в цей же час і Петро Іванович Хом'як²⁵, зазначаючи при цьому, що про це "сведома" мачоха Гурина²⁶. Так, завдяки цим документам ми знаємо, що Гурин Жабокрицький, мав братів, а мати їх померла раніше батька, Дахна Жабокрицького, котрий мав другу дружину і міг залишити по собі дітей і в другому шлюбі. Окрім того, зрозуміло, що чоловік згадуваної вище Зиновії Жабокрицької, Яцько, та Дахно Жабокрицький були родичами, характер спорідненості між котрими, будемо сподіватися, ще вдасться встановити.

Особливо частими непорозуміння та суперечки виникали між родичами тоді, коли вони мешкали в одному маєтку. Так, без кінця сперечалися і позивали один одного брати Білостоцькі, Бокія-Печиховські, Ворони-Бортинські, Воютинські, Гуляницькі, Сло-Букоемські, Козинські, Рудецькі та ін. Якраз в цих їхніх позовах часто й зазначається характер спорідненості між ними, завдяки чому маємо певну інформацію про ті чи інші родинні структури. Так, 24 червня 1563 р. вдова Федора Бокія-Печиховського Полаґ'я скаржилася на шкоди, що заподіяв їй "девер" Гаврило Васильович Бокій-Печиховський, а 7 вересня 1563 р. вже Гаврило Васильович позивав до суду дружину свого померлого брата Федора Полаґ'ю Григорівну та її синів за захоплення ними його сінокосів²⁸. Через 15 років традиційні суперечки продовжує нове покоління цього роду. В травні 1578 р. Андрій Гаврилович Бокій-Печиховський скаржився у суді на свого рідного брата Федора Гавриловича "о забите и зранене его самого и хлоща его Яска Чапского, о побране маєтности и выбите з спокойного держанья с чести

его замку Милитинського". 2 вересні цього ж року їх обох позивав чоловік їхньої сестри Катерини князь Мартин Велицький "о долг... 300 коп грошей" і "о шаты...", котрого отец ихъ при собі задержалъ"²⁷.

13 червня 1578 р. Іван Сло-Букоємський позивав до суду брата Григорія Сло-Букоємського за напад на дім свого підданого Федька в с. Букоймі, а 4 липня вже Григорій позивав Івана за напад на своїх слуг і поранення одного з них у тому ж с. Букоймі²⁸.

Постійно з'ясовували стосунки між собою брати Антон, Андрій, Гнєвош і Федір Васильовичі Рудецькі, котрі всі разом мешкали у с. Рудці. 23 лютого 1561 р. Антон заніс судову скаргу на старших братів Андрія і Федора, котрі "по смерти отца своего всю маестност отцевскую: злото, серебро, перла, гроши готовыс, шаты, кони сздные, быдло, стадо, зброю, и иншии домовые рещи, всякии статки до рук своих побрали и людьми рудецкими на две части межи собою розделили, а ему брату своему четвертос его части... выделити ему не хотели"²⁹. Протягом 1563 р. до луцького гродського суду було занесено багато скарг одного брата на іншого. Зокрема, Андрій скаржився на Федора і Антона, котрі завдавали йому та його родині різні прикрости, дружина Федора, Любка Іванівна Жабокрицька, – на Антона, в свою чергу Антон – на Федора і Андрєву дружину – Мар'ю Стрибилівну тощо³⁰. Тож, зовсім не випадково Андрій Васильович Рудецький у своєму тестаменті від 10 лютого 1563 р., призначаючи опікунів дружину й малолітній дочці, "тую опеку от брата своео отдалил", доручивши опікуватися ними своїм приятелям та кривним з боку дружини, бо, як він писав, "хотя маю три брата своих родных пана Федора, пана Антона и Гнєвоша, которым бы водле права прирожного опеку есми злещити мел, нижли зьнаючи их напротивно себе незьчливых и исприязливых, ку тому теж розумеючи по них, иж они тому досьт вчинити не могут, бо брата мои пан Федор и пан Антон за живота моего мне самому, слугамъ и подданнымъ моимъ квалты, бои, кривды а шкоды непомерные и втиски великие ділали, о што есми на них неспооднокрот вряду жаловал и то до книг замковыхъ записывати даивал"³¹.

Проте, зі смертю Андрія, котрий очевидно помер під час якоїсь пошесті, справа не закінчилася, а лише набрала нових обертів. Але вона цікава для нас не лише характером міжсімейних стосунків, а тим, що ці акти допомагають встановити родинні зв'язки. Дружина Андрія Мар'я, котра до того разом з чоловіком мешкала в с. Рудці, після смерті чоловіка, забравши найважливіші речі, переїхала з дитиною до своєї сестри Настасї та її чоловіка Тита Хом'яка. Разом з речами вона вивезла й маєткові документи на с. Рудку. Тому Федір тепер вже на правах старшого брата, приїхавши 19 липня 1564 р. до маєтку Т. Хом'яка, просив її повернути "листы, привилья, твердости и иньшиє листы... на имсняя наши яко дедичу на томъ именю Рудьце з братею моею мснъшою водле права прирожного". Тит Хом'як як один з її опікунів пообіцяв йому "в целости... вернуть" всі листи і привілеї,

але в присутності її за згодою інших опікунів. Через кілька днів під час погребу Мар'ї Рудецької, Федір звинувачував Т. Хом'яка, що він вивіз їхню невістку і "всю маестност... небожчика отца нашего, што было при брату нашем zostало, з скрыньями, з листы и с привильями", на що Тит відказав йому, що "по смерти брата вашего свест своего, а невестку твою хворую в домъ свой взял, а она дей при себе маестност свою и мужа своего в домъ мой припривадила". Коли ж нарешті Тит віддав Федорові документи, виявилось, що 19 привілеїв не вистачає, в тому числі "листу сестры нашео пней Григоревое Еловича Букоемское веновного". З цих справ ми дізнаємось, по-перше, що брати Рудецькі мали ще й сестру, чоловіком котрої був Григорій Сло-Букоємський, а, окрім того, що у Мар'ї Рудецької була сестра Настасья, дружина Тита Хом'яка³².

Взагалі інформацію про склад родини можуть містити найрізноманітніші за змістом акти. Так, 29 грудня 1563 р. Ганна Яцківна Жабокрицька, позичивши у свого "сестренца" Романа Івановича Красносельського гроші, заставила йому свою частину в с. Жабокричці, котра після смерті брата Василя спала на неї та її п'ятьох сестер. Таким чином, ми дістаємо додаткову інформацію щодо відомої вже родини Яцька і Зиновії Жабокрицьких³³. 30 травня 1564 р. Миколай і Криштоф Дубровські занесли в луцькі гродські книги лист від себе і "за молодшуо братю" Якуба, Станіслава, Яса, Мартина своїй матері – Ганні Козечанці. Своім записом вони брали на себе зобов'язання при виданні заміж своїх сестер, Барбари та Катерини, котрих їхня мати "при себе ку выховано заставити рачила", виправити посаг, котрий їх батько Миколай Дубровський записав "дочкамъ своимъ а сестрамъ нашимъ". Таким чином, цей документ дає змогу зразу реконструювати склад цілої родини, котра складалася з подружньої пари Миколая Дубровського і Ганни Козечанки, їх шістьох синів та двох дочок³⁴.

Таким чином, актові книги земських і гродських судів дають можливість зібрати необхідну інформацію для реконструкції конкретних шляхетських родин. Звичайно, ця робота коліткіта й трудомістка, але тільки на підставі відновлення складу окремих родин можна буде створити родовідні схеми та генеалогічні таблиці шляхетських родів і зробити висновки щодо структури і типології української шляхетської родини. Окрім того, цей документальний матеріал дозволяє розкрити широкий спектр внутрішньосімейних та міжродинних стосунків, що, можливо, надасть змогу наблизитися до розуміння мотивацій та внутрішньої логіки тих чи інших вчинків тогочасних людей і створити більш об'єктивну картину минулого.

¹ Чушкарєва И.Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – Москва, 1996. – С. 5; *Лтж.* Зачем он нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. – Москва, 1999. – С. 155.

² Hareven T. What difference does it make? // Social Science History. 1996. Vol. 20. № 3. PP. 317–337; *Ревель Ж.* Микросторический анализ и конструирование социального // *Ленни В.*

II. Теорія і методика архівознавства

Общество как единое целое: о трех формах анализа социальной целостности // *Одиссей. Человек в истории*. 1996. – М., 1996. – С. 110–127; *Ретина А.П.* Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории (Часть II) // *Социальная история. Ежегодник*. 1998/99. – М., 1999. – С. 7–38.

³ *Хаджипал Дж.* Европейский тип брачности в перспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века*. Сб. статей под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Кона. – Москва, 1979. – С. 14–70.

⁴ *Laslett P., Wall R.* Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. Cambridge, 1972.

⁵ *Laslett P.* Introduction. The history of the family // *Laslett P., Wall R.* Household and Family in Past Time. P. 1–89.

⁶ *Левцкий О.* Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // *Русская старина*, 1880. – № 11; *Його ж* (під псевдонімом Левко Маячанець) Про шлюб на Русі-Україні в XVI–XVII столітті // *Зоря*, 1885. – Рік 6. – № 13–18; *Його ж*. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // *Киевская старина*. – Т. LXVIII. – 1900, январь. – С. 1–15; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Черты семейного права Западной России в половине XVI в. // *Очерки по истории литовско-русского права*. – К., 1890.

⁷ *Jablonowski A.* Stosunki rodzinne na Wołyniu // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1910. – Т. XI. – З. 1. – С. 198–203; – 1911. – Т. XII. – З. 2. – С. 84–88; – З. 3. – С. 325–333; – Т. XIII. – З. 1. – С. 57–66; – З. 2. – С. 202–214; – З. 3. – С. 346–361.

⁸ *Szaraniewicz J.* Rys wewnetrznych stosunkow Galicji wschodniej w drugiej polowie XV wieku. – Lwów, 1869.

⁹ *Sochaniewicz K.* Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku // *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. – Lwów, 1929. – Т. VII. – З. 3.

¹⁰ *Loho-Sobolewski Jan.* Prawo opiekuncze w dawnej Litwie // *Studia nad historią prawa polskiego*. – Т. XV. – З. 2. – Лwów, 1937.

¹¹ *Bardach J.* Swiecki charakter zwyczajowego prawa małzńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek) // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. – Т. XV. – З. 1. – Warszawa, 1963. – С. 85–148.

¹² *Гуревич А.* Европейское средневековье и современность // *Европейский альманах. История. Традиции. Культура*. – Москва, 1990. – С. 139.

Ірина Матяш

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК З АРХІВОЗНАВСТВА: ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ

Наприкінці XX століття в умовах набуття доміантно-го значення для забезпечення поступу науки і культури та розвитку державних, суспільних, політичних інститутів принципу загальнодоступності інформаційних ресурсів об'єктивно намірилася потреба в універсальному архівознавчому довіднику енциклопедичного типу. Питання про необхідність підготовки такої синтетичної праці широко обговорювалося міжнародною архівною спільнотою. Як відомо, термін "енциклопедія" трактується як "систематизований огляд різних галузей науки" або "науковий довідник, що об'єднує найстогніші відомості з усіх галузей знань чи якої-небудь однієї галузі, розмішені в алфавітному чи тематичному порядку"¹. Тому перед-

¹³ *Гошко Ю.* Сім'я в Карпатах та Прикарпатті в XVI–XIX ст. // *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. – Іршав, 1994. – Т. 19. – С. 234–241; *Кісь О.* Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (До питання егалітарності) // *Етнос. Культура. Нація: Матеріали міжнародної наукової конференції*. – ІМФЕ ім. Рильського. – Дрогобич, 1999. – С. 70; *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // *Київська старовина*, 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1. – С. 42–62; № 6. – С. 20–42; *Ворончук І.* "Dobrzona godna meżowi Kogona" (до історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // *Київська старовина*, 2002. – № 6; *Ворончук І.* Типологія й структура української селянської родини в XVI–XVII століттях (на матеріалах Волині) // *Прийнята до публікації в ЗНТШ*.

¹⁴ *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворіччя, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 230, 238–251 та ін.

¹⁵ *Ворончук І.* Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // *УАЩ. Вип. 3–4*. – К., 1999. – Т. 6–7. – С. 213–216.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі – ДІАК України), ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307.

¹⁷ Там само, спр. 11, арк. 115–117 зв.

¹⁸ Там само, спр. 8, арк. 159–161.

¹⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 298 зв.–305.

²⁰ Там само, спр. 18, арк. 214–215, спр. 14, арк. 88 зв.–86 (в книзі неправильна нумерація).

²¹ Там само, спр. 14, арк. 256–259 зв.

²² Там само, спр. 5, арк. 87 зв.–90.

²³ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 356–357 зв.

²⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 115 зв.–116, 120 зв.–121 зв.

²⁵ Там само, арк. 22–22 зв.

²⁶ Там само, спр. 5, арк. 98, 146–147 зв.

²⁷ Там само, спр. 18, арк. 230, 542 зв.–543, 671 зв.–672.

²⁸ Там само, арк. 327, 373.

²⁹ Там само, спр. 3, арк. 64–64 зв.

³⁰ Там само, спр. 5, арк. 56 зв.–57; 254 зв.; спр. 6, арк. 6 зв.

³¹ Там само, арк. 205 зв.–207.

³² Там само, спр. 6, арк. 148 зв.–149, 157 зв., 172 зв.–173 зв.

³³ Там само, спр. 5, арк. 234–235 зв.

³⁴ Там само, спр. 8, арк. 553.

довідковому виданні кінця XX ст. Ш. Кекеметі висловив переконання, що налітне підґрунтя для такого проєкту забезпечене попереднім розвитком архівістики: опубліковано спеціальні праці, підручники, бібліографії, словники, збірники текстів, створено професійну періодику, отже – існує багата література з архівної проблематики. Виходячи з того, що енциклопедія покликана враховувати досвід, тобто перевірені факти, випробовану методику, він вбачав її роль у точній і розумній, наскільки можливо, репрезентації усталеної суми знань. Одним із пріоритетних завдань енциклопедії, на думку Ш. Кекеметі, мало бути висвітлення “кар’єри і справи” тих, хто створював і керував архівами в сучасну добу, без якого архіви не могли стати тим, чим вони є тепер: Є. Казанови, С. Моллера, Й. Фейта, Р. Фруена, Х. Дженкінсона, А. Бреннеке, Р. Ботье, Ш. Бребана та ін. До дискусійних питань він відносив питання організації роботи над підготовкою енциклопедії, вироблення плану, фінансування, нарешті – питання мови видання. Нагадаємо, що мовами міжнародного спілкування в МРА вважались англійська та французька мови. Безперечною була лиш констатація настання моменту, щоб зібрати і синтезувати архівознавчі матеріали в енциклопедичному виданні на міжнародному рівні. Отже, першою проблемою створення енциклопедичного архівознавчого довідника стала проблема розроблення його концепції.

Однак Міжнародна рада архівів у силу об’єктивних (нерівномірний розвиток у країнах світу архівної справи) і суб’єктивних (організаційних, фінансових) причин подібний проєкт досі не втілила в життя. Втім ідея Ш. Кекеметі творчо розвинули архівісти інших країн.

В другій половині 1990-х років підготовка енциклопедичних видань у галузі архівістики розпочалася в пострадянських країнах. Зокрема, російські науковці – історики, архівісти, джерелознавці – на базі Центру архівознавчих досліджень Історико-архівного інституту РДГУ за керівництвом професора Є. В. Старостіна започаткували підготовку “Малої архівної енциклопедії”. Завдання енциклопедичного видання російські архівознавці вбачають у тому, щоб репрезентувати відомості про “п’ять тисячоліть” розвитку архівів – від зародження писемності, появи документа та їхнього постійного супутника – архівів до сучасності. В структурі “Малої архівної енциклопедії” виділено три основні блоки: а) архіви і архівні служби країн світу; б) основні поняття архівознавства; в) персонал історики і архівістів, які своїми працями сприяли розвитку архівної науки, її теорії, методики, практики. В реєстрі слів енциклопедії досить повно представлено імена, факти й події українського архівного будівництва. До написання відповідних статей запрошено українських науковців (К. Климову, І. Матяш, К. Новохатського, В. Шандру). Робота над енциклопедією сприяла розгортанню тіснішої співпраці українських і російських архівознавців у цьому напрямку.

В Україні фундаментальне спеціалізоване науково-довідкове видання в галузі архівної справи здійснюється

вперше. Етапними працями на шляху до втілення цього масштабного проєкту стали короткий український термінологічний глумачний нормативний словник “Архівістика” (К., 1998), бібліографічний довідник в 3-х томах “Українські архівісти” (1998–2003), підручники для вищих навчальних закладів “Архівознавство” (1998, 2002) та “Нариси історії архівної справи в Україні” (2002), концепції інформатизації архівної справи (керівник – д. і. н. Л.А. Дубровіна), підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (керівник – д. і. н. І.Б. Матяш), захисту національних інтересів у галузі архівної справи (К.Є. Новохатський, Л.О. Скрицька), галузеві стандарти ГСТУ 55.001–98 “Галузевий стандарт України. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги” та ГСТУ 55.002–2002 “Фотодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги”. Важливе значення для упорядкування архівної терміносистеми мало прийняття другої редакції Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (2001).

Реалізація проєкту, розробленого Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, розпочалася 1997 року за підтримки Міністерства культури та мистецтв України із залученням провідних фахівців Національної академії наук України, вищих навчальних закладів, архівних установ, музеїв та бібліотек. У підготовці енциклопедії, крім українських учених і фахівців-практиків, беруть участь історики, архівісти, архівознавці з Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, відомі своїми працями в галузі теорії і практики архівної справи. На останньому етапі, значно активізованому проведенням Року України в Російській Федерації, проєкт здійснюється спільно з Центром архівознавчих досліджень Історико-архівного інституту РДГУ.

Підготовчі матеріали енциклопедії апробувалися на сторінках наукового щорічника “Студії з архівної справи та документознавства”, науково-практичного журналу “Архіви України”, міжвідомчого наукового збірника “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” та ін.

Мета створення енциклопедичного довідника з архівознавства полягає в узагальненні досягнень вітчизняної архівної науки й визначенні її місця серед інших галузей історичної науки та суміжних дисциплін, репрезентації історичного досвіду українських архівів та їх видатних представників, з’ясування ролі архівістики України в світовому архівному просторі. Досягнення поставленої мети уможливило звільнення впродовж останнього десятиліття гуманітарних наук від “класичних радянських ідеологем”, “повернення” імен і праць видатних українських архівістів, помітне розширення доступу до архівної інформації, активізація творчих міжнародних контактів. Цьому сприяє також результативність якісно нового етапу розвитку архівної науки і освіти в Україні (1991 – 2001), коли українська архівістика стає невід’ємною частиною архівістики європейської й світової, та системна

II. Теорія і методика архівознавства

інформатизація архівної справи, серед пріоритетних завдань якої – повноцінна репрезентація інформації про склад і зміст Національного архівного фонду та вітчизняні архівні установи в мережі Інтернет.

Концепція видання базується на сучасній методології історії, визначальними принципами якої є науковість, історизм, об'єктивність, всебічність. Основні поняття архівознавства висвітлюються системно, з урахуванням міжгалузевих зв'язків та історичних здобутків української архівної науки.

У процесі розроблення концепції обговорювалися різні варіанти її назви: “Українська архівна енциклопедія”, “Мала українська архівна енциклопедія”, “Архівна енциклопедія”. Остаточна назва проєкту – “Архівознавство: енциклопедичний довідник” – передбачає включення до Реєстру слів широкого спектру термінів і понять, пов'язаних із розвитком архівної справи та архівознавства в світі, а також зі спеціальними історичними дисциплінами та суміжними з архівознавством природничими науками. При цьому особливого значення набувають вимоги як до точності, наукової коректності та професійності текстів статей енциклопедії, так і до повноти, достовірності й новизни включеної до неї інформації. Отже, пріоритетною проблемою підготовки енциклопедичного архівознавчого видання в Україні є відповідність викладу жанру видання.

Статті у виданні подаватимуться за алфавітним принципом у одному томі. На початок 2003 р. остаточно сформовано Реєстр слів довідника. Загалом у виданні буде представлено понад тисячу гасел, однак цей перелік не є вичерпним. До нього включено передусім визначальні поняття, максимально необхідні для розуміння правових засад функціонування архівної галузі, принципів організації архівної справи в Україні та за її межами, форм і методів діяльності архівних установ, напрямів їх взаємодії зі спорідненими установами, складу і змісту Національного архівного фонду України. Реєстр слів довідника формувався за кількома напрямками: архівознавство, архівне законодавство, історія та організація архівної справи, система архівних установ, персоналії видавничих архівістів, архівна освіта, архівна періодика, документознавство та діловодство, спеціальні історичні дисципліни й суміжні з архівознавством галузі знань, громадські організації та об'єднання в галузі архівістики. Відповідно до проблематики та змісту статті можуть бути систематизовані за шістьма блоками – “Архівна справа”, “Архівна наука і освіта”, “Архівна періодика”, “Персоналії”, “Документознавство та діловодство”, “Спеціальні історичні дисципліни та суміжні галузі знань”.

До першого блоку “Архівна справа” передусім увійшли статті, присвячені історії архівного будівництва в Україні, сучасній організації архівної справи, системі архівних установ, складу й змісту Національного архівного фонду, рукописним збірникам та колекціям найбільших бібліотек і музеїв. Задля повноти інформації про архівні установи в статтях подано офіційну назву уста-

нови, стислі дані з її історії, характеристику архівних зібрань і довідкового апарату архівів. Окремо розглянуто всі губернські учені архівні комісії та історичні товариства, що діяли на території України й займалися рятуванням та дослідженням архівної спадщини (напр., Харківське історико-філологічне товариство, Історичне товариство Нестора-літописця, Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства).

Статті про законодавчі та нормативно-правові акти в галузі архівної справи подають ретроспективний огляд становлення і розвитку правової бази архівної справи від часу формування централізованої архівної системи в Україні до прийняття Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” та підзаконних актів, що на нових засадах унормували питання архівного будівництва. Поряд із ними подано статті, що стосуються правових актів СНД, Європейського співтовариства, ООН. У цьому блоці представлено відомості про архівні установи та зібрання архівних документів, в т. ч. магіатські, фамільні архіви, приватні документальні колекції. Блок містить відомості про шляхи міграції архівів та архівних фондів, переміщені й утрачені фонди, дає відповіді на актуальні питання архівістики – про доступ до архівної інформації, реституцію архівних документів, розсекречені фонди.

Тут подається інформація про архіви та архівні служби країн світу. Огляд архівів тієї чи іншої країни містить коротку історію розвитку архівів, сучасну структуру архівної системи, відомості про правові акти щодо архівної справи, які визначають принципи роботи архівів, умови доступу до документів та регіональну специфіку становлення й функціонування архівних служб. Архівам зарубіжних країн присвячено загальні статті, наприклад “Болгарія: архіви”, “Туреччина: архіви” та ін. задля упередження надмірного перевагання матеріалом блоку слів на літеру “А”. Особливу увагу приділено зарубіжним архівам, де збереглися архівна україніка. Представлено статті про зарубіжні архівосховища, які мають виняткове значення для українських дослідників: Російський державний архів давніх актів, Архів головної архівної у Варшаві, Бібліотека Чарторийських у Кракові та ін. Окремі статті включено про міжнародні й національні організації та об'єднання архівістів (“Міжнародна рада архівістів”, “Товариство польських архівістів”, “Російське товариство істориків-архівістів” та ін.). Ширше представлено матеріали про архівну справу в країнах, з якими українських архівістів поєднують тривалі творчі зв'язки: Росії, Білорусі, Литви, Польщі. До написання статей цього блоку запрошено провідних фахівців із питань історії, теорії та практики архівної справи цих країн (В. Банасюквич, М. Лариц, Є. Старостін, М. Шумейко, Т. Хорхордіна та ін.).

Другий блок “Архівна наука і освіта” включає основні поняття архівознавства, вироблені в ході наукових студій та архівної практики, з метою висвітлення status quo архівознавства в світі. Подано відомості про архівознавчі інституції (Всеросійський науково-дослідний інститут до-

кументознавства та архівної справи, Білоруський центр електронної документації, Інститут архівознавства у Берліні та ін.), міжнародні й національні центри архівної освіти (Школа хартії, Історико-архівний інститут РДГУ, Марбурзька архівна школа, Міжнародні архівні курси в Парижі, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ін.) в Україні й зарубіжних країнах та фундаментальні архівознавчі видання ("Нариси історії архівної справи в Україні", "Архівістика: термінологічний словник" та ін.). З метою висвітлення історичного досвіду українського архівознавства подано статті про період наукової установ у галузі архівної справи в УРСР – Кабінет архівознавства та аспірантура при ЦДАУ.

До блоку "Архівна періодика" увійшли статті-гасла про центральні та місцеві українські періодичні видання в галузі архівної справи ("Українська Старовина", "Архівна справа", "Радянський архів", "Архіви України", "Студії з архівної справи та документознавства"), зарубіжні періодичні архівознавчі журнали (напр., "Отчественные архивы", "Archivion") та видання Міжнародної ради архівів (напр., "Сопла"). Статті розкривають історію створення і розвиток архівної періодики, проблематику періодичних видань, зокрема, з історії, теорії, методики і практики архівної справи.

Блок "Персоналії" акумулював статті про істориків та архівістів, які своїми працями сприяли розвитку теорії та практики архівної справи, формуванню теорії та методики архівознавства, збиранню, зберіганню й примноженню національної архівної спадщини. З огляду на завершений проєкт "Українські архівісти" та з метою уникнення дублювання поданої в біобібліографічному довіднику інформації, до даного блоку включено статті про найвидатніших діячів архівної справи в Україні (зокрема, О.С. Грушевський, В.Л. Модзалевський, І.М. Каманін та ін.). Із сучасних українських архівістів включено лише персоналій керівників архівної галузі (О.Г. Мітюков, Б.В. Іваненко, Р.Я. Пиріг, Г.В. Боряк), діяльність яких стала віхою у розвитку архівної справи й сприяла створенню комплексу споруд державних архівів, розвитку архівної науки, підвищенню соціального статусу архівістів, інформатизації архівів тощо. Відомості про зарубіжних діячів архівної справи представлено іменами архівознавців, праці яких добре відомі на пострадянському просторі, – С. Мюллер, Й. Фейт, Р. Фруїн, Є. Казанова, Е. Ботьє, Р.А. Бріннеке, П. Грімстед Кеннеді, представників МРА, Ради Європи – С. Дж. Бакк, Ван Гант, Ш. Кечкеметі, Ш. Самаран та ін. Структура біографічної статті включає

традиційні для біобібліографічного довідкового видання відомості: дати й місця народження й смерті, походження, освіта, вчителі, основні етапи наукової та службової діяльності, наукові публікації, особові архівні фонди та література про особу.

Основу статей блоку "Документознавство та діловодство" склали терміни, включені до підготовленого в УНДІАСД проєкту державного стандарту України "Діловодство й архівна справа: терміни й визначення" (на зміну ДСТУ 2732–94). Документознавчі терміни поділяються на загальні поняття, пов'язані з характеристиками та ознаками документів, і спеціальні терміни історичного й управлінського документознавства, що позначають окремі історичні та сучасні види документів, класи документації. Діловодна термінологія, включена до даного блоку, відображає процеси створення організаційно-розпорядних документів та роботи зі службовими документами у сфері діловодства. Прیدілено увагу й проблемам електронного документа.

До блоку "Спеціальні історичні дисципліни та суміжні галузі знань" включено статті про спеціальні історичні дисципліни (нумізматика, геральдика, історична хронологія тощо) та галузі знань (хімія, фізика, біологія, інформатика та ін.), використання здобутків яких іманентно притаманне повсякденній діяльності архівів. У статтях акцентовано увагу на внеску архівістів у розвиток спеціальних історичних дисциплін, зокрема палеографії, філігранології, сфрагістики, генеалогії. Включено до цього блоку й відомості про головні археографічні комісії та установи. Подано ряд статей про серійні й корпусні видання архівних документів, без яких не може здійснюватися будь-яке серйозне дослідження з історії України ("Акты Юго-Западной России", "Жерела з історії України-Руси", "Архів Коша Запорозької Січі" та ін.) і які склали серйозний археографічний здобуток архівної галузі.

Здійснене в такий спосіб видання дозволить поширити якісно нові знання та змінити уявлення в суспільстві про найдавніші соціально-комунікативні інституції, які протягом тисячоліть виконують важливу функцію збирання, збереження та використання інформації – архиви, сприятиме розвитку духовної культури, інтелектуального потенціалу й національної самосвідомості в незалежній Україні, що набуває особливого значення в Рік Культури.

¹ Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т. Т. 1. – К., 2000. – С. 896.

² Див.: Клімова К. І., Матвій І. Б., Палієнко М. Г. "Куди примують архіви?" (До виходу в світ збірника праць Шарля Кечкеметі) // Архіви України. – 2001. – № 5-6. – С. 178–189.

Витоки краєзнавства як пізнання краю сягають глибокої давнини. Перші зразки паралельного співіснування мотивів освоєння людиною світу великого (Космосу) і світу малого (довкільдя) знаходимо в епоху міфологічних уявлень. Надалі ці дві гносеологічні об'єктні традиції будуть розгорнутися у духовному потокові культури згідно з загальними закономірностями буття його самого. Так, в епоху перших європейських держав "діалог-конфлікт" різномасштабності світосприйняття триватиме на ґрунті вузької граничності економічної спільності громади, з одного боку; прагненні людини ідейно охопити весь світ, зберігаючи культивування роду, з іншого¹. У моменти розпаду держав ставлення особи до їх частин як своєї батьківщини стає можливим через відкриття нового бачення дійсності, за якого усвідомлювалася реальність дробинця цілого на конкретне; індивід відіняти шукає себе в межах свого "єго" і того зовнішнього світу, з яким конкретно спілкується, і лише задля гда відчуття об'єктивного оцінювання залишається звичка співвідносити його з більшим світом. У часи творення централізованих держав, в умовах нової системи світоглядних координат, особа потребує знань, які дали б змогу відтворити всеохоплюючу картину світу через "виписування" її окремих деталей водночас. Становлення в епоху Відродження діяльного типу ідеалу людини; антропоцентризм у філософії, історії, літературі, мистецтві; сприйняття дійсності як субстанції, котра мала просторово-часове обмеження, загалом визначили шлях продовження попередніх культурно-історичних традицій. Розширення рамок світосприйняття привело до того, що суб'єкт по-новому пробує зорієнтуватися у світі, який стає складним, великим, динамічним. Особа, втративши уявлення про нього як щось досить обмежене, локальне, намагається досягнути його інакше, а саме – через усвідомлення "розгерметизації мікросвітів". На фоні цього і разом із цим *мала батьківщина* соціально і територіально "переростає" у велику. Стягування "цілінькової" ізоляваності локальних світів, що сприяло переорієнтації свідомості людини на "великий світ", вивчення якого однак мало починатися з "малого", за образним висловом філософа М. Кузьміна, символізує через діалектичну єдність цілого і фрагментарного одночасність пізнання першого і другого, накопичення знань про них². Отже в різних політичних, економічних, культурних умовах життя суспільства ступінь інтересу до пізнання локальної частини світу змінюється (але завжди є присутнім), чим визначається місце регіональних досліджень у загальному гносеологічному процесі, їх об'єкт, його масштабність.

Становлення краєзнавства як теоретичної системи з комплексом понять, принципів, методів, що складають науку, є процесом зі власною хроноструктурою (за

В. Добрянним³). Пряме відношення до нього має давно помічена науковцями закономірність: періоди накопичення фактичного матеріалу неминує змінюються періодами їх наукового осмислення й узагальнення, за яких наука здатна "подивитися на себе", на свою практику "збоку"; відбувається перевірка, відшліфування й збагачення пізнавальних засобів, створюються передумови переходу на якісно нову ступінь освоєння дійсності, що вивчається⁴. За діалектичною логікою категорія становлення є протяжною, неодиоплавною і являє собою єдність виникнення, протікання, оформлення і їх результату – відносно стале явище.

Отримавши в материнських науках, передусім історії і географії (у Російській імперії⁵), у XVIII ст. необхідні імпульси для розвитку, краєзнавчі знання знаходять помітне поширення внаслідок організації і проведення масових експедицій, анкетувань із метою історичного, статистичного, географічного і топографічного описів країни, діяльності колекціонерів, появи перших навіолокадаемічних товариств, гуртків⁶. Це був час емпіричних вивчень, описових способів (а не методів) пізнання, кількісного зростання знань.

Важко заперечувати зростання популярності краєзнавства у XIX ст. Причин для цього було декілька. Передусім варто вказати на метаморфози політичного, економічного, культурного життя європейського суспільства (якщо вже говорити про нього) XVIII ст. Після пережитих Європою революційних струсів розпочалися пошуки нових теоретичних пояснень розвитку, функціонування соціуму. Іронія романтиків над скінченністю в пізнанні істини стимулювала інтерес до загальних питань науки, її конкретики.

Російська історія народжується у державі, яка тривалий час колонізувалася, збільшуючи свій територіальний простір. Для власного утвердження Росія як імперія потребувала загальної історії держави, суспільства. Цей факт знаходить підтвердження через існування державної історичної школи⁷. Популярність конкретних історичних студій пояснюється тим, що вони мали слугувати лише доповненням до цілісної картини розвитку держави, її соціуму.

Лише з кінця XIX – початку XX ст. спостерігаємо спробу "синтезувати історію Росії (імперії – В.Б.) як історію окремих місцевостей і груп населення"⁸. Примітно, що досить гучно про себе як дослідників часткових, у т. ч. і регіональних, аспектів історії заявили учні одного з найрепрезентативніших істориків-державників, В. Ключевського, – О. Кизеветтер і П. Мілюков. Як органічна "сукупність географічного середовища, антропологічного субстрату і археологічного побуту" вивчалася своєрідне відтворення основних компонентів структури краю⁹.

Складання української історії відбувається за умов активного втручання в культурний простір України центру імперії – Росії. Це порушує в історії питання побудови загальної схеми розвитку українських земель. Але, на відміну від російської історичної науки, яка виповнюється упродовж XVIII–XIX ст. працями, котрі носили яскраво виражений централізаторський характер, українська історична наука в цей же період збагачується працями “відцентрового” змісту. Вони народилися від бажання довести самодостатність маргінесу, який сам був і може бути центром. На цьому тлі розгортаються різні локальні, починаючи від Д. Бантиша-Каменського та завершуючи М. Грушевським. Через захоплення складанням фундаментальних праць із загальної історії України в українському краєзнавстві на початку XX ст. бракувало різноаспектних науково-методичних, теоретичних студій.

Якщо у XVIII – першій половині XIX ст. розгортання науки відбувалося в умовах першочергової орієнтації пізнання на вивчення цілісних, довготривалих процесів, явищ у природі, суспільстві, складання загальної картини взаємодіяння, взаємодії людської спільноти з природним довкіллям, то з середини XIX століття галузі знань, зазнаючи впливу позитивізму, поволі переорієнтовуються на вивчення фактів, короткочасових подій, обмежених хронологічно явищ¹⁰. Зосередження на дослідженні детально визначених просторових часток цілого, привело до зростання кількості локальних студій. Відтоді дослідження традицій спілкування, діалогу між загальним і конкретним, цілим і часткою, їх зіставлення, спостереження за співвідношенням стають джерелом нових знань, а поряд із накопиченими раніше знаннями виявляють такі невідповідності, котрі пробуджують переосмислення відомих фактів, процесів, явищ¹¹.

Розрібнення об’єкта досліджень вело до “розщеплення” науки. Тому в розвитку краєзнавства другої половини XIX – початку XX ст. помітно окреслюються спочатку риси внутрішньої диференціації, а згодом – зовнішньої інтеграції суміжних галузевих знань¹². Краєзнавство диференціюється й інтегрується, викрикуючи цим самим можливість для побудови нових систем ідей, практичних знахідок. Розвинути потенціал об’єкта дослідження – природи чи суспільства, й їх змін у часі, краєзнавство виходить на шлях не тільки описового, а й аналітичного, синтезованого пояснення багатолікої, динамічної, складної індивідуальності елементів їх загальної структури. Поступово в ньому виокремлюються природничі й гуманітарні знання¹³, зміст яких від загальностей XVIII ст., надбаних механічним накопиченням відомостей дескриптивного характеру, “переходить” до логічних спрощень, конкретики, практичних дослідів для того, щоб від них знову повернутися до

підсумовувань зв’язків взаємодії, породжень, перетворень, будови, функціонування складників природи і суспільства.

У XIX ст. відбуваються суттєві зміни в стані й організації науки, спостерігаються серйозні “інструментальні” зусилля державного розпорядчо-управлінського апарату залучити якомога більше науковців і аматорів до краєзнавчих студій¹⁴. Коло учасників останніх помітно зростає, урізноманітнюються форми їх об’єднань, зміст досліджень і обсяг¹⁵. Центрами здійснення крайових обстежень стали університети, музеї, губернські статистичні, архівні комісії й архіви¹⁶. Накопичення краєзнавчої літератури веде до прогресу її бібліографії¹⁷. Емпіричний компонент процесу акумуляції краєзнавчих знань зумовив і вимагав домислення теоретичного. Тому в другій половині XIX ст. з’являються рефлексивні спроби складання пізнавальної схеми краєзнавства¹⁸. Коментуючи перші історіографічні дослідження навколо нього, В. Захаров справедливо зауважує, що головним аспектом їх змісту є дослідження ступеня репрезентативності краєзнавчих знань у загальних навчальних університетських курсах, здебільшого – історії¹⁹. Особливо вчений поцінував роботи В. Конюковича, який першим спробував відстежити процес розвитку краєзнавства, зокрема історичного, у загальноросійському масштабі²⁰. Інші, коментуючи історіографічні проби XIX ст., згадують В. Ключевського, який курс історії розпочинав читати зі схеми – роздумів, що була першим наближенням до розгляду співвідношення дихотомій російського-і-загальноєвропейського, регіонального-і-загальноросійського історичних процесів, їх трилематичності²¹. Мусимо зауважити, що вже у XIX ст. об’єктом уваги тих, хто намагався вивчати історію краєзнавства, була і його багатифункціональність²², а отже, й унормування спеціальної лексики²³. На межі XIX–XX ст. коли наука виходить у міждисциплінарну безсмітність існування, відбувається структуралістичний поворот у розгортанні теоретизованого знання. Історична наука на рівнях теорії, проблематики, практики починає “згущуватися” в структуралізм. Зануреність, як помітив П. Рікер, трансформує віддаленість²⁴. Європейська історія, захопившись структурами особливого, часткового, індивідуального, несмобни віддаляється від неухильного дотримання ідей створення нових та вдосконалення старих загальних історичних концепцій. Тому історія на рубежі століть за змістом збагачується конкретними розробками просторово локального об’єктного рівня.

Крім висловленого вище, проведемо ще одну сюжетну лінію з приводу складання у XIX ст. у більшості країн Європи регіоналістики як галузі знань²⁵. Політематичні хронологічні розробки завдяки могутньому вторгненню у науку потреб суспільства та впливовим імпульсам її самої закріплюють за останнього шлях проникнення у глибинні й поверхневі взаємовизначаючі структури загального і конкретного, автохтонного й набутого у розвитку соціуму в цілому і зокрема.

Пильної уваги заслуговує ще один концепт, конче необхідний для теоретичного розуміння становлення і буття краєзнавства. Під різними визначеннями: "Heimatkunde", "heimatkundlicher Unterricht", "bodenständiger Unterricht" (Німеччина), "Lebenskunde" (Австрія), "science du lieu natal" (Франція), "local science" (Велика Британія), "il regionalismo" (Італія), "krajoznawstwo" (Польща), "отчизноведение", "отчествоведение", "родиноведение", "краеведение" (Росія), "батьківщинознавство", "вітчизнознавство", "краєзнавство" (Україна) і т. д. – воно існувало, продовжує існувати у нових варіаціях форми і змісту в науці, суспільній думці, громадському рухові різних країн. Ідентифікуючись у просторовій локальності об'єкта дослідження, вони виявляють свої особливості. Співвідношення між ними, цілком самостійними і, разом із тим, діалектично взаємопов'язаними і опосередкованими, потрапляють до етимологічних студій історіографії краєзнавства, регіоналістики перших десятиліть ХХ ст.²⁶ Інший довід знайшов широке висвітлення на сторінках періодики, брошур, книг, а деякі з них стали компіляцією останніх, найновіших зарубіжних розробок.

Отже у ХVІІІ–ХІХ ст. закладається дієвий початок українському краєзнавству, яке передусім мало накопичити певний емпіричний матеріал, упорядкувати і систематизувати його, а за тим увійти в сферу теоретичних узагальнень на рівні виявлення часткових закономірностей, а також на рівні вищих умовиводів про загальне у поступі всіх високорозвинених суспільств і їх наук.

При усталеності формотворчого досвіду, збереженні об'єктної традиції з початком 1900-х років краєзнавство переживає зовнішні і внутрішні, кількісні і якісні зміни. Традиції доповнюються новітніми при продовженні краєзнавчого розвитку у лоні різних фундаментальних наук, рухаючись від змісту до змісту, але нічого не залишаючи позаду, несучи "з собою все придбане і збагачуються, і ушлішнюються (конкретиуються – В.Б.) в собі"²⁷.

У перші десятиріччя ХХ ст. зміни, політичного, геополітичного становища України актуалізували дослідження її просторово обмежених часток на тлі особливого піднесення регіональних історії, географії з метою вибудови їх загального каркаса, формування змістовно-сутнісного об'єкту вивчення.

У процесі дроблення у межах краєзнавства об'єкта вивчення природничих і гуманітарних досліджень початку ХХ ст. є тимчасова відсутність реальної перспективи на універсалізацію теорії науки, що у диференційно конституційованому світі науки вело передусім до складання нових самостійних галузей знань, систем часткових закономірностей, які вносять зміни в структуру наук. Згодом роздроблені частини краєзнавства, взаємодіючи поміж собою, розвивають інтеграційні процеси, закладаючи потенціал для подібного на майбутнє, змінюючи форму і зміст теоретизації гуманітарного і природничого краєзнавства, методики, за чим настало

їх єднання на основі міжгалузевого синтезу знань. Проблематика взаємовпливів окремих галузей знань і краєзнавства виходить за рамки історіографії конкретної науки. Це, перш за все, питання філософії науки, яка через призму узагальнень взаємозалежностей усіх галузей знань від стану і рівня наукового, філософського мислення абстрагує закономірності дифузії ідей. Звідси – необхідність звернення до усвідомлення, з одного боку, наслідків каузальних зв'язків діалектичної суперечності між інтеграцією і диференціацією природничих і гуманітарних наук на рівні філософського осмислення, такого характерного для початку ХХ ст., а з іншого, відшукування конкретних виявів суттєвих ознак змін у розгортанні теоретичних, методологічних засад історичної науки, пов'язаних зі з'явою у ній нових набутків науки.

Сучасна українська історіографія багата на дослідження краєзнавства початку ХХ ст., особливо 1920 – 1930-х рр. Поза різними ставленнями до здобутків краєзнавців цього періоду незаперечним залишається той факт, що іманентні імпульси, одержані краєзнавством тієї доби, внутрішні умови побутування стали знаковими для його розвитку у ХХ ст. Про рефлексії навколо краєзнавства яскраво свідчать шукання термінологічних окреслень значення та суті краєзнавства, його об'єкта – краю. Дискусійним і множинним у визначеннях тих років є поняття "край". Інтегративний початок краєзнавчої роботи знайшов тлумачення у вигляді дефініціювання його як "історична територія"²⁸, "виробничка одиниця"²⁹, "порівняно вузький географічний район"³⁰, "мала вітчизна"³¹, "світ, у якому багатомірно відображається великий світ"³², "те, що створює форму індивідуальності мешканця"³³, "витвір простору і руху"³⁴, "живий комплекс, засіб дослідження"³⁵, "обласне культурне гніздо, акумуляція географічних особливостей, свідомості в організації народного господарства, культурного уособлення"³⁶, "сполука двох сфер буття природи і культури в чіткому окресленні"³⁷, "місцевість, яку ми можемо оглянути"³⁸ та ін.

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало немало полеміки і дискусій. Початки визначення об'єкта краєзнавства датуються ХVІІІ ст., але перші помітні спроби витлумачити його належать ХІХ ст. Між його різними транскрипціями не існувало конкретного сутнісного розмежування і віддалення. Значний внесок у становлення семантичного осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які, керуючись розпорядженнями й інструкціями, наказами і програмами перебудови форми і змісту освітньої системи країни від урядових кіл Російської імперії³⁹, намагалися вирішити проблему усунення одноманітності дидактичних методів, шкільних програм, обмеженості набутих учнями вмінь, навичок у здійсненні мисленнєвих операцій, апелюють до досвіду західноєвропейської педагогічної науки, що запропонувала школі батьківщинознавство.

Особливим успіхом у педагогів Росії користувалися роботи з *Vaterlandskunde*, *heimatliche Altertumskunde* видатних науковців А. Брикмана, М. Вебера, Р. Мозера, А. Льюкке, К. Ріттера, А. Роммеля, А. Фінгера та інших представників німецької науки, які характеризували краєзнавство як вивчення історії та географії рідного краю⁴⁰. З появою у другій половині XIX ст. розробок комплексної теорії у педагогічній науці, за якою доводилися переваги викладання навчального матеріалу на основі певного предмету (для Г. Герберта – на основі географії, Ф. Тішендорфа – історії, К. Ушинського – мови і т. д.), батьківщинознавство було прийнято як варіант злиття (в умовах популярності позитивізму) природничих і гуманітарних наук, основа вивчення соціуму в обмеженому континуюмі⁴¹.

Передача думка Росії, звернувшись до досвіду Західної Європи, творила оригінальні зразки власної культури. Починаючи з 60-х років XIX ст., з'являються видання, присвячені проблемам буття батьківщинознавства в освітній системі, у виконанні вітчизняних представників гуманітарних і природничих наук. Підручники, програми, методичні рекомендації стосовно його поширення і практикування педагогів-теоретиків знайшли підтримку серед педагогів-практиків, а діалог між ними сприяв нуртуванню розмаїтих ідей. "Отечествоведение" Д. Семенова, С. Нікітіна⁴², "отчизноведение" М. Овчинникова, М. Малиніна, М. Весселя⁴³, "родиноведение" І. Белова, Р. Больдта, В. Бігнера, С. Звягінцева⁴⁴, "батьківщинознавство" Олени Пчілки, Лесі Українки, С. Русовой⁴⁵ та ін. засвідчили понятійну нестабільність означень того, що розумілося як наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремий шкільний предмет, основа студій для більшості навчальних дисциплін.

Роботи науковців кінця XIX ст. – перших десятиліть XX ст. продовжили розбудову опорних ідей, висловлених раніше, демонструючи складання певних традицій сприйняття батьківщинознавства. Тоді ж з'являються й термін "краєзнавство", "красведение", перші історичні й історіографічні дослідження про його входження і закорінення в ідейну систему науки Західної Європи, Російської імперії. Особливістю розвитку батьківщинознавства у 1900–1910-і рр. стало переростання камерних масштабів, унаслідок чого дедалі частіше про нього стали говорити як про рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами – численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з'їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у початковій, середній ланках школи, дошкільних закладах тощо.

Актуальність питань краєзнавчої термінології в 1920-і – 1930-і рр. викликана наголосливими шуканими відповіді на питання: "Що таке краєзнавство?" і

носила переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з'їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та журналів, при цьому мало відображаючись на практиці.

Здобутки російських краєзнавців на теренах складання власної наукової лексики у 1920-і роки були помітнішими і вагомішими, ніж їх колеги в УСРР. Розглядаючи стан української краєзнавчої термінології, а на тлі цього – рівень оперування науковцями і аматорами "так званими абстрактними або загальними чи простими ідеями"⁴⁶, відмічаємо неконкретність, позірність змісту у визначеннях основних її понять. Справедливо вказуючи на важливість упорядкування нормативності термінів задля суб'єктного комунікування, "вигворення ... національних форм" науки⁴⁷, представники вченого світу виступили організаторами відкриття Інституту української наукової мови (1921 р.)⁴⁸. Метою його діяльності було наповнити спеціальну лексику загальноприйнятими внутрішнім навантаженням вартостями та вартісною оцінкою у єдиній зовнішній формі.

Динамічність науки і мови, якою та говорить, не дозволяє одноактно, тобто раз і назавжди, зафіксувати її термінологію. Але термінологічні розробки забезпечують споживача подібною інформації, закоріненою у своїй історичності, можливість проникнути в історичність науки за допомогою спеціальної мови. Аналізуючи історіографію того часу, можна визначити декілька варіантів відповідей на питання, що є краєзнавство, які, власне, не були новим витвором: 1) наука, що об'єднує природничі, гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного, історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук; 2) особлива методична дисципліна; 3) науково-педагогічний наочний метод, що дає змогу вивчати батьківщину; 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства; 5) наукове всебічне пізнання краю; 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю. Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи гетерогенну картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20–30-х років.

Особливістю краєзнавства на той час, було визнання його масовості, що не можна сприймати лише як момент нівеличчій індивідуального в ньому. Краєзнавство сприяло зміцненню органічного зв'язку між людиною й її соціально-культурним та природним середовищами, роблячи її життя сповненим значущою для держави діяльністю. Людина стає активною в системі соціально-політичних та соціально-економічних відносин, що, з одного боку, допомагало їй самовиражатися як особистості, а з іншого – "лякало" владні структури. Наслідком праці тисяч краєзнавців-аматорів та науковців стала множинність досліджень просторово обмежених районів: їх географії, багатопрошаркових часових історичних і сучасних нашарувань культури, стратиграфії життя суспільства з його колами спілкування в малих і вели-

ких, постійних і тимчасових групах. Краєзнавство взаєморозчиняло дослідження, розробки регіоналістики, викристалізовуючи в такому "розчині" мозаїку національної культури.

Співпраця спеціалістів високого наукового ґатунку і тих, хто тільки народжувався як дослідник, вела до демократизації науки, а шлях до входження в її термінал став загальнодоступнішим. Крім творчого і особового аспектів, у краєзнавчому русі є ще один момент із сильним аргументом на його користь – це народжуване ним національне самоусвідомлення. Через це краєзнавство одночасно сприймалося і як виховний засіб, метою звернення до якого є формування нової людини для нового суспільства.

Краєзнавчий рух, розгортаючись униз, сприяв, на думку М. Грушевського, науковій праці вгору. Та чи стає краєзнавство тоді наукою? Однозначної заперечної чи ствердної думки на той час не існувало. "Так", – відповідав авторитетний науковець М. Марр: "... ні, але може нею стати", – підкреслював не менш відомий учений М. Анциферов⁵⁰. Обидві точки зору мали своїх прихильників і непримиренних критиків. Вимагаючи оперативного визначення, це питання опиняється в центрі уваги загальної і галузевої періодики, засідань комісії, бюро краєзнавства, краєзнавчих нарад та з'їздів⁵⁰.

Аналізуючи твердження про краєзнавство як науку, варто було б поставити питання про те, що на той час включали в зміст поняття "наука" ті, хто ним оперував, називаючи його таким? З'ясувалося, що чіткого визначення науки на той час не існувало і його підміняв лише перелік її суттєвих ознак.

Єдиним організуючим центром цього переліку був підсумок позитивних знань про дійсність, про те, що є. При такому підході до визначення науки важко не визнати краєзнавство такою, бо воно й було "сумою знань про край". О. Большаков вважав, що право громадянства в якості особливої науки краєзнавство заслужило ще й через те, що володіло власним об'єктом вивчення, а значить, уже не "наступало на ноги тій чи іншій поважній науці, не знайшовши свого місця дослідження"⁵¹.

Із позицій розвитку сьогоденніших уявлень про зміст і форму науки, як системи емпіричних, теоретичних, методичних, конструктивних і рефлексивних знань, чітко визначеного інституту, погодитися з визнанням наукового статусу за краєзнавством тих років важко. Останній вимагає існування загальної методології різногалузових дисциплін, об'єктом вивчення для яких є край, вчення про суть, структуру, організацію, методи і засоби краєзнавчої діяльності та ін. На той час теоретико-методологічні, науково-методичні питання краєзнавства були мало напрацьованими. Вони тільки-но починали розроблятися в умовах переходу краєзнавства з екстенсивного наукового стану буття в інтенсивний. Власне, наявність множини ексегез краєзнавства свідчила про його "хаотичний" стан як науки.

По-різному вирішувалося питання належності краєзнавства фундаментальним наукам. Невичерпне багатство краєзнавчого матеріалу для вивчення явищ, процесів у безмежності їх сторін і зв'язків, тенденцій і закономірностей свідчить про невичерпність змісту об'єкта краєзнавства. Це викликає тлумачення різнопредметності в краєзнавстві, а значить й існування різних типів знань, які ми можемо отримати. Багатоаспектність краєзнавства можна пояснити переростанням окремих галузей знань у результаті їх диференціації і синтезу, інтеграції в надрах монодисциплінарності в міждисциплінарні комплекси знань.

Ще на початку ХХ ст. В. Вернадський звернув увагу на ці перетворення в науці: "... ріст наукового знання ХХ ст. швидко стирає межі між окремими науками. Ми все більш спеціалізуємося не за науками, а за проблемами. Це дозволяє, з одного боку, надзвичайно заглибитися у явище, що вивчається, а з іншого – розширити охоплення його усіх точок зору"⁵². Краєзнавство об'єднало навколо інтегративного початку досліджень краю найрізноманітніших фахівців. Питання про співвідношення між собою різних галузей у краєзнавстві тих років і на сьогодні є малодослідженим. Справа ускладнюється тим, що його складові частини є неоднорідними, бо в свою чергу становлять цілу систему галузей знань і можуть теж розглядатися як відносно самостійні блоки. Так, швидше за все, ми говоримо про історичні, географічні, економічні та інші краєзнавчі дослідження, забуваючи при цьому, що історія, географія, економіка тощо, в свою чергу, теж є системою систем різних знань. Краєзнавство акумулює в собі розгалужені групи наукових дисциплін, взаємодія між якими була вкрай ускладненою через незрілість міждисциплінарної інтеграції. Це вело до того, що окремі самостійні дисципліни займалися вирішенням своїх автономних проблем, які нехай навіть і ґрунтувалися на обмеженні в просторі і часі, але носили загальний характер, а не регіональний. Так було не лише через незавершеність і тільки початок складання міждисциплінарного характеру краєзнавства, але й, отже, через малорозробленість його теорії, методики.

Різностямованість краєзнавства цієї доби можна звести до двох його складників: природничий, гуманітарний. За різних часів існування науки і суспільства життя по-різному розставляло пріоритетний наголос то над одним, то над іншим. Тоді він переміщується з історичного краєзнавства на географічне. Зміна акценту визріла задовго до того часу, про який оповідається. Науковий переворот у природничих науках та техніці кінця ХІХ – початку ХХ ст. став основним генератором нового знання. Останнє поступово накопичує фонд змін у науковому розвитку. На думку провідних спеціалістів із питань історіографії природознавства, резерв і новація дозволяє науці маневрувати і, згідно з умовами змін вимог соціального і культурного середовища, швидко й оптимально реагувати на висунуті життям потреби.

1920-і роки суттєво не змінили латівних позицій природничого напрямку в краєзнавстві, народжуваних хронологічною концепцією А. Геттнера, доповненої К. Зауером, У. Девісом, Н. Феннемсеном, Р. Хартшорном та ін.⁵³ Їх наукові викладки пропагували вивчення конкретних об'єктів "територіальної диференціації земної поверхні"⁵⁴, за якою не може бути "умовного поділу-орієнтури між природничими і соціальними науками"⁵⁵. За таких обставин до об'єкту сфери географії потрапляють навіть ідеї, погляди, почуття людини, манера і зміст мови, пісні, танці і навіть те, "як ми пишемо, голосуємо на виборах і що говоримо збирачу податків"⁵⁶. Категорія "унікальність" лягла в основу досліджень загальної і регіональної науки, ставши своєрідним перехресним знань про всі взаємопов'язані форми просторової диференціації, які не можна узагальнити через особливості кожної з них. Для адептів хронологічної концепції соціальне було одним із способів вираження природного. Наслідком цього стало виникнення специфічних теорій, які не можна схарактеризувати, ні як "суто" гуманітарні, ні як "суто" природничі. Біологізована інтерпретація теорії геополітики, географічний детермінізм, соціал-дарвінізм Р. Челлена, К. Хауцхофера, Ф. Осборна, К. Фогта та інших, історико-географічна наукова школа (зут вживання сполучення "наукова школа" у розумінні Л. Абрамова і В. Єсакова⁵⁷) Г. Дарбі, екологія людини К. Зауера – яскраві зразки такого соціально-природничого єднання: їхній тематичний аналіз виводить нас на основну думку робіт, яка полягає в трактуванні суспільства як результату історичного перетворення природного ландшафту на культурний при посередництві людини, яка сприймалася природною одиницею природного середовища⁵⁸.

У природничих науках виділений горизонтальний зріз одностей природи отримав назву "ландшафтознавство"⁵⁹. Під останнім розумілося обстеження з метою наукового аналізу обмеженого простору, в якому "будова ґрунту і клімату, рослинного і тваринного світу", суспільство і його культура "виявляють одиорідний зв'язок"⁶⁰. Ідеї П. Відаль де ла Блаша, З. Пассарге, що лежали в основі ландшафтознавства, їх послідовниками у різних країнах (Л. Берг, А. Борзов, Г. Висоцький, В. Девіс, В. Докучаєв, В. Кубійович, Г. Мороз, Й. Паноський, Ф. Ріхтгофен, В. Талієв, П. Тутковський та ін.) було доведено до вбудови об'єкту вивчення з мінімальної таксономічної ієрархічної просторової одиниці – пейзажу, який тлумачився ними як територія, що оглядається з однієї точки, створена "одночасно і природою, і способом життя населення"⁶¹ (звідси єдність природи і суспільства ландшафту, поява терміну "культурний ландшафт"). Науковці обігрують термін "ландшафт", керуючись дотриманням дуальних засад твердження про єдність сприйняття і розгляду природи – і – суспільства, що сприяло утвердженню в краєзнавстві комплексного принципу дослідження природи та суспільства.

Ландшафт як термін-ключ до розуміння ланд-

шафтознавства не мав чіткого "визначення"⁶² і вбирав у себе і (або) пейзажний, і (або) фізіологічний зміст "механічного набору не пов'язаних між собою, без взаємозумовленості компонентів природи"⁶³. З. Пассарге, обґрунтувавши таксономію ландшафтних просторів, висунув ідею спільності загального у ландшафтознавстві і конкретного у географії, яка наголошує на їх взаємозалежності⁶⁴. Пассаржєвську думку розвивали у напрямкові усталення діалогу між ландшафтознавством і загальним землезнавством, краєзнавством і країнознавством, які конституують у собі один одного. Утвердження в географічній науці дихотомії "ландшафт – все-простір" є визначальним моментом пояснення виникнення, організації, розвитку нових дискурсів регіональних, краєзнавчих концепцій.

Зростання популярності краєзнавчих розвідок у науці пов'язане також і з тим, що у систему доказів трансформації методологічних установок теоретизуючих учених унаслідок впливу на них філософії логічно вписується концепція індивідуальної дійсності або "заповнювальна парадигма географії"⁶⁵. Остання визначається як комплексне вивчення характерних рис, що формують фізіономію таксономічної просторової одиниці єдиальний ландшафт вираження законів природи П. Відаль де ла Блашем⁶⁶, "ландшафтів – просторів, доступних оглядові" індивідуальному за Е. Пассарге і А. Красновим⁶⁷, районів різних масштабів аж до "неподільної частки простору" за А. Дж. Гербертсоном⁶⁸. Теорії, що з'явилися в науковому обігові в перші десятиліття 1900-х рр., демонструють "входження" в бачення об'єкта краєзнавства феномена "індивідуальної субстанційності", викликаного ідеями життєутвердження Ф. Ніцше, "потому свідомості", "повернення до себе" А. Бергсона, архетипу Самості К. Юнга, *Lebenswelt* Е. Гуссерля.

На відміну від природничого гуманітарне краєзнавство переживає серйозні трансформації, пов'язані зі змінами у суспільстві та науці, про що, власне, написано вже немало. Використовуючи надбаний у ході досліджень досвід, констатуємо, що українське краєзнавство 20 – початку 30-х рр. стало резервуаром конкретизованих, загальних принципів марксизму і позитивізму, неоромантизму і неопозитивізму.

У рамках марксизму доводиться зверхність матеріальної, прикладної практики в краєзнавстві над духовною, теоретичною, демонструється ставлення до краєзнавчих знань як до зумовленості економічним і культурним розвитком суспільства. За цих обставин краєзнавство сприймається не тільки як результат іманентного розвитку науки, а й виступає окремою деталю відображення розгортання взаємозв'язку її з соціумом.

У краєзнавстві інтроецируються ідеї позитивізму і неопозитивізму. Воно стало втіленням прагнення позитивістів розбудувати на базі конкретних наук синтетичну систему теорії наукового пізнання і її реалізації в регіонально обмежених рамках. Від них у краєзнавстві

поширена увага до факту, достатність його пояснення з відповіддю на питання "як?" і, зрештою, логічний емпіризм в історико-географічних, етнографічних, фольклористичних, діалектологічних та інших краєзнавчих дослідженнях.

Неоромантизм відгукнувся у краєзнавстві передусім у його історичному складнику, а з цим – в екзистенціальному тлумаченні історичного знання: усвідомлення культурної самобутності виявів людської життєдіяльності в межах певного регіону, іронізація над винятково національним поясненням розвитку "Я" і "Ми".

Вказані течії об'єктивували і суб'єктивували, абсолютизували і співвідносили краєзнавче знання, єднали емпіричний і теоретичний, індивідуальний і колективний рівні дослідження; визначали його місце в системі науки і суспільстві.

Найпомітнішим явищем краєзнавства другої половини ХХ ст. стало написання історії міст і сіл УРСР. Неопозитивістські настрої, посилені марксизмом, з початком століття актуалізували у ґносеології увагу до зовнішнього контексту буття науки. Звідси, як вважає Е. Карр, підвищений інтерес до суспільства як детермінанта розвитку останньої. Це вело до утвердження екстерналізму в наукознавстві, а в гуманітарних галузях знань – до поширення студіювань питань, пов'язаних із вивченням оформлення, структуризації, артикулювання чинників соціальних верств, груп, утворень, їх соціокультурних одиниць – міста і села.

Багатовекторність природи інтерпретацій генеалогії краєзнавства виводить нас на шлях засвоєння ще одного каузального пояснення походження цього явища. Це – екзистенціальна філософія. Критика розуму Ф. Ніцше, концепція свідомості Е. Гуссерля та похідні від неї теорії часового розщеплення потоку свідомості між "ще – немає" і "вже – немає" В. Джеймса і В. Вулфа, фрейдівська концепція підсвідомості й система поглядів на інтуїцію А. Бергсона вплинули на розростання тенденції дешифрації суспільства через найархаїчніші бажання індивіда, психоаналіз, антропологію, символічну логіку, екзегези мотивів і результатів його діяльності та соціальних груп, людини. Це успішно актуалізує у 1960–1970 рр. історію життя і діяльності особи, людей із "низів". Структуралістичний поворот у науці, захоплення гуманітарних галузей знань філософією людини, регіоналістика конкретизують у європейській історіографії історію. Остання переживає зрушення акцентів "досліджень з центральної, високої політики до периферії", буденності, залишивши в тіні науку й звернувшись до "окультизму, підсвідомого, до історії "маленьких людей" у великій історії". Це може слугувати поясненням до виведення деякими історіографами краєзнавства спорідненості між ним та історією повсякденності.

Наприкінці ХХ ст. історіографічна ситуація навколо краєзнавства змінилася. Традиції недавнього минулого науки було піддано критиці, нігілізації, а досвід, на-

приклад, краєзнавства 1920–1930-х рр. ідеалізовано.² Так само важко говорити про остаточне інституційне оформлення краєзнавства як науки, із власним чітко визначеним об'єктно-предметним полем дослідження,³ теоретико-методологічним апаратом, спеціалізованими краєзнавчими закладами; професійно зорієнтованою краєзнавчою освітою, систематичною підготовкою кадрів спеціалістів-краєзнавців, відлагодженою системою комунікативних зв'язків та ін. Лише той факт, що продовжуються пошуки термінологічних окреслень самоототожнення науки, науковців слугує яскравим підтвердженням висловленого вище. Наприклад, останнім часом активно оперують поняттями: краєзнавство, регіоналістика, провісціологія, регіонологія та ін., які не є синонімами, хоча інколи й вживаються синонімічно. Визначення їх змісту, структури, дотичних ліній, перехресть, тлумачень дозволить не тільки упорядкувати наукову лексику з краєзнавства, але й визначити перспективи розвитку науки. Необхідним є розгортання дискусії про співвідношення цілого й частки, загального і конкретного. На основі попередньої історіографії варто здійснити теоретичні студії з географічного, історичного краєзнавства, пов'язавши їх із надбанням загальних географії, історії, доповнивши методичним арсеналом для аналізу, синтезу, узагальнення отримуваних регіональних знань із метою з'ясування міждисциплінарних (диференційованих та інтегративних) зв'язків локального і просторового утворень, внутрішніх і зовнішніх означень їх змісту і форми.

Діалектичні принципи здійснення пізнавального процесу виводять науковців на усвідомлення уможливлення відтворити загальну картину еволюції і стану природи, суспільства лише через окремі системи структур, структури їх одиниць як форм буття у тривимірній системі координат: простір – час – соціум. Має збагатитися й методика проведення краєзнавчих досліджень.

Диференційні й інтеграційні процеси в науці відобразилися у краєзнавстві через збагачення тематики краєзнавчих робіт, виявилися у їх присвятах вузько спеціалізованим об'єктом дослідженням.

Можна спрогнозувати, що розвиток краєзнавства з гуманітарних і природничих наук повільно, але невпинно перетворить його на самостійну галузь знань. Конкретизуючись у межах власної цілісності, ці науки представляють об'єктність краєзнавства уривком власної об'єктності. Загальні студії з краєзнавства "вберуть" у себе конкретику, а у тій "відгукнегься" загальність. Утім, регіональні знання не можуть бути позбавлені рис і змісту абстрактної складеності, системної сумарності теоретизованих ідей і результатів їх реалізації. Попередньо, не заперечуючи їх взаємозумовленостей виникнення й існування, ми визначилися з напрямком вектора динаміки пізнавального процесу для них. Він розгортається шляхом дроблення об'єкту дослідження на невичерпне число просторово обмежених частковостей, що не претендують на скінчену одини-

ну сприйняття. У результаті цього процесу народжуються краєзнавчі, регіональні розвідки, від надбав студій яких загальна наука рухається до зведення на їх основі образу загальної науки. Але, якої б абстрактності чи узагальненості не досягалося б при цьому, загальна наука завжди потребуватиме у міру віддалення від конкретності повернення до неї, щоб забезпечити загальність найбезсумнівішими частковими положеннями.

¹ Дыхачев Д. Великое наследие: Классические произведения литературы Древней Руси – М.: Современник, 1980. – С. 22.

² Кувшин М. Переход от традиционного общества к гражданскому. изменение человека // ВФ. – 1997. – №2. – С. 61.

³ Добрянков В.С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания. – М., 1968. – С. 250.

⁴ Барг М.А. О двух уровнях марксистской теории исторического познания // ВФ. – 1983. – №1. – С. 78.

⁵ Примітка. Тут і далі згідно з хронологічною відповідністю українські землі розглядаються як складові частини Російської імперії.

⁶ Бальдыт Р. Организованное исследование родины в Финляндии. – СПб.: Тип. П.П. Ревина, 1910. – С. 3–7; Большаков А. М. Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 109–118; Муратов М.В. Изучение местного края. – М.; Л.: Раб. просвещения, 1930. – С. 20–21; Потопский П.П. Краеведение в России во второй половине XVIII века // Краеведение. – 1926. – №3. – С. 333–343 та ін.

⁷ Богословский М.М. Областная история России, ее научное обобщение и современные задачи // Вопросы краеведения: Сб. статей. / Под ред. В.П. Буланова, И.С. Семенова – Н. Новгород: Нижполиграф, 1923. – С. 118; Пиксанов Н.К. Областные культурные гнезда. – М.; Л.: ГИЗ, 1928. – С. 15.

⁸ Лурье Л.Я., Кобак А.В. Заметки о смысле петербургского краеведения // Анциферовские чтения: Материалы и тез. конф. (20–22 декабря 1989 г.). – Л.: Сов. фонд культуры, 1989. – С. 74.

⁹ Анциферов Н. Как изучать свой город. – М.; Л.: ГИЗ, 1929. – С. 22–26; С. 5.

¹⁰ Грегори К. География и географы: физическая география. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – С. 38–39.

¹¹ Досеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры: История географических идей. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – С. 205–206; Исаченко А.Г. Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1971. – С. 210; Колесник П.Н. Когда зародились историографические знания в России? Пути исследования проблемы // История СССР. – 1989. – 4. – С. 141–142; Порошенко Ю.В., Поросенкова Н.И. История и методология географии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – С. 64–65.

¹² Кривооротько В.В. Интеграция географического знания: логико-методологический аспект. – Минск: Наука и техника, 1985. – С. 44–45; Лысенко Л.Л. Природа и общество. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – С. 33–37; Марквард Э.С. Интегративные тенденции во взаимодействии общественных наук. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1977. – С. 22–23; Методологические аспекты пограничных проблем естествознания / Н.П. Депенчук, К.И. Ситник, А.М. Кравченко и др. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 94–95; Мересте У., Райтвейр Т. Проблема формирования внутренней структуры географии на фоне общей интеграция наук // Теоретическая и математическая география. – Таллин: Валтус, 1978. – С. 18–19; Мересте У. Целостность и самостоятельность географической науки и наук, входящих в её систему // Теоретическая и математическая география: Сб. очерков. – Таллин: Валтус, 1978. – С. 38–39; Моисеев Н.Н. Человек, среда, общество: Проблемы формализованного описания. – М.: Наука, 1982. – С. 12–13; Мороз С.А., Оноприенко В.И., Бортник С.Ю. Методология географической науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 187; Планк М. Единство физической картины мира. – М.: Наука, 1966. – С. 23; Федоров Е.К., Новик И.Б. Проблемы взаимодействия человека с природной средой // ВФ. – 1972. – №12. – С. 46–47; Хегерстанд Т. География и изучение взаимодействия природы и общества // Научно-техническая революция и география: Geography in the age of scientific and technical revolution. XXIII Междунар. географический конгресс. Материалы общ. симпозиума. №4 – М.: Прогресс, 1978. – С. 28–29 та ін.

¹³ Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методика. – Л.: ЛО Наука, 1982. – С. 16.

¹⁴ Большаков А.М. Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 118.

¹⁵ Толстов С. Введение в советское краеведение. – М.; Л.: Госсониздат, 1932. – С. 32.

¹⁶ Амартало И. Русская историческая наука и археологические съезды. – Одесса: Тип. П.А. Зеленого, 1884. – 19с.; Довнар-Запольский М.В. Деятельность губернской архивной комиссии за три года // Тр. XI археологического съезда в Киеве. – 1899. – Т. 2. – С. 90–99; Редин Е.К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии. К XII Украинскому археологическому съезду в Харькове. – Х.: Тип. губ. правл., 1901. – 22 с.; Заремба С.З. Украинские памятниковедство: история, теория, современность. – К.: Того, 1995. – С. 72–122 та ін.

¹⁷ Межов В.И. Краткий статистический и библиографический обзор литературы русского отечествоведения за 1859–1868 гг. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К^о, 1870. – 26с.; Указатель статей, напечатанных в неофициальной части «Волыньских губерньских ведомостей» в период с 1857 по 1880 год. – Житомир: Б. и., 1880. – 76с.; Полесье. Библиографические материалы по истории, географии, статистике, этнографии и экономическому состоянию Полесья. – СПб.: Тип. Д.И. Шеметкина, 1883. – 274, [VII] с.; Н.С. Малоизвестные и неизвестные источники сведений о минувшей жизни Полтавщины // Киевская старина. – 1884. – №4. – С. 684–688; Устинов И.А. Литература о Харьковской губернии: Библиограф. указ. – Х.: Изд-во Харьк. губ. ст. ком., 1886. – 238 с. Указатель статей заключающих исторические, этнографические и другие сведения о Подольи и Юго-Западном крае // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1887. – №1. – С. 25–34; Arbuse Z. Basarabia in secolul XIX. Opera premiata si tiparita de Academia Romana. – Bucuresti: Editiunea Academiei Romane, 1898 [1899]. – S. 769–780 та ін.

¹⁸ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб.: Тип. А.Суворина, 1884. – С. 38–43; Любичиков В.С. Опыт русской историографии: В 2 т. Т. 1, кн. 1. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира В. Завадзкого, 1891. – С. 130; 248–255; 275–277; 302–330 та ін.

¹⁹ Захаров В.М. Развитие основных направлений саратовского исторического краеведения в досоветский период (1826–1916 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Саратов. госуниверситет. – Саратов, 1990. – С. 3.

²⁰ Там само.

- ²¹ *Ефременков Н.В.* Краеведение в системе исторической науки // Историческое краеведение: вопросы преподавания и изучения. Сб. науч.-метод. тр. – Тверь: Изд-во Твер. ун-та, 1991. – С. 14.
- ²² *Бездрабко В.* Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. пр. молодих вчених. – Х.: Б.в., 1998. – Вип. 3. – С. 12.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Рікер П.* Конфлікт інтерпретації // АСЛКД ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 237.
- ²⁵ *Больдт Р.* Организованное исследование родины в Финляндии. – СПб.: Тип. П.Т. Ревина, 1910. – 32 с.; *Гревс И.* Краеведение в современной германской школе. – Л.: Брокгауз – Ефрон, 1926. – 80 с.; *Сафронов Н.* Очерк развития родниоведения в Польше // Тр. студенческих научных кружков физико-математического факультета С.Петербургского ун-та. – 1913. – Вып. IУ–U. – С. 101–163; *Тальерен А.М.* Родниоведение в Финляндии. – СПб.: Тип. А.Г. Розена, 1913. – 112 с.; *Шульце Ф.* История развития родниоведения // Естествознание и география. – 1904. – № 7. – С. 70–80; № 8. – С. 25–38 та ін.
- ²⁶ *Аренье Н.* Изучение отечества в Финляндии // Естествознание и география. – 1903. – № 5. – С. 32–58; *Шульце Ф.* История развития родниоведения // Естествознание и география. – 1904. – № 7. – С. 70–80; № 8. – С. 25–38; *Больдт Р.* Организованное исследование родины в Финляндии. – СПб.: Тип. П.Т. Ревина, 1910. – 32 с.; *Сафронов Н.Я.* Очерк развития родниоведения в Польше // Тр. студ. науч. кружков физ.-мат. фак. С.Петербургского ун-та. – СПб.: Изд-во межкружковой орг., 1913. – Вып. IУ–U. – С. 101–163; *Вин же.* Финляндское родниоведение // Русский экскурсант. – 1915. – № 3. С. 155–162; *Тальерен А.И.* Родниоведение в Финляндии. – СПб.: Тип. А.Г. Розена, 1913. – 112 с.; *Муратов М.* Как финляндцы изучают родину // Мирское дело. – 1918. – № 8–9. – С. 17–18; *Гревс И.М.* Краеведение в современной германской школе. – Л.: Брокгауз–Ефрон, 1926. – 80 с.; *Кагаров Е.* Современные течения в методах преподавания географии и краеведения в Германии // Краеведение. – 1926. – № 4. – С. 509–520 та ін.
- ²⁷ *Гегель Г.* Сочинения: Пер. с нем.: В 12 т. – М.; Л.: Соцгиз, 1939. – Т. 6: Наука логики. Ч. 2: Субъективная логика или Учение о понятии. – С. 315.
- ²⁸ Книга краєведа / Гейніке Н.А., Елагін Н.С., Зямін Н.П., Солов'єв К.А. / Під ред. Н.А.Гейніке. – М.: Раб. просвещения, 1927. – С. 34.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ *Большаков А.И.* Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 19.
- ³¹ *Гревс И.М.* Краеведение в современной германской школе. – Л.: Брокгауз–Ефрон, 1926. – С. 9.
- ³² Там само.
- ³³ *Глуздовский В.Е.* Родниоведение и учитель: Опыт постановки проблемы учителя. – Чита; Владивосток: Дальневост. гос. кн.изд-во и книготорговля, 1923. – С. 16.
- ³⁴ *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* Район и страна. – М.; Л.: ГИЗ, 1928. – С. 11.
- ³⁵ *Гревс И.* Город как предмет школьного краеведения // Вопросы краеведения в школе: Сб. статей. /Под ред. В.П. Буданова, И.С. Семенова/ – Л.: Брокгауз–Ефрон, 1923. – С. 66.
- ³⁶ *Пиканов Н.К.* Областные культурные гнезда. – М.; Л.: ГИЗ, 1928. – С. 19.
- ³⁷ *Музиченко О.* Краеведство в комплексных программах та його метод // Шлях освіти. – 1925. – № 5–6. – С. 61.
- ³⁸ *Глуздовский В.Е.* Родниоведение и учитель: Опыт постановки проблемы учителя. – Чита; Владивосток: Дальневост. гос. кн. изд-во и книготорговля, 1923. – С. 37 та ін.
- ³⁹ *Демков М.И.* История русской педагогики: В 3 т. Т. 3. – М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1909. – С. 5; 68; 265–290.
- ⁴⁰ *Шульце Ф.* История развития родниоведения // Естествознание и география. – 1904. – № 7. – С. 70–80; № 8. – С. 25–38.
- ⁴¹ *Кагаров Е.* Комплексная система преподавания в германской школе // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 5–6. – С. 18–20; *Музиченко О.* Проблема комплексности в Німеччині і в нас // Шлях освіти. – 1924. – № 4. – С. 94; *Равич-Цербо Е.О.* комплексном методе преподавания // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 1–2. – С. 25–26.
- ⁴² *Наикитин С.* Отечествоведение: В 4 вып. – М.: Тип. Фриш, 1875. – Вып. 3. – 126 с.; *Семенов Д.* Отечествоведение: В 5 т. – М.: Тип. П.П. Меркульева, 1864–1878.
- ⁴³ *Вессель Н.* Местный элемент в обучении // Учитель. – 1862. – № 17. – С. 839–846; № 18. – С. 893–901; *ИШ.* Новый способ изучать Россию // Отечественные записки. – 1864. – Т. СLV. – С. 158–168; *Малинин Н.* Беседы о наглядном обучении и отчизноведении. – М.: Изд-во бр. Салитовых, 1883. – 202 с.; *Овчинников М.* О преподавании отчизноведения // Детский сад. – 1873. – № 2–10; *Вин же.* Элементарное обучение: Об элементарном преподавании географии (отчизноведение). – М.: Тип. П.П. Меркульева, 1894. – 76 с. та ін.
- ⁴⁴ *Белов И.* Руководство к родниоведению. Ознакомление ребенка с окружающим его миром при посредстве наглядного обучения. – СПб.: Изд-во И. Мартынова. Тип. Безобразова, 1875. – 153, [VII] с.; *Белов П.* Учебник всеобщей географии. – СПб.: Тип. Цедербаума и Гольденблюма, 1878. – 120 [11] с.; *Раднов В.* Уроки родниоведения и элементарный курс отечественной географии. – СПб.: Тип. РИСа, 1874. – 156, [VIII] с.; *Звягинцев Е.* К вопросу о преподавании истории и географии // Вестник воспитания. – 1896. – № 1. – С. 149–159 *Вин же.* Родниоведение и локализация в школе. – М.; Пг.: ГИЗ, 1923–108 с. та ін.
- ⁴⁵ *Бездрабко В.* Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. пр. молодих вчених. – Х.: Б.в., 1998. – Вип. 3. – С. 12.
- ⁴⁶ *Бергсон А.* Вступ до метафізики // АСЛКД ХХст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 58.
- ⁴⁷ *Аната О.* Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання відділу природничих наук Українського наукового товариства // ВП. – 1921. – № 1. – С. 10.
- ⁴⁸ *Дубняк К.* Стан і завдання української географічної термінології // Зап. УНДПК. – 1928. – Вип. 1. – С. 96.
- ⁴⁹ Цит. за: *Большаков А.М.* Введение в краеведение. – Л.: Прибой, 1929. – С. 49.
- ⁵⁰ *Пинкевич А.П.* Предмет советского краеведения // За марксизм в советском краеведении: Сб. статей. – М.; Л.: Госсозгиз, 1931. – С. 30.
- ⁵¹ *Розанов Д.* Родниоведение в России // Русский экскурсант. – 1915. – № 1. – С. 3.
- ⁵² *Вернадский В.И.* Размышления натуралиста: В 2 кн. – М.: Наука, 1977. – Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. – С. 54.
- ⁵³ *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Л.: ЛО Наука, 1982. – С. 22–23; *Исаченко А.Г.* Развитие

географических идей. – М.: Мысль, 1971. – С. 282; *Круль В.П.* Историческая география Західної України: Конспект лекцій. – Черніці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1999. – С. 20; *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 196; *Порошенков Ю.В., Порошенкова Н.И.* История и методология географии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – С. 145–147.

⁵⁴ *Джонстон Р.Д.* География и географы. Очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 года: Пер. с англ. – М.: Мысль, 1987. – С. 66.

⁵⁵ *Исаченко А.Г.* Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1971. – С. 284.

⁵⁶ *Исаченко А.Г.* Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1971. – С. 287–292; *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 199–200.

⁵⁷ *Абрамов Л.С., Есаков В.А.* Проблема научных школ в истории географии // Научные школы в географии: Сб. статей. – М.: Б.и., 1983. – С. 3–7.

⁵⁸ *Исаченко А.Г.* Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1971. – С. 287–292; *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 199–200.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Максимов Г.Н.* Очерки развития географического знания. – Якутск: Изд-во Якутск. ун-та, 1991. – С. 74.

⁶¹ Там само.

⁶² *Александрова Т.Д.* Понятия и термины в ландшафтоведении. – М.: Б.и., 1986. – С. 77; *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Л., 1982. – С. 17–20.

⁶³ *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Л.: ЛО Наука, 1982. – С. 17; *Порошенков Ю.В., Порошенкова Н.И.* История и методология географии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – С. 156.

⁶⁴ *Мильков Ф.Н.* Основные проблемы физической географии. – М.: Высш. школа, 1967. – С. 140; *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 200.

⁶⁵ *Максимов Г.Н.* Очерки развития географического знания. – Якутск: Изд-во Якутск. ун-та, 1991. – С. 71.

⁶⁶ *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 191–192.

⁶⁷ *Мороз С.А., Онопрієнко В.І., Бортник С.Ю.* Методологія географічної науки. – К.: Заповіт, 1997. – С. 193; *Бейли И.Г., Парнес В.А.* Андрей Николаевич Краснов. – М.: Наука, 1968. – С. 7.

⁶⁸ *Джеймс П., Мартин Дж.* Все возможные миры: История географических идей: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – С. 303.

Сергій Куделько

ИНДИВИДУАЛІЗУЮЧА ІСТОРІЯ Й КРАЄЗНАВСТВО

Сучасне історичне краєзнавство тяжіє до індивідуалізуючої історії. В об'єкті свого дослідження воно протиставляється загальній історії (історії держави, історії етносу і т. ін.). У наш час історичне краєзнавство зближується з регіональною історією, мікроісторією, біографістикою, історією повсякденності та іншими напрямками антропологічно зорієнтованої історичної науки. Таким чином, сучасне історичне краєзнавство «вписується» у контекст епохи, коли, за давнім, але не застарілим зауваженням Б.Г. Могильницького, «сама дійсність озброє історика сучасними методами дослідження минулого»¹, і краєзнавця теж, додамо ми.

Від «скомпрометованої» структурної історії, яка не тільки була неважна до окремої особи («одиночного»), але і не змогла, за переконанням багатьох, пророчити тектонічні зрушення в суспільному розвитку кінця ХХ ст., у нашій науці усе більше відбувається поворот до аналізу суб'єктивного в історії. Одночасно, із поширенням постмодернізму підсилюється уявлення про те, що історик (краєзнавець) сам творить істину, яка кожного разу залежить від нашого дискурсу. Найчастіше краєзнавець відкрито декларує свою позицію: «Я – свідок епохи», «Я пройшов через це», «Я це знаю від діда-прадіда» і тому подібні знайомі сентенції. Твердження, до яких варто придивитися. Якою мірою нинішня криза історичної науки торкнулася краєзнавства? На думку Л.М. Хмільова, «у системі історичного пізнання є кілька основних елементів чи рівнів: поодинокі дослідження, концептуальний тип пізнання, історична теорія,

методологія історії. В даний час домінуючий тип наукових праць – поодинокі дослідження. Узагальнюючі ж дослідження стали рідкістю, одночасно загальмувалася розробка теоретико-методологічних проблем, яка так і не набрала силу. У цьому і полягає основна диспропорція в структурі історичної науки»². Очевидно, краєзнавчі дослідження належать до поодиноких, а засилля останніх розглядається зазначеним автором як один із проявів кризи. Але це зовнішня сторона проблеми.

Історичне краєзнавство у певному сенсі протилежне і навіть заперечує узагальнену історію. Заперечує, як частина заперечує ціле. Краєзнавство спрямоване на одينية, окреме, конкретне, а загальна історія – на ціле, типове, абстрактне. Методологічна установка загальної історії: «Приклад – не є доказом», у краєзнавстві зворотня констатація: «Приклад (факт) є доказ» (позитивістський дискурс). Хоча неперехідної грані між загальною історією й краєзнавством немає, нас, власне, будуть цікавити розбіжності між ними. Розбіжності ці – не щось омертвіле, застигле, незмінне, а живе і рухливе, постійно мінливе.

Поворот до краєзнавства в нашій країні відбувся відносно недавно. До цього воно розглядалося як «гарнір» до «великої» історії, а то й просто як «дрібноштемність». Маргінальність положення історичного краєзнавства значної частини радянської епохи (злеті краєзнавства характеризують початок і кінець цього періоду) ще недостатньо вивчена. Так, у літературі присвяченій долі «золотого віку» краєзнавства 20-х рр. ХХ ст.

висловлювалися різні точки зору. Від тверджень, що історичне краєзнавство було роздавлене тоталітарним суспільством (за свій "демократизм"), до визнання того, що воно себе до початку 30-х рр. "вичерпало" і не виправдало надій, що покладалися на нього.

Різниця між істориком-краєзнавцем і представником загальної історії не тільки у виборі об'єкта дослідження, але й у відношенні до технологій осягнення минулого, методів і методик, прийомів наукового пошуку. Краєзнавець-професіонал тяжіє до методів джерелознавства (не історичних за своєю суттю). Він не може обійтися без архівних матеріалів (а також рівнозначних їм музейних, добутих у польових умовах, включаючи сходи і прийомі усної історії і тому подібних відомостей).

Криза марксистської парадигми у другій половині 1980-х – 1990-і рр. у СРСР і на пострадянському (точніше сказати, постсоціалістичному) просторі визначила відхід багатьох професійних істориків у краєзнавство. З іншого боку, важливі політичні зміни, утвердження Україною незалежності, сколихнули широкі кола громадськості, привернули під прапори краєзнавства десятки тисяч ентузіастів. Вимогою широких мас у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. була вимога відкрити архіви. При цьому в масовій свідомості архіви уявлялися загадковою схованкою, "спецхраном", у якому зберігаються ключі до відповідей не тільки на багато питань минулого, але і сьогодення. Тим часом, на історичних факультетах України, де готувалися історики-професіонали, такого пістету до архівів не було, а сам курс архівознавства на якийсь час навіть перекочував у блок дисциплін, не обов'язкових для навчання. Тільки завдяки наполегливості ряду вузів і Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України останньою з нині існуючих спеціальностей була введена спеціальність "архівознавство". Неофіти-краєзнавці зібрили безцінні матеріали, збагатили наші знання про минуле тисячами нових фактів. І саме в цьому їхня заслуга перед наукою і перед суспільством. Не можна заперечувати, що сучасна історія України одним із своїх джерел має краєзнавчі набутки останніх 10–15 років.

Утім, зліт краєзнавства (як і всякий рух) має свою негативну сторону: у широко відкриті двері архівів ринули тисячі непрофесіоналів, які, хоча і відшукували факти, не завжди могли дати їм адекватну оцінку, діяли безсистемно, часто керувалися особистими пристрастями, часом мали перед собою політичні чи вузькоіндивідуальні цілі. Очевидно, в найближчій перспективі варто очікувати зниження числа краєзнавчих досліджень при одночасному рості їхнього професіоналізму. Серед факторів, що будуть "підживлювати" краєзнавство – посилення регіональної амбіційності, прагнення мати свої власні, "паралельні" історії, що будуть конкурувати як між собою, так і з історією загальною, обслуговування місцевого патріотизму, поглиблення децентралізаторських тенденцій, зв'язаних із становленням громадянського суспільства, і деякі інші.

Як відзначалося, історичне краєзнавство сьогодні значною мірою носить антропологічний характер і протиставляється відчутно позбавленій людського фактора загальній історії. Історичний факт у краєзнавстві є присутнім у своєму безпосередньому оточенні, а в загальній історії – на тлі загальноісторичного контексту. Наратив краєзнавця передає конкретний факт і ситуацію довкола нього, але він часто не в змозі простежити ті "історичні ланцюжки", що (подібно біологічним ланцюжкам в процесі еволюції) з'єднують між собою далеко віддалені один від одного явища минулої дійсності. Загальна історія, навпаки, елімінує найближчу периферію факту, вона виходить із того, що факт повинний "уписуватися" у загальну схему (він мов би іманентно їй притаманний), служити її підтвердженням і ілюстрацією, мати підлеге значення в порівнянні з накресленнями, концепціями, теоріями, що носять пояснюючий характер і погребують факту лише на сталі їхньої побудови, а після його завершення "милосердно" надають факту можливість відігравати допоміжну роль репрезентанта. Краєзнавці ж усвідомлюють, що "... загальне не може існувати самостійно ні у вигляді групи предметів, ні в якій-небудь іншій формі. Воно завжди є стороною, моментом окремого – окремих предметів і їхніх груп, класів". Таким чином, в очах краєзнавця тільки факт стоїть на ґрунті реального, і це переповнює краєзнавця почуттям гордості.

Краєзнавство повповнює загальну історію фактами, але для того, щоб потрапити в історичний наратив, останні повинні мати такі якості, як яскравість, високоемоційна експресивність, новизна і т. д., але, аж ніяк, не типовість та характерність.

Діалектика взаємин краєзнавства і загальної історії полягає в тому, що чим більше для загальної історії однорідних фактів добуває краєзнавство, тим менше значення кожного з них для неї має, тому що "рейтинг" кожного з таких фактів знижується. При накопиченні визначеної суми фактів ("критичної маси") вони привертють увагу представників загальної історії і стають об'єктом різних процедур, пов'язаних зі створенням схем, що їх пояснюють. Шляхом спеціальних історичних методів з фактів виділяють логічну суть, і вона стає об'єктом відповідних умовиводів. При цьому існують типові помилки: узагальнюються статистично недовірлива кількість фактів, узагальнюються факти, так би мовити, на різній підставі відбувається неввірна екстраполяція їхньої логічної суті. Для краєзнавців характерна підвищена увага до тексту, для історика – до контексту й підтексту. Для краєзнавця часто властивий загострений інтерес до лінгви, тому що в словах, репліках, фразах, на думку представників історії, що індивідуалізує, розкривається зміст минулих подій, імпліцитно з ними пов'язаних. Представники загальної історії скептично ставляться до таких можливостей ("люди говорять одне, роблять інше, а думають третє"). Вони більше довіряють законодавчим актам, матеріалам ста-

тики і тому подібним джерелам. Звідси зрозумілий особливий інтерес краєзнавців до архівів (схему чи концепцію в архіві не знайдеш). Краєзнавці шукають в архівах факти, представники загальної історії зайняті їх аналізом і синтезом, переробкою відомих фактів із погляду сучасних доктрин. Тут праця краєзнавця виступає як стадіально попередня створенню загальної історії, першим ступенем сходження від одиничного до особливого, загального і спільного. При цьому "Принципи, що виникли як узагальнення фактів емпіричного базису, звичайно, виконують функцію вихідних, основних початків теорії. Вони формулюються раніше закону теорії, можна сказати, що у певному плані визначають форму теорії, характер зв'язків, їхніх компонентів, що складаються"¹.

Між краєзнавцями та представниками загальної історії існує певна відгородженість і у формі історичного наративу. У своїх працях краєзнавці тяжіють до повсякденної мови, а їхні експлікації апелюють до здорового глузду. Їхні опоненти віддають перевагу мові сучасної науки. Однак успіхи регіональної історії, історії повсякденності, мікроісторії впливають на вітчизняне краєзнавство, і воно також, як і вся історична наука, швидко змінює свій абрис. Відбувається переоснащення наукового інструментарію краєзнавства (а це, у свою чергу, приводить до розмивання традиційних уявлень про нього).

Архів – те місце, де зустрічаються краєзнавці й представники загальної історії. Одні шукають у ньому підтвердження своїм гіпотезам і схемам, інші цікавляться фактами як самодостатнім явищем, поза залежністю, чи підтверджують вони чи спростовують схему, концепцію, теорію. В очах краєзнавця, часом, один факт може зруйнувати або поставити під сумнів цілу концепцію. Представник же загальної історії ностаріється вписати будь-який факт у наявну наукову картину світу, він може навіть обійти, не помітити "незручний" факт, але не буде поспішати змінювати працюючу схему заради одного чи декількох фактів, що випадають із ряду.

Володимир Коротенко

ДЖЕРЕЛА З ГЕНЕАЛОГІЇ ОСІБ ДУХОВНОГО СТАНУ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Генеалогія є найдавнішою серед спеціальних історичних дисциплін і вивчає походження, родинні зв'язки та історію сімей, окремих осіб різного соціального стану.

До революції генеалогія в Росії досягла досить високого ступеня розвитку, однак за радянських часів перебувала в певному занепаді. Останнім часом з'явилось широке зацікавлення генеалогією серед істориків-професіоналів, пересічних громадян.

Досить цікавим та перспективним є вивчення історії священницьких родів Полтавщини, представники яких зробили значний внесок у розвиток культури, науки та освіти. Стан священнослужителів в основі своїй був

Краєзнавство тяжіє до виховної функції. Типовим для краєзнавчих праць є твердження про любов до малой батьківщини, виховання патріотизму тощо. На відміну від краєзнавства загальної історії більш притаманна прогностична функція. Однак, і в цьому випадку протиставлення не є абсолютним.

Розвертаючись до нових напрямів історичних наук, історичне краєзнавство відкриває для себе нове поле дослідження, обробка якого обіцяє новий історичний синтез, нові обрії розуміння минулого й сьогодення. Це дозволить оновити і прогностичну функцію науки. Цей синтез також дозволить перебороти девальвацію "теоретичної історії" в очах громадськості, а історіознавця одержить більш високий соціальний статус як усередні наукового співтовариства, так і в соціумі в цілому.

Сьогодні краєзнавство перемістилося в центр історичного дискурсу, воно знайшло державну підтримку й визнання: прийнято Державну програму розвитку історичного краєзнавства. Всеукраїнську спілку краєзнавців визнано рівноправним серед інших творчих об'єднань, проведена низка всеукраїнських краєзнавчих конференцій і т. п.

Однак, очевидно, цей досить масштабний процес не завжди доповнюється усвідомленням його зв'язку із загальними тенденціями в розвитку історичної науки. Розуміння єдності і, одночасно, специфічності завдань, на нашу думку, дозволить краєзнавству піднятися на новий щабель професіоналізму.

¹ Мосильницький Б.Г. Политическое и методологическое идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. – начала 900-х годов. – Томск, 1969. – С. 4.

² Хильчев Л.Н. Структурный кризис исторической науки // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 25. – Томск, 1999. – С. 70.

³ Шенгупин А.П. Диалектика единичного, особенного и общего. – М., 1973. – С. 121.

⁴ Диалектика принципов и законов в структуре научной теории. – Ташкент, 1979. – С. 57.

спадковим, що зумовлює специфіку генеалогічних досліджень: протягом десятків років представники одного роду служили в церквах однієї губернії, часто в межах лише кількох сусідніх повітів. Пошук відповідної інформації полегшується тим, що безпосередньо священники вели записи актів громадянського стану (метричні книги), а також сповідні відомості (щорічні посімейні списки). Однак переважна більшість документів церков Полтавської єпархії була втрачена у 1917–1921 та 1941–1943 рр.; ті ж, що збереглися, містять лише неповні, уривчасті відомості; досконало прослідкувати історію роду практично неможливо.

Найважливіші матеріали з генеалогії духовенства відклалися в документах церков Полтавської губернії. Ще раз нагадаємо, що вказана група документів збереглася в незначній (порівняно з більшістю інших обласних архівів) кількості.

У метричних книгах церков знаходимо метричні записи про народження, шлюб та смерть, у тому числі й осіб духовного стану. Іноді родинні зв'язки допомагають встановити записи про "восприемников" (хрещених батьків) у записах про народження та "поручителей" (свідків) у записах про шлюб.

Сповідні відомості (розписи), тобто щорічні посімейні списки парафій, є найчисельнішою групою генеалогічних документів архіву. Вивчення історії священницьких родів значно полегшується тим, що вказані списки розпочиналися саме з родин священника, дякона, псаломника. Однак ставитися до вказаних джерел слід у край критично – вони рясніють неточностями та розбіжностями в записах (щодо віку, імен та ін.), допущених неухважними священниками, іноді навіть щодо членів власної родини.

Клірові відомості церков містять повнішу інформацію – про навчання та службу священнослужителів, їх дружин та дітей чоловічої статі (дівоцьке прізвище дружини, на жаль, у більшості випадків не подається). Досить інформативними є справи про службу та призначення на посади священників, де в окремих випадках збереглися оригінали свідоцтв про народження та освіту, документи про склад сімей.

Такі матеріали зберігаються у фондах Полтавської духовної консисторії (ф. 706), окремих населених пунктах (Золотоніського, Костянтиноградського, Кременчуцького, Переяславського повітів Полтавської губернії) – понад 400 справ за 1769–1917 рр.; Пирятинського духовного правління (ф. 801) – 318 метричних книг та близько 1400 справ сповідних розписів церков Пирятинського та частини Лохвицького повітів за 1758–1857 рр.; православних церков Полтавської губернії (ф. 1011, документи церков 12 населених пунктів Золотоніського, Миргородського, Пирятинського повітів). Метричні книги церков деяких повітів губернії за другу половину XIX – початку XX ст. також, в порівняно невеликій кількості, зберігаються досі в районних відділах РАГС і поступово будуть передані на зберігання до держархіву області. У фонді Лубенського духовного училища (ф. 770; 1838–1919 рр.) збереглися послужні списки службовців та вчителів, списки учнів, класні журнали. На жаль, документи інших духовних училищ, а також Полтавської духовної семінарії не збереглися.

Для генеалогічних досліджень можуть бути також використані друквані видання, які зберігаються в довідково-інформаційному фонді архіву. Передусім це журнал "Полтавские епархиальные ведомости", який виходив 1863–1918 рр. В офіційній частині часопису вміщена інформація про призначення на посади священників, дяконів, псаломників, їх переміщення, нагород-

ження; розрядні списки (тобто в порядку успішності) учнів духовних навчальних закладів; у неофіційній частині друкувалися біографії й некрологи священників, матеріали з історії церков та населених пунктів тощо.

Короткі біографічні відомості про священників, які служили в церквах Полтавської єпархії, можна знайти в окремих виданнях. Величезну інформацію з генеалогії духовенства Лубенщини опрацював М.Г. Астряб. Результати його досліджень бачимо у публікаціях у "Трудах Полтавской ученой архивной комиссии". Особливо заслуговують на увагу детальні примітки до дослідження "Земли церковей Лубенского духовного правления в 1787 году" ("Труды Полтавской ученой архивной комиссии", вип. 10, додаток, с. 1–49), складені за метричними книгами й сповідними розписами, переважна більшість яких на сьогодні втрачена. Зважаючи на це, практично всі публікації М.Г. Астряба набули цінності першоджерел.

Останнім часом все частіше звертаються до архіву нащадки старих священницьких родів (і по чоловічій, і по жіночій лінії) з проханням допомоги встановити своє походження (на відміну від більшості нащадків представників інших соціальних станів, – просто з метою вивчення історії родини). Так, історією роду цікавилися нащадки священницьких родів Вербицьких, Негесвичів (до речі, троє представників роду незалежно один від одного), Ожорокових, Пашутинських, Петрашевських, Підгаєвських, Трипольських та ін.

Документи та матеріали архіву зберегли досить багато згадок про родинні зв'язки відомих осіб, що походять із полтавських священницьких родів. Кожна родина заслуговує окремого дослідження (а в ряді випадків воно частково проведене й результати опубліковані), тому лише побіжно згадаємо деякі факти.

Батько відомого українського літературознавця Григорія Йосиповича Майфета – псаломник, згодом священник – автор численних публікацій в "Полтавских епархиальных ведомостях" наприкінці XIX – на початку XX ст.

З духовного звання походив Сава Чичибабін, предок поета Бориса Олексійовича Чичибабіна та відомого хіміка Олексія Євгеновича Чичибабіна.

Батько російського революціонера Михайла Васильовича Буташевича-Петрашевського навчався в Переяславсько-Полтавській духовній семінарії, в 1805 г. "рекомендован для отправления в медико-хирургическую академию". Досить багато представників роду Петрашевських (Буташевичів-Петрашевських) служили в церквах Полтавської губернії до початку XX ст.

Родоначальником відомого дворянського роду Стеблін-Камінських був священник Степан Іванович Стеблінський; можна згадати цілий ряд відомих представників роду, від Павла Степановича (1782–1856), друга І.П. Котляревського, до Михайла Івановича (1903–1981), вченого-філолога, завідувачого кафедрою скандинавської філології Ленінградського університету.

Збереглося досить багато документів, що містять згадки про представників старовинного священицького роду, з якого походять ідеолог українського націоналізму Микола Міхновський.

Досі не була вивчена генеалогія (та й в опублікованих біографіях чимало неточностей) морського міністра УНР Михайла Івановича Білінського, який трагічно загинув під Базаром у 1921 р.; в ній простежується п'ять поколінь священиків – Василь, Яким Васильович, Василь Якимович, Іасон Васильович, Іван Іасонович.

Один із засновників, згодом директор Державного банку УНР – Костянтин Йосипович Клепачівський, нащадок старовинного священицького роду, представники якого довгі роки служили в церквах Хорольського повіту.

З полтавських священицьких родин походять члени полтавського осередку Революційної Української партії – Іван Рудичев (згодом – перший директор бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі), Григорій Іванович, Костянтин Шаревський, Володимир Фідоровський та інші.

Із родин священиків походять також художник Володимир Боровиківський; історик, археолог Лев Васильович Падалка; поет, художник Микола Григорович Філянський; активний діяч українського національного руху Михайло Дмитрович Токарєвський та багато інших відомих осіб.

Полтавські архівісти, історики, краєзнавці за останні роки опублікували ряд досить цікавих праць з історії священицьких родин¹.

Цей короткий огляд джерел, звичайно, не претендує на вичерпність викладу й ставить на меті лише загальне ознайомлення істориків та краєзнавців зі складом і змістом вказаної групи документів та матеріалів. Генеалогічні дослідження, як відомо, практично невичерпні. Кожний виявлений факт біографії відкриває перед дослідником нові шляхи пошуку інформації.

¹ Пустовіт Т.П., Наконечна Л. Іван Рудичів – перший директор бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. // Полтавська петлюріана. Вип. 2. – Полтава, 1996. – С. 106–121; Ермак О.П. Реабілітовані помертві (репресовані священики

Полтавщини) // Полтавські єпархіальні відомості. – 1997. – № 4. – С. 81–90; Розсоха Л.О. Репресовані священики Миргородщини // Полтавські єпархіальні відомості. – 1997. – № 4. – С. 91–95; Коротенко В.В. Священницький рід Негесичів // Полтавські єпархіальні відомості. – 1997. – № 4. – С. 92–111; Коротенко В.В. Документи та матеріали Державного архіву Полтавської області про навчання Л.В. Падалки // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – № 1–2. – С. 20; Коротенко В.В. К вопросу о родословной Б.А. Чичибабина // Всеми живому не чужой... Борис Чичибабин в статях і воспоминаннях. – Харьков, 1998. – С. 435–439; Коротенко В.В. Священницький рід Трипольських // Переяславська земля і світ людини. – Київ – Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 113–117; Коротенко В.В. Багрії-Шаматова Л.М. Священницький рід Трипольських // Полтавські єпархіальні відомості. – 1998–1999. – № 5. – С. 32–37; Розсоха Л.О. Родина Гоголів і духовництво Миргородщини // Полтавські єпархіальні відомості. – 1998–1999. – № 5. – С. 26–31; Коротенко В.В., Шумков О.А. Священницькі корені родини Стеблін-Камінських // 2000-ліття християнства – слава віка в історії людства. // Матеріали наукових читань 4 січня 2000 р. – Полтава, 2000. – С. 59–62; Коротенко В.В. Священницький рід Вербицьких // Полтавські єпархіальні відомості. – 2001. – № 7. – С. 82–86; Розсоха Л.О. Михайло Токарєвський – діяч доби українського національного відродження // Полтавська петлюріана. Вип. 4. – Полтава, 2001. – С. 51–65; Розсоха Л.О. Осередок української духовності в с. Попівці на Миргородщині наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття (Родини Філянських, Токарєвських) // Полтавські єпархіальні відомості. – 2001. – № 7. – С. 72–81; Коротенко В.В. Полтавський род Чичибабиних // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 19. – Київ-Донецьк, 2001. – С. 475–486. (10 Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства “Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень”, м. Донецьк, 28–29 вересня 2001 р.); Коротенко В.В. Генеалогічні матеріали у фонді Полтавської духовної консисторії (Державний архів Полтавської області). Географічний покажчик (ф. 706, оп. 2, 3, 4, 5) // Полтавські єпархіальні відомості. – 2002. – № 8. – С. 87–98; Кишик В.В. Диканька православа // Полтавські єпархіальні відомості. – 2002. – № 8. – С. 99–109; Коротенко В.В. Полтавський род Чичибабиних // Російський Кто есть Кто (Москва). – 2002. – № 2. – С. 56–59.

Микола Костиця

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

В епоху науково-технічної революції підвищена увага до всебічного філософського осмислення науки як суспільного феномена зумовлена глибокими соціально-економічними причинами. Загальноприйнято, що наука на сучасному етапі є важливим чинником прогресу цивілізації. Наука стала безпосередньою продуктивною силою. Країни, що розвиваються (до їх числа належить і Україна), з повною підставою вбачають в національному науковому потенціалі базу для зміцнення своїх геополітичних та соціально-економічних позицій. Самопізнання української науки як соціально-історичного феномену має виключно актуальне значення і відпові-

дає корінним інтересам суспільства. На важливе значення дослідження історії науки ще на початку ХХ ст. наголошував фундатор української географії С.Л. Рудницький: “В інших науках знання історії цих наук є корисне, в географії – необхідне”¹. Перший президент Всеукраїнської академії наук В.І. Вернадський виходив з того, що наукові пошуки минулого є “аксіоматичною основою” науки сьогодення². З постановим державної незалежності процес дослідження історії української географії помітно активізувався. Між тим, слід зазначити, що у питанні про періодизацію географічної науки в цілому і наукового географічного краєзнавства,

III. Джерелознавчі галузі знань

зокрема в Україні, існує ще чимало дискусійних питань та "білих плям". Насамперед, як слушно зазначає професор О.І. Шаблій, слід розрізнити два поняття: історію географічної науки в Україні в цілому та історію власне української географії. Вони взаємопов'язані, проте існує певна різниця. Питання це принципове. Адже, історію географії в Україні творили не тільки українці, а й вчені всіх народів, що жили в Україні, зарубіжні дослідники та українські вчені, що з різних обставин вимушені мешкати і творити за межами батьківщини.

Щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції географічного краєзнавства, потрібно насамперед здійснити його наукову періодизацію, визначити його межі та виокремити особливості та специфіку кожного з цих періодів. Останнім часом українські географи Г. Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мариняк, М. Пістун, О. Шаблій у ряді праць оприлюднили своє бачення періодизації історії географічної науки в Україні. Діапазон цих поглядів є надзвичайно широким як за принципами підходів, так і за часовими рамками. Не вдаючись до дискусій з шанованими авторами, висловимо з цього приводу власні міркування і підходи.

Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ у їх взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу детермінанти, що викликали саме ці події, спільні ознаки, відмінності, тенденції розвитку, їх зв'язок і взаємообумовленість з попереднім і наступним часом.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: **витоки** – **початки** (зародження) – **становлення** – **утвердження**. Ми вважаємо їх відправними у визначенні періодизації історії географічного краєзнавства. Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні даної проблеми, вважаємо за доцільне виокремити наступні головні періоди в історії географічного краєзнавства:

1-й період. V–IV ст. до Р. Х. – середина XVII ст. – витоки або стихійно-описовий період. Цей період є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й період. Друга пол. XVII – середина XIX ст. – початки (зародження) українського географічного краєзнавства.

3-й період. Друга половина XIX – початок XX ст. – становлення організаційних форм українського географічного краєзнавства.

4-й період. 1917–80-ті роки XX ст. – час складних трансформацій географічного краєзнавства в умовах тоталітарної системи.

5-й період. Кінець 80-х – початок XXI ст. – період утвердження географічного краєзнавства як науки в умовах державної незалежності України.

Кожний з цих запропонованих періодів включає певні етапи, які мають свою специфіку і особливості.

У даній статті ми детальніше зупинимося лише на першому з цих періодів – витоках (стихійно-описово-

му). Слід зазначити, що окремі історики науки часто густо отождолюють поняття "витоки" і "початки". Тому є потреба докладніше зупинитися на з'ясуванні цих базових понять в історії науки.

Витоки науки – це той фактуальний матеріал, та пізнавальна інформація, яка конденсувалася з моменту виникнення людини і становила в наступному, так би мовити, "матерію" науки⁴. Витоки науки, відповідно, "заглиблюються своїми коріннями в практику ранніх людських суспільств"⁵. Таким чином, виходячи з логічного узагальнення аксіоматичних знань, можна припустити, що витоки географічного краєзнавства в Україні за тривалістю співвідносяться з витоками класичної науки і охоплюють час від появи найдавнішої людини до XVII ст. Цей період (за М. Пістуном) можна назвати стихійно-описовим, у якому, в свою чергу, доцільно виокремити три етапи: *найдавніший, античний, середньовічний*.

Перший етап – найдавніший (40–35 тис. років тому назад – V–IV ст. до Р. Х.). Він характеризується початковим пізнанням людиною природи. Завдо до появи писемних свідчень люди в силу життєвих обставин вимушені були досліджувати найближче оточення свого житла і вже володіли відомостями про відмінні риси різних територій. Матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали окремі стада, роди, племена наших пращурів, була тією первісною ланкою географічного середовища, яку людина опанувала, щоб здобути необхідні засоби до свого існування і безпечного життя.

Вже перші мисливці на мамонтів залишали свої "кроки" (карти) серед наскельних малюнків. У 1966 р. під час розкопок пізньопалеолітичного поселення на березі р. Росави в межах сучасного с. Межиріч Канівського району на Черкащині експедицією під керівництвом академіка І.Г. Підоплічка було знайдено уламок бивня мамонта, вік якого за сучасними уявленнями вчених сягає понад 10 тис. років. Поглиблене вивчення зображення у цілому, а також окремих його частин дало підстави доктору географічних наук В.О. Шевченку ідентифікувати це зображення як карту. На почорнілому від часу уламку завдовжки близько 21 см, на тлі тріщин та інших пошкоджень, невідомий пращур-краєзнавець вирізав план місцевості, на якому зобразив берегову лінію річки, зарості чагарників, уступ заплавної тераси, житла людей тощо. Цей план В.О. Шевченку вважає найдавнішою краєзнавчою картографічною пам'яткою в світі.

Античний етап (V–IV ст. до Р. Х. – середина I тис. після Р. Х.). На цей період припадають перші краєзнавчі описи українських земель стародавніми греками. Першим географом і краєзнавцем, істориком і етнографом України по праву можна вважати Геродота (484–425 рр. до Р. Х.), який у своїй "Історії в дев'яти книгах..." описав природу, історію, культуру і побут населення північ-

ного Причорномор'я. Вчений, набагато випередивши свій час, вважав, що історію слід розглядати з географічних позицій, а географію – з історичних.

Значну увагу краєзнавчим дослідженням України приділяли видатні вчені античності: грецький географ і історик Страбон (66 р. до Р. Х. – 20 р. після Р. Х.) та римський астроном, картограф, географ Клавдій Птолемей (бл. 90 р. – 168 р. після Р. Х.).

На підставі вивчення праць попередників та власних спостережень під час подорожей Страбон написав "Історію" у 43 книгах та "Географію" у 17-ти книгах. На сторінках його "Географії" знайшли широке відображення різноманітні географічні та краєзнавчі відомості про північне Причорномор'я. Вчений активно пропагував краєзнавчий принцип, його втілення у практичну діяльність. Якщо навіть треба збиратися будувати дім, або архітектор – споруджувати місто, то вони, зазначає Страбон, повинні враховувати взаємні віддалі, кліматичні відмінності та інші особливості навколишньої природи.

Класичну спочу античної географії завершив Клавдій Птолемей, на картах якого знайшла відображення територія України. Вчений відрізняв географію і хорографію, за сучасною термінологією – загальну географію і краєзнавство (краєзнавство). Географія відрізняється від хорографії тим, зазначає вчений, що остання бере окремі місцевості, розглядає кожну з них окремо, приводячи в своїх описах навіть такі дрібниці, як наприклад, поселення, округи, притоки головних річок тощо. Як бачимо, у трактуванні хорографії Птолемей був близьким до визначення краєзнавства в сучасному його розумінні.

Наші предки, що населяли територію України, здійснювали величезну роботу з оволодіння природою, що згодом стала носити природничо-науковий краєзнавчий характер. Свідченням цьому є чаша IV ст. із зображенням сонячного календаря, виявлена під час археологічних розкопок у 1962 р. в с. Лепесівка на Волині академіком Б. О. Рибаківим. У детально розроблений зміст цього календаря літописні поляни вмістили значну інформацію про землеробські прикмети, спостереження за порами року, погодою, сезонними явищами у житті рослин тощо. Безумовно, подібні краєзнавчі спостереження виникли не на порожньому місці. Вони передавалися від покоління до покоління, від однієї культури до іншої, мали безпосередній зв'язок з сільськогосподарським виробництвом, з практичною діяльністю наших предків.

Середньовічний етап (V ст. – XVII ст.). Перший в історії давньоруської писемності текст, що дійшов до наших днів, мав спеціально-пізнавальний (природознавчий, гідрографічний характер). Так званий Тмутороканський камінь – мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом – було знайдено 1792 р. на східному березі Керченської притоки. Ось повний текст напису: "В літо 6576 індікту 6 (тобто року 1068)

Гліб князь міряв море по льоду від Тмутороканя (Тамані) до Корчева (Керчі) 14000 сажнів".

Важливим краєзнавчим джерелом є літописи Київського періоду, повне зібрання яких налічує 37 томів. Найбільше відомостей краєзнавчого і географічного характеру міститься у "Повісті временних літ" – літописному зведенні, укладеному у 1114–1116 роках у Києві вченим-ченцем Нестором. Починаючи з перших сторінок літопису, Нестор відтворив картину розселення наших предків: "Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру й називалися полянами, а інші – древліями, бо сіли в лісах..." Закінчуючи коротку розповідь про розселення слов'ян на майбутній території Київської Русі, Нестор робить висновок: "І так розійшовся слов'янський народ, а за його ім'ям і грамота називалася слов'янською". Історики довели, що поляни й древліани та інші були не просто племенами, а об'єднаннями, з яких у IX ст. склалися племенні князівства.

Події, описані в "Повісті временних літ", охоплюють період від 852 р., коли "начася прозивати Руська Земля", до 1113 р. включно. Хронологічним продовженням цього давньоруського твору є Київський літопис, що включає події від 1118 р. до 1198 р. У ньому, до речі, вперше зустрічається назва "Україна". Майже все XIII ст. (1209–1292 рр.) охоплює Галицько-Волинський літопис. Велику інформаційно-краєзнавчу насиченість містить видатний твір давньоруської літератури "Слово о полку Ігоревім", з тексту якого можна скласти певне уявлення про тогочасний тваринний світ лісостепової України. Ці твори вражають величезною кількістю достовірних краєзнавчих, насамперед астрономічних, метеорологічних, ботанічних та фенологічних спостережень. Зокрема, зазначені дати таких різних стихійних явищ природи, як засухи, бурі, градобої, повені, нашествия сарани, землетруси, сонячні затемнення, відмічені теплі і холодні зими, осінні та весняні приморозки, зливові дощі тощо. Приводяться цікаві краєзнавчі характеристики рельєфу, гідрографії, рослинного і тваринного світу окремих місцевостей. Літописи склалися протягом тривалого часу, тому зміну природних умов та суспільних подій можна простежити в динаміці. Давньоруські краєзнавці у своїх описах фактично застосовували метод, який сучасні вчені називають історико-географічним.

Накопиченню і поширенню краєзнавчої інформації про Україну сприяли також іноземні дослідники, мандрівники, купці, посли, інші офіційні особи.

Однак витoki – це ще не початок науки. Відправним пунктом науки виявляється така фаза в еволюції пізнання, коли вилетіні в тканину реального життя доннаукові практично-буденні знання трансформуються "у спеціальний і незалежний предмет досліджень" і в своєму гістосоологічному розвитку набувають стандартів, що дозволяє оцінювати науку – на відміну від простих буденних знань як доказову форму знання, як раціональне підтвердження права суб'єкта на істину. Що ж стосу-

III. Джерелознавчі галузі знань

ється безпосередньо географічної науки, то її "науковий рівень, як зазначає О.І. Шаблій, – це рівень фаховий, внутрішньо-структурований, виражений системою географічних ідей, понять і категорій, концепцій і теорій тощо".

З цих позицій "прив'язку" початків (зародження) наукового географічного краєзнавства в Україні, на нашу думку, слід віднести до початку XVIII – середини XIX ст.

¹ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнавства // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – Т. 13–14.

² Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление // Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – С. 20–195.

³ Шаблій О. Історичні виміри української географії // Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції. – Тернопіль, 1995. – С. 75–76.

⁴ Ильин В.В. Проблема начала науки // Вопросы истории естествознания и техники. – 1984. – № 2. – С. 31.

⁵ Алексеев И.С. Наука. – БСЭ. – Т. 17. – М., 1974. – С. 31.

⁶ Лекторский В.А., Швырев В.С. Диалектика практики и теории // Вопросы философии. – 1981. – № 11. – С. 15.

⁷ Шаблій О. Вказана праця. – С. 75.

Василь Циганюк

КРАЄЗНАВЧИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС ОУНБ ІМ. К.А. ТІМІРЯЗЕВА ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

В умовах національно-культурного відродження українського народу, піднесення історичної і національної самосвідомості особливого значення набуває краєзнавство, спроможне з'єднати штучно перерваний зв'язок епох, стати дійовим засобом оздоровлення соціальної пам'яті, вивчення культурної спадщини, кращих традицій.

Дедалі вагомішу роль у суспільно-політичному житті нашої країни відіграє бібліотечне краєзнавство. Воно покликане виявити, зібрати, зберегти і надати у користування читачам всі матеріали, пов'язані з рідним краєм. Краєзнавча робота стала пріоритетним напрямом роботи і Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тимірязєва. Її працівники, продовжуючи славні традиції краєзнавства на Поділлі, намагаються якомога повніше висвітлити самобутність краю, що сприяє збереженню традицій, досвіду і надбань попередників. Володіючи великим багажем першвірених часом знань, вони можуть визначити сферу застосування того чи іншого документа.

А край наш Вінниччина – це невичерпна криниця пізнання, історія його надзвичайно цікава і є джерелом для наукових досліджень, це куточок подільського краю, який розкинувся на найкращих в Європі ґрунтах, з оксамитовими луками, розлогими степами, на її теренах протікає ріка Південний Буг, яку наші предки називали Богом. Та не лише чудовою природою він приваблює, тут на кожному кроці живе героїчна слава минулого.

Подільський край надзвичайно багатий на пам'ятки давнини. Серед них понадусе вражають своїми знахідками стародавні кургани. Передусім, це прекрасні виробі епохи бронзи XII–IX ст. до н. е., що були відкриті вінницькими археологами у 1986 році біля с. Гордіївка Тростянецького району. У 1984 році біля с. Пороги Ямпільського району вперше в Україні археологи відкрили поховання сарматського вождя (I ст. н. е.).

Багато хвилюючих сторінок історії України пов'язані з Вінниччиною. Це тут громили ворога полки Богдана Хмельницького в Батзській битві, навічно прославили свої імена відважні сини України – Максим Кривоніс і

Іван Гонта, Северин Наливайко і Іван Богун. На нашій землі боролися проти панської сваволі й гніту загопи безстрашного Устима Кармалюка. Вінниця була і столицею. У лютому 1919 року тут перебували Директорія і уряд Української Народної Республіки.

Земля наша дала народу великих митців: Некрасова і Коцюбинського, Руданського і Стельмаха, Земляка і Івашкевича, Шпорту і Надсона, Свидницького і Свідзинського, Стуса і Забаштанського. Вона дала злет фантазії художникам: Альтману, Тропініну, Новаківському, композиторам: Чайковському, Стеценку, Леонтовичу, Ніщинському, Скалецькому, архітектору Геродецькому. Тут збирали прекрасний фольклор Андрій Димінський, Гнат Танцюра, Настя Присяжнюк. Вона надихнула на подвиги в науці Можайського, Пирогова, Заболотного. Будкера, Струмиліна та багатьох інших видатних вчених. Серед наших славетних земляків є вчений, який став лауреатом Нобелівської премії, – С.А. Ваксман.

Історія Вінниччини – то низка легенд і переказів, ратна і трудова слава, такє рясне сузір'я знаменитостей, що про них можна розповідати без кінця. Це невичерпний ресурс, який потребує свого дослідження та вивчення, і сприяти цьому може бібліотека і, зокрема, її краєзнавчий відділ.

Основою бібліотечної краєзнавчої діяльності є фонд, який налічує лише у спеціалізованому відділі понад 4 тис. документів. Тут є ряд дореволюційних видань книг, журналів, газет, які користуються великим попитом у користувачів, є цікаві сучасні видання, статистичні матеріали, книги краєзнавчого характеру подаровані авторами, зокрема, А. Бортияком, І. Волошенюком, С. Гальчаком, А. Гарматюком, А. Гудимом, М. Каменюком, В. Кобицем, А. Лисим, С. Машталером, М. Потупейком, А. Подолиним, М. Рябим, А. Секретарьовим, А. Степаненком, В. Сторожук, В. Тимчуком, В. Чорним, Т. Яковенко.

Бібліотека спрямовує свою діяльність на створення фактографічної інформації з питань життєдіяльності місцевої громади, питань, що реально хвилюють насе-

лення, зокрема, освіта, охорона здоров'я, правопорядок, комунальне обслуговування і т. п., які вирішуються на місцевому рівні. Велике значення в задоволенні таких запитів читачів є формування тематичних папок ("Досє").

Нині процес комплектування краєзнавчого фонду значно ускладнюється: на якість комплектування, крім фінансових проблем та зменшення випуску краєзнавчих видань, впливає недостатня поінформованість про ті твори друку, що випускаються недержавними видавничими структурами.

На сьогодні краєзнавчий фонд бібліотеки збагачується переважно книгами місцевих авторів та книгами, що випускаються місцевими видавництвами. І тому налагодження прямих контактів з ними є першочерговим завданням. Закон України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" визначає ОУНБ як головні бібліотеки регіону. Цей статус закріплено Законом України "Про обов'язковий примірник документів", який дає основу для краєзнавчих ресурсів. Основним завданням цього документу є правове регулювання інформаційних відносин, пов'язаних з систематичним поповненням документного фонду. Але він не виконується в повному обсязі.

Проблемою є мала екземплярність та велика обертаність краєзнавчих видань, що призводить до швидкого їх зношення. Існує проблема і з фізичним станом старих документів. Дореволюційні книги і періодичні видання вимагають особливого ставлення. Щоб доступ до них не обм'яжувався, ці видання поступово будемо переносити на електронні носії інформації, що сприятиме інтеграції інформаційних ресурсів. Відкритий доступ до оцифрованого документу дозволяє користувачам комп'ютерної мережі отримувати знання незалежно від того, де і в якій формі вони зберігаються (бібліотеці, архіві, музеї). У зв'язку з цим, змінюються форми і методи роботи з документами, виникає проблема навчання працівників бібліотеки і її користувачів роботи на комп'ютері, проходять зміни в політиці комплектування, визначаються оптимальні носії інформації.

Нові інформаційні технології, зміна носіїв інформації вносять зміни у традиційний режим роботи обслуговування (роздрук на принтері, записи інформації на дискети і т. п.).

Слід відмітити, що проблемою залишається захист та збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів і краєзнавчих зокрема. Необхідно розробити пакет документів, що визначить комплекс заходів з метою забезпечення збереження фондів, який охопить весь час існування документів в бібліотечі: від його надходження до повного зношення, спосіб розстановки і специфіку збереження фонду, спосіб збереження документів на електронних носіях і т. п.

З метою розкриття фондів працівники бібліотеки готують книжкові виставки, перегляди, дні інформації, навіть з виданням в районі. В бібліотечі проводяться наукові конференції, зокрема, в минулому році темою

її була "Бібліотека в інформаційному суспільстві: пошуки гармонії, шляхи трансформації", проходили літературно-мистецькі вечори, в яких активну участь беруть науковці, музейні працівники, актори театру, краєзнавці, студенти і т. д. Традиційними стали Стусівські читання, яких було проведено п'ятнадцять. В їх рамках були конференції, літературно-мистецькі вечори, вечори-спогади. В стінах бібліотеки проходять презентації книг краєзнавчого характеру. Хронологія подій, що відбуваються в бібліотечі, зафіксована в книзі відгуків, де є багато цікавих записів. А вся робота бібліотеки висвітлюється засобами масової інформації.

Успіх краєзнавчої роботи бібліотеки залежить не тільки від добре укомплектованого краєзнавчого фонду, а й від належно організованого довідково-бібліографічного апарату (ДБА), на основі якого будується вся робота щодо задоволення запитів читачів, виконання довідок краєзнавчого характеру, інформаційне забезпечення тем тощо.

Основою ДБА є зведений краєзнавчий каталог (ЗвКК), призначений для вичерпного відображення оприлюднених матеріалів про край. Ведеться він з 1956 року і налічує близько 200 тис. карток. Зараз іде редагування систематичної частини каталогу і переведення його на нову схему, розроблену працівниками відділу літератури та інформації з питань краєзнавства. Крім того, ведеться хронологічний каталог місцевих видань, ряд карток.

Основна бібліографічна інформація про краєзнавчі джерела відбита на паперових каталожних картках, які найактивніше експлуатуються читачами і тому фізично зношуються, намагаємось їх виготовляти з паперу з певними фізичними властивостями, що дозволить максимально подовжити вік традиційних каталогів на паперовій основі. Все інтенсивніше у бібліотечі проводиться робота по створенню електронного каталогу, вагому частину якого складають видання краєзнавчого характеру, паралельно ведеться картковий ЗвКК.

Важливим завданням ОУНБ є поглиблення регіональної інформаційної спеціалізації, направленої на відображення літератури про регіон у всіх аспектах його розвитку. Цю функцію виконує краєзнавча бібліографія. Працівники відділу літератури та інформації з питань краєзнавства готують такі бібліографічні видання як "Література про Вінницьку область" – виходить з 1957 року, календар "Знаменні і пам'ятні дати" – з 1962 року. Традиційними стали покажчики, буклети серії "Наші видатні земляки". У 2000 році побачив світ хронологічний довідник "Вінниччина в датах". Науково-дослідницька робота відділу дає можливість поповнювати банк виконаних довідок. Увійшло в практику роботи бібліотеки видання буклетів, покажчиків краєзнавчого характеру спеціалізованими відділами, в їх підготовці беруть участь науковці вінницьких вузів, працівники музеїв, архіву. Розпочато спільний проєкт з районними бібліотеками щодо підготовки і видання буклетів

про видатних діячів краю. Зараз працюємо спільно з районами над підготовкою покажчика "Толодомор на Вінниччині".

Протягом останніх трьох років бібліотека створює поряд з паперовими і електронні бібліографічні покажчики, буклети. Це перспективний напрям розкриття краєзнавчих фондів з метою акумуляції інформаційних ресурсів місцевого характеру і надання більш широкого доступу до них користувачів.

В перспективі планується більше приділяти уваги інформаційному забезпеченню дослідницької краєзнавчої роботи: бібліографуванню архівних краєзнавчих матеріалів, створенню краєзнавчих енциклопедій, словників, довідників історичного характеру, місцевих репертуарів дореволюційних місцевих книг тощо.

У бібліотеці проводиться робота зі створення електронних інформаційних ресурсів, що збільшить її науковий потенціал, але слід пам'ятати, що вся комп'ютеризація бібліотечно-бібліографічних процесів повинна підпорядковуватися інтересам читачів.

Заміна рукописів друкованими виданнями не змінила суттєвих функцій бібліотеки, так і поширення електронних документів не може замінити їх, а лише розширити. У системі довідково-бібліографічного обслуговування спостерігається, з одного боку, широке використання автоматизованих технологій, з іншого – вдосконалення традиційних. На перехідному етапі слід думати про найдоцільніше сполучення і використання традиційних та електронних носіїв інформації і тому ми проводимо глибокі маркетингові дослідження по вивченню інформаційних потреб наявних і потенційних користувачів з подальшою розробкою системи диференційованого обслуговування окремих верств населення. Читач має право альтернативного вибору носіїв інформації. Вільний доступ до інформаційних ресурсів, який гарантує бібліотека своїм користувачам, як на традиційних носіях, так і через новітні технології нейтралізує поглиблення прірви між інформаційно-багатими і інформаційно-бідними верствами суспільства.

У відповідності до Закону України "Про Національну програму інформатизації" та самої Програми, бібліотеки країни покликані привести свої інформаційні ресурси у відповідність з потребами користувачів, маючи на увазі як актуальність змісту документів, так і осучаснення видового складу бібліотечних фондів шляхом придбання електронних носіїв інформації, створення сучасних електронних баз даних, запровадження новітніх комп'ютерних технологій, які розширюють доступ читача до інформації. Інформація є вагомим ресурсом економічного, науково-технічного, культурного розвитку регіону, а її доступність і впорядкованість свідчать про культуру, демократичність суспільних інститутів розповсюдження інформації.

Відділ літератури та інформації з питань краєзнавства ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва – величезна скарбниця документних джерел про історію регіону та його сучас-

ний розвиток. І тому він став одним з ініціаторів розробки проекту "Інформаційний портрет регіону" (ІПР). В 2001 році за підтримки Міжнародного фонду "Відолуження" бібліотека виграла проект "Вінниччина: інформаційний портрет регіону "ВННІПР 2000". Інформація тут подається як загальна, так і в територіальному розрізі (по 27 районах), вона постійно поповнюється і удосконалюється. На часі – підготовка тримовного варіанту даної інформації (українською, російською і англійською мовами).

Слід зазначити, що інформація про регіон, його культуру і мистецтво різнобічно представлена на сайті Вінницької ОУНБ. З метою більш досконалого і повного представлення регіону в світовій мережі виникла необхідність корпоративної співпраці з іншими організаціями, і ця співпраця буде поглиблюватися в зв'язку з створенням регіонального корпоративного інформаційного порталу на базі бібліотеки. При втіленні цього проекту в життя бібліотека отримає нове значення і статус серед користувачів, зросте необхідність практичної інтеграції і кооперації з місцевими інформаційними постачальниками, дістане можливість підтримувати процеси змін та розвитку регіону, покращити якісний набір послуг, розширити коло користувачів цих послуг.

Останнім часом розширилась співпраця між органами місцевої влади та ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, спільно впроваджено ряд проектів, зокрема, "Електронне урядування – відкритий доступ громадськості до рішень влади". Майже кожен службовець обласної адміністрації одержує інформацію, необхідну для його роботи, в бібліотеці. Вони користуються бібліографічними покажчиками "Місцеве самоврядування: історія та сучасність", "Література про Вінницьку область" та ін.

Виконуючи розпорядження голови обласної державної адміністрації п. В. Ф. Коцемира "Про створення центрів регіональної інформації на базі публічних бібліотек", обласна книгозбірня надає методичну допомогу районним бібліотечкам. Крім традиційних семінарів, занять з підвищення кваліфікації на базі Вінницької філії ДАКККІМ "Тімірязєвка" запровадила навчання для бібліотечних працівників області. Щотижня, у вихідний день бібліотеки, бібліотекарі районів (за окремим графіком) працюють у всіх її відділах, знайомляться з новими надходженнями, з роботою в Інтернеті і т. п.

Бібліотека є методичним центром і для краєзнавців області. Тут вони отримують допомогу при написанні історії населених пунктів, підприємств, організацій, при підготовці до краєзнавчих конференцій і т. д. У відділі краєзнавчої літератури черпали інформацію колишні студенти, а тепер науковці Ю. Савчук, В. Перкун, О. Воловик, О. Коляструк, В. Сошинська та інші.

Працівники відділу спільно з викладачами історичного факультету Вінницького педагогічного університету склали список тем курсових і дипломних робіт на краєзнавчу тематику для студентів факультету і вони працюють над ними у бібліотеці і обласному архіві.

Для студентів першого курсу проводяться заняття-практикуми, де їх знайомлять з краєзнавчими фондами, ЗвКК. Традиційними стали виступи працівників бібліотеки на методоб'єднанні вузівських бібліотек, конференціях, семінарах.

Широка кооперація між бібліотеками на регіональному рівні, добре сплановане співробітництво прине-

суть велику користь для розвитку бібліотечної справи області, більш якісно дозволяють обслужити користувачів і зберегти єдиний інформаційний і культурний простір регіону. Тільки спільними зусиллями всіх осередків культури області, її наукового потенціалу можливе виконання обласної Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року.

Сергій Гузенков

**МЕТРИЧНІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. (за матеріалами про село Друга Миколаївка
Бердянського повіту Таврійської губернії)**

Джерельна база

Джерельною базою цього дослідження є документи Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) фонд Р-5593, опис 2, що містять у собі метричні книги за різні роки. Усього в фондах ДАЗО збереглося 8 справ із метричними книгами за період 1863–1905 рр.

Традиційне розподілення метричних книг на «консисторський» та «парафіяльний» екземпляри, яке зустрічається у літературі, до досліджуваних справ застосувати не можна². На збереженість джерела вплинули особливості його зберігання та фондування³.

На досліджуваних метричних книгах лишилися відбитки неодноразового переплітання та зберігання у різних місцях. Так, у справі 121 на аркушах проставлена подвійна нумерація (консисторська – чорнилами й архівна – олівцем). У метриці за 1869 р. на аркуші 143 лишилися кінці від аркушів, які, очевидно, були вирізані, однак ані на нумерацію (консисторську чи архівну), ані на кількість записів це не вплинуло⁴. З цього можна зробити висновок, що аркуші не містилися записів і були знищені як зайві ще при передаванні книги до консисторії.

На частині аркушів помітні сліди обрізання, яке робилося під час переплітання. Так, на аркушах 205–211 лівий край обрізаний разом з графою «Рахунок народжених» таким чином, що збереглася лише нумерація записів жіночої статі. На аркушах 232–239 збереглася лише нумерація померлих жіночої статі. Оскільки форми метричних книг були надруковані на двох частинах аркушу, під час переплетіння найбільше постраждали записи у графах, що знаходилися на згині. Для частини I «Про народжених» такими є «Звання, ім'я, по батькові та прізвище батьків і якого віросповідання» та «Звання, ім'я, по батькові та прізвище воспрємців (хрещених)»; для частини II «Про одружених» – це «Вік нареченого» та «Звання, ім'я, по батькові, прізвище і віросповідання нареченої і яким шлюбом»; для частини III «Про померлих» – «Вік померлого» та «Від чого помер». У ряді випадків (насамперед, це стосується справ з великою кількістю аркушів – метричні книги однієї парафії за декілька років або декількох парафій за один рік) інформацію взагалі неможливо прочитати без пошкодження палітурки справи.

У справі 122 на аркушах метрик різних років містяться подвійна, потрійна нумерація. У метриці за 1875 р. переплутані аркуші: після аркуша 26 містяться 29–32, після них – 27 (титуд частини III), 28, 33. Далі аркуші розміщені за порядком. У метриці за 1879 р. кожна з частин має ще й власну нумерацію аркушів.

У справі 123 ліві та нижні краї аркушів обрізані, внаслідок чого втрачено частину інформації. У справі 124 вміщено метрики с. Миколаївка та с. Андріївка. Аркуші мають потрібну нумерацію. У справі 125 практично всі аркуші підклеєні щільнішим білим папером, унаслідок чого частина записів відсутня. У частині I записи починаються з № 3 (жіночої статі). На аркуші 24 не співпадають половини. Перша частина аркуша містить підсумковий запис за жовтень і записи за листопад, друга – записи за листопад і частину підсумкового запису за місяць, назву якого не вказано⁵. Аркуші справи 126, метрик за 1894, 1895 рр. мають чотири нумерації, дві з яких зроблено олівцем, а дві – чорнилами. На аркушах справи 127 помітні сліди обрізання зверху, внаслідок чого немає половини герба, та знизу, через що залишилися неповні записи. У справі 128 втрачено частину записів. Частина I за 1902 р. вміщена без титулу, складається лише з половини аркушу; помітні сліди від підклеювання білим папером. Записи починаються з №10 (чоловічої статі)⁶.

Усі досліджувані метричні книги були розподілені за формальними ознаками на ряд груп.

Група I (кількість – 7)

Метрики, у яких наявні консисторський запис про кількість аркушів, печатка (або її рештки), екстракт. Названому критерію відповідають книги за 1868 р., 1869 р., 1871 р., 1876 р., 1896 р., 1902, 1903 рр. При цьому консисторські записи про кількість аркушів не співпадають з реальною кількістю аркушів у справі. У 6 випадках реальна кількість аркушів менша за кількість, зазначену у консисторському записі. У книзі ж за 1876 р. реальна кількість аркушів становить 33, а згідно з консисторським записом – 30.

У всіх метриках цієї групи містяться примітки про перевірку консисторським начальством під час піврічного огляду церков.

Група II (кількість – 21)

Метричні книги з екстрактом, без консисторського запису про кількість аркушів.

До цієї групи належать метрики за 1863–1874 рр., 1875 р., 1877–1880 рр., 1882 р., 1884–1886 рр., 1898 р., 1897 р., 1905 р.

Серед метрик цієї групи не мають приміток про перевірку консисторським начальством книги за 1877, 1879 рр. та за 1898 р.

Метрика за 1863 р. на титульному аркуші містить примітку консисторського начальства, яка зазначає, що екземпляр є копією, вірною з оригіналом. Титульний аркуш книг за 1864, 1865, 1867, 1870 рр. не містять прямих вказівок на те, що екземпляр є копією, проте мають позначки, про те, що книга повертається для зберігання до парафіяльного архіву.

Група III (кількість – 13)

Метрики без екстракту і консисторського запису та екстракту. До цієї групи належать метрики за 1881 р., 1883 р., 1887 р., за 1898 р., 1897 р., 1899 р., 1893–1895 рр., 1899–1901 рр., 1904 р.

Серед книг цієї групи примітки про перевірку мають лише метрики за 1881 р., 1899 р., 1893–1895 рр., 1899–1901 рр. та за 1904 р. Але лише метрика за 1899 р. містить на титульному аркуші зазначення про повернення для зберігання у парафіяльному архіві.

Дублети

Виявлено ряд дублюючих одна одну метрик. Так, метрична книга за 1898 р. включена як окрема до справи 124, а разом з екземплярами за різні роки – до справи 125. Метрична книга за 1898 р. справи 124 відноситься до Групи II, а книга за той же рік справи 125 – до Групи III.

Метрика за 1897 р. продубльована у справі 125 на аркушах 49–88 та 140–182, причому на аркушах 49–88 відноситься до Групи II, а на аркушах 140–182 – до Групи III.

Метрична книга за 1899 є складовою у справах 125 та 127, та обидва екземпляри відносяться до Групи III.

Оскільки жоден з дублетних примірників не містить усіх формальних ознак, з'ясування того, який екземпляр є первинним, відбувалося за допомогою приміток про перевірку консисторським начальством. З'ясувалося, що метрики за 1898 р. справ 124 та 125 не містять приміток про перевірку консисторським начальством, але мають відповідні позначки. Обидві метрики за 1897 р. справи 125 містять примітки про перевірки консисторським начальством.

Кількість аркушів у метриках за 1898 р. різна. Так, метрика справи 124 складається з 70 аркушів, із них перша і остання частини – з 30, а друга – з 10. При цьому у справі 7 порожніх аркушів. Метрика 1898 р. справи 125 складається з 49 аркушів: перша частина – з 28, друга – з 10, третя – з 11. Порожній лише один аркуш. При цьому кількість записів у першій частині обох метрик складає 68, у другій – 16. Частина III

метрики у справі 125 не повна: не вистачає запису № 31 (жіночої статі). Аркуш 140 складається з частини про померлих і про народжених. Із приміток про видання свідочств про народження видно, що з метрики справи 124 свідочство видавалося лише один раз у 1964 р., а на титулі олівцем зроблена примітка "Осіпенко рай. ЗАГС"⁷. У метриці зі справи 125 є примітка про видання 18 свідочств про народження, у тому числі 3 повторних, і однієї довідки про шлюб. Останню, як видно з тексту примітки, видано Бердянським ЗАГСом⁸.

Метрики за 1897 р. справи 125 також мають різну кількість аркушів: перша – 41, при цьому перша частина складається з 21, друга – з 5, третя – з 15 (один аркуш пустий); друга – 42 аркуші, при цьому перша частина – 19, друга – 10 (із них 6 – пустих), третя – 12. До частини другої підшито титульний аркуш частини першої. Кількість здійснених записів у всіх частинах обох екземплярів однакова.

Метрика за 1899 р. справи 125 складається з 48 аркушів, із них перша частина – з 22, друга – з 10 (2 пусті), третя – з 16 (з яких 3 порожні). Екземпляр у справі 127 має 44 аркуші, із них перша частина – 23, друга – 8, третя – 13. Кількість записів у метриках однакова. Кількість приміток про видання свідочств у метриці справи 125 складає лише 2, а у метриці справи 127 – 15. Усі вони видані за радянських часів, однак із них місце зберігання екземпляру після 1918 р. виявити все ж таки не є можливим.

У метриці справи 125 у частині III міститься запис № 15 (чоловічої статі) про смерть Миколаївського поселяннина Миколи Іоаннова Чекната 50-ти років від застуди. У графі "Звання померлого" чорнилами чорного кольору є примітка про внесення змін у запис на підставі указу консисторії під № 10753. Після зміни запис мав такий вигляд: "Миколаївський поселянин Микола Іоаннов Долгоран, він же по вуличному Чекнат"⁹. В екземплярі справи 127 цей запис також міститься під № 15 (чоловічої статі), однак виглядав інакше: "Миколаївський поселянин Микола Іоаннов (Чекнат) Долгоран, він же Чекнат"¹⁰.

Оскільки запис не містить виправлень і надписів зверху, зроблений чорнилами одного кольору, можна припустити, що він зроблений пізніше, ніж запис у справі 125, а значить, екземпляр метрики за 1899 р. справи 127 є пізнішою копією.

Титульний аркуш

За надписами на титульному аркуші можна простежити зміну назви населеного пункту у різні роки. Так, у метриці за 1863 р. зазначено назву "колонія Ердинборну". Наступного 1864 р. населений пункт називається "колонія Іванівка". У 1866 р. назва населеного пункту зазначена "колонія друга Миколаївка", у 1868 р. – "колонія друга", у 1869 р. – "Миколаївка друга", 1870 р. – "Миколаївка колонія друга". З 1870 р. назва населеного пункту фіксується вже частіше як "Друга Миколаївка", або "Друго-Миколаївка".

Особи, які заповнювали формуляр

Дослідження підписів священнослужителів під записами подій свідчать, що у більшості випадків інформація заносилася до формуляру дячком або псаломщиком. Священик ставив свій підпис пізніше, ніж було зафіксовано подію. Підписи священників відрізняються почерком та кольором чорнил від решти тексту, записаного до формуляру. Зі зміною прізвища псаломщика чи дячка змінювався і почерк, яким здійснено записи. Винятки становлять, наприклад, ряд аркушів метрики за 1887 р., на яких ряд записів здійснено безпосередньо священником іншої парафії – Я. Карпенком. Записи відрізняються від решти крупним розмашистим почерком, у них відсутні підписи іншої духовної особи, яка зазвичай підтверджувала правильність запису, – псаломщика¹¹. У метриці за 1894 р. у частині II підписи священника не відрізняються за почерком і кольором чорнил від решти записів. У той же час виділяються підписи псаломщика. Очевидно, ряд записів було зроблено самим священником – М. Візирським¹².

У ряді метрик протягом року записи здійснювали декілька осіб. Так, у метричній книзі за 1898 р. записи своїми підписами загверджували священник О. Щербаков, псаломщик Л. Геніца та дячок А. Семенов¹³. У метриці за 1903 р. протягом року зустрічаються підписи священника О. Щербакова, псаломщиків Л. Геніци, І. Туркулова, П. Зеведеева¹⁴. Священнослужителі не тільки відправляли треби та заносили інформацію до метричних книг, а й були учасниками подій (батьками, воспресмиами, поручителями). Так, наприклад, у метриці за 1898 р. зафіксовано факти народження дітей у священника і псаломщика Свято-Миколаївської церкви. Під № 19 (жіночої статі) занесений факт народження і хрещення Раїси, дочки священника О. Щербакова і його дружини Марії; таїнство хрещення здійснював інший священник – С. Бондарський з дячком А. Семеновим¹⁵.

Особливості мови записів метричних книг

Записи робилися російською мовою. При цьому відрізняється написання окремих літер. Так, російські літери "и", "е", "ф" зустрічаються у декількох варіантах.

Різним є і написання назв окремих місяців. Наприклад, назва місяця січень зустрічається російською у двох формах "январь" і "генварь"; назва місяця червень наявна у формах "июнь", "іюнь", "іуній"; назва місяця липня – у формах "июль", "іюль", "іуль", "іюлій", "іулій".

У записках зустрічаються і різні варіанти написання імен та по батькові. Наприклад, ім'я Іван зустрічається у формах "Иван", "Іоани"; Федір – у формах "Федор", "Феодор"; Федот – у формах "Федот" і "Феодот"; Семен – "Семен" і "Симеон"; Дмитро – "Дмитрій" і "Димитрій"; Яков – "Яков" і "Иаков". Подібним чином утворювалися по батькові та похідні жіночі імена "Федора", "Феодора".

Особи, які заповнювали формуляр, не завжди догналися точного написання імен, по батькові, прізвищ.

а також географічних назв. Про це, зокрема, свідчать документи, підшиті до справ.

Загалом збереглося 3205 записів (без урахування записів дублетних екземплярів). Із них 2880 стосуються осіб, записаних як поселення села Друга Миколаївка¹⁶. Решта – 325 записів містять інформацію про осіб за їх мешканням в інших регіонах та населених пунктах або за родом занять чи становою приналежністю. Так, у 163 випадках особи зафіксовані як селяни або козаки Подільської, Курської, Чернігівської, Орловської, Московської, Саратовської, Катеринославської губерній; у 88 випадках – як селяни 15 населених пунктів Бердянського повіту Таврійської губернії; у 21 випадку фіксуються відносини підданства (із них 19 записів стосуються осіб, записаних як турецькопіддані, 2 – осіб, записаних як австрійсько- та французькопіддані). У 32 випадках особи записані як військовослужбовці (радові, офіцери і т. ін.), які або знаходяться на дійсній військовій службі (6 записів), або звільнені у запас армії (26 записів). Станова приналежність (дворянин) без зазначення місця проживання зафіксована у 2 випадках.

Із 325 записів, що не ідентифікують осіб як поселення Другої Миколаївки у 145 випадках як воспресмиці та поручителі виступали поселення досліджуваного пункту. У 102 випадках записи стосуються померлих, записаних як мешканці інших населених пунктів¹⁷. У 78 випадках ані батьки з "воспресмиами", ані наречені з "поручителями" формально не мали відношення до населеного пункту.

Дослідження показало, що протягом тривалого часу певне коло сімей, члени яких фігурують у записках як мешканці інших губерній чи населених пунктів, постійно проживали на території Другої Миколаївки і реєстрували факти народження, одруження, смерті у місцевій церкві. Критеріями виділення сімей були спільність місця проживання, по батькові та прізвища. Відсутність інших документів подібного роду, наприклад, даних ревізій, посімейних списків, клірових відомостей, шлюбних обшуків, не дозволяє доповнити отримані дані.

Реєстрація обрядів, учасниками яких виступали особи, записані як мешканці інших регіонів, не може бути пояснена лише зовнішніми зв'язками поселення Другої Миколаївки. Так, наприклад, коло населених пунктів, з якими поселення досліджуваного населеного пункту підтримували шлюбні зв'язки, не співпадає з "колом зв'язків" осіб, записаних, як мешканці інших губерній. Люди, які мали статус поселення Другої Миколаївки, укладали шлюби з мешканцями таких сіл, як Банівка, Троян, Софіївка, Андрівка, Зеленівка, Палаузівка.

Якщо проведенню вінчання передував процес склання шлюбного обшуку та подання священнику різного роду документальних довідок, то порядок фіксації інформації у частинах про народження та померлих законодавством чітко не обумовлювався¹⁸. Тим не менше, священнослужителі Свято-Миколаївської церкви, очевидно, при здійсненні записів базувалися на докумен-

III. Джерелознавчі галузі знань

тальних довідках. Про це свідчать, зокрема, підшиті до справ додаткові документи. Появу записів, у яких фігурували представники інших населених пунктів, можна пояснити процесами міграцій, коли сім'ї переселялися до іншого регіону, зберігаючи статус мешканців місця попереднього проживання і маючи відповідні документи.

З історії сільських населених пунктів регіону збереглася обмежена кількість джерел. Таким чином, метричні книги дозволяють відновити факти історії населеного пункту, невисвітлені в інших джерелах. Інформативні можливості джерела не обмежуються розглянутими в тексті. Поза межами доповіді лишилися: 1) демографічні показники: рівень народжуваності, смертності, шлюбні міграції; 2) факти соціальної історії: структура населення, внутрішні та зовнішні зв'язки мешканців населеного пункту, традиції вибору воспрємців, поручителів, локальні групи в межах населеного пункту; 3) аспекти церковної історії: зміна статусу церкви у населеному пункті, склад причту, дотримання духовенством церковних правил, що стосувалися хрещення, вінчання, поховання, та інші аспекти, що можливо відновити за матеріалами метричних книг.

¹ Село Друга Миколаївка (нині – Луначарське Бердянського району Запорізької області), засноване у 1861 р. болгарами-колоністами. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1981. – С. 200.

² Детальніше ознаки “консисторського” і “парафіяльного” екземплярів описані у статті: Антонова Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы – 1996. – № 4, 5.

³ Особливості фондування та зберігання метричних книг описані: 1) *Елатьевский А.В.* К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) // *Актовое источниковедение / Каштанов С.М.* – М., 1979. – С. 55–84; 2) *Регистрация актов гражданского состояния: Учебник.* – М., 1985. – С. 154–158; 3) *Нормативные документы: а) Основные положения, опреде-*

ляющие порядок и сроки хранения актовых книг: Утверждены постановлением Совета Министров СССР от 2 июля 1969 г. № 410 // *Регистрация актов гражданского состояния: Сборник официальных документов.* – М., 1974. – С. 253–254.

б) *Умови зберігання книг реєстрації актів громадянського стану і метричних книг в органах реєстрації актів громадянського стану, а також передачі цих книг на зберігання в державний архів. Затверджено постановою колегії Міністерства юстиції України від 17 червня 1993 р. № 14; в) Наказ Міністерства юстиції України “Про затвердження Умов зберігання книг реєстрації актів громадянського стану та порядку передачі цих книг на зберігання до державних архівів” № 60/5 від 21 листопада 2000 р.*

⁴ ДАЗО, ф. Р-5593, оп.2, спр. 121, арк. 143.

⁵ Там само, спр. 125, арк. 24.

⁶ Там само, спр. 128, арк. 2.

⁷ Там само, спр. 124, арк. 1.

⁸ Там само, спр. 125, арк. 124.

⁹ Там само, спр. 125, арк. 226.

¹⁰ Там само, спр. 127, арк. 42.

¹¹ Там само, спр. 123, арк. 220–223.

¹² Там само, спр. 126, арк. 51.

¹³ Там само, спр. 123, арк. 124.

¹⁴ Там само, спр. 128.

¹⁵ Там само, спр. 124, арк. 19.

¹⁶ Дані стосуються осіб, які виступали у ролі батьків, наречених та померлих. Не враховувалися записи про воспрємців та поручителів.

¹⁷ У частині III неможливо встановити зв'язки особи з мешканцями населеного пункту, оскільки формуляр не вимагав участі сторонніх осіб у похованні.

¹⁸ Вимоги законодавства стосовно порядку здійснення записів до метричних книг розглянуті у публікаціїж: 1) *Певцов В.* Лекция по Церковному Праву // http://www.krotov.org/lib_min/pr/pevtsov.html#_Toc519348483; 2) *Лимап І.І.* Регламентация діяльності парафіяльного духовенства Південної України в 30-ті роки XIX ст. // *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”*. Нікополь, 10–11 жовтня 2002 року. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон: ВА “Тандем-У”, 2002. – С. 98–105.

Сергій Кулешов

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГЕРБА “ТРИЗУБ”

В одному приватному нумізмічному зібранні зберігається мідна візантійська монета – фолліс імператора Тиберія II Костянтина (578–582 рр.). Вона була знайдена у 2000 р. десь на Черкащині (на жаль, обставини та точне місце знахідки невідомі) разом з іншою, хронологічно близькою, мідною монетою (теж фоллісом) візантійського імператора Юстиніана II (565–578), яка була вкрита шаром окислу яскраво зеленого кольору. Такий окисел левісно (до очищення) знаходився на незначній частині першої монети, яка є об'єктом публікації. Її вага – 12,6 гр., діаметр – 30 мм.

Монета відноситься до поширеного типу фоллісу Тиберія II Костянтина. На її аверсі – фасове зображення бюсту імператора у головному уборі на кшталт високої шапки. В одній руці він тримає скипетр з орлом, в дру-

гій – якийсь предмет. Проявляється фрагмент легенди – ...CON...ANT...AV... На реверсі зображено велику літеру М (позначення номіналу монети – 40 нуммів) з хрестиком над нею, зліва від літери – слово “ANNO” (рік) і справа літера Ч, що позначає рік правління імператора. В екзерзі з напису, де повинна бути зазначена скорочена назва міста і номер майстерні (офіцини), у якій карбувалася монета, залишилося всього два знаки. Рівно по центру цього напису знаходиться невеликий отвір, зроблений для носіння монети.

Візантійські монети VI ст. в Україні знаходять не так часто (крім, зрозуміло, її південної частини та Криму) порівняно з монетами X–XI ст. У той же час в Черкаській області, за даними В. Кропоткіна¹, з семи знахідок візантійських монет чотири (загальною кіль-

кістю у 10 монет) належать імператорам Юстиніану I (527–565 рр.) та Маврикію Тіберію (582–602 рр.). Втім, можливо, що на сьогодні ця цифра є вже значно більшою, зважаючи на сорокалітній вік праці вказаного вченого, з одного боку, і досить значну активність “самодіяльних археологів” в останнє десятиліття, за результатами “роботи” яких, можливо, і було добуто нашу монету. Так чи інакше, вона, здається, є поки що єдиною фіксованою знахідкою візантійських монет цього імператора не тільки в Черкаській області, а й в усій Україні².

Однак не ця обставина зумовила обрання її об'єктом публікації. Ще більшою мірою, як на мене, вона цікава як предмет для носіння. Перфоровані монети є досить поширеним явищем в археологічних знахідках різних часів на території України³. Традиція робити отвори чи вушка для носіння монет походила ще від античних часів і вони привішувалися чи нашивалися на одяг як прикраса, символ влади⁴, бойовий трофей чи амулет, часто поєднуючи ці функції.

Що ж можна сказати про нашу монету? Зважаючи на те, що поверхня аверсу досить сильно стерта, а її реверс знаходиться у дуже добромому стані, то зрозуміло, який бік був представлений власником для експозиції (до того ж саме з нього робили отвір і зворотний бік вже не був таким естетичним завдяки “вигогу” з дірки металу). У цьому разі зображення реверсу представляє “догори ногами”, тобто літера М стала перевернутою. Утворився інший знак – Ψ, про семантику якого подібним сарматськими знаками Північного Причорномор'я I–IV вв. н. с.⁶

Подібність перевернутої літери М із хрестиком до знаку “тризуб” на нашій монеті є досить значною, особливо до деяких форм так званих “знаків Рюриковичів”⁷. Оскільки думка про зображення тризуба як символу влади переважає у присвяченій йому літературі⁸, то можна припустити, що саме для його демонстрації була перфорована і (зважаючи на зношеність одного боку) носилася візантійська монета VI ст. Факт, що вона була знайдена з хронологічно близькою монетою, свідчить про використання її для носіння у синхронні чи дещо пізніші часи, тобто наприкінці VI – у першій половині VII ст.

Таким чином, гіпотетично знакове навантаження символу на візантійській монеті-підвісі з Черкащини – це зображення родової емблеми у вигляді тризуба.

¹ Кротошкин В. В. Клады византийских монет на территории СССР – М., 1962. – 64 с. [15 илл.].

² Зокрема, практично відсутні вони й у Середній Наддніпрянщині, в українській частині Північно-Західного Причорномор'я. Див., наприклад: Зоценко В. Н. Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов) – К.: Наук. думка, 1991. – С. 57–79; Столяр Е. С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеантичное и византийское время (конец III – начало XIII в.). – К.: Наук. думка, 1992. – С. 30–49, 109.

³ Зрозуміло, що для античних часів їх найбільше в Північному Причорномор'ї, на місцях розташування грецьких полісів або їхньої хори. Чи не найдавніший приклад для центральної та північної частин України – мідний пантікапейський тетрахалк кінця IV ст. до н. е. типу “голова бородатого сатира – протома грифона”, знайдений поблизу м. Канева.

⁴ Імператори пізньої Римської імперії навіть спеціально виготовляли великі золоті (рідше – срібні) медальйони для вождів дружних племен.

⁵ Тут не слід враховувати наявність монограм (як вважають, з грецьких літер), на деяких uredметях Персеполіського скарбу.

⁶ Див., наприклад: Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма – К.: Наук. думка, 1986. – С. 13–16; Драчук В. С. Рассказывает геральдика. – М.: Наука, 1977. – С. 28–29, 196.

⁷ Див.: Румянцева В. В. Эмблемы земель... – С. 15; Драчук В. С. Рассказывает геральдика. – С. 197.

⁸ Див., наприклад: Пастернак О. Появление тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. – К.: Веселка, 1991. – С. 39–46; Сичинський В. Тризуб і прапор України. – Львів: Місіонер, 1995. – 61 с.; Соломонік Е. І. Деякі пам'ятки Північного Причорномор'я із знаками // Археологія. – 1957. – Т. 10. – С. 102–110; Румянцева В. В. Эмблемы земель... – С. 10–16; Драчук В. С. Рассказывает геральдика. – С. 27–34; Чистяков С. С. Исторические источники, содержащие изображение тризуба // Вспомогательные исторические дисциплины: специальные функции и гуманитарные перспективы: Тез. докл. и сообщений XIII науч. конф. Москва, 1–2 февраля 2001 г. – М., 2001. – С. 134–137 та ін.

Світлана Сельченкова

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ВІДОМЧИХ ПЕРЕЛІКІВ ДОКУМЕНТІВ ЗІ СТРОКАМИ ЗБЕРІГАННЯ

Основними нормативно-методичними посібниками, якими керуються експертні комісії (ЕК) установ під час експертизи цінності документів, є переліки зі строками зберігання документів. Переліки поділяються на типові і відомчі (галузеві).

Складання переліків типових документів, що утворюються в переважній більшості організацій та відображають загальні напрями їхньої діяльності, покладається на Державний комітет архівів України. На основі цих переліків міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, центральні органи об'єднань громадян, інші відомства, що мають мережу підлеглих підприємств, установ, організацій (далі організацій), розробляють відомчі (галузеві) переліки документів, які характерні тільки для цієї сфери діяльності.

У змісті відомчих переліків систематизовано, як правило, досить значну кількість видів або груп документів, що створюються в певній галузі, а також визначені конкретні строки їхнього зберігання. Це забезпечує збереженість документів Національного архівного фонду України (НАФ) і їх відбір на постійне зберігання, сприяє вивільненню архівних підрозділів організацій від документів, строки зберігання яких минули.

Головна мета відомчого переліку – охопити якомога повніше всю документацію, котра утворюється в діяльності організацій відповідної галузі (відомчої системи) і визначити строки зберігання документів за групами (ланками) підлеглих організацій, виключаючи внутрішньому дублетність при надходженні документів до однієї архівної установи.

У відомчих переліках також зазначені організації – джерела формування НАФ, тобто від яких організацій мають бути прийняті на постійне зберігання ті чи інші документи.

Документи, що включаються у відомчий перелік, можна поділити на дві групи.

Перша група – управлінська документація. У процесі здійснення функцій управління виділяється організаційно-розпорядча документація, планова, обліково-звітна, інформаційно-аналітична (назва останньої умовна). Склад видів документів цієї групи досить стабільний.

Друга група – це документи, що відображають специфічні напрями діяльності організацій конкретної галузі. Ця документація має таку ж значущість і різноманітність як й управлінська. Слід зазначити, що специфічні за змістом документи можуть мати однакові назви і типову форму, проте належать до різних систем документації. Більшість документів цієї групи мають тимчасове чи тривале практичне значення й визначення строків їх зберігання – прерогатива відомств.

Переліки, складені на основі єдиних вимог до оцін-

ки документації різних сфер діяльності, є основними нормативними документами для підготовки інших методичних документів – типових і примірних номенклатур справ, переліків і номенклатур справ для конкретних установ. Саме тому від якості їхньої підготовки значною мірою залежить організація діловодства в установах, а це, у свою чергу, впливає на процеси формування НАФ.

Багатоаспектне призначення та комплексне використання інформації відомчих (галузевих) переліків документів зумовлює необхідність їхнього укладання на належному науковому рівні.

Для укладання проекту відомчого (галузевого) переліку створюється робоча група з кваліфікованих спеціалістів, які добре обізнані з особливостями документування центрального апарату управління та підлеглих організацій. Доцільно включати до цієї групи представників Держкомархіву України, державних архівів та науково-дослідних установ.

На попередньому етапі підготовки проекту переліку здійснюється аналіз структури галузі (відомчої системи), складу документів, що створюються в її діяльності, на підставі опрацювання законодавчих та інших нормативних актів, номенклатур та описів справ.

За результатами аналізу формулюються висновки про:

- основні напрями діяльності центрального органу виконавчої влади, громадської організації, а також підлеглих їм організацій відповідно до їх цільового призначення;
- основні, допоміжні й обслуговуючі організації із зазначенням їхньої конкретної ролі у виконанні завдань галузі;
- види документів, що відображають діяльність вищої організації, а також підлеглих їй організацій з кожного питання;
- систему планування роботи та звітності в галузі;
- рівень узагальнення діяльності підлеглих організацій у документах провідної організації;
- культурну цінність і практичне значення документів головної організації та підлеглих їй організацій.

Після опрацювання цих питань робоча група складає проект відомчого (галузевого) переліку. Цей процес можна поділити на етапи:

- розроблення структури переліку (обирається схема його побудови, як правило, функціональна, де класифікаційними розділами є функціональні обов'язки головної організації та підлеглих їй організацій, потім здійснюється групування підприємств, установ, організацій галузевої системи за ланками відповідно до функцій, масштабів діяльності та схеми управління тією чи іншою галузевою системою);

- складання статей переліку (кожна стаття переліку повинна охоплювати точно визначену групу документів за їхніми видами та змістом, різні за змістом документи одного виду не можна поєднувати в одній статті, бо їхнє культурне чи практичне значення можуть бути різними);
- систематизація статей за розділами, підрозділами та всередині підрозділів (статті систематизуються відповідно до попередньо обраної класифікаційної схеми побудови, а у межах підрозділів – за ступенем значущості видів документів та наявності у них інформації);
- установа строків зберігання документів (визначається для кожної статті переліку за результатами оцінювання культурної, у тому числі наукової, історичної цінності та практичного значення кожного виду документа з урахуванням рівня його інформативності, призначення, а також виду, місця та ролі фондоутворювача в галузевій системі);
- складання довідкового апарату до переліку (обов'язково повинен мати вказівки щодо його застосування та покажчик до нього, а також складається зміст та список скорочень за алфавітом порядком).

На жаль, у цілому стан із розробленням відомчих переліків, як посібників з експертизи документів, не можна визнати задовільним. Відчутною є проблема оновлення складу діючих відомчих (галузевих) переліків із врахуванням формування нових видів документів та підготовки таких посібників із галузей та сфер діяльності, що виникли в останнє десятиліття в Україні.

Слід зауважити, що процес створення власної системи переліків в Україні розпочався тільки з 1994 р. і відбувається дуже повільно. На сьогодні діє Перелік типових документів (1998) і 4 відомчі (галузеві) переліки, 5 переліків на стадії підготовки проекту, решта – ще 1960–1980-х років, застарілі і не відображають процесів документоутворення в сучасних умовах. Одна з причин такого становища – відсутність узагальненої сучасної методики їх підготовки, а також кваліфікованих спеціалістів із документознавства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади для вирішення цієї важливої на сьогодні проблеми формування власної системи переліків документів у діловодстві.

ОРГАНІЗАЦІЯ АКАДЕМІКОМ М.С. ГРУШЕВСЬКИМ
ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасна українська історіографія вже може пишатися поважним науковим доробком у царині вивчення життя і діяльності видатного ученого, державного і громадського діяча Михайла Сергійовича Грушевського. В незалежній Україні розвинулася дослідницька галузь – грушевськознавство, початки якої заклали ще в середині 1960-х років зарубіжні українські історики. Одним з найбільш висвітлених відтінків його складного життєвого і творчого шляху стала праця у Всеукраїнській академії наук, після повернення на Батьківщину 1924 року¹.

Однак подальше досягнення творчої лабораторії великого вченого, блискучого організатора історичних досліджень, творця відомої наукової школи залишається актуальним завданням учасників сучасних грушевськознавчих студій.

М. Грушевський повернувся в Україну сповнений масштабних і амбітних планів майбутньої роботи. Очолована ним Історична секція ВУАН мала стати тим організаційним і об'єднуючим центром проведення широких історичних досліджень, методологічно орієнтованих на вироблену ним схему історії України. Важливе місце у втіленні цієї дослідницької програми М. Грушевський відводив налагодженню порайонного вивчення історії України, яке б охоплювало всі її етнічні землі.

Вихованець київської наукової школи В. Антоновича, він розділяв погляди учителя щодо важливості історико-обласних досліджень. Його магістерська робота "Барське староство" теж певною мірою належала до цього монографічного жанру. Проте історико-регіональне вивчення історії України тепер мало будуватися на принципово новій базі – утвердженні в національній історіографії схеми українського історичного процесу з його "окремлістю і тяглістю"².

На щастя нинішнім дослідникам немає потреби гукатися в догадках про теоретичні і практичні побудови М. Грушевського щодо організації порайонних досліджень історії України. У його прижиттєвих публікаціях, архівній документальній спадщині досить чітко викладені концепційні підходи, конкретні форми ведення цих робіт, оприлюднення їх результатів тощо. Найдокладніше він виклав своє бачення у вступних статтях до порайонних збірок з історії Києва та Чернігова, а передєе слово до збірки "Полуднева Україна" містить навіть короткий історичний екскурс про організацію усієї роботи та причини її фактичного згорання³.

В планах М. Грушевського комісії порайонного дослідження виступали важливими складниками структури Історичної секції. Вже відразу на засіданні її бюро поряд з іншими установами він обгрунтував необхідність створення комісій для "всобічного порайонного обслідування історії України: історичної географії,

економічної і соціальної історії, історії матеріальної культури, мистецтва, словесної творчості, революційного руху". Він наголошував на необхідності сконцентрувати зусилля науковців і у такій спосіб посилити роботу на місцях, щоб "розрухати в сім напрямі дослідну енергію"⁴.

Доводячи важливість історико-регіональних досліджень, М. Грушевський підкреслював, що це дозволить висвітлити "перспективу історичного процесу України в розрізі горизонтальним: територій-земель, історично даними умовами географічними, продукційними, комунікаційними і всім дальшим соціальним і культурним розвитком, і в розрізі вертикальним: суцільного образу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку"⁵.

Пізніше М. Грушевський писав, що за його планами протягом трьох-чотирьох років комісії мали обслідувати всі території і результати своїх досліджень опублікувати в наукових збірниках, "присвячених поодиноким територіям"⁶.

Аналізуючи спонукальні мотиви утворення регіональних комісій, слід взяти до уваги й те, що результатом їх роботи мав стати різноманітний науковий, фактологічний, джерельний матеріал, який міг цілком прислужитися при підготовці наступних книг багатомісної історії "України-Руси", доведеної на той час автором до Хмельниччини.

В результаті енергійних заходів М. Грушевському вдалося протягом 1924–1925 рр. домогтися створення чотирьох порайонних комісій для вивчення історії Правобережжя України, Лівобережжя України, Степової України, Західної України. Саме так сформульовано назви комісій у штатному розкладі ВУАН, затвердженому ВУЦВК і РНК УСРР⁷. Хоч у документах Історичної секції, Президії ВУАН та й у самого М. Грушевського зустрічаються певні розходження у назвах, але територіальних меж при цьому вони не змінюють. У даному тексті для зручності подається назва "комісія Західної України".

Як бачимо, М. Грушевський не вклучив до об'єктів порайонних досліджень територію Криму, не відносячи її, як і в часи Центральної Ради, до етнічних українських земель. Водночас він домігся створення комісії вивчення історії Західної України, детально окресливши українські землі незалежно від їх тогочасної державної належності.

В рамках однієї статті не можна зробити бодай схематичний виклад всієї багатоманітної діяльності М. Грушевського по розвитку історико-регіонального вивчення історії України, налагодженню функціонування очолованих ним порайонних історичних комісій, публікації результатів наукових досліджень.

Тому автор вважає за необхідне обмежитися лише висвітленням діяльності М. Грушевського з організації роботи лише комісії Західної України, адже вона займає особливе місце в структурі Історичної секції з огляду не тільки на наукову, але й політичну значущість розробленої проблематики, розвиток культурних взаємовпливів обох частин України. До того ж, на відміну від аналогічних комісій, ця працювала в надзвичайно складних умовах здійснення закордонних зв'язків. А без участі М. Грушевського вони практично були б неможливі. І нарешті – відсутність спеціального дослідження цього напрямку багатогранної діяльності керівника історичних установ ВУАН.

Найповніше тогочасний стан історико-регіональних досліджень висвітлює в своїх працях київський історик і архівець Т. Папакіна, присвятивши комісіям порайонного обслуговування спеціальні розвідки. Головну увагу автор приділила історико-бібліографічним, джерелознавчим, персоналізаційним проблемам. Та найважливішим у доробку дослідниці є широке залучення до наукового обігу архівних документів⁸.

Безперечно, М. Грушевський надавав утворенню комісії Західної України надзвичайного значення. Це зумовлювалося цілою низкою чинників наукового, політичного, особистісного характеру. Цей регіон так і залишився відірваним від територіального тіла України, входження до інших держав гальмувало розвиток української культури, ускладнювало творчі зв'язки з науковими осередками. З Галичиною пов'язані кращі роки життя М. Грушевського, там залишилися учні, друзі, родинне майно. За цих умов комісія Західної України мала стати не тільки центром досліджень історії, а й потужним каналом, організаційним інструментом творчих зв'язків з науковими, громадськими колами краю.

Цілком усвідомлено і цілеспрямовано добираючись утворення науково-дослідної кафедри історії України, М. Грушевський в обґрунтуванні наголошує, що «Київ здавна мав живу традицію історичних студій, і тепер його роль як традиційного центру української культури особливо життєва і з огляду на завдання українізації, і на культурні потреби Західної України, відтязі від нас»⁹. Виходячи з цього, в проєкті структури майбутньої кафедри він пропонує створити секцію дослідження Західної України. Це була єдина секція не тематично-хронологічного, а історико-регіонального характеру. Він аргументує це тогочасними специфічними політичними обставинами, вказуючи й територіальні області дослідження: Галичина, Західна Волинь, Холмщина з Підляшшям, Берестейщина з Кобринщиною, Буковина з українською частиною Бессарабії, Закарпатська Україна¹⁰.

Серед можливого керівного складу кафедри – О. Грушевський, О. Гермайзе, В. Щербина, Михайло Сергійович називає й відомого галицького громадського і військового діяча, педагога Івана Коссака, якого мали рекомендувати на посаду секретаря кафедри¹¹.

Ділячись своїми науково-організаційними планами з К. Студинським, М. Грушевський у квітні 1924 р. повідомляв про наміри створення дослідної кафедри історії України. Він кваліфікує її як «рід малого наукового інституту», в складі якого буде й група дослідження Західної України. Це дало б, на його думку, можливість залучити до праці й галицьких учених¹².

Процес затвердження кафедри тривав понад півроку. Лише у жовтні 1924 р. президія Укрголовпрофосвіти затвердила її структуру і штати. Серед секцій кафедри підрозділу дослідження Західної України вже не було¹³. На наш погляд, керівник кафедри погодився на це, тому що восени того ж року отримав запевнення у відкритті низки історичних комісій, серед яких планувалася й комісія вивчення історії Західної України. Вже у грудні того ж року він звертається до заступника керівника Укрголовнауки М. Яворського з проханням виділити посади співробітників для деяких комісій, в тому числі й для комісії Західної України (Волині, Холмщини, Галичини, Буковини, Бессарабщини, Закарпаття). Він також повідомляє про наміри комісії видати у 1926 р. науковий збірник¹⁴.

Робота комісії фактично не була розгорнута, з тому М. Грушевський особисто звертається до К. Студинського, В. Дорошенка та інших галицьких учених з проханням подавати до Історичної секції огляди наукового і літературного життя для відновленого часопису «Україна». Він також повідомляв, що в наступному році «почнемо навіть ладити спеціальні збірники – один про Галичину, а другий про Закарпатську Україну...»¹⁵.

Спроби М. Грушевського добитися окремого затвердження комісії порайонного дослідження історії України не мали успіху, оскільки ще питання у Харкові щільно ув'язували із загальною штатною чисельністю ВУАН. Лише у червні 1925 р. адміністративно-фінансова комісія РНК УСРР розглянула відповідні пропозиції Наркомосу. Урядові чиновники суттєво «обкрадили» подання НКО. Проте у висновках комісії був й досить обнадійливий для М. Грушевського момент: «Разом з тим, з політичних міркувань, ми пропонуємо організувати нову комісію по вивченню історії Західної України в складі 2-х осіб. Треба зазначити, що для інших порайонних комісій планувалося виділити лише по одному співробітникові»¹⁶.

Однак бюрократична машина оберталася дуже повільно. ВУЦВК і РНК УСРР лише в жовтні затвердили штати ВУАН¹⁷. Фактично ж фінансування комісії Західної України було відкрито влітку 1926 року¹⁸.

Співголовами комісії були академіки М. Грушевський і К. Студинський. Її керівником став Ф. Савченко, людина, наближена до Грушевського, енергійна і працездатна. Основне коло його наукових інтересів було у сфері етнографії та фольклору. Він одночасно був членом Археографічної комісії, комісії історичної пісенності, культурно-історичної комісії. Опікувався він деякий час і комісією заходознавства та американо-нав-

ства. Лівову частку часу займало й виконання доручень М. Грушевського у справах Історичної секції щодо фінансування, штатних посад, отримання валютних ліцензій тощо. Це вимагало тривалих відряджень до Харкова, Москви, Ленінграда.

С. Глушко спочатку був нештатним постійним співробітником, а потім й секретарем комісії. Він належав до першого аспірантського набору кафедри і досліджував соціально-економічне життя селянства на Чернігівщині у кінці XIX – початку XX століття.

Цілком природно, що в установах Історичної секції не було співробітників, які б займалися проблемами історії Західної України (крім М. Грушевського). Тому він бачив шляхи налагодження роботи комісії в залученні галицьких учених, а також в підготовці через аспірантуру наукових кадрів – дослідників західноукраїнської проблематики.

Перший шлях був природним, хоч і виявився досить складним. Енергійні заклики М. Грушевського до співпраці швидкого відгуку в галичан не знайшли. У квітні 1925 р. він констатував, що в журналі “Україна” огляди за роки 1924 і 1925 (№№ 1, 2) вийшли “без єдиної строчки про Галичину”¹⁹. Неодноразово дорікав він й В. Дорошенку, який затягував підготовку бібліографічного огляду.

Одним з перших львівських науковців до реалізації проєктів комісії Західної України приступив М. Возняк. Його зусиллями готувалося до видання листування І. Франка з М. Драгомановим. Планувалося випустити два томи, але у 1928 р. побачив світ лише перший том²⁰.

М. Грушевський встановлює контакти зі своїми учнями. Зокрема, В. Герасимчук у 1926 році почав працювати над матеріалами з польських архівів про гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері. Він став членом комісії з дослідження історії Західної України, а також Археографічної комісії. Підготовлена ним колекція документів була передана в редакцію “Українського архіву”, який видавався ВУАН. На початку 1931 р. вони були втрачені у видавництві²¹.

З 1927 р. М. Грушевський намагається долучити до роботи комісії іншого свого учня – І. Крип'якевича. Але фактично той взявся до участі в комісії Західної України лише з 1929 року.

За задумом М. Грушевського, головним репрезентантом наукових результатів комісії мали бути порайонні історичні збірники. Комісії Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини такі добірки матеріалів з історії Києва (1926) і Чернігова (1928) видали. Підготовка аналогічного збірника з історії Західної України затримувалася.

Навесні 1929 р. за участю співголів комісії академіків М. Грушевського і К. Студинського у Києві відбулося засідання, на якому ухвалили форсувати підготовку такого збірника. Було обговорено примірну тематику та склад авттури. До участі мали бути залучені відомі галицькі вчені М. Кордуба, Я. Гординський, І. Раков-

ський, І. Свенцицький та інші. На І. Крип'якевича була фактично покладена координація роботи з підготовки рукописів. Турботи про видання збірника брав на себе М. Грушевський. Вихід книги планувався на 1931 рік²².

У червні 1930 р. М. Грушевський нагадував львів'янам: “час уже упорядкувати історико-літературну частину збірника “Західна Україна”. Він просив деталізувати – хто яку тему бере і який обсяг матеріал матиме²³. А 4 серпня М. Грушевський повідомляє К. Студинського про те, що формальний договір на збірник “Західна Україна” з ДВУ вже підписано. Він ще раз нагадував, що крайній термін передачі матеріалів – 1 травня 1931 р. У кінці листа М. Грушевський сповіщає: “Чистка закінчилася 3 серпня вечером, всі так перемучилися, що ледве лазимо”²⁴.

Можна лише шанобливо подивуватися мужності й відданості справі М. Грушевського, який в умовах обслідувань, “чисток”, фактичного розгрому установ Історичної секції клопотався про завершення роботи над збірником.

Праця комісії Західної України суттєво стримувалася тією обставиною, що об'єкт її дослідження знаходився за кордонами УСРР. У звіті про діяльність установ Історичної секції ВУАН за 1928–1929 рр. вказувалося: “Тими ж причинами неможливості відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників тощо гальмується розвиток зв'язків з західними українськими землями”²⁵. Треба мати на увазі й те, що М. Грушевський був “невиздним” з політичних міркувань влади. За таких умов він намагався використати або й створювати науково-організаційні прееденти для запрошення до Києва західноукраїнських учених, насамперед членів НТШ. Так, на відзначення його 60-ліття восени 1926 р. приїздили К. Студинський та І. Свенцицький.

У жовтні 1927 р. на запрошення керівника комісії Західної України Ф. Савченка для відзначення століття виходу збірника українських пісень М. Максимовича в Україну прибула делегація львівських учених. Заходи отримали формат Галицько-Українського наукового з'їзду. З доповідями виступили К. Студинський, Ф. Колесса, О. Макарушка, М. Лозинський²⁶.

М. Грушевський, комісія Західної України намагалися використати перебування галицьких колег для інформування громадськості УСРР про наукове, культурне, політичне життя західноукраїнського населення. Коли навесні 1927 р. для участі в правописній конференції до Харкова прибули К. Студинський, І. Свенцицький, В. Симович, то вони відвідали й Київ. До їх приїзду було влаштоване засідання комісії Західної України, на якому гості виступили з ґрунтовними доповідями.

М. Грушевський постійно турбувався про те, щоб видання Історичної секції ставали надбаннями вчених західноукраїнського регіону. Книжки пересилалися до бібліотеки НТШ, а найбільш активним учасником нау-

кового співробітництва М. Возняка, В. Гнатюку, І. Крип'яквичу й персонально. Зміцненню наукових контактів між ученими обох українських теренів сприяли й давні дружні стосунки голови НТШ К. Студинського з М. Грушевським. Їх ширі людські взаємини й склали ті підвалини наукових і культурних зв'язків, які не могли забезпечити ніякі формальні підстави.

М. Грушевський, залучаючи до співпраці своїх галицьких колег, добре розумів необхідність підготовки істориків, які б системно і професійно займалися дослідженням історії західноукраїнських земель і в майбутньому склали східноукраїнський кістяк секції. Академік домігся зарахування до аспірантури науково-дослідної кафедри історії України двох колишніх воєнків-галичан О. Павлика та В. Косташука. У березні 1929 р. він писав К. Студинському: «Тепер уже два аспіранти мають теми з історії Галичини XIX віку, тішусь, що погроху закріплюється "галичознавство"²⁷».

О. Павлик у вересні 1930 р. захистив промоційну працю «Українсько-польська угода і заснування радикальної партії». Це була перша в УСРР дисертація з історії Західної України. Науковий керівник – академік М. Грушевський дав на неї розлогий відзив, вказавши на переваги і недоліки роботи. Торкнувся він і більш широких проблем розробки історії Західної України, об'єктивних і суб'єктивних перешкод на шляху здійснення досліджень цього політично важливого регіону. Тривогу Михайла Сергійовича можна і слід зрозуміти. Це був передостанній захист дисертації його вихованця на кафедрі, яка фактично ліквідувалася, а аспіранти мали перейти до академіка Д. Багалія.

Інший аспірант-галичанин В. Косташук працював над аспірантською дисертацією «Революція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848–1860)». Його науковим керівником теж був М. Грушевський, який і запропонував тему дослідження. Для її підготовки в Києві бракувало літератури і джерел. В. Косташук постійно звертався до К. Студинського і І. Крип'яквича за допомогою. Закінчити роботу йому не вдалося через передчасну смерть восени 1931 р.

Обидва галичани брали активну участь у роботі комісії Західної України. Зокрема, вони виступили з доповідями на вечорі, присвяченому 40-річчю творчої діяльності О. Кобилянської. Виконували вони й доручення керівника кафедри щодо поповнення бібліотеки Історичної секції виданнями НТШ, іншою літературою, краще потрібною їм для підготовки дисертацій. На прохання М. Грушевського О. Павлик займався підготовкою до друку збірника епістолярної спадщини, упорядкованого К. Студинським. Академік у вступному слові до видання подякував йому «за переведення коректи і складення покажчика»²⁸. В. Косташук тимчасово виконував обов'язки секретаря комісії Західної України. Найповніше дослідив життєвий шлях і наукову біографію цих двох учених-«грушев'янтів» відомий київський історик О. Рубльов²⁹.

У кінцевому підсумку комісію Західної України спіткала така ж доля як й інші установи Історичної секції. У березні 1930 р. її відібрали у М. Грушевського і передали у відання президії Історико-філологічного відділу а потім й ліквідували. Академік ще деякий час неформально опікувався її роботою, зокрема підготовкою профільного наукового збірника. Арешт М. Грушевського у березні 1931 р. та перебування у московському вигнанні пересервали що важливу і складну працю ученого на ниві єднання української науки.

Проведене дослідження дозволяє зробити кілька висновків. Перший полягає у незаперечному внеску М. Грушевського в реалізацію програми розгортання історико-регіональних досліджень, серед яких західноукраїнській проблематиці надавалося особливого значення. Це було необхідно для створення цілісної історичної панорами буття соборного українського народу. Другий висновок: діяльність очолюваної М. Грушевським комісії Західної України сприяла підтриманню історичної традиції академічного життя, закладеної ще НТШ і УНТ, залученню до загальноукраїнського наукового процесу обох гілок українства. Третій висновок зводиться до думки про те, що ця наукова проблема має ще значний невичерпаний джерелознавчо-єристичний потенціал, використання якого дають мозаїчні риси до академічної біографії історика, поповнюють історичну скарбницю українського грушевськознавства.

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіркжас С. М., М. С. Грушевський і АСАДЕМІА. – К., 1993. *Паріє Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. *Юркова О. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського 1924–1930. – К., 1999. *Пристайко В. І., Шаповал Ю. І.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996.

² *Винар І.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Мюнхен, 1986. – С. 75.

³ Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926; Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928; ІР НЕУВ, ф. X, спр. 4485, арк. 1–18.

⁴ Україна. – 1924. – Кн. 4 (10). – С. 168; ІР НЕУВ, ф. X, спр. 4485, арк. 1.

⁵ Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. VI.

⁶ ІР НЕУВ, ф. X, спр. 4485, арк. 1.

⁷ Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 148.

⁸ *Палакіна Т. В.* Документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при БУАН (1924–1932) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр. Виш. 3. – К., 2001. – С. 334–346; *Вона ж.* З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднісва України» // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 24–32; *Вона ж.* Комісія дослідження Західної України Всеукраїнської академії наук: науково-бібліографічний доробок // Бібл. вісн. – 2001. – № 3. – С. 35–39.

⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 96–97; Старожитності. – 1991. – № 7. – С. 8–9; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіркжас С. М.* Вказ. праця. – С. 210.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 6. Репроводане краєзнавство (20–30-роки). – К, 1991. – С. 384–385: *Сохань П.С., Уляновський В.І., Кіржаєв С.М.* Вказ. праця. – С. 212.

¹¹ *Коссаж І.О.* у 1925 р. повернувся в Україну. В січні 1927 р. приїхав у гості до родини Грушевських, захворів і після операції помер. М. Грушевський болісно переживав його кончину. «таке враження наче вмерла частина мене самою»¹² – писав він до К. Студинського. (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). Львів – Нью-Йорк. – 1998. – С. 201).

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С. 150–151.

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 95.

¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 13.

¹⁵ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С. 149, 163.

¹⁶ Історія Національної академії наук України. 1924–1928. – С. 135.

¹⁷ Там само. – С. 138.

¹⁸ Там само. – С. 242.

¹⁹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С. 171.

²⁰ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. – К, 1928.

²¹ *Федорук Я.* Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. – Нью-Йорк – Львів, 1995. – С. 228.

²² ІР НЕУВ, ф. X, спр. 15215, арк. 1.

²³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... – С. 244.

²⁴ Там само. – С. 244.

²⁵ Україна. – 1929. – № 35. – С. 169.

²⁶ Історія Національної академії наук України. – С. 305: Україна. – 1927. – № 5. – С. 187.

²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

²⁸ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х., 1931. – Т. 1.

²⁹ Укр. іст. журн. – 2003. – № 2.

Сергій Посахов

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ

140 років тому видатний вчений М.І. Пирогов сказав так: «Університет відображає сучасне суспільство, в якому він живе, більше, ніж інші установи. Поглянувши на університет глибше, можна вірно встановити дух суспільства та всі суспільні прагнення й дух часу... Суспільство видно в університеті, як у дзеркалі та перспективі. Університет є й кращим барометром суспільства»¹. Дійсно, до певної міри університети стали прообразом громадянського суспільства, в них часто-густо бачили модель майбутнього суспільно-політичного устрою, а в університетській реформі – крок до масштабних суспільних перетворень. «Ідея університету» протягом останніх двох століть приваблювала філософів, соціологів та істориків багатьох країн². Втім, навіряд чи сьогодні ми можемо сказати, що знаємо про університет майже все, навіть стосовно його минулого. Зокрема, це стосується історії так званого «університетського питання» в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Як це не дивно, але серед дискусійних питань залишаються ті, які й складають серцевину проблеми, як-от: межі і сутність автономії університетів, стосунки держави й університетів, місце університетської реформи в процесі модернізації країни, фактори еволюції соціально-політичного, культурного та економічного статусу університету, принципи функціонування університетської корпорації, взаємовідносини університету з іншими освітніми закладами та структурами тощо. Втім, справа полягає не лише в ідейно-політичних та методологічних розбіжностях, які не дозволяють дійти згоди щодо оцінки тих чи інших явищ в історії університетів. Дослідження цілого спек-

тру проблем, пов'язаних з історією університетів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. напштовхується на об'єктивні труднощі. Документальна база, наявна в Україні, дещо обмежена, оскільки чимало архівних матеріалів, що стосуються даної теми, було знищено під час Другої світової війни, загинуло з інших причин. Наприклад, архівні матеріали з історії Харківського університету, що відклалися у фондах Державного архіву Харківської області та Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (далі – ЦДІАК), збереглися неповно, існують великі хронологічні прогалини, окремі сторінки життя університету взагалі не піддаються дослідженню за браком джерел. У такому випадку головним, а іноді єдиним джерелом інформації стають фонди Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). Втім, віддаленість РДІА часто стає на перешкоді українським дослідникам, які працюють у зазначеній площині й змушені у зв'язку із цим користуватися здебільшого місцевими архівними матеріалами³. У ряді випадків це призводить до прикрих помилок й умоглядних тверджень, не підкріплених історичними джерелами. Саме тому вважаємо за необхідне дати загальний огляд тих матеріалів, які відклалися в РДІА і стосуються історії університетів України.

З огляду на тему, основним для проведення такого роду досліджень є фонд «Департамент народної освіти» (ф. 733), який містить матеріали за 1784–1917 роки й налічує понад 109 тисяч од. зб. Важлива інформація з історії університетів міститься у фондах «Канцелярія міністра народної освіти» (ф. 735), «Департамент за-

гальних справ Міністерства народної освіти" (ф. 740), "Вчений комітет Міністерства народної освіти" (ф. 734), "Формулярні списки чинів громадянського відомства" (ф. 1349). Окремі матеріали з теми відклалися у фондах "Комітет міністрів" (ф. 1263), "Рада міністра внутрішніх справ" (ф. 1281) та "Канцелярія міністра внутрішніх справ" (ф. 1282). У РДІА є також чимало фондів особового походження, в яких зберігаються документи, що відображають діяльність урядових сановників та університетських діячів: О.В. Головініна (ф. 851), І.Д. Дедянова (ф. 1604), М.М. Алексеєнко (ф. 1616) та ін.

У названих фондах накопичилися актові та справочні джерела, статистичні матеріали, джерела особового походження. Охарактеризуємо окремі групи джерел.

Як відомо, законодавчі акти Російської імперії значною мірою опубліковані й доступні. Опубліковані також й нормативні акти Міністерства народної освіти⁴. Однак у фонді "Департамент народної освіти" зберігаються циркуляри міністра народної освіти, які мали секретний характер, а також циркулярні листи, що надавали тлумачення порядку застосування певних законодавчих норм. Нерідко за роз'ясненнями до міністерства зверталася керівництво університетів у зв'язку із виниклими складними ситуаціями. Без вивчення секретних циркулярів та подібних роз'яснень з боку міністерства абсолютно неможливо адекватно відтворити реальну картину діяльності університетів Російської імперії. Документи цього фонду переконують, що втілення норм університетського статуту на практиці викликало велику кількість питань, на які не давали відповіді тексти самих законів. Виходячи вже з цього, університетську реформу в Російській імперії не можна зводити до введення в дію університетського статуту.

Наступна велика група джерел – матеріали офіційного діловодства. У фонді "Департамент народної освіти" (ф. 733) відклалися звітна документація міністрів народної освіти, попечителів учбових округів, ректорів університетів. Хоча інформація, яка міститься у звітах, нерідко одноманітна і часом ці звіти тяжіють до формулярю, окремі оцінки, які надавалися тим чи іншим явищам університетського життя, заслуговують на особливу увагу. У другій половині XIX ст. практикувалося друкування щорічних звітів ректорів університетів. Однак здебільшого вони подавалися у міністерство через попечителів, що передбачало з боку останніх надання своїх оцінок щодо діяльності університету. У радянські часи роль попечителів учбових округів переважно оцінювалася негативно, втім, вивчення звітної документації попечителів дає змогу стверджувати, що вони вносили чимало слушних пропозицій щодо навчального та виховного процесу. Особливо багато цікавих зауважень, оцінок, спостережень у звітах про огляд навчальних закладів учбового округу.

Певною мірою такі джерела представлені в архівах України, зокрема, ЦДА України (ф. 707 – "Управління Київським учбовим округом" та ф. 2162 – "Канцелярія

попечителя Харківського учбового округу"). Однак петербурзькі фонди значно повніші. До того ж, тут нерідко представлені різноманітні підготовчі матеріали, які дозволяють досить докладно вивчити історію розробки того чи іншого заходу.

Не варто залишати поза увагою звітну документацію губернаторів – річні звіти та щотижневі записки (відклалися у фондах 1263, 1281, 1282), оскільки вони передбачали характеристику стану справ й у навчальних закладах губернії. Так само, як і попечителі, губернатори наводили не лише статистичну інформацію, але й власні спостереження й роздуми. Дослідження стосунків місцевої адміністрації та університетів неможливе без залучення цих джерел. Підкреслимо, що ці матеріали не друкувалися й не залишалися на місцях. Статистика, яка часто супроводжує не лише губернаторські звіти, після обробки дає змогу побачити університети України у порівнянні.

Численна група джерел з історії університетів України, що відклалися у РДІА, відноситься до справочної документації. Вони найповніше відбивають повсякденну діяльність міністерства й університетів, містять значний фактичний матеріал, який стосується усіх сфер життя університетів. Саме цей матеріал здебільшого дозволяє з'ясувати спірні питання з історії університетів України.

Джерела особового походження, представлені у РДІА, переважно характеризують діяльність міністрів народної освіти, попечителів учбових округів, губернаторів, видатних університетських діячів. Як правило, ці документи були створені зі службовою метою, хоча зустрічаються й листи, спогади. Дослідження цих джерел ще раз переконує, що перетворення в університетах не можна зрозуміти лише на підставі університетських статутів та циркулярних розпоряджень.

До речі, акцент на законодавчих джерелах і ігнорування справочної та іншої документації – характерна риса краєзнавчих досліджень з історії освіти. При цьому вилучені з контексту й помилково тлумачені терміни стають основою різноманітних помилок, а то й відвертих фальсифікацій. Наведемо деякі приклади.

Так, у виданнях, які були підготовлені авторським колективом Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди "Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині", "Рідний край" та інші, стверджується, що історія Харківського педагогічного інституту починається з 1811 р., і що фактично Харківський педінститут був самостійним навчальним закладом⁵. Здебільшого такий висновок ґрунтується на університетському статуті 1804 р., де є спеціальний розділ "Про Педагогічний інститут". Йдучи буквально за статутом, але фактично модернізуючи його зміст, автори зазначених праць ототожнюють згаданий "інститут" із сучасним педагогічним закладом. Втім, досить лише зіставити різні документи з цього приводу, щоби зрозуміти, що слово "інститут", як і

"кандидат" на початку XIX ст. використовувалися не у сучасному його значенні⁶. Так само у названих краєзнавчих працях є чимало й інших припущень та неосубґрунтованих тверджень. Характерною є наступний уривок із однієї з них: "С підстави припускати, що подібні педагогічні курси функціонували і при технологічному і ветеринарному інститутах. На жаль, про них немає ніяких даних в доступних нам публікаціях і архівних фондах". Таким чином, ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію, коли даних немає, а підстави є.

Матеріали РДА дають змогу розставити всі крапки над "і" при вирішенні подібних проблем. Історія з педагогічними курсами при університетах стає зрозумілою після вивчення архівних документів, які відклалися у згаданому фонді 733 (оп. 90, спр. 178, 179; оп. 147, спр. 616, 84; оп. 90, спр. 178, 179). Так само через архівні документи стає зрозумілішим задум так званих "педагогічних інститутів" при університетах і основи їх функціонування (Див.: ф. 733, оп. 49, спр. 478, спр. 944; оп. 50, спр. 2). Однак досить лише ознайомитися з офіційним діловодством та справочинною документацією, щоб зрозуміти, що й мови не може бути про самостійність існування педагогічного інституту. Педагогічний інститут згадується лише у звітній документації Харківського університету (Див., наприклад: ф. 733, оп. 95, спр. 680). Деякі уривки з документів досить красномовні: "... казенные студенты, которые по нынешнему положению и составляют собственно Педагогический институт" (ф. 733, оп. 49, спр. 478, арк. 4), "Вообще все университетские студенты разделяются на три разряда. Первый составляют казенные и своекоштные, образуемые в институте. Второй – студенты в попечении родителей и на содержания профессоров или учителей университетских; те, кто в городе по квартирам живут, но под чьим-то надзором..." (Там само, арк. 41). Серйозні зауваження можна зробити на цій підставі й щодо хронології. Так, у звіті попечителя Харківського учбового округу зазначається, що, серед іншого, слід "завести Педагогический институт уставом 1804 г. положенный и 30 лет в исполнение не приведенный" (ф. 733, оп. 49, спр. 944). Підпорядкованість цієї структури університету не викликає сумніву. В одному з документів читаємо: "Возложить обязанности надзора учебной части над Педагогическим институтом на проректора под названием Директора Педагогического института" (ф. 733, оп. 50, спр. 1, арк. 2), "Педагогический институт состоит по учебной части под надзором Директора и Совета Университета" (ф. 733, оп. 95, спр. 769). Очевидно, помилкові твердження у наведених видан-

нях викликані не лише недоступністю архівних джерел, а скоріше бажанням визначити власні пріоритети. Але це той випадок, коли мета не виправдовує засоби. Бо, окрім суто професійних прорахунків, це пов'язано з сферою моральних цінностей.

Між іншим, фонди РДА дають можливість побачити справжні пріоритети університетів України. Зокрема, на нашу думку, такою сторінкою історії є рух за розділ факультетів на відділення, що стало кроком на шляху подальшої спеціалізації навчання (ф. 733, оп. 50, спр. 521; оп. 147, спр. 200, спр. 950 та ін.). Окремої уваги заслуговують документи, які характеризують роль університетів України у розвитку національної свідомості, розгортанні національного руху (наприклад, про діяльність М.Л. Драгоманова в Києві (ф. 733, оп. 147, спр. 551) та "Українській громаді" у Харківському університеті (ф. 783, оп. 201, спр. 131), спробах відкриття кафедр "малороссийской истории и малороссийского языка и словесности" у тому ж Харківському університеті (ф. 733, оп. 153, спр. 400).

Таким чином, ретельне вивчення і введення до наукового обігу архівних матеріалів РДА, які висвітлюють історію університетів України, дозволить не лише заповнити прогалини в історичних дослідженнях, але й позбавити наукові та краєзнавчі праці прикрих помилок та неосубґрунтованих висновків.

¹ Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 377.

² Див.: Ідея університету: Антологія. – Львів, 2002.

³ Див.: Стоян Т.А. Университетська освіта в Україні в др. пол. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Струкова Г.О. Вплив Статуту 1884 р. на постанову навчального процесу в Харківському університеті // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Х., 2001. – Вип. 33; Парадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002 та ін.

⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864–1904. – Т. 1–17; Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1866. – 1907. – Т. 1–16.

⁵ Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. – Х., 1992. – С. 29; Рідний край: Навч. посібник з народознавства. – Х., 1993. – С. 418.

⁶ Про це див. докладніше: Скрипнюк О.В., Посохин С.І. Педагогічна освіта в Харківському університеті XIX – початку XX ст.: Проблеми історії та історіографії // Наук. зап. кафедри педагогіки [Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна]. – Х., 2001.

⁷ Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. – Х., 1992. – С. 63.

Історія
України

Олександр Завальнюк

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Кам'янець-Подільський державний український університет (КПДУУ) – другий в Україні університетський заклад, народжений потужною хвилею національного відродження 85 років тому.

Механізм створення КПДУУ, багато в чому почальний і в наші дні, добре простежується на архівних документах. Першорядне значення в цьому плані мають документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. Так, у ф. 2201 “Міністерство народної освіти і мистецтва Української держави” зберігаються справи, які проливають світло на те, як зародилася ідея заснувати в адміністративному центрі Подільського краю університет. Зокрема, у проханні уповноважених Кам'янець-Подільської міської думи на ім'я Генерального секретаря народної освіти І.М. Стеценка (документи періоду Української Центральної Ради об'єднані з документами гетьманської доби) зазначається, що “Кам'янець-Подільська Міська Дума в засіданні своєму 4-го січня 1918 р. одноголосно постановила і уповноважила нас (Д. Солуху, І. Дяченка, М. Сістера – О.З.) звернутися з проханням до Секретаріату про відкриття в м. Кам'янець філії Київського університету зо всіма факультетами”. Далі подається мотивація цього кроку. “Кам'янець – самий старий історичний центр Поділля з яскравим минулим історичним життям і багатим майбутнім культурним значенням для всієї країни; в останні роки, правда, тільки за самий час війни, він з'єднується залізницями, котрі проходять на північ та схід через повіти Ушицький, Проскурівський на Волищину; через Літинський, Летичівський, Вінницький на Київщину; на південь – на повіти – Хотинський та Могилівський і на захід – через Іване-Пусте на Галичину – Львів... Такий осередок багатого краю повинен стати і вищим культурним осередком. В Кам'янці є 8 середніх шкіл, як додати сюди середні школи Могилева, Проскурова, Бессарабії і інших [регіонів], учні яких не всі мають можливість їхати за вищою освітою до Києва чи Одеси, то учні цих шкіл завжди будуть переповнювати аудиторії Подільського університету. Місто має досить помешкань для вищої школи: були роки, за час війни, коли при повнім складі всіх урядових і громадських інституцій і шкіл місто музло вмістити в себе 2 штаби (до 2 тис. офіцерів і 10 – гарнізону). Дуже легко пристосувати для потреб університету новий будинок технічної школи, яка має вже готові аудиторії на 200 і 500 душ, побудовані по новій системі; є в верстві цілий городок казарм, збудованих теж недавно, де можна переробити, які потрібні будуть, чи [на] аудиторії, чи [на] кабінети, чи [на] технічні майстерні...”

В місті є велика лікарня з спеціальними відділами, з новим обладнанням – це цілий клінічний городок. Са-

ме місто і все Поділля – це невичерпна криниця для археології і маєм надію, що наше Поділля ще не досліджений край, багатобічний і по природних багатствах.

Немає таких жертв, на які б не пішов город Кам'янець, аби тільки свої мури та пам'ятники освітить вищою освітою, і найкращі місця, найкращі будинки віддасть під університет.

Маєм надію, що Правительство України рідним оком гляне на Поділля і зробить Кам'янець... його лучшою культурною прикрасою багатой країни”¹.

Власне, це звернення і стало першоплоштовком в реалізації великого культурно-освітнього проекту – створенні Кам'янець-Подільського університету. Про ставлення до висловленої кам'янчанами ідеї засвідчують документи державного архіву м. Києва (ф. Р-936 “Український народний університет”). Протокол засідання Ради лекторів цього навчального закладу від 17(4) березня 1918 р. зафіксував інформацію директора департаменту вищої і середньої освіти Міністерства освіти Ф.П. Сушицького “про домагання делегатів м. Кам'янець щодо заснування в Кам'янці університету нормального (класичного – О.З.) типу...”². Після цього, за свідченням джерела, Рада ухвалила “обрати спеціальну делегацію з представників Українського Народного Університету (декан Швець та приват-доцент Огієнко), представника товариства “Праця” (д. Титаренко) та представника Міністерства освіти (професор Дуб'янський) і доручити їй поїхати до Кам'янця з метою улаштування справи заснування в Кам'янці українського університету з допомогою від місцевих діячів та громадських організацій, забезпечення за тим університетом деяких будинків та майна тилових пінталів та інших тилових інституцій і загальної популяризації самої ідеї народних українських університетів та інформації громадянства щодо діяльності Міністерства освіти”³.

Із матеріалів засідання комісії в справах організації мережі українських народних університетів, що відбулося 20 березня 1918 р., можна довідатися про виключення м. Кам'янець-Подільського до переліку міст, де відкриття університетських закладів передбачалося у першу чергу⁴. Протокол засідання зазначеної комісії від 24(11) березня 1918 р. засвідчує, що присутні ще раз повернулися до питання про цей університет. Вони заслухали представника університетської комісії з Кам'янця-Подільського І. Дяченка, який розповів про виникнення самої ідеї відкриття університету в адміністративному центрі Поділля, зупинився на матеріальних проблемах реалізації університетського проекту. Тут було ухвалено рішення: “...делегатам (обраним 17 березня на засіданні Ради лекторів КУНУ. – О.З.) їхати разом з представниками Поділля та скласти з ними план діяльності”⁵.

Коли І. Діяченко та О. Пащенко повернулися до Кам'яниці, 28(15) березня було скликано засідання університетської комісії. Відповідний протокол зберігається в Кам'янець-Подільському міському державному архіві (ф. Р-582 "Кам'янець-Подільський державний український університет"). За свідченням документа, делегати, які повернулися зі столиці, відзначили, що "уряд Української Народної Республіки поставився до цього питання (заснування університету – О.З.) із розумінням і пообіцяв з свого боку повну підтримку". Члени комісії висловилися за необхідність і своєчасність відкриття Кам'янець-Подільського університету, проведення наступного дня огляду приміщень під тимчасове розміщення закладу – духовних чоловічого і жіночого училищ, замських казарм, будинку окружного суду. А також рекомендували міській управі прийняти гостей з Києва за рахунок міста⁹.

Про перебування делегації Міністерства народної освіти, Київського українського народного університету та товариства "Праця" у Кам'яниці-Подільському з метою виявлення умов для відкриття тут університетського закладу йдеться, зокрема, у "Протоколі з'ясування засідання делегатів Ініціативного гуртка до улаштування вищої освіти при Міністерстві Освіти і Університетської Комісії Кам'янецької Міської Думи 22 березня (за н. ст. – 4 квітня – О.З.) 1918 року", що зберігається у тому ж архіві. За його свідченням, на засіданні були присутні: кияни – професор І.М. Ганицький, ректор КУНУ; професор В.В. Дуб'янський, приват-доцент І.І. Огієнко, інженер К.Д. Титаренко; кам'яничани – голова університетської комісії професор П.М. Бучинський, О.М. Прусевич, секретар університетської комісії, Д. Церман, М. Сісгер, Н. Шіял, І. Діяченко, С. Бик, Я. Гольденбург, К. Свінцов, О. Шульмінський, Р. Саркісов, К. Солуха, О. Нащевич, А. Красовський, О. Пащенко (всі – члени університетської комісії). Домовилися про відкриття в складі університету філологічного, природничого з помологічним відділенням і торговельно-технічного факультетів. Щодо богословського відділу філологічного факультету, то вирішили звернутись до місцевого духовенства, аби воно дало на те згоду і виділило відповідну матеріальну допомогу.

І.М. Ганицький запропонував тимчасово розмістити "торгівельно-технічний факультет з помологічним відділом в технічній школі, фізіологічний – в хлоп'ячий духовній, а пропоновані підготовчі курси – в дівочій школі". З ним погодилися всі присутні. Домовилися про прийом на 3 факультети 1500 слухачів, а на підготовчі курси – 300⁷.

У ф. Р-260 "Подільська земська управа" Державного архіву Хмельницької області зберігаються матеріали VI Подільських народних зборів (22–26 квітня 1918 р.), де зокрема розглядалося питання про виділення земських коштів під заснування Кам'янець-Подільського університету. Так, виявлено текст доповіді "Про асигнування одного мільйона карбованців на державний

Український Університет у Кам'яниці-Подільському", з якого виступив голова губнаруправи В.К. Приходько. Він повідомив, що "Міністерство освіти розглядає Кам'янець-Подільський з погляду історичного, як стародавній культурно-історичний центр Подільської землі; з погляду географічного, – як центр не тільки для західної частини Подільської губернії, але і для північної Бессарабії, а також Буковини і Галичини; нарешті, з погляду культурно-політичного, Кам'янець-Подільський повинен бути культурним форпостом на західному рубежі України...".

Щодо фінансового боку справи, то Губернська управа вважає, що Подільська губернія повинна асигнувати на свій державний університет не менш одного мільйона карбованців... Управа, рахуючись з теперішнім становищем, коли податковий апарат народних самоврядувань ще зовсім не налагоджений, пропонує зробити так: з асигнованого мільйона в 1918 році фактично виплатити 200 000 карбованців, решту же грошей внести в наступні роки, розплачуючи виплату грошей у всякому разі не далі як на три роки, себто до 1920 року випочно⁸.

Шкільна комісія Подільського народного зібрання схвалила пропозицію губнаруправи про асигнування коштів на потреби КПДУ⁹. 26 квітня 1918 р. ухвала комісії була затверджена самими народними зборами¹⁰.

Подальша доля університетського проєкту простежується за матеріалами ДАМК. Так, у протоколі засідання Ради лекторів КУНУ від 7 квітня 1918 р. йдеться про звіт І.М. Ганицького стосовно побіжки до Кам'яниці-Подільського. Було ухвалено рішення: відкрити в майбутньому університеті такі факультети: історико-філологічний, природничий та комерційно-технічний і просити Міністерство освіти дати згоду на це, адже Кам'янецька міська дума "дає зайомом 1 000 000 заркб., аванс в розмірі 10 000 карб. та поміщення: технічну школу (занята тепер австрійцями), духовну хлоп'ячу школу та духовну жіночу (занята під лазарет)". На пропозицію ректора КУНУ, що стосувалася забезпечення університетського закладу у Кам'яниці науковими кадрами, Рада ухвалила "прохати п.п. професорів намітити к призначеному терміну відповідних кандидатів, хоч би і не маючих поки що повного цензу та на одному із засідань Ради лекторів Українського Народного Університету обрати перших лекторів-професорів для Кам'янецького Українського Університету"¹¹.

Згодом ця Рада (протокол від 28 квітня 1918 р.) знову слухала питання про Кам'янець-Подільський університет. На цей раз доповідали І.І. Огієнко і В.В. Дуб'янський. Було відзначено, що для історико-філологічного та природничого факультетів вже підібрано відповідно 8 і 7 кандидатів на різні кафедри. Є змога запросити деяких професорів зі Львова і Чернівців¹².

Інші протоколи засідання вищого колегіально го органу КУНУ проливають світло на заміщення вакантної посади в.о. ректора Кам'янець-Подільського університету. За інформацією джерела, датованого 18 трав. ця

1918 р. Рада лекторів університету обрала "людину, котра б відповідала за справу відкриття з 1-го червня філіала Київського Українського Університету в Кам'янці" (обрано І.І. Огієнка: "за" – проголосували 14 осіб, "проти" – 5). При цьому І.І. Огієнко заявив, про свою згоду перейти до Кам'янця на 2 роки при умові, що після завершення цього терміну він матиме змогу повернутися до Києва, на викладацьку роботу¹³.

Через 4 дні Рада лекторів знову слухає питання про керівника Кам'янецького університету. Як заявив І.М. Ганицький, міністр запропонував їм обрати одного із своїх викладачів в.о. ректора створюваного у Кам'янці-Подільському університету. Зібрання погодилося, що посада відповідального за відкриття цього закладу є ідентичною посаді в.о. ректора, тому виборів вирішили не проводити. Тут же назвали слово І.І. Огієнку для інформації про проведену роботу з підбору наукових кадрів для Кам'янець-Подільського університету. При цьому було висловлено міркування, що "забезпечити всі катедри в Кам'янці зараз неможливо". Тому вирішили, що частина викладачів КУНУ буде викладати за сумісництвом у Кам'янці. Це відразу викликало потребу розв'язати інше питання – про гарантований залізничний зв'язок між столицею і губерньським центром Поділля. З цього приводу Рада лекторів вирішила "...поклопотатися у Міністерства шляхів, щоби в розпорядження професорів Українського Народнього Університету було дане окреме купе в потязі колеї до Кам'янця..." В.о. ректора доручили "оголосити по всіх часописах про прийом прохань до 15 червня від тих осіб, що бажають зайняти навчальські посади в Кам'янецькому Університеті на історико-філологічному та природничому факультетах, хоч би вони ще й не мали певного наукового цензу"¹⁴.

Про зацікавленість кам'янецької інтелігенції якомога швидше відкрити у своєму місті український університет засвідчує протокол Ради лекторів КУНУ від 2 червня 1918 р. На засіданні виступив почесний голова подільської "Просвіти" лікар К.Г. Солуха і розповів про підготовчі заходи із відкриття оміряного закладу на місці. Присутні схвалили виконану роботу і взяли до уваги "побажання кам'янчан аби справу відкриття університету в Кам'янці якомога більш [активно] посунути вперед"¹⁵.

На цьому зусилля ініціативної групи професорів та Ради лекторів КУНУ в питанні Кам'янець-Подільського університету вичерпуються, оскільки ним тепер зайнялася тимчасова комісія з вищих навчальних закладів і наукових інституцій при Міністерстві освіти й мистецтва під головуванням академіка В.І. Вернадського.

У зазначеному фонді (2201) ЦДАВО України зберігаються протоколи та інші документи цієї комісії. Вперше питання про державний університет у Кам'янці на Поділлі було поставлено в порядок денний роботи 20 червня 1918 р. Однак перше слухання відбулося лише за 4 дні від цього – 24 червня. В цей день в.о. рек-

тора доповідав членам комісії про ситуацію із заснуванням Кам'янець-Подільського університету. Присутні погодилися із необхідністю відкрити цей навчальний заклад і доручили І.І. Огієнку та юрисконсульта Міністерства освіти і мистецтва Ульяницькому "поїхати до Кам'янця, щоб цілком конкретно з'ясувати питання про ті об'єкти, які дають університету місто і земство і закріпити ці зобов'язання у зобов'язання юридичної ваги, причому звернути увагу на закріплення за університетом через відповідний юридичний акт не менше 50 дес. землі"¹⁶.

І.І. Огієнко, який з-поміж членів комісії В.І. Вернадського (він мав лише дорадчий голос в питаннях, що стосувалися Кам'янець-Подільського університету) виявляв найбільшу зацікавленість в оперативному розв'язанні університетського питання, відразу у відрядження не відбув, оскільки, за тим же джерелом, 1 липня 1918 р. на четвертому засіданні комісії мав розглядатися законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. До протоколу вказаного засідання додано цей документ (російською мовою), який складався із 10 статей: "І. Заснувати з 1-го липня 1918 р. в Кам'янці-Подільському український державний університет у складі чотирьох факультетів.

ІІ. Поширити на цей університет, до видання нових статутів і штатів українських університетів, дію загального статуту і штату російських університетів 23 серпня 1884 р., з наступними доповненнями і змінами, а також з дотриманням таких правил: а) перший ректор Кам'янецького українського державного університету і не менше 5 професорів всіх факультетів його призначаються Міністром Народної Освіти; б) тимчасово протягом 5 років з дня запровадження цього закону [на] посади екстраординарних професорів факультетів, зазначених в статті І, можуть вибиратися особи, які витримали випробування на ступінь магістра і викладання в званні приват-доцента одного із російських університетів не менше трьох років, причому скорочення цього терміну допускається в порядку, вказаному в ст. 499 Статутів Наукових Установ і Навчальних Закладів (Звід Законів, Т. XI, Ч. I, вид. 1893 р.). На той же час [на] виконання посад ординарного й екстраординарного професорів можуть бути вибрані російські вчені, які мають ступінь доктора одного із іноземних університетів і відомі своїми науковими працями, а також викладацькою діяльністю в цих університетах.

ІІІ. Відпустити із коштів державної скарбниці у 1918 р. на початкове облаштування зазначених у ст. І. факультетів Кам'янецького державного українського університету (суму пропущено – 0.3.), а на утримання особового складу і господарські витрати з 1-го липня 1918 р. по 1-е січня 1919 р. розмір кредитів, необхідних на утримання різних факультетів, визначається кошторисом в міру назрілої потреби і відповідно до діючого штату університетів.

IV. Відпускати протягом 1919, 1920, 1921, 1922 рр. із коштів державної скарбниці на завершення необхідного наукового устаткування кафедр, зазначених у ст. 1 факультетів Кам'янського державного університету необхідні додаткові кредити в необхідному обсязі.

V. Надати Міністру Народної Освіти [право] замовляти, починаючи з 1919 р., кредити на будівництво і облаштування будинків Кам'янського українського державного університету в кошторисному порядку, в міру дійсної потреби.

VI. Покласти на Кам'янець-Подільське міське громадське управління зобов'язання відвести в районі міста під спорудження будинків для Кам'янського українського державного університету безкоштовно на весь час земельну ділянку, доки в цьому університет матиме потребу. Вибір місця і визначення меж цієї ділянки покладатися на Кам'янець-Подільське міське громадське управління за згодою з Міністром Народної Освіти.

VII. Покласти на Кам'янець-Подільське міське громадське управління обов'язкове відведення в районі міста із міських земель або в обмін на таку безкоштовно на той час, доки буде потрібно університету, необхідну ділянку площею не менш 50 дес. для потреб університету. Вибір місця і визначення меж цієї ділянки покладатися на Кам'янець-Подільське міське громадське управління, за згодою із Міністром Народної Освіти.

VIII. Покласти на Кам'янець-Подільське міське громадське управління асигнування на потреби університету не менше 1 мільйона крб.

IX. До завершення спорудження будинків Кам'янецького українського державного університету зобов'язати Кам'янецьке міське громадське управління передати університету безкоштовно необхідне тимчасове приміщення площею (не вказано – 0,3) сажень.

X. Створити Університетську комісію із представників місцевих установ і організацій, зобов'язавши її тимчасово вести господарські питання, будівництво, устаткування. Склад комісії визначається окремо¹⁷.

Протокол, на жаль, не містить ходу обговорення зазначених статей законопроекту, хоча відомо, що було погоджено всі, крім VI, VII, VIII і IX. Їх відклали до повернення І.І. Огієнка з Кам'янця-Подільського.

Про перебування в. о. ректора в адміністративному центрі Подільського краю свідчать документи КПМДА (ф. Р 582), зокрема протокол засідання університетської комісії разом з представниками міської управи, губерньської і повітової народної Ради 6 липня 1918 р. Як свідчить джерело, І.І. Огієнко доповів присутнім про стан справи із відкриття КПДУУ, наголосивши, що комісія під головуванням В.І. Вернадського визнала за необхідне розв'язати це питання якомога швидше. Далі він зачитав законопроект, більшість статей якого схвалила комісія, зазначивши, що на друге півріччя 1918 р. держава має намір відпустити 773 000 крб. На міське самоврядування Кам'янця покладено завдання виділити для будівництва університетських приміщень необхідну

кількість землі і, крім того, ще 50 дес. для навчальних потреб, а також асигнувати 1 млн. крб. на устаткування університету. Також місто має виділити до будівництва університетських корпусів приміщення площею не менше 1200 куб. саж. і вибрати університетську комісію.

І.І. Огієнко зупинився на проблемі, пов'язаній із відкриттям богословського факультету (потрібна матеріальна допомога з боку подільського православного духовенства), створенні національних кафедр (молдовської, польської і єврейської мов, літератури й історії).

Зібрання обміркувало можливість вибору земельних ділянок, виплати вказаної суми, виділення навчальних приміщень. Щодо останнього, то було ухвалено таке рішення: оскільки місто брало "участь у створенні технічного училища, має моральне право розпорядитися приміщенням цього училища, просити Думу клопотатися перед Міністерством народної освіти про передачу, до збудування власного будинку університету, приміщення технічного училища, а місто бере зобов'язання облаштувати училище в іншому місці"¹⁸.

Щодо складу університетської комісії, в.о. ректора роз'яснив, що її затвердження є прерогативою Міністерства народної освіти. Представництво у ній має бути таким: міська дума і управа, губерньська і повітова народні Ради, наукові і громадсько-культурні організації, університет. Після дебатів виробили таку ухвалу: "Запропонувати Думі [розглянути] питання про перевибори членів Університетської комісії, так як на неї покладається ведення господарської частини і питання будівництва та устаткування університету".

З метою налагодження між Києвом і Кам'янцем-Подільським безпересадкового залізничного руху домовилися, що міська влада і Міністерство освіти, кожні зі свого боку, направлять відповідні прохання до Міністерства шляхів сполучень¹⁹.

Відшукати в архівному масиві документ про засідання Кам'янець-Подільської міської думи від 6 липня 1918 р. не вдалося. Однак у "Виписі з протоколів та журналів Кам'янецької міської думи по справам шкільним за 1918–1919 рр." (КПМДА, ф. 249. "Кам'янець-Подільська міська дума" під № 26 зроблено запис: "Університетський вопрос, журнал 23 июня/6 июля 1918 г. – № 33"²⁰. Швидше всього, гласні міської думи на тому засіданні підтвердили свої рішення по університету, прийняті 19 березня 1918 р. Про них можна судити за тим же джерелом: "11) Об открытии Университета в Каменце. 12) О займе в 1 000 000 руб. на университет. 13) Ассигнование 10 000 руб. на подготовку работы по открытию Университета"²¹.

Вплив юридично оформлених рішень міської думи на подальший розгляд комісією В.І. Вернадського законопроекту про заснування КПДУУ простежується за документами ЦДАВО України (ф. 2201). Протокол засідання зазначеної комісії від 11 липня 1918 р. зафіксував виступ І.І. Огієнка. Він доповів не лише про ухвали міського самоврядування, а й Подільських губернь-

ських земських зборів (квітень 1918 р.); наголосив, що дві фракції Кам'янець-Подільської міської думи вручили йому прохання створити в університеті кафедри єврейсько-полонознавства з читанням лекцій відповідними мовами. Комісія, схваливши результати візиту в. о. ректора на Поділлі, ухвалила такі рішення: "1) негайно підняти в Міністерстві [освіти] питання про можливість тимчасового вселення університету в будинок технічної школи. 2) Просити Міністра [освіти] тимчасово затвердити університетську комісію і доручити їй охорону будинку училища і приступити до складання інвентаря".

Потім утворили підкомісію із організації в структурі університету факультетів. До неї увійшли: Д.І. Багалій, В.І. Вернадський, І.В. Сторов, Б. Лічков, В.І. Лучицький, І.І. Огієнко, Г.Г. Павлуцький²².

30 липня 1918 р. міністр освіти й мистецтва направив до Ради народних міністрів вироблений в комісії вищих шкіл і наукових інституцій та погоджений з ним "Законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету" (копія зберігається у ф. 2201 ЦДАВО України). Порівняння завершального і попереднього варіантів законопроекту дає змогу виявити ряд відмінностей. Поданий до уряду документ складався із одинадцяти статей. У ст. 1 з'явилася нова доповнення: "... з 1918 року відкрити факультети історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами – математичним та природничо-історичним". Ст. 2 стосувалася мови викладання: "Викладовою мовою в Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу Міністра Народної Освіти, в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою". Наступна, третя, стаття (раніше друга) регулювала кадрове питання і була сформульована значно ширше: "Надати цьому університетові, поки будуть видані нові устава і штати українських університетів, силу загального статуту і штату російських університетів 23 серпня 1884 року, з тими доповненнями і змінами, що потім були, а також додержуючи таких правил: а) перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, перші декани факультетів, а також увесь склад професорів першого курсу призначаються Міністром Народної Освіти; в такий же спосіб закладаються і нові факультети Кам'янець-Подільського університету; б) тимчасово, на протязі п'яти років з дня сили цього закону, на виконання посад екстраординарних професорів в Кам'янець-Подільському університеті можна обізнати осіб, що склали іспити на ступінь магістра, вели навчання в російським чи українським університеті не менше трьох років; скорочення цього часу дозволяється порядком статті 449 Статуту Вчених Установ та Шкільних Закладів ("Св. Законів", Т. XI, Ч. 1, вид. 1893 р.). Протягом того ж часу можна обізнати на виконання посад ординарного і екстраординарного професорів українських і російських вчених, що мають ступінь

доктора закордонного університету та відомі своїми вченими працями, також педагогічно діяльністю в цих університетах; в) провадження на зазначених в розділі (чит.: статті – О.3.) і факультетах іспитів на вчені ступені магістра або доктора та надання цих ступенів дозволяється Раді та факультетам Кам'янець-Подільського університету тільки після повного сформування їх в складі всіх курсів; г) Міністру Народної Освіти, по проханні факультетів, дозволяється щороку посылати з науковою метою на одне або два півріччя з складу професорського персоналу Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету осіб, що прослужили в цій Університеті не менше двох років; правом цим з обов'язком подати правозадання, користується кожний професор раз на п'ять років. Хто буде посланий в таку командировку, той заповує все належне по посаді утримання і, крім того, отримує одноразово половину належної йому за час командировки основної службової плати, але зате не користується іншими статтями командировочного утримання, що зазначені Статутом про службу по призначенню від уряду ("Свод Законів", т. III, гл. III, п. 606. Вид. 1896 р.). Відповідні кошти Міністр Народної Освіти достає по згоді з Міністром Фінансів та Державним Контролером; д) на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету заснуються на загальних основах дві кафедри: одна – польської, друга – єврейської літератури й історії; викладовою мовою на цих кафедрах є мова польська та єврейська; е) в склад кафедр історико-філологічного факультету вводиться кафедра історії мови та літератури румунської, переважно молдавської".

Ст. IV відповідала попередній ст. III з тією різницею, що тут на утримання університету (друге півріччя 1918 р.) закладалася конкретна сума – 276 200 крб.

Ст. V (раніше IV) викладалася в такій редакції: "Відпустити на 1918 рік на часткове урядження кафедр Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету 623 000 крб., а на дальші роки відпустити з коштів Державної Скарбниці на докінчення потрібного наукового упорядження кафедр, зазначених в отділі (чит.: статті – О.3.) і факультетів, додаткові кредити в міру дійсної потреби".

Зміст колишньої статті V був доповнений і вміщений у двох нових статтях. Так, ст. VI гласила: "Доручити Міністрові Народної Освіти скласти будівничий програм на будівняння та урядження будинків Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету і подати його на розгляд Уряду в рахунковім 1919 році, а на потрібні на ці видатки в 1918 році відпустити з коштів Державної Скарбниці 40 000 карб." Ст. VII надавала Міністрові освіти право у 1919–1923 рр. ставити питання про відпуск кредитів під зазначену програму. Наступна, восьма, стаття відповідала попередній 6–8. Статті 9 обох варіантів законопроекту співпадали за змістом, ст. 10 в останньому варіанті була зовсім

V. Історія установ, товариств і об'єднань

новою: "Обов'язати Подільське губернське земство, згідно Постанови VII чергового Губернського Земського Зібрання від 22-го квітня 1918 року, асигнувати в розпорядження Міністерства Народної Освіти на потреби Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету один мільон карбованців і виплатити цю суму так: в 1918 році – 200 000 карб., а в 1919 і 1920 роках – по 400 000 карбованців".

Завершальною, одинадцятою, була стаття (в попередньому варіанті – 10 а), що стосувалася механізму формування комісії із збудування Кам'янець-Подільського державного українського університету (раніше йшлося про університетську комісію). "До складу цієї Комісії належать такі особи: 13 представників Кам'янець-Подільського Міського Самоврядування, 5 представників Подільського земства і 3 представники громадських та вчених закладів міста Кам'яця-Подільського, а також Правління Університету і будівничий помешкань його. Крім того, з дозволу Міністра Народної Освіти, Комісія має право кооптувати в свій склад тих осіб, пращо яких вона визнає корисною для діла... Комісія працює на основі окремого про неї статуту... Головою Комісії є Ректор Кам'янець-Подільського Університету"²³.

У тому ж фонді зберігається "Витяг з журналу Ради Міністрів від 5 серпня 1918 р." (завірена копія), який засвідчує про розгляд внесеного міністром народної освіти і мистецтва законопроекту про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Документ було прийнято з певними змінами. Уряд ухвалив: "Статті VIII і IX виключити. Замість введення в закон приведених в цих статтях положень, доручити Міністрові Народної Освіти ввійти з Кам'янець-Подільським Міським Самоврядуванням в договірні відносини, шляхом котрих забезпечити Міністерству виконання названим самоврядуванням прийнятих на себе постановою Міської Думи 6 липня ц. р. зобов'язань як відносно необхідного для будування будинків університету частку міської землі, так і асигнування 1 000 000 карб. на його будування і віддання до закінчення збудування для потреб університету садиби і будинку Технічної школи.

Такий же договір доручити Міністрові Народної Освіти заключити з Кам'янець-Подільським губернським земством для забезпечення Міністерству виконання прийнятих Губернським Земським Зібранням зобов'язання асигнувати на потреби Університету 1 000 000 карб."²⁴

Міністр закордонних справ Української держави Д.І. Дорошенко, який брав участь у тому засіданні уряду, пізніше згадував: "Цей законопроект пройшов дуже "гладко", при односторонній згоді й сприятливою відно-

шенні всіх членів Ради Міністрів. Суперечки виникли тільки щодо катедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загальнодержавної ваги й інтересу. Здається, що так цієї однієї катедри й не затвердили, хоч дехто, і я в тім числі, дуже її обстоювали"²⁵.

17 серпня 1918 р. стало історичним днем для Кам'янець-Подільського державного українського університету – Гетьман П.П. Скоропадський затвердив закон про його заснування, який згодом було опубліковано у "Державному вістнику"²⁶. Після цього розпочалася напружена щоденна праця із формування професорсько-викладацького складу, університетської бібліотеки, підготовки навчальних приміщень до занять, облаштування матеріально-технічної бази, налагодження побуту викладачів, співробітників і студентів, нарешті, підготовки до величного свята відкриття, яке відбулося 22 жовтня 1918 р.

Архівні документи є важливим джерелом дослідження процесу становлення у Кам'яці-Подільському українського державного університету, якому судилося стати важливим осередком національного відродження українства у 1918–1920 рр.

¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 353, арк. 19–19 зв.

² ДАМК, Ф.Р. 936, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

³ Там само, арк. 4 зв.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 10–11 зв.

⁶ КПМДА, Ф.Р. 582, оп. 3, спр. 3, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 2–3 зв.

⁸ ДАХО, Ф.Р. 260, оп. 1, спр. 40, арк. 19–20 зв.

⁹ Там само, спр. 1, арк. 47 зв.

¹⁰ Там само, арк. 20.

¹¹ ДАМК, Ф.Р. 936, оп. 1, спр. 8, арк. 19.

¹² Там само, арк. 25.

¹³ Там само, арк. 28 зв.

¹⁴ Там само, арк. 30 зв–31.

¹⁵ Там само, арк. 41.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 24 зв.

¹⁷ Там само, арк. 35 зв.

¹⁸ КПМДА, Ф.Р. 582, оп. 3, спр. 3, арк. 7–7 зв.

¹⁹ Там само, арк. 7–7 зв.

²⁰ Там само, ф. 249, оп. 3, спр. 188, арк. 29 зв.

²¹ Там само, арк. 29.

²² ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 53–55.

²³ Там само, спр. 54, арк. 1086–1086 зв.

²⁴ Там само, спр. 353, арк. 21.

²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С. 413.

²⁶ Див.: Державний вістник. – 1918. – 27 серпня. – Ч. 41.

Сергій Зозуля

АРХІВНА, КРАЄЗНАВЧА ТА МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОЇ НДК ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА МОВИ

Функціональна необхідність зумовила генерування і створення представниками Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (ННДК) в 1920-х роках ряду допоміжних науково-дослідних установ.

З квітня 1923 р. в Ніжині розпочав діяти окружний архів¹. Спільними зусиллями Чернігівського губарху, керованого аспірантом ННДК В.В. Дубровським², і кількох ніжинських кафедралів: аспіранта В.С. Свфимовського, дійсного члена О.С. Грузинського, майбутнього наукового співробітника В.Р. Фохта, – де-юре оформлено копітку роботи протягом останніх трьох років по виявленню, обліку, фактичному врятуванню розпорошених і розкрадених місцевих архівів³. Проте, робота архіву першого року існування була мало придатною для наукового пошуку – за умови незрозуманості, неописаності фондів кожен дослідник мав самотужки вести пошук потрібних документів⁴.

Зростання темпів кафедральних студій потребували прискорити налагодження повноцінної роботи архіву. Це слугувало однією з причин утворення в середині 1924 р. зі студентів і викладачів Ніжинського ІНО історико-архівного гуртка⁵. Крім суто технічних проблем – облаштування сховищ, допомога в перевезенні матеріалів – гуртківцями вирішувалися й теоретико-методичні. Цьому слугували засідання гуртка, де співробітники ННДК зачитували доповіді⁶. Родзинкою цієї форми роботи, започаткованої В.В. Дубровським у чернігівському архівному гуртку ще в 1922 р., було розумне комбінування теоретичної і практичної підготовки, де формування практичних професійних навичок було безперервним і постійним⁷. На практиці апробація теорії проходила в окружному архіві і полягала, головне, в систематизації й описуванні фондів. Дякуючи цьому, на межі 1924–1925 р. інтенсифікувалася робота читального залу, про що яскраво свідчить поява наукової продукції – доповідей на засіданнях ННДК, друкованих праць, базованих на матеріалах Ніжинського окружного архіву⁸. До того ж користь була обоюдною – в 1925–1926 р. переважна частина гуртківців стали аспірантами Кафедри, і надалі не полишаючи інтересу до роботи в архіві.

На початку 1925 р. завершується процес структурного оформлення краєзнавчого руху на Ніжинщині. В Україні того часу краєзнавство набуло помітного розмаху. Під егідою ВУАН оформилися основні центри краєзнавчого руху, почала складатися система регіональних товариств⁹. Це стимулювало краєзнавчу ініціативу в інших місцевостях і спонукало до наслідування – підтвердженням тому є вступна промова проф. В.І. Резанова на установчих зборах аналогічного товариства в Ніжині¹⁰. З іншого боку велися професійні і аматорські краєзнавчі пошуки власне в регіонах. При різноманіт-

них закладах виникали чисельні краєзнавчі гуртки, групи. Щоправда, в більшості їх учасників уявлення про краєзнавчу роботу були досить схематичними і зводилися до акумулювання певного речового й архівного матеріалу¹¹. Відтак, нагальною була потреба скерування і методичного наповнення їх діяльності. Професійні краєзнавчі досліді в Ніжині представлені виключно кафедральними працями. Варто згадати палеографічні студії над стародруками ніжинських церков проф. О.С. Грузинського¹²; вивчення місцевих діалектів його аспірантом В.А. Михальським¹³. Із обранням дійсним членом проф. М.М. Березжова в окремий напрям діяльності ННДК виділяється історичне краєзнавство¹⁴.

Пожавлення роботи Кафедри наприкінці 1924 р., зокрема зазначених напрямів, актуалізувало питання джерельної бази й цим обумовило активну участь кафедралів у процесах структуризації місцевого краєзнавства. Після кількох спроб зорганізувати краєзнавчу роботу в ІНО О.С. Грузинським, П.О. Бельським¹⁵, на початку 1925 р. в Ніжині постало Ніжинське наукове товариство краєзнавства (ННТК)¹⁶. Зусиллями представників ННДК було розроблено статут, програму діяльності, організаційні документи; їхніми зусиллями товариство отримало академічне підпорядкування; крім того, кафедри офіційно керували його роботою протягом усього часу існування ННТК¹⁷. Реальною віддачею слугувала підтримка членами товариства започаткованих у 1925–1926 р. С.А. Рихліком та його аспірантами досліджень із етнографії та фольклористики Ніжинщини. Набули значно більшого розмаху досліді з історичного краєзнавства, до яких все активніше долучалося молоде покоління кафедралів: А.Г. Єршов, М.Н. Петровський, В.А. Фесенко, І.Ю. Спаський, П.Т. Климіша, О.С. Пулинець¹⁸. Це дало змогу кільком репрезентантам Кафедри налагодити співпрацю з академічними установами у зв'язку з краєзнавчою роботою: А.Г. Єршову – Комісією для укладання історико-географічного словника української землі¹⁹, М.Н. Петровському і А.Г. Єршову з Комісією Лівобережної України²⁰, П.В. Одарченку з Етнографічною комісією²¹ тощо. Активізування краєзнавчої роботи протягом 1925–1926 рр. загострило питання про візуалізацію її результатів. Першою спробою організувати в Ніжині універсальний музей краєзнавчого типу було зроблено В.І. Лесючевським ще в 1920 р.²² Проте, налагодити інтенсивну роботу не вдалося; за два роки Музей історії мистецтва та етнографії припинив існування. І проблема не тільки в матеріальних чи особових чинниках²³. Не останню роль зіграла відсутність систематичної науково-дослідної роботи з фондами. Спроба викладача ІНО П.О. Бельського створити наприкінці 1924 р. краєзнавчий гурток саме при Інститутському музеї²⁴ зайвий раз підтверджує цю думку.

Реорганізація роботи Інститутського музею К.Т. Штепною і І.Ю. Спаським протягом першої половини 1925 р.²⁵ засвідчила застосування принципово нового підходу. З літа того ж року почалася підготовка до перетворення музею на окружний²⁶. Навколо музею в 1925–1926 рр. сформувалася група молодих пошуківців-ентузіастів (І.Ю. Спаський, І.Я. Павловський, О.С. Пулинець, кілька інших студентів і місцевих аматорів)²⁷, котрими здійснювалася пошукова й дослідницька робота. Їх стараннями було упорядковано наявні фонди, а також зібрано достатньо етнографічного й архівного матеріалу для того, щоб наступного року новий музей почав працювати²⁸.

Суттєво відрізняло – крім зміни статусу та підпорядкованості – окружний музей й те, що, поряд із екскурсійною, на належний рівень було поставлено пошукову, дослідницьку та популяризаторську роботу. Протягом 1927–1930 р. фонди музею за рахунок передачі речей із розорених поміщицьких маєтків, придбання, дарунків майже подвоїлися²⁹. Було підготовлено кілька тематичних оглядів, добірок матеріалів, одна з котрих стала основою нового відділу М.К. Заньковецької³⁰. З метою популяризації роботи музею періодично влаштовувалися тематичні виставки, планувалося друкувати статті краєзнавчого характеру в місцевій пресі.

Відтоді робота музею велася в тісному зв'язку з краєзнавчою й архівною діяльністю в окрузі. Більшість активістів та співробітників музею були членами ННТК, кілька з них відвідувало заняття студентського історико-архівного гуртка³¹. Протягом 1927–1929 рр. для оновлення експозиції спільно з музеєм і, швидше за все, на його замовлення було підготовлено кілька добірок матеріалів і публікацій про М.К. Заньковецьку, місцецьке життя в Ніжині тощо³².

Беручи активну участь у творенні окружного музею, співробітники отримали можливість актуалізувати свої студії. За рахунок якісного збільшення джерельної бази розширилася тематика історико-краєзнавчих, фольклорних, етнографічних, діалектологічних досліджень. Нерідко музей виступав ініціатором досліджень, результати яких використовувалися при підготовці експозицій чи виставок³³. Персонально від часу створення окружного музею до ліквідації ННДК у вересні 1930 р. керування здійснювалося виключно кафедрами – О.С. Пулинцем, І.Ю. Спаським, В.К. Пухтинським³⁴.

Отже, цінність архівної, краєзнавчої та музейної роботи ННДК можна розглядати в двох площинах: по-перше, визначаючи характер і значимість внеску репрезентантів Кафедри до розвитку відповідних структурних утворень, до музейного, архівного та краєзнавчого руху регіону в цілому; по-друге – оцінюючи значення такої діяльності для подальшого розвитку Кафедри.

Кафедра належить виключно роль у заснуванні, структуризації і функціонуванні протягом другої половини 1920-х років кожного з указаних напрямів на території Ніжинщини. Створення архіву, музею та краєзнав-

чого товариства стало можливим за умови налагодження ними науково-методичної та пошукової роботи. В цьому відношенні чітко простежується пряма залежність від рівня розвитку самої Кафедри.

Реальною віддачею від створених Кафедрою установ стало кількісне і якісне збільшення джерельної бази досліджень, розширення тематики, заснування нових напрямів студій. Ініціаторами цієї роботи були переважно молоді кафедри, в такий спосіб набуваючи певного науково-організаційного, науково-методичного і дослідницького досвіду. Одночасно, створені науково-додоміжні установи стали солідною школою для потенційних аспірантів ННДК.

Загалом, можна говорити про обоюсторонню користь архівної, краєзнавчої та музейної діяльності ННДК як для інтелектуального розвитку регіону, так і для розвитку самої Кафедри.

¹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-60, оп. 1, спр. 47, арк. 1.

² *Матви І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси.* – К., 2001. – С. 125.

³ Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921–1941 рр. Добірка документів та матеріалів. – Чернігів, 2002. – С. 8–9.

⁴ ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 2, спр. 464, арк. 174, 198; Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 23.

⁵ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-5301, оп. 1, спр. 10, арк. 80.

⁶ *Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розвитку (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверян. літопис.* – 2000. – № 5. – С. 35.

⁷ *Матви І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні // Сіверян. літопис.* – 1999. – № 1. – С. 104.

⁸ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70, арк. 32 зв.–33; спр. 92, арк. 39 зв., 56–56 зв; *Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині ХVІІІ в. // Бюл. Науч.-исслед. кафедры истории, культуры и языка (при Нежинском ИНО).* – Нежин, 1924. – Кн. 1–2. – С. 146–160; *Петровський М. До історії м. Ніжина // Записки Ніжинського ін-ту народньої освіти.* – Кн. I. – Ніжин, 1925. – С. 184–204.

⁹ *Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр.* – К., 2000. – С. 104.

¹⁰ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 10.

¹¹ *Удод О. Історія в дзеркалі аксіології...* – С. 102.

¹² ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 2, спр. 464, арк. 173.

¹³ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 72.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, од. зб. 50, арк. 24 зв; од. зб. 51, арк. 3 зв.

¹⁵ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 2; ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 71, 78–79.

¹⁶ Там само, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

¹⁷ *Див.: Зозуля С.Ю. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. ХХ ст. // Сіверян. літопис.* – 2000. – № 5. – С. 98–104; *Острянюк А. Ніжинська історична школа...* – С. 35.

¹⁸ Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 42-43.

¹⁹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 279, арк. 46.

²⁰ Самойленко О.І. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Ніжин. держ. пед. ін-т. Наукові записки. – Т. XVI. – Вип. 1. – Ніжин, 1996. – С. 83.

²¹ Борисенко В. Петро Одарченко – етнограф та фольклорист // Петро Одарченко: портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1999. – С. 71.

²² Уривалкіна Т.О. Володимир Лесючеський – краєзнавець, етнограф, мистецтвознавець // Література і культура Полісся. – Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 179.

²³ Там само. – С. 179.

²⁴ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²⁵ Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 45, арк. 9.

²⁶ Іван Снаський. Нарис історії Ніжинського музею (публікація та передмова В. Симоценка та О. Морозова) // Сіверян. літопис. – 1997. – № 6. – С. 76.

²⁷ Острияко А. Ніжинська історична школа... – С. 35.

²⁸ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 10; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3352, арк. 3.

²⁹ ІДАВО України, ф. Р-166, оп. 6, спр. 2303, арк. 3, 7-7 зв., 17, 21; Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 10, арк. 3-4; спр. 15, арк. 5.

³⁰ Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 10.

³¹ Острияко А. Ніжинська історична школа... – С. 35.

³² Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 9, арк. 146; ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 30.

³³ Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 9, арк. 82.

³⁴ Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 9, арк. 82; ф. Р-6121, оп. 1, спр. 413, арк. 37; оп. 2, спр. 3352, арк. 3.

Дмитро Титаренко

МУЗЕЇ ДОНБАСУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Період нацистської окупації став часом глибокого занепаду української культури, пограбування та знищення духовних надбань населення України. Непотрапної шкоди було завдано багатьом культурним закладам. Зокрема протягом окупації була зруйнована 151 музей-настанова, до Німеччини окупанти вивезли не менше 330 тис. експонатів¹. І все ж навіть за умов окупації в окремих містах України були здійснені спроби поновити діяльність музеїв, фонди яких не встигли евакуювати. Не був винятком і Донбас. Проте про функціонування музейних закладів регіону під час окупації згадується лише побіжно².

Певне уявлення про стан музейної справи регіону в період окупації можна скласти переважно на підставі вивчення тогочасної періодичної преси та діловодної документації, що зберігаються в державних архівах Донецької та Луганської областей, матеріалів судово-слідчих справ з архівів місцевих управлінь Служби безпеки України. Найповніше представлена в джерелах робота Маріупольського краєзнавчого музею.

Як можна встановити, діяльність музею було поновлено вже невдовзі після окупації міста німецькими військами – 16 жовтня 1941 року. Проте відкриття його для відвідувачів затягнулося, що, очевидно було зумовлено відсутністю експозиції, яка б відповідала вимогам моменту, браком досвідчених співробітників. Так, у липні 1942 р. на сторінках місцевої "Маріупольської газети" наголошувалося на тому, що зусиль одного директора Т. Хрестинського в справі відновлення діяльності музею замало³. Брак джерел не дозволяє визначити кількість працівників музею, але відомо, що вона була незначною.

Свою популяризаторську діяльність музей розпочав з організації виставок. 18 липня 1942 р. у приміщенні музею було відкрито виставку картин та малюнків, у

якій взяло участь 20 місцевих художників. За 12 днів роботи виставки, з 18 до 30 липня, її відвідало близько 700 осіб, з яких 226 були солдатами та офіцерами вермахту. Варто зазначити, що на відкритті художньої виставки був присутній навіть фельдкомандант Грім аср⁴.

На початку серпня 1942 р. в приміщенні музею було відкрито другу художньо-декоративну виставку, яка, за твердженнями преси, витібно відрізнялася більшою кількістю оригінальних творів і меншою кількістю копієного матеріалу. Окрім картин місцевих художників, на виставці було представлено також керамічні вишоби заводу ім. Ілліча, зокрема вази, тарілки, чашки, вишобані в українському стилі⁵. Свідченням прагнення окремих художників продемонструвати свою лояльність щодо нової влади стало експонування на виставці портретів Гітлера та одного з найвищих командирів вермахту фон Клейста, штаб якого певний час розміщувався в Маріуполі.

Свою роботу в якості повношнної культурно-о звітньої установи із постійно діючою експозицією музей розпочав 12 серпня 1942 р. Саме у цей день для відвідувачів було відкрито природничий та археологічний відділи, а також шкільну кімнату. У відділі було представлено численні взрці корисних копалин краю, залишки стародавніх рослин, знайдених в надрах землі, опудала з представників фауни Азовського моря, приморських заповідників. Кількість експонатів, представлених у цих відділах, становила 3700⁶.

Працював музей щоденно, крім понеділка, з 9 до 18 години. Вхідна плата для цивільних становила 1 крб., для військових та організованих екскурсій вхід був безоплатний.

До річниці "визволення" Маріуполя німецькими військами 8 жовтня відкрився і історичний відділ музею, який розмістився у 3 залах. Як зазначав автор ко-

респондентці "Маріупольський краєзнавчий музей" Я. Барвінок (очевидно, псевдонім – Д.М.), при відкритті цього відділу була здійснена найбільша робота, оскільки "... при Совітах експонатів, які б так чи інакше відображали життя українського народу і його історію, в музеї не було і про це не могло бути й мови...". Експозиція відділу охоплювала період до кінця XVIII ст. Кількість експонатів, які були на той момент у розпорядженні історичного відділу, становила 10562, проте демонструвалося лише 3547, з них 406 ілюстрацій та фото і 30 великих картин.

У першому залі було представлено зображальні матеріали, що висвітлювали життя стародавнього населення України, зокрема картини скіфського побуту. Найбільша увага приділялася періоду Київської Русі. В експозиції розміщувалися кольчуга, шолом, озброєння XI–XII ст., посуд. Було представлено також видання літературно-історичних пам'яток минулого, серед яких були "Руська правда", "Повість минулих літ", "Слово о полку Ігоревім", "Остромирово Євангеліє". Значна кількість матеріалу була присвячена боротьбі Русі-України з навалою кочівників, битві на річці Калка. Досить широко експозиція відбивала зв'язки Київської Русі з іншими державами.

Другий зал в основному присвячувався історії України козацького періоду. Чільне місце цього розділу експозиції займав ілюстративний матеріал, зокрема текст відповіді запорозьких козаків султану Мохаммеду IV. Досить широко в залі було відбито події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Так, в ньому містилися картини, що присвячувалися бою М. Кривоноса з І. Вишневецьким, в'їзду Б. Хмельницького до Києва в 1649 році. З писемних пам'яток зберігався літопис Самійла Величка, текст Переяславської угоди, літопис Граб'янки та ін.

В цьому розділі експозиції було представлено і пам'ятки церковної культури: мальовані та вишиті ікони, церковна атрибутика, посуд. Приділялася увага і висвітленню історії Маріуполя: так, в експозиції було представлено вал козацького укріплення (ймовірно, діорама) – центру Кальміуської паланки – за станом на 1760 р. Як надзвичайно цінний документ зберігався тут оригінал маніфесту Катерини II про грецькі поселення⁸.

Археологічні матеріали були представлені в третьому залі.

Музей проводив роботу щодо створення експозиції, яка б відображала українську історію періоду XIX–XX ст. 1 травня 1943 року було відкрито зал історії України XIX ст. Значне місце там займали матеріали, що відбивали життя та побут німецьких колоністів на Маріупольщині. В цьому плані особливий інтерес викликали "Ревизские сказки 1795 года", що становили один з періодичних переписів місцевого населення. В залі демонструвалася також мала "кріпацьких та козацьких" сіл Маріупольщини, де серед інших було зазначено села Покровське (Володарське), Стародубівка та Новоспасів-

ка. Населення цих сіл складалося з нащадків запорозьців, які у 1829 р. повернулися з Туреччини на Україну.

Ряд речових експонатів, зокрема ядра, якими в 1854 р. англо-французька ескадра обстрілювала Маріуполь, присвячувався подіям Кримської війни 1853–1856 рр. Увага приділялася також і селянській реформі 1861 р., роботі земств у другій половині XIX ст. Серед іншого в експозиції було представлено і колекцію банок Російської Імперії.

Цілий комплекс матеріалів відбивав промисловий розвиток півдня України і, насамперед, вугледобувної галузі. У цьому зв'язку увазі відвідувачів пропонувався макет шахти. В експозиції висвітлювалася також діяльність маріупольських заводів "Російський Провіданс" та "Нікополь".

Ряд рільничих та інших господарських знарядь репрезентував розвиток сільського господарства в краї, життя селян. Цікаві експонати, серед яких – одяг, посуд, художні вироби, навіть коліска 120 сантиметрів завдовжки, змальовували побут панівної, поміщицької верхівки села. Знайшлося у залі місце для комплексу місцевих земських діячів М. Корфа та Ф. Хартаха, які багато зробили для розвитку освіти, культури краю⁹.

Основою для створення нової експозиції стали матеріали, які зберігалися в музеї. На серпень 1942 року фонди Маріупольського краєзнавчого музею налічували 14262 інвентарних номери (25000 речей)¹⁰. До числа найцінніших експонатів, які зберігалися в музеї, відносилися матеріали всесвітньовідомого Маріупольського могильника, відкритого при будівництві комбінату "Азовсталь", кістки мамонта, метеорит, який у 1938 р. впав у с. Мар'янському.

Музей мав також досить значну бібліотечку, яка у серпні 1942 року налічувала 17360 томів. Проте переважна більшість видань була російськомовною. З метою покращення ситуації в справі забезпечення установи україномовною літературою, проводилася закупівля букіністичної літератури. Лише протягом одного місяця влітку 1942 р. музеєм було придбано 172 екземпляри україномовної літератури¹¹.

Зважаючи на те, що музей за намірами окупаційної влади мав відігравати певну роль у проведенні антирадянської пропаганди, певна допомога йому надавалася і з боку німецької військової адміністрації. Так, у лютому 1943 р. з'явилася інформація про виділення музею (що правда, невідомо, коли саме і на який період) військовим командуванням 30 тис. крб. для його подальшого обладнання, закупівлі картин для експозиції¹². У той же час частину експонатів з фондів Маріупольського музею було вилучено для "госпітально" і обладнання квартир керівних працівників пропагандистського апарату в Маріуполі Гарде і Краузе¹³.

Варто зазначити, що Маріупольський музей, його працівники співробітничали з національно-культурною організацією "Просвіта", яка діяла в окупованому місті, місцевим періодичним виданням "Маріупольська га-

зста". Так, при історичній секції "Просвіти" планувалося створення своєрідних курсів на базі місцевих краєзнавчого музею та архіву. Мета їх полягала у вихованні кадрів молодих істориків. Перед історичною секцією, а, отже, і перед колективом музею ставилося завдання "... студіювати ті матеріали, що мають національні утиски, більшовицькі репресії і економічну експлоатацію України"¹⁴.

Співробітники музею брали участь у науково-популярних заходах "Просвіти", про що повідомлялося у рубриці "Календар "Просвіти", яка діяла в "Маріопольській газеті". Так, на 11 жовтня 1942 р. у приміщенні музею було заплановане проведення лекції Т. Хрестинського на тему "Про давнє минуле Маріопільщини" з демонстрацією експонатів¹⁵, а на 17 жовтня 1942 р. передбачалося проведення лекції "Козовий Іван Сірко – герой Запоріжжя" М. Фененком¹⁶. Останній був активним кореспондентом місцевої "Маріопольської газети". Йому під псевдонімом М. Хорунжий¹⁷ надсилав ряд публікацій, які торкалися історичного минулого України. Серед них були такі, як "Козовий Іван Сірко – герой Запоріжжя", "Батько української історії академик М. С. Грушевський", "Архимандрит – німець Інокентій Гізель", "Українці і більшовізм"¹⁸.

Активна діяльність музею, його співробітників щодо популяризації української культури зумовлювалася значним впливом на його роботу членів ОУН, які до того ж використовували установу в якості явочної квартири. Музей, так само як і місцеві "Просвіта", газета, театр тощо, розглядалися націоналістами в якості легального засобу українізації духовного життя регіону і, звичайно, своєю діяльністю підтверджував це.

Під час окупації було здійснено спробу поновити діяльність міського краєзнавчого музею і у Ворошиловграді (нині Луганськ), ініціатором чого була місцева міська управа і, зокрема, начальник відділу культури і просвіти В. Ковальов. З цією метою 13 ящиків з експонатами Ворошиловградського краєзнавчого музею, котрі зберігалися в одному з сараїв на Пушкінському провулку (їх не евакуювали при відступі радянських військ через брак транспорту) наприкінці серпня 1942 р. виділили із цього сховища і передали в розпорядження відділу культури і просвіти міської управи¹⁹. Частиною експонатів, зокрема порцеляну, скульптури, меблі було використано з метою обладнання офіцерських квартир²⁰. Приблизно з 29 серпня на посаду уповноваженого в справах музею був призначений С. А. Локтюшев, який напередодні окупації працював заступником директора краєзнавчого музею і відповідав за евакуацію музейних експонатів. Йому було встановлено заробітну платню в розмірі 500 крб.

На організацію та відкриття експозиції Ворошиловградського управою передбачалося виділення коштів у розмірі 5–6 тис. крб.²¹ Увага зосереджувалася на новій ідейній спрямованості експозиції майбутнього музею. Так, у кореспонденції "Вивчаймо минуле нашого

краю"²² за підписом О. Полтавця (під цим псевдонімом фігурував журналіст ворошиловградської газети "Ново життя", член місцевого осередку ОУН О. Василенко²³) громадськість міста активно закликала до активної участі в зборі матеріалу для музею. Майбутнє його відкриття розглядалося в якості однієї з найважливіших подій у житті міста і в цілому Ворошиловградської області. Це твердження ґрунтувалося на переконанні в тому, що "... історично правдиве висвітлення минулого стає можливе тільки тепер, після вигнання більшовиків. Тільки тепер ми можемо утворити музей, що в своїх експонатах відібує минуле таким, як воно було, і зібрати стародавні перекази такими, якими вони дійшли до нашого часу..."²⁴.

Оскільки будинок музею загинув під час пожежі 20 липня 1942 р., міською управою експонати планувалося розмістити в приміщенні колишнього музею установи Санпросвіта. Після ремонту приміщення майбутнього музею всі музейні речі, були перевезені туди. Згідно з показами С. А. Локтюшева, музейні експонати склалися з близько 40 картин, порцеляни, двох ящиків археологічних, палеонтологічних, нумізматичних колекцій, фотознімків старого та нового міста. Але відкрити експозицію так і не вдалося. Напередодні звільнення Ворошиловграда у лютому 1943 р. частину експонатів було пограбовано окупантами, розтягнуто місцевим населенням або просто знищено²⁵. Лише незначна частина речей була заздалегідь перенесена С. А. Локтюшевим додому, що дозволило їх врятувати і пізніше, після звільнення, використати при відбудові музею.

Оцінюючи діяльність музеїв Донбасу під час окупації, варто враховувати, що вона зумовлювалася декількома чинниками. Спроби поновлення роботи цих закладів були значною мірою результатом активності місцевої інтелігенції, котра навіть за умов нацистського "нового порядку" намагалася здійснити ряд заходів, спрямованих хоча б на мінімальне задоволення духовних потреб місцевого населення. Вагому роль в ініційованні роботи музеїв відігравали члени осередків ОУН, що діяли на теренах Донбасу. Музейні установи мали стати легальним засобом українізації громадського, духовного життя регіону. Проте, враховуючи ідеологічні засади політики окупантів по відношенню до української культури, діяльність музеїв навряд чи можна пояснювати дією лише цих факторів. Вона, безперечно, зумовлювалася і намаганням окупаційних властей через проведення реекспозиції перетворити їх на засіб антирадянської пропаганди. Але в стратегічному плані музеї не становили цінності для окупантів. Знищення, пограбування музейних установ на території Донбасу протягом 1941–1943 рр. служать яскравим тому підтвердженням.

¹ Коваль М. В. Доля української культури за "нового порядку" (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 20.

² *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 12. – К.: Вид-во Київського університету, 1971. – С. 94; *Яруцький Л.* Кальміуська паланка. – Маріуполь, 1995. – С. 177–178; *Нікольський В.М.* Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001. – С. 154.

³ Маріупільська газета. – 1942. – 15 лип.

⁴ Там само. – 21 лип.

⁵ Там само. – 6 серп.

⁶ Там само. – 19 серп.; там само. – 6 жовт.

⁷ Там само. – 8 жовт.

⁸ Там само. – 24 лист.

⁹ Там само. – 1943. – 20 трав.

¹⁰ Там само. – 1942. – 14 серп.

¹¹ Маріупільська газета. – 1942. – 14 серп.

¹² Донецький вестник (Юзювка). – 1943. – 21 февр.

¹³ *Омельченко Ю.А.* Вказ. праця. – С. 94.

¹⁴ Маріупільська газета. – 1942. – 4 серп.

¹⁵ Там само. – 6 жовт.

¹⁶ Там само. – 15 жовт.

¹⁷ Архів УСБУ в Донецькій обл., спр. 36824-пф, арк. 51

¹⁸ Маріупільська газета. – 1942. – 24 жовт.; там само. – 1942. – 3 лист.; там само. – 1942. – 10 лист.; там само. – 1943. – 10 квіт.

¹⁹ Архів УСБУ в Луганській області, спр. 3146-Р, арк. 4, 5

²⁰ Державний архів Луганської обл., ф. 1790, оп. 1, зв. 17, спр. 265, арк. 97, 98.

²¹ Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 20 вер.

²² Там само. – 1942. – 28 жовт.

²³ Архів УСБУ в Луганській обл., спр. 5204, арк. 107; там само, спр. 22945-Р, арк. 21, 52, 68.

²⁴ Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 28 жовт.

²⁵ Архів УСБУ в Луганській обл., спр. 3146-Р, арк. 6–8.

Світлана Нестуля

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ У СВІТЛІ АРХІВІВ ВЧК–ДПУ–НКВС

У другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. суттєву роль у координації краснавчої роботи, досліджень та охорони пам'яток культури в Україні відіграв Всеукраїнський археологічний комітет. Створений при Всеукраїнській Академії наук з ініціативи науковців та діячів культури, він організаційно згуртував наукові та музейні установи, навчальні заклади, краснавчий та пам'яткоохоронний актив навколо завдань дослідження і збереження історико-культурної спадщини. З авторитетом ВУАК рахувалися органи радянської влади, його визнавали провідні закордонні пам'яткознавчі інституції¹. На початку 1930-х років ВУАК був ліквідований, а більшість членів комітету стали жертвами політичних репресій. Їх імена на десятиліття пішли в небуття.

Повернути їх історії, народу неможливо без вивчення матеріалів архівів колишніх репресивних органів. Окрім того, що лише в них збереглися документи про трагічні сторінки в житті учених, вони мають також немало матеріалів біографічного характеру, свідчень про діяльність наукових установ, в яких вони працювали.

Матеріали архівів ДПУ–НКВС, зокрема, дають можливість висвітлити долю членів комісії кавказознавства, створеної при ВУАКові на початку 1929 р. З ініціативою її заснування восени 1928 р. виступив харківський мистецтвознавець Д. Гордєєв, який звернувся до президії комітету з проханням затвердити комісію на правах його філії. 31 жовтня президія ВУАК схвалила його ініціативу². 12 грудня 1928 р. рішенням президії підтримав пленум Комітету, який доручив Д. Гордєєву "зорганізувати кавказьку комісію і надіслати список членів та план діяльності комісії на поточний рік та на 5 років"³.

Відповідно до цих рішень, 25 січня 1929 р. відбулося організаційне засідання комісії кавказознавства, на якому її членами були обрані К. Берладіна, Д. Гордєєв, В. Дубровський, Т. Івановська, О. Нікольська, О. Пота-

пов, С. Таранушенко та О. Федоровський. Учасники засідання обрали робочу президію комісії у складі Д. Гордєєва (голова), В. Зуммера (товариш голови), О. Потапова (секретар)⁴. 13 березня 1929 р. пленум ВУАК затвердив статут та президію комісії і вона розпочала свою діяльність⁵.

Та вже восени 1933 р. вона була перервана органами ДПУ–НКВС. В жовтні-листопаді 1933 р. вони заарештували К. Берладіну, Д. Гордєєва, В. Дубровського, О. Нікольську, С. Таранушенка. Разом з Я. Степанським, О. Поплавським, Д. Чукіним та кандидатом в члени комісії кавказознавства П. Жолтовським їх звинуватили в приналежності до контрреволюційної організації "російсько-український фашистський блок".

У звинувачувальному висновку зазначено, що приводом до арешту науковців стали оперативні відомості ДПУ про збір В. Зуммером підписів під декларацією-протестом про тяжке правове й матеріальне становище учених СРСР, які разом зі своїми однодумцями він планував передати на Захід. А вже в ході слідства "з'ясувалось", що в 1926–1927 рр. у Харкові контрреволюційні групи "українських федералістів" під проводом Д. Багалія та російських музейних працівників під керівництвом Д. Гордєєва та В. Зуммера об'єдналися в одну організацію. "Основною метою організації, – зазначалось у звинуваченні, – було, перш за все, повалення радянської влади на Україні, потім встановлення демократичної республіки, яка б гарантувала широку автономію для національних меншин і, водночас, відновлення приватної власності. Для досягнення цієї мети організація вважала за необхідне підготувати збройне повстання, розраховуючи одночасно, на збройну підтримку з боку німецьких фашистів"⁶.

Керівниками організації були оголошені Д. Гордєєв, В. Дубровський, В. Зуммер та С. Таранушенко. Їм напевно вдалося перетворити на опорні бази організації усі музеї Харкова та Києва. "Окрім того, – читаємо у

звинуваченні, – по лінії музейної роботи і роботи по охороні пам'яток старовини і культури були насаджені більш-менш значні осередки в наступних містах: Одеса, Дніпропетровськ, Чернігів, Житомир, Полтава, Вінниця, Стаїно, Умань, Конотоц, Кам'янець-Подільський, Коростень, Бердичів, Миргород, Красноград, Ст.-Костянтинів, Артемівськ, Ніжин, Херсон та ін. Всього організація мала в різних кутках України, в різних установах понад 40 осередків з числа членів цих осередків слідством виявлено до 100 чол.¹⁷

Їх діяльність, начебто, полягала у вербуванні нових членів організації, створенні "бойових дружин"; концентрації під виглядом музейних експонатів кулеметів (1), гвинтівок (106), револьверів (12), гранат (13), холодної зброї (359). Заарештовані звинувачувались також в тому, що провели "значну шкідницьку роботу на ідеологічному фронті в напрямку насадження націоналістичних ідей, антирадянської пропаганди, зриву заходів політики партії в області національної культури"¹⁸.

Рішенням Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. Д. Гордєєв, В. Дубровський, В. Зуммер, С. Таранушенко були засуджені до 5 років, О. Поплавський – 3-х років виправно-трудоих таборів, Я. Стещенко – до трьохрічного заслання в Казахстан. Таж Трійка 2 травня 1934 р. винесла вирок К. Берладні (3 роки заслання в Казахстан), а 25 травня 1934 р. – О. Нікольській (3 роки виправно-трудоих таборів)¹⁹.

Через кілька десятиліть всі репресовані в справі "російсько-українського фашистського блоку" були реабілітовані. Про мистецтвознавчу та пам'яткоохоронну діяльність С. Таранушенка вже вийшли ґрунтовні розвідки науковців²⁰. Коротенькі довідки про В. Зуммера та П. Жолтовського увійшли до енциклопедичного довідника "Митці України" (К., 1992). Проте їх внесок до краєзнавства та пам'яткоохоронного руху заслуговує на окремий аналіз. Так само, як і життєвий шлях, який пройшли ці учені, їх колеги і "товариші по нещастю" лютого 1933 р.

У великій нагоді при цьому стануть і матеріали архівно-слідчих кримінальних справ. Так, у справі на В. Зуммера збереглися не лише протоколи допитів та інших матеріали слідства, а й його власноручна автобіографія, копії документів, які засвідчують його роботу в наукових установах, відзиви фахівців на праці вченого. Вони дозволяють відтворити основні віхи життєвого шляху науковця. Народився він 14 (27) вересня 1885 р. в м. Тальне на Черкащині, де батько служив поштово-телеграфним чиновником. Згодом родина переїхала до Києва. Там В. Зуммер навчався в І Київській гімназії, а в 1910 р. поступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Закінчив його з дипломом І-го ступеня, отримавши спеціальність історика мистецтв та право підготовки до професорської посади. Підготовку до неї успішно поєднував з навчанням в Московському археологічному інституті, який закінчив у 1917 р. Одночасно напружено працює в Третья-

ковській галереї у Москві над творами О. Іванова. Вже тоді з'явилися його перші публікації: "Система біблійських композицій Ол. Іванова" (1915), "Про віру і храм Ол. Іванова", "Неопубліковані листи Ол. Іванова до Гоголя", "Про Кирилівську церкву", "Іконні роботи Нат. Гончарової" (К., 1918) та ін.

Вигримавши у вересні 1921 р. магістерський коллоквиум, В. Зуммер отримав право викладання у вищій школі. Розпочав його курсом "Художні пам'ятки Києва" по кафедрі теорії і історії мистецтв Київського археологічного інституту.

Отже, не випадково дав згоду читати історію мистецтв в Азербайджанському державному університеті м. Баку. 3 29 листопада 1923 р. працював на посаді доцента кафедри історії мистецтв. А 26 березня 1924 р., після захисту дисертації "Олександр Іванов – матеріали дослідження" був уведений в звання доктора історії і теорії мистецтва, став завідувачем, а по-суті, творцем одноіменної кафедри університету.

Глибокі змістовні лекції В. Зуммера зацікавлено слухали не лише студенти університету. Курс лекцій з історії мистецтв він читав також в Азербайджанському художньому училищі, Тюркському театральному училищі.

Багато зусиль доклав до вивчення мистецтва Азербайджану, Середньої Азії та Криму, активно залучав до нього місцевих краєзнавців. Відтак був делегований ними на I Всесоюзний краєзнавчий з'їзд (1924), краєзнавчу конференцію в Батумі (1925), археологічну конференцію в Керчі (1926). В кінці 1928 – на початку 1929 р. – був включений до складу делегації українських письменників та учених до Туреччини.

Справа в тому, що В. Зуммер ніколи не поривав зв'язків з Україною. "Зібраний у Східних республік Союзу матеріал я хотів використати для з'ясування східних елементів мистецтва України", – писав він з цього приводу. Так що в 1931 р. з радістю прийняв пропозицію очолити секцію мистецтв Українського науково-дослідного інституту історії культури в Харкові.

Після вироку Судової трійки В. Зуммера направили відбувати покарання на будівництві другої колії Байкало-Амурської магістралі. На Далекому Сході працював у культурно-виховній частині Урульги, а потім і в культурно-виховному відділенні управління далекосхідних таборів м. Свободне. Писав історію будівництва БАМу. Отримав навіть значок ударника будівництва другої колії, а 23 лютого 1937 р. – дострокове звільнення.

Після цього перебивався випадковими заробітками на різних курсах, керівництвом гуртками в Азербайджані, доки 1938 р. його не запросили до Третьяковської галереї – продовжити роботу над творчістю О. Іванова. Так повернувся до фахової діяльності. "Викликаний з Москви на роботу до Ташкента (1940–1949), я, – згадує В. Зуммер, – взяв участь в організації при Середньо-азіатському державному університеті кафедри історії мистецтв, якою потім і завідував". В роки війни виступав з лекціями, літературними читаннями в під-

шефних госпіталях, на підприємствах, у військових частинах. Був нагороджений медаллю "За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг."

В 1950–1951 рр. В. Зуммер читав історію мистецтва та історію архітектури в Київському інженерно-будівельному інституті. А в 1952–1956 рр. працював науковим співробітником Красзнавчого музею в м. Остер на Чернігівщині.

Завершуючи свою сповідь, у вже цитованому листі до Прокуратури В. Зуммер писав: "Я прошу про реабілітацію, щоб пляма не скоєного мною злочину, які тяжкі наді мною, не робила мене далі легкою здобиччю для перестракувальників, кар'єристів, які будують своє благополуччя на чужому несчастьї". 5 вересня 1958 р. президія Харківського обласного суду задовольнила клопотання В. Зуммера¹¹.

Цією ж постановою був реабілітований ще один "керівник" міфічної контрреволюційної організації, який свого часу й виступив ініціатором створення комісії краєзнавства ВУАК – Д. Гордєєв. Він народився 1889 р. у Харкові в сім'ї професора Ветеринарного інституту та вчительки гімназії. В 1913 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Як одного з кращих випускників, його залишили при кафедрі історії та теорії мистецтва для підготовки до професорського звання. Працював молодшим, а згодом старшим асистентом, захоплювався живописом. 6 вересня 1917 р. на зборах відділення історичних наук і філології Російської Академії наук Д. Гордєєва обрали ад'юнктом щойно створеного в Тбілісі Кавказького історико-археологічного інституту. Тож на початку 1918 р. він переїхав до Тбілісі. Працював там ще й викладачем гімназії, приват-доцентом Закавказького університету, науковим співробітником Музею Грузії. 13 вересня 1922 р. конференцією Російської Академії наук був обраний дійсним членом Кавказького історико-археологічного інституту.

При цьому Д. Гордєєв ніколи не поривав зв'язків з Україною, де залишилися його наставники, друзі. З 1926 р. очолив секцію мистецтвознавства кафедри історії західно-європейської культури. На запрошення НКО УСРР брав участь в реорганізації Харківського соціального музею. Саме в цьому музеї була зібрана колекція зразків зброї, яка в 1933 р. зусиллями слідчих ДПУ стане арсеналом "контрреволюційної організації". В 1929 р. обійняв штатну посаду професора Харківського художнього інституту, був призначений заступником директора Українського інституту історії матеріальної культури.

В 1933 р. під тиском слідчого, який за його словами за всяку ціну "мав виконати план", і, не бажаючи скомпрометувати друзів, взяв на себе всю провину за створення "контрреволюційної організації". Відтак, також поїхав на будівництво БАМу. Як засвідчують документи, керівництвом БАМлягу НКВС нагороджувався "за вірну, самовіддану і бездоганну за якістю працю на будів-

ництві другої колії, зразкову дисципліну і активну громадську роботу".

26 липня 1936 р. Д. Гордєєва достроково звільнили від відбуття покарання і він виїхав до Кутаїсі, а згодом до Тбілісі. З 1937 р. по 1947 р. працював на посаді старшого інспектора відділу охорони пам'яток Управління у справах архітектури Грузії. Провів величезну роботу по виявленню і реєстрації пам'яток давньотуркундської культури, укладанню їх порайонних списків. В роки війни виконував відповідальні доручення штабу Закавказького фронту. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1945 р. був нагороджений медаллю "За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг." З 1948 р. Д. Гордєєв працював науковим співробітником, а згодом – завідувачем відділу російської культури та мистецтва Державного музею мистецтв Грузинської РСР, у 1957 р. був нагороджений "Почесною грамотою" Міністерства культури республіки.

Д. Гордєєв входив до секції критиків Стілки радянських художників Грузії, був дійсним членом Стілки архітекторів СРСР. В квітні 1958 р. директор Державного музею мистецтв Грузії, член-кореспондент АН СРСР Ш. Амрапошвілі характеризував його "як прекрасного культурного музейного працівника ..., який добросовісно й акуратно виконує свої службові обов'язки і шляхом лекційної та екскурсійної роботи виховує нові молоді кадри музейних працівників та передає їм свій багаторічний досвід і широкі знання"¹².

До їх кола належала й О. Нікольська, яка у 1933–1934 рр. проходила разом з Д. Гордєєвим по одній справі, а в 1958 р. разом з ним була реабілітована. З власноручної автобіографії, яка збереглася в архівно-кримінальній справі, відомо, що О. Нікольська народилася 1892 р. в Санкт-Петербурзі. Її батько працював при зоологічному музеї Російської Академії наук, а в 1904 р. переїхав до Харкова. Там О. Нікольська закінчила гімназію і 1911 р. поступила на історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів, під керівництвом Ф. Шміта почала працювати над проблемами історії мистецтв. Дипломна робота О. Нікольської отримала золоту медаль, а її авторка – запрошення на посаду молодшого асистента та завідувача бібліотекою Музею мистецтв Харківського університету. В 1919 р., коли в Харкові розпочав діяльність губернський комітет охорони пам'яток культури, працювала в його складі, рятуючи кинуті на призволяще історико-культурні скарби. Отже, не випадково в 1921 р. стала аспіранткою Харківського інституту народної освіти по кафедрі мистецтвознавства.

Після від'їзду її наукового керівника Ф. Шміта до Києва, а згодом – Ленінграда, працювала над дисертацією під керівництвом Д. Гордєєва. В 1926 р., вже після успішного захисту дисертації, почала працювати під його керівництвом науковим співробітником секції мистецтвознавства кафедри західно-європейської культури.

З 1930 р. стала завідувачкою бібліотекою Українського інституту історії матеріальної культури. Ще раніше

очисила відділ живопису Харківського художнього музею, а з січня 1933 р. почала виконувати обов'язки директора музею¹³. Серед співробітників музею була й К. Берладіна. Оскільки вона витримала тиск слідства в кінці 1933 – на початку 1934 р., її справа була виділена в окреме провадження. В ній збереглася автобіографія. Народилася К. Берладіна 1894 р. в Ялті в родині дворянина. Після смерті батька разом з матір'ю переїхала до Харкова, де 1912 р. й закінчила другу жіночу гімназію. Наступного року розпочала навчання, а 1918 р. закінчила Вищі жіночі курси. З 1919 р. працювала в Харківському губернському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини, а з 1921 р. – в Музеї українського мистецтва. В 1921–1925 рр. навчалася в аспірантурі при кафедрі західноєвропейської, а потім – української культури. Підготувала й успішно захистила дисертацію. Обіймала відповідальні посади в Харківському уrophyно-історичному музеї, а згодом – Українському інституті історії матеріальної культури. Одночасно викладала в Харківському художньому інституті¹⁴.

До місця заслання – м. Уральськ на заході Казахстану – К. Берладіна прибула самостійно. Так вимагав вирок Судової трійки колегії ДПУ УСРР. Відбувала його до листопада 1936 р. Потім доля привела її до м. Орджонікідзе, де на 1958 р., коли Берладіну було реабілітовано, викладала у місцевих педагогічному училищі та педагогічному інституті¹⁵.

Таким чином, аналіз лише кількох архівно-слідчих кримінальних справ колишніх спецслужб засвідчує надзвичайно важливе значення матеріалів, які зберігаються в них, для дослідження історії осередків та центрів координації краєзнавчого руху в Україні, серед яких в другій половині 20-х – на початку 30-х років особливе місце займав Всеукраїнський Археологічний комітет.

¹³ *Нестуля С.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). – Полтава, 1997. – 98 с.

¹⁴ Науковий архів Ін-ту археології НАН України. – ф. ВУАК, спр. 174, арк. 52.

¹⁵ Там само, спр. 207, арк. 27.

¹⁶ Там само, спр. 184, арк. 5–10.

¹⁷ Там само, спр. 271, арк. 10, 12–13.

¹⁸ Архів Управління Служби безпеки України в Харківській обл., спр. 015608, арк. 75–79.

¹⁹ Там само, арк. 81, 84.

²⁰ Там само, арк. 84–88.

²¹ Там само, арк. 98; спр. 016029, арк. 27.

²² *Блокий С.* Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 12–17.

²³ Архів Управління Служби безпеки України в Харківській обл., спр. 016029, арк. 1–3, 109–110.

²⁴ Там само, спр. 12975, Т. 3, арк. 204–208, 211–218.

²⁵ Там само, Т. 1, арк. 115.

²⁶ Там само, спр. 016029, арк. 2–4.

²⁷ Там само, спр. 12975, Т. 3, арк. 225.

Людмила Посхова

ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРИ ВИРІШЕННІ ДИСКУСІЙНИХ ПИТАНЬ З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

Навіть при побіжному погляді на краєзнавчі праці з історії Харківщини, які з'явилися в останні десятиліття, стає помітною зростаюча увага до вивчення історії освіти XVII – початку XX ст.: від перших парафіяльних шкіл XVII ст., які виникали одразу по заселенні Слобідської України, Харківського колегіуму та народних училищ XVIII ст. до Харківського університету та мережі гімназій XIX ст. Вивчення деяких аспектів історії освіти Харківщини спирається на багаторічну історіографічну традицію, однак переважна більшість праць присвячена "темним сторінкам", яких майже не торкалося протягом XX століття. Причина відсутності таких досліджень у минулому криється зовсім не в тому, що для цього не вистачало джерельної бази або вона вирізнялася одноманітністю. Навпаки, саме з цих питань збереглася достатньо широка й різноманітна документальна база, яка дозволяє не лише заповнити великі прогалини, що існують стосовно розвитку освіти на Харківщині у XVII–XX ст., а й будувати краєзнавчі пошуки, застосовуючи різні методи, ставити дослідницькі завдання, які передбачають можливість розглянути проблему під різними кутами зору.

Дослідження історії церковних шкіл, історико-церковна тематика краєзнавчих досліджень у радянську

добу повністю зійшла нанівець. Великі за обсягом архівні фонди майже не досліджувалися, а безцінна інформація, що в них міститься, не стала ще й досі об'єктом вивчення. Достатньо проілюструвати це на прикладі однієї з найбільших, після Києво-Могилянської академії, духовних шкіл в Україні – Харківського колегіуму, який існував протягом XVIII – початку XX ст. Документи з історії Харківського колегіуму відклалися у ряді фондів Центрального державного історичного архіву України: ф. 1973 – Харківський колегіум, 1729–1817 (понад 2 тис. од. зб.); ф. 2007 – Харківське духовне правління, 1718–1799 (понад 3 тис. справ); ф. 2009 – Белгородська духовна консисторія; ф. 2012 – Слобідсько-Українська духовна консисторія; а також у фондах 1709 – Харківське намісницьке правління; 1710 – Слобідсько-Українська губернська канцелярія; 2014 – Харківський Покровський училищний монастир та деяких інших фондів. Названі фонди містять актовий матеріал, справочинну документацію, статистичний матеріал, джерела особового походження, які висвітлюють історію Харківського колегіуму. При цьому, більшість джерел не залучена до наукового обігу.

Слід зазначити, що у науковій літературі накопичилося багато протиріч, дискусійних питань, пов'язаних

з історією Харківського колегіуму, вирішення яких можливо лише через звернення до зазначених документів. Одна з таких наукових дискусій, яка триває вже більше ста років, стосується дати заснування Харківського колегіуму. Так, історики кінця XIX – початку XX ст. А. С. Лебедев, Д. І. Багалій, Д. П. Міллер, М. Стеллецкий, М. Лашенков, Д. Федоровський вважали, що колегіум було переведено з Белгорода до Харкова 1726 р.¹ Традиція “Топографічних описів Харківського намісництва” 1785 та 1787 років, у яких ця подія датувалася 1727 роком, згодом продовжилася у розвідках О. Чистякова, М. Макухіна, О. Ратшина². Белгородський єпископ Феоктист Мочульський у своїй праці називав 1731 рік³.

За радянської доби у довідкових виданнях зустрічаються різні дати (переважно 1726 та 1727 рр.). Останнім часом, навіть за наявності посилань на джерела, ми зустрічаємося із поверховими висновками та недоведеними судженнями. Так, у 1998 році з'явилася стаття А. П. Костирка “Про заснування Харківського колегіуму”, в якій робиться висновок, що “ствердження в російській дореволюційній історіографії про перенесення Колегіуму з Белгорода до Харкова не підтверджується джерелами”⁴. Роком заснування колегіуму автор називає 1723 рік, при цьому робиться посилання на архівне джерело – ф. 2009, оп. 1, спр. 273. Безпосереднє звернення до даного джерела не дає жодних підстав погодитися з автором у тому, що “з джерела видно, що роком заснування Колегіуму слід вважати 1723 р.”⁵. Цей документ – указ белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського від 20 серпня 1728 року, хоча й зберігся не дуже добре, однак датування його не викликає сумнівів, тим більше, дата проставлена двічі – на початку й наприкінці. В указі Єпіфанія Тихорського посилається на укази Синоду, отримані ним 20 грудня 1722 р. та 15 січня 1723 р., й на підставі яких ним була заснована школа. Далі в указі зазначається, що дітей, “яких відправляли у Белгородські школи, посилати в Харківські”, оскільки ці школи переведені у Харків з Белгорода⁶. Отже, на нашу думку, вже даний указ містить підтвердження того, що колегіум існував спочатку у Белгороді, й лише через певний час був переведений до Харкова. У статті А. П. Костирка згадується ще один документ, на підставі якого автор стверджує, що підготовка будинку для розміщення в ньому Харківського колегіуму розпочалася 1722 р., й знову робиться посилання на джерело – указ белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського від 24 серпня 1727 року⁷. Однак, в цьому указі взагалі не йдеться про 1722 рік та розміщення школи. Цей указ присвячений суто господарським питанням, а саме розпорядженням щодо підвезення до Харкова різних будівельних матеріалів. Отже, два наведених документи абсолютно не надають підстав робити висновок про 1723 рік як дату заснування Харківського колегіуму й ставити під питання той факт, що спочатку школа перебувала у Белгороді.

Разом з цим, матеріали, які відкалися у фондах ЦДІАК дозволяють залучити для вирішення проблеми ще чимало документів. Так, збереглася копія указу белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського від 25 квітня 1726 року, в якому він повідомляв про відкриття “нової академії” й зобов'язував духовництво єпархії посилати до неї “дітей для навчання в різних науках”⁸. Для вивчення цього питання можна залучити не тільки акти джерела, а й наприклад, атестати та відпускні свідоцтва студентів Харківського колегіуму, в яких обов'язково вказувалося де й коли відбувалося навчання. Зберігся атестат, виданий Ф. Ботинському, у якому зазначено, що той “до 1725 року вчився спочатку у Белгороді, а після – у Харкові в слов'яно-латинських школах”⁹. Залучаючи різні матеріали, можна досить повністю датувати переведення школи до Харкова 1726 роком¹⁰.

Хоча у радянську добу історія духовних шкіл не вивчалася спеціально, побіжно деякі питання порушувалися у дослідженнях. На жаль, оскільки предметом вивчення була інша проблематика, часто-густо окремі документи з історії Харківського колегіуму, які потрапляли у поле зору дослідника, не тільки не відтворювали картину життя та діяльності Харківського колегіуму, а навпаки, вилучені з контексту подій, вони тлумачилися без аналізу історичного тла та пов'язаних з виникненням певного документа обставин. Створювалися певні міфи, які швидко поширювалися в літературі. Враховуючи, що у радянський час припинилися традиції дослідження церковно-історичної тематики, у багатьох працях радянського періоду ми можемо спостерігати необізнаність авторів з основними принципами функціонування центральних та місцевих церковних структур, меж їх повноважень й навіть законодавчої бази, на підставі якої вони діяли. Це призводило до того, що рідкісні поодинокі факти тлумачилися як постійні традиційні явища, на підставі чого робилися висновки, що торкалися суттєвих рис не тільки Харківського, а й інших колегіумів України.

Наприклад, в літературі радянського часу народився міф, що в колегіумах існувало правило, за яким викладачі обов'язково мали бути висвячені на священників або прийняти чернецтво. Таке твердження читасмо у розвідці А. Ніженця про Г. С. Сквороду і Харківський колегіум¹¹. Достатньо звернутися до справочної документації Харківського колегіуму, щоб переконатися в абсолютній безпідставності таких тверджень. Збереглося чимало списків викладачів Харківського колегіуму, які свідчать, що серед них великий відсоток становили вихідці не з духовного, а інших станів суспільства, й таке становище характерно не тільки для XVIII, а існувало аж до 20–30-х років XIX ст. При цьому необхідно зауважити, що найбільш здібним викладачам керівництво колегіуму пропонувало прийняти чернецтво, щоб вони могли викладати вищі дисципліни – філософію та богослов'я, а згодом очолити колегіум, мати інші перспективи у церковній службі. В архівних матеріалах ми

нерідко зустрічаємо підтвердження, що такі пропозиції робилися викладачам колегіуму¹². Відомо, що Г.С. Сковороді теж пропонували прийняти чернецтво. Цей факт свідчить про те, що Сковороду цінували й дивились на нього як на майбутнього ієрарха церкви. Молоді викладачі могли відмовитися від церковної кар'єри, могли переходити до інших світських навчальних закладів. Достатньо яскравий приклад – І.О. Двигубський, який розпочав викладання в колегіумі у 19 років, згодом став професором Московського університету, тричі обирався його ректором. Сучасник І. Двигубського Федір Татарський, який довгий час не приймав чернецтво, навіть викладаючи у філософському класі, згодом став ченцем, й через незначний проміжок часу очолював духовні навчальні заклади – Архангельську, Чернігівську семінарії. Не слід забувати, що рішення про те, приймати чи не приймати чернецтво пов'язане не тільки з політичними чи адміністративними чинниками, а й духовними переживаннями та вибором конкретної людини.

Погляд на церкву як на політичну організації класового суспільства, притаманний працям радянського періоду, надзвичайно спрощував й вульгаризував процеси у духовній сфері суспільства й у житті окремої особи. Пошук класових суперечок призводив до висновків на зразок зробленого у 1927 році О. Водолажченко, що в колегіумі існували "два ворожих табори – ченці-монахи вчителі, що мали сито та п'яне життя й науку та голодні хлопці, яким силою вбивали науку і які ненавиділи школу і вчителів"¹³. На жаль, така оцінка, яка виникла у буремні 1920-ті роки, зберігалася і у подальшому. При цьому, багатий архівний матеріал, який дозволяє побачити життя Харківського колегіуму у всій повноті та багатомірності, не залучався для доведення цього твердження, що законсервувало такі оцінки майже до кінця століття. Між тим, архів Харківського колегіуму містить справи про вирішення конфліктних ситуацій, скарг, суперечок, які стосувалися як студентів, так й викладачів¹⁴. Такі матеріали надають можливість побачити норми поведінки студентів та викладачів, визначити загальноприйняті норми поведінки та відхилення від них. У літературі радянського часу затвердилася оцінка про нестерпне становище учнів та надзвичайно жорсткі фізичні покарання, які застосовувалися в колегіумах. Однак, збереглася справочинна документація, як наприклад "Інструкція, складена для інспекторів Харківського колегіуму із встановленням їх обов'язків" (1796 р.), інші подібні матеріали, які дають змогу точно встановити передбачені покарання за певні вчинки студентів. Окрім того, численні справи дають змогу й прослідкувати наскільки інструкції виконувалися на практиці¹⁵.

Матеріали названих фондів ЦДІАК України – невичерпне джерело інформації для біографічних досліджень. Вони дають змогу висісти уточнення до біографій відомих діячів, життя та творчий шлях яких здавалося

б добре вивчений. Наприклад, у архіві Харківського колегіуму вдалося знайти атестат відомого історика академіка М.Т. Каченовського¹⁶. Атестат дає змогу встановити дату закінчення ним колегіуму – 1790 р. (у названих біографіях вченого вона подається по-різному). Крім того, у атестаті названі дисципліни, які "із надзвичайними успіхами" вивчав М.Т. Каченовський. Атестат свідчить про те, що саме у колегіумі він вивчав окрім латинської та давньогрецької мов, ще й французьку та німецьку. Атестати студентів та звіти викладачів про хід навчання з кожної дисципліни – надзвичайно важливі джерела, оскільки фіксують рівень освіти який здобували випускники Харківського колегіуму. Згадувані І.О. Двигубський та М. Каченовський згодом стали професорами Московського університету, обиралися його ректорами. При цьому їх наукова творчість базувалася на освіті, яку вони здобули тільки у Харківському колегіумі, й у подальшому вони не "догнувалися" в якомусь іншому навчальному закладі. Так само це стосується й багатьох інших вихованців колегіуму, які відзначилися науковими здобутками. Наприклад, одночасно з М.Т. Каченовським в колегіумі навчався В.Я. Джунковський, який згодом став професором грецької словесності в Харківському університеті, обирався його ректором. Прикро зустрічати в літературі радянського часу мимохідь кинуті зневажливі оцінки щодо рівня освіти в Харківському колегіумі, які не спираються на документальні свідчення.

Звітна документація викладачів Харківського колегіуму, що збереглася за увесь період його існування, надає змогу прослідкувати не тільки які дисципліни вивчали у різних класах, а й за якими творами чи творами це робилося¹⁷. Більше того, збереглася відомість про те, які книжки брали викладачі з бібліотеки Харківського колегіуму, склад їх власних бібліотек, переліки книжок, які брали студенти колегіуму, коли їхали на канікули додому або залишали на певний час колегіум (щоб працювати у родинах в якості вчителів дітей). Звичайно, інформаційне середовище, в якому перебували викладачі та вихованці Харківського колегіуму, коло ідей, які обговорювалися на заняттях, світогляд учнів та викладачів – це проблеми, які ще далекі від вирішення. Втім, рух уперед можливий перш за все на основі використання архівних джерел.

Видатний український історик Д.І. Багалій, історик церкви А.С. Лебедев наприкінці XIX – на початку XX ст. доклали чимало зусиль, щоб довести, що громадський рух в Слобідській Україні на початку XIX ст., спрямований на відкриття університету в Харкові, був пов'язаний з усім ходом попереднього історико-культурного розвитку краю. У Д.І. Багалія це сфокусувалося в оцінці Харківського колегіуму як "духовної Академії" Слобідської України¹⁸, А.С. Лебедев визначив історичне місце колегіуму як "першої сторінки в історії Харківського університету"¹⁹. У 1998 році у монографії Ф.А. Пєтрова робиться висновок про те, що Харків-

ський університет створювався "я на голому місці"²⁰. Л.П. Лангева, підтримуючи це твердження, характеризує Харківський колегіум як навчальний заклад, що "за спрямуванням та структурою відносився до архаїчного типу"²¹. Документи свідчать не тільки про те, що майже половину студентів Харківського університету у перші роки його існування склали студенти середніх класів колегіуму, яких перевели до університету. Запрошені німецькі професори, які чисельно переважали на першому етапі історії університету, читали лекції німецькою та латинською мовами, й взагалі не розмовляли російською. Це передбачало принаймні розуміння студентами цих мов й можливості вивчати наукову літературу, яка була завезена до Харкова, й на яку спиралися ці вчені у викладанні. Безумовно, це не єдиний аргумент щодо певного культурно-освітнього рівня Слобідської України кінця XVIII – початку XIX ст. й того, що заснування Харківського університету було підготовлено протягом XVIII ст. в тому числі й просвітницькою діяльністю Харківського колегіуму (мали місце й інші фактори). Разом з цим, очевидно, що просвітницькі впливи Харківського колегіуму на великий регіон, який не обмежувався Слобідською Україною, потребує подальшого вивчення.

Склад архівних фондів ЦДАК України дає підстави сподіватися на нові знахідки, які стануть основою досліджень з історії освіти Слобідської України й, зокрема, Харківського колегіуму.

²⁰ Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума // Духовная беседа. – 1863. – Т. 18. – № 23; Лебедева А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – Харьков, 1886; Стеллецкий Е. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. – Харьков, 1895; Лащевков Н. Двухсотлетие Покровского храма Харьковского архиерейского дома, 1689–1889 // Харьковский сборник. – 1889. – Вып. 3; Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.). – Харьков, 1905. – Т. 1.

²¹ Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях, примечательных церквах в России. – М., 1852; Макушин Н. О серебряных медалях в Харьковском коллегиуме // Духовный вестник. – 1863. – Т. 4; Чистяков А. Некоторые сведения о духовных школах в Белгородско-Обоянской епархии в XVIII ст. // Курские епархиальные ведомости. – 1872. – № 14.

²² Мочульский Ф. Четверочастный дар юным курской епархии священно- и церковнослужительским детям. – М., 1807.

²³ Костирко А.П. Про заснування Харківського колегіуму // Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди: 36 наук. праць. Історичні науки. – Х., 1998. – Вип. 1. – С. 61.

²⁴ Там само. – С. 60.

²⁵ ЦДАК України, ф. 2009, оп. 1, спр. 273, арк. 1.

²⁶ Там само, спр. 265.

²⁷ Там само, спр. 200, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 117, арк. 1.

²⁹ Див.: Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х., 1999. – С. 18–22.

³⁰ Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум. – Х., 1970. – С. 99.

³¹ ЦДАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 367, арк. 1–2.

³² Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 121.

³³ ЦДАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 525, 528, 1047.

³⁴ Там само, спр. 1825, 1889.

³⁵ Там само, спр. 2051.

³⁶ Там само, спр. 1254, арк. 3; спр. 1265, арк. 7; спр. 1266, арк. 5.

³⁷ Багалей Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С. 193.

³⁸ Лебедева А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – Харьков, 1886. – С. 31.

³⁹ Петров Ф.А. Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования. – М., 1998. – Кн. 2. Ч. 1. – С. 95.

⁴⁰ Лангева Л.П. История российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) // Российские университеты в XVIII–XX веках. – Воронеж, 2000. – Вып. 5. – С. 17.

Віктор Головатенко

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ В СВІТЛІ АРХІВІВ УКРАЇНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

У травні 1929 р. відбувся організаційний пленум Українського комітету охорони пам'яток культури. Він пройшов під головуванням відомого українського письменника і державного діяча І. Кулика за участю провідних істориків, мистецтвознавців, археологів, музикантів та представників центральних органів влади України. Пленум обрав керівні органи та визначив перспективні і першочергові завдання роботи комітету¹. Впродовж наступних кількох років УКОПК залишався помітним чинником пам'яткоохоронного руху в Україні, збереження її національної історико-культурної спадщини.

УКОПК об'єднав у своєму складі людей, які були щиро закохані в українську історію та культуру. Не випадково, що в роки боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" вони опинилися в центрі уваги репресивних органів радянської тоталітарної системи. Немало з послідовних подвижників справи збереження національної історико-культурної спадщини стали її жертвами. Відтак, в архівах українських спецслужб відклалися матеріали, які дозволяють відтворити маловідомі сторінки з історії УКОПК, повернути з забуття імена його активних членів.

Сфабрикована нашивкоручу у 1937 р. архівно-слідча кримінальна справа на голову комітету І. Кулика в цьому плані менш інформативна. Поспішаючи "зробити" з Івана Юліановича агента англійської розвідки та учасника "націоналістичної і троцькістської терористичної організації на Україні", слідчі ДПУ-НКВС будували її переважно на протоколах допитів свідків, зізнаннях самого заарештованого. Проте він, очевидно, вже відчувачи свою приреченість, залишив немало автобіографічних відомостей, які виходили далеко за межі запропонованої слідством теми².

Вони дозволяють глибше зрозуміти не лише життєвий шлях І. Кулика, а й причини призначення його Наркомом освіти України на посаду голови УКОПК. З одного боку, сверй за націоналістично, І. Кулик не лише захоплювався, а ще й знав українську культуру, на краших традиціях якої відбувалося його громадянське мужніння, становлення як поста. Цінували українські мотиви в його творчості і в колах національної інтелігенції. Тож, на тлі маститих учених, з числа яких формувалася склад УКОПК, він не виглядав партійною "білою вороною". Водночас, залишався відданим ідеалам більшовицької партії, заради утвердження яких працював і в Україні, і поза її межами. Аналіз власноручних свідчень І. Кулика переконує в цьому. Отже, рекомендуючи і призначаючи І. Кулика на посаду голови УКОПК, керівництво Наркомату освіти України, на нашу думку, ставило на меті з його допомогою провести "більшовизацію" пам'яткоохоронної ниви республіки, зробити комітет інструментом її проведення³.

Нарешті, аналізуючи архівно-слідчу кримінальну справу на І. Кулика, дослідники встановили справжню дату його смерті. Справа в тому, що після реабілітації у 1956 р. І. Кулика його сестрі повідомили, що він помер 10 жовтня 1941 р. у в'язниці від запалення легенів. Ця дата і увійшла в усі енциклопедії та біографічні видання. Насправді ж, І. Кулика розстріляли як "ворога народу" 10 жовтня 1937 р.⁴

Заступнику І. Кулика на посаді голови УКОПК В. Дубровському "поталанило" більше. Його заарештували в листопаді 1933 р. і звинуватили за ст. 54-11 УСРР в тому, що він, начебто, був активним учасником контрреволюційної організації, яка ставила за мету збройне повалення Радянської влади в Україні. Згодом слідство, спираючись на фальсифіковані протоколи допитів свідків та "зізнання" самого заарештованого, здобуло факти й про інші його злочини. Такщо Колегія ДПУ УСРР 24 лютого 1934 р. винесла вирок В. Дубровському вже за ст. ст. 54-2, 54-4, 54-11 КК УСРР – п'ять років виправно-трудоуних таборів⁵.

Відбувши покарання, В. Дубровський повернувся до Харкова. В роки фашистської окупації міста очолював місцевий осередок товариства "Просвіта", був членом Харківського обласного проводу ОУН, а в 1943 р. – емігрував з України. Відтак, на десятки років отримав ще й тавро "зрадника". Зрозуміло, що про його вагомий

внесок в розвиток української історичної науки, а особливо пам'яткоохоронного руху говорити тривалий час було просто заборонено. Невідомими не лише широкому загалу, а й науковцям залишилися й немало віх біографій ученого та пам'яткоохоронця.

Навпаки, про відомого мистецтвознавця і пам'яткоохоронця, активного члена УКОПК Ф. Ернста написано немало розвідок⁶. При цьому автори нарисів про нього активно використовували й матеріали слідчих справ на Ф. Ернста. Проте публікації далеко не вичерпали інформаційний потенціал справ.

На особливу увагу, зокрема, заслугове власноручна автобіографія Ф. Ернста. Написана ним у 1942 р., вона зберігається в його архівно-слідчій справі. Це – своєрідна сповідь ученого, який відчував свою відповідальність, перед майбутніми патріотами України. На шістнадцяти сторінках він зумів висвітлити основні етапи свого життєвого шляху, дати їх влучні характеристики, показати палітру власних наукових і громадських захоплень, оточення, яке сформувало його як ученого і людину, науковця і громадянина. Зі сторінок біографічної сповіді постають особи М. Біляшівського і М. Грушевського, Г. Павлуцького і Д. Дорошенка, Д. Щербаківського і П. Зайцева, С. Єфремова і В. Модзалевського, Б. Пилипенка і В. Козловської, багатьох інших діячів української науки і культури перших десятиліть ХХ ст.⁷

Окремий документ – спогади про обставини знайомства та співробітництва з корифеями української науки М. Біляшівським, М. Грушевським та Д. Щербаківським. Характеризуючи останнього, Ф. Ернст, наприклад, писав, що "він володів всличезними запасами знань з усіх областей, які стосувалися України – її історії, етнографії, археології, мистецтва, музики, мови, літератури, фольклору і т. п., мав величезний досвід музейної роботи, ставився до своєї роботи зі справжнім ентузіазмом до повного самозабуття. В особистому побуті він буквально бідував, голодував, не мав ні ковдри, ні простиралки, на належного одягу – і навіть свій зарібок витрачав на придбання книг для музею"⁸.

З особливою теплотою Ф. Ернст пише у власноручних свідченнях і про видатного художника-графіка Г. Нарбута. Разом з ним вони навчалися в Глухівській чоловічій гімназії, а в 1917 р. зійшлися вже на ґрунті мистецьких уподобань і спільної праці. В лютому 1919 р. Г. Нарбут, який став ректором Української Академії мистецтв, запросив Ф. Ернста завідувати бібліотекою та музеєм. Своє захоплення Г. Нарбутом Ф. Ернст проніс через усе життя і не приховував цього, перебуваючи під слідством⁹.

В його матеріалах збереглися також і оцінки та характеристики, які давали Ф. Ернсту його колеги по роботі. Так, колега Ф. Ернста по Башкирському художньому музею В. Котцев, високо оцінюючи професіоналізм ученого, поважав його ще й за чисто людські риси. "Ф. Л. Ернст, – писав він у 1940 р., – товариський, говоривий, упоблісно темою розмов є розповіді про його по-

передню діяльність на Україні по збору предметів образотворчого і народного мистецтва. Він цілими годинами може розповідати про те, де і коли він придбав якунебудь роботу Т.Г. Шевченка, В.О. Тройніна чи якогонебудь іншого великого художника. У спілкуванні з людьми дуже м'який і коректний¹⁰.

Не зайвим буде звернутися й до характеристики Ф. Ернста, яку в 1957 р. дала йому дружина – Тамара Ернст. “Перший арешт його в 1933 р., який зовсім розтропив його наукову діяльність, позбавив його і відповідних умов для роботи, оскільки ми втратили все, що створювалось багаторічною працею, – писала вона, – не відбився ні на любові його до своєї роботи, ні на бажанні продовжувати її з попередньою енергією. Він, як і раніше, віддавався їй цілковито й жив сподіваннями на те, що залишить після себе корисний внесок в радянську науку. За всіх обставин це було для нього головним змістом і метою життя”¹¹.

Ф. Ернст входив до складу УКОПК за посадою – як керівник з 1926 р. Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури. В 1930 р. його на цій посаді змінив відомий український художник Я. Струхманчук. На жаль, і він не уникнув репресій. За рішенням Судової трійки Колегії ДПУ УСРР його засудили до 10 років виправно-трудових таборів, а 2 грудня 1937 р., у відповідності до рішення Судової трійки при НКВС Карельської АРСР від 20 листопада того ж року, – розстріляли. Матеріали обох кримінальних справ на Я. Струхманчука досить детально проаналізував О. Мусяченко¹².

Його увага, проте, була прикута до головної лінії слідства, яке сфабрикувало причетність Я. Струхманчука до Української військової організації. Водночас, на нашу думку, не випадково є також й спроба слідчих використати задля досягнення своєї мети факт створення Я. Струхманчуком при Київській крайовій інспектурі охорони пам'яток відповідної громадської комісії УКОПК. Принаймні в протокол допиту Я. Струхманчука від 27 березня 1933 р. були записані його “зізнання” в тому, що під “дахом” крайової комісії охорони пам'яток культури насправді приховувались члени терористичної групи, сформованої з числа київських науковців. Та й саму посаду крайового інспектора він, начебто, використовував для встановлення організаційних контактів УВО з її осередками на Правобережній Україні¹³.

Слідчі, тим самим, підтвердили значення громадського пам'яткоохоронного руху в національно-культурному житті України. Безперечно, очоливши його з кінця 20-х років, УКОПК надав йому ще й суспільного значення. Водночас, з протоколів допитів Я. Струхманчука, так само як і інших заарештованих пам'яткоохоронців, стає очевидним справжнє ставлення офіційної влади до подвижників збереження української історико-культурної спадщини та їх об'єднань.

Це засвідчує, зокрема, аналіз архівно-слідчої справи на представника у складі УКОПК від Українського комітету краєзнавства М. Криворотченка. В основу вису-

нутих проти нього звинувачень було покладено саме його роботу на краєзнавчій та пам'яткоохоронній ниві, яка в редакції слідчих набула антирадянського спрямування. Водночас, справа М. Криворотченка цікава не лише з точки зору принципів оцінок слідством його відповідної роботи, а й в контексті конкретних фактів з історії краєзнавчого руху та охорони пам'яток в Україні. В ній наводяться відомості про численні краєзнавчі осередки, гуртки “друзів музеїв”, окремих науковців та музейників, які опікувалися старовиною¹⁴.

Зусиллями співробітників ДПУ УСРР в 1933 р. на початку 1934 р. з числа пам'яткоохоронців та музейників була “створена ціла підпільна організація антирадянського спрямування. До числа її учасників поклали С. Таранушенку, Д. Гордєєва, В. Зуммер, О. Поплавський, Д. Чукін, П. Жолтовський, О. Нікольська К. Берладіна, які активно співробітничали з УКОПК, брали участь в різноманітних заходах комітету. Попри їх тенденційне висвітлення в матеріалах слідства, вони не втратили наукової цінності і при комплексному використанні з іншими джерелами можуть прислужитися історичній істині.

Привертають до себе увагу й автобіографії О. Нікольської – відомого у 20-30-і роки мистецтвознавця С. Таранушенка, який в кінці 20-х років очолював Харківську крайову інспектуру охорони пам'яток культури. У справі збереглися відомості про життєвий і творчий шлях Д. Гордєєва, який на десятки років був незаславлено викреслений з історії українського мистецтвознавства та пам'яткоохоронного руху в Україні, а на початку 30-х років входив до складу бюро УКОПК¹⁵.

На особливу увагу дослідників заслуговують ті архівно-слідчі кримінальні справи на пам'яткоохоронців, матеріали, які навіть частково не вводилися до наукового обігу і до цього часу приховують правду про подвижників збереження національної історико-культурної спадщини.

Зокрема, на свого дослідника ще чекає життєвий шлях Одеського крайового інспектора охорони пам'яток і члена УКОПК на початку 30-х років Г. Крисіна. Народився він в с. Новоіванівка на Херсонщині в сім'ї вчителя місцевої школи 20 липня 1884 р. Згодом батько прийняв сан священника. Безперечно, вибір батька позначився й на життєвому шляху Г. Крисіна. Поступивши в 1896 р. до Єлисаветградського реального училища, він 1900 р. перевівся до Одеської духовної семінарії, а в 1907 р., після її закінчення, – став слухачем Петербурзької духовної академії. Одночасно навчався в Петербурзькому історико-археологічному інституті.

Обидва заклади закінчив одночасно – у 1911 р. Після чого отримав направлення на викладацьку роботу в Херсонській чоловічій гімназії. До 1926 р. працював на освітянській ниві, а потім – став завідуючим античним відділом Херсонського археологічного музею. Цей крок не був випадковим. Ще навчавшись у Петербурзі, С. Крисін під керівництвом свого наставника по Істори-

ко-археологічному інституту Б. Фармаковського брав участь у розкопках стародавньої Ольвії. В 1923 р., коли після тривалої перерви, викликані війною й революцією, розкопки відновились, Б. Фармаковський знову запросив свого учня взяти у них участь. Одже до музею Г. Крисін прийшов вже як кваліфікований знавець античних старожитностей. На початку 1930 р. НКО УСРР призначив Г. Крисіна вченим охоронцем державного археологічного заповідника Ольвія, а вже в кінці цього ж року він був призначений директором Миколаївського історико-археологічного музею. Попрацювати довго на цій посаді, шоправда, не довелося. У зв'язку зі смертю в кінці 1930 р. Одеського крайового інспектора охорони пам'яток С. Дложєвського, в 1931 р. на цю посаду був призначений Г. Крисін. Відтак, саме на нього була покладена відповідальність за охорону пам'яток культури усього Півдня України.

Думається, його подвизництво на цій ділянці культурного будівництва, активна участь в роботі УКОПК і стали причиною арешту Г. Крисіна органами ДПУ УСРР 1934 р. Шоправда, його пам'яткоохоронна діяльність в редакції слідчих набула характеру "шкідницької", а остаточну оцінку їй вивнесла Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР 23 травня 1934 р., засудивши Г. Крисіна до трьохрічного заслання в Казахстан¹⁶.

Безперечно, матеріали архівів українських спецслужб – це досить своєрідний корпус документів. Проте у поєднанні з іншими документальними свідченнями, вони можуть розкрити ще немало маловідомих сторінок історії пам'яткоохоронного руху в Україні 20–30-х років ХХ ст. Адже, якщо про найвідоміших його діячів

на сьогодні вже маємо немало публікацій, то відомості про діяльність членів-кореспондентів УКОПК, членів крайових, а особливо – місцевих комісій, нерідко приховуються саме за палітурками слідчих кримінальних справ, які зберігаються в архівах спецслужб.

¹ Акуленко В.О. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1920. – К., 1991. – С. 79–81.

² Держархів СБУ, спр. 37630–ФП.

³ Див.: Головатенко В.А. Утворення Українського комітету охорони пам'яток культури: друга половина 20-х років ХХ століття // Історична пам'ять: Наук. зб. – 2002. – № 1–2. – С. 153–158.

⁴ Войналович В.А. Голова УКОПК (Л.О. Кулик) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 323.

⁵ Архів УСБУ в Харківській обл., спр. 12975, Т. 3, арк. 140–142, 173.

⁶ Білокінь С. Федір Ернст // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 54; Нестуля О.О. Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 101–113 та ін.

⁷ Держархів СБУ, спр. 5155, Т. 2, арк. 32–47.

⁸ Там само, арк. 56.

⁹ Там само, арк. 63–67.

¹⁰ Там само, арк. 24–25.

¹¹ Там само, арк. 3–4.

¹² Мусієнко О. Злочин – без кари // Художник Яків Стручанчик – жертва сталінського терору: Публіцистика. – К., 1997. – С. 7–42.

¹³ Держархів СБУ, спр. 56862 – ФП, Т. 2, арк. 32–47.

¹⁴ Архів УСБУ в Харківській обл., спр. 32966, арк. 20–32.

¹⁵ Там само, спр. 12975, Т. 1, арк. 3.

¹⁶ Архів Управління Служби безпеки України в Одеській обл., спр. 24048-П, арк. 1–68; спр. 23136-П, арк. 45–54.

Віктор Кондрашов

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НОВОБУЗЬКОЇ ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ

Розвиток капіталізму в країні стимулював реформи в галузі освіти, складовою частиною яких було розширення мережі навчальних закладів. Необхідність підготовки педагогічних кадрів для початкових шкіл обумовило створення в містечку Новий Буг Херсонської губернії вчительської семінарії, діяльність якої охоплювала хронологічні рамки 1874–1920 рр. Головні віхи її історії дають можливість відтворити документи, що відклалися у фонді цього навчального закладу (ф. 137) Державного архіву Миколаївської області. Насамперед це звіти про діяльність вчительської семінарії за окремі роки, нариси її історії, офіційне листування, програми навчальних предметів.

Як свідчать архівні документи, навчальний заклад розмістився в приміщенні колишнього військового шпиталю, що раніше обслуговував уланські сотні. Інспектор народних училищ Херсонської губернії, який 26 грудня 1873 р. прибув до Нового Бугу, повідомляв попечителя Одеського навчального округу, що "... будинки ці побудовані з доброякісних матеріалів, дуже

міцно і по розмірах своїх можуть відповідати розміщенню в них семінарії"¹. 28 грудня 1873 р. в Новому Бузі відбулося зібрання жителів, на якому міщани вирішили безкоштовно передати їй понад чотири десятини землі². Невдовзі розпочалися роботи по пристосуванню колишнього шпиталю під навчальний заклад.

Відкриття вчительської семінарії в Новому Бузі відбулося 6 грудня 1874 р.³ Першим її директором став вихованець Рішельєвського ліцею в Одесі В.Ф. Шерещький. Архівні джерела засвідчують, що "енергії і турботам пана Щербинського семінарія і зобов'язана своїм влаштуванням"⁴. До першого класу семінарії вступило 22 учні. З них 19 в наступному році продовжили навчання в другому класі, а 3 учні залишилися на повторний курс в першому класі⁵. Міністр народної освіти дозволив мати в навчальному закладі три стипендії для вихованців – вихідців з південнослов'янських земель, що перебували під турецьким гнітом⁶. Спочатку термін навчання в семінарії становив три роки, а з 1896–1897 навчального року був збільшений до чотирьох⁷.

15 вересня 1877 р. при семінарії було відкрито однокласне початкове училище, перетворене з 1 вересня 1902 р. у двокласне⁸. В 1880–1881 навчальному році в ньому навчувалося 20 учнів⁹.

Архівні документи свідчать про розширення матеріальної бази семінарії. В 1874 р. педагогічна рада навчального закладу виділила тисячу карбованців для заснування власної бібліотеки. Для її поповнення книги надійшли від Одеського реального училища та гімназій: Миколаївської Олександрівської, Одеської, Рішельєвської, Симферопольської та Херсонської¹⁰. Вже в 1875 р. бібліотека налічувала 870 книг, а 1 січня 1896 р. – 3322 примірники¹¹. При семінарії була відкрита церква, яку освятили в 1879 р.¹²

Навчальний план семінарії передбачав вивчення Закону Божого, педагогіки, російської й старослов'янської мов, арифметики, геометрії, фізики, природознавства, мінералогії, історії, географії, зоології. Учні також займалися співами, кресленням, малюванням, а також столярним ремеслом та садівництвом¹³, однак українська мова в семінарії не вивчалася, що було свідченням русифікаторської політики властей.

Майбутні вчителі проходили практику в початковому училищі. Так, в першому півріччі 1912–1913 навчального року вони проводили уроки російської та церковнослов'янської мов, арифметики, геометрії, історії, географії в другому класі початкового училища, а в другому півріччі – Закону Божого, російської мови, арифметики, природознавства, чистописання, історії, географії, співів – в першому та другому класах. Обговорення та оцінювання уроків практикантів відбувалося чотири рази на тиждень¹⁴.

Учні семінарії, які прибули на навчання з інших населених пунктів, проживали на приватних квартирах, які часто не відповідали елементарним вимогам. Вартість проживання на квартирі, включаючи обід та чай вранці і ввечері, становила 7 карбованців на місяць¹⁵. В 1912 р. оплата проживання на квартирі зросла до 14–16 карбованців на місяць. Для значної частини учнів такі ціни були надто високі. В 1898 р. був відкритий гуртожиток для казенних стипендіатів, який діяв до 1910 р.¹⁶

Вихованці, які встигали з навчальних предметів, отримували стипендії. В 1887–1888 та 1888–1889 навчальних роках 36 учнів мали стипендії в розмірі

10 карбованців на місяць, 6 вихованців – напівстипендії в 5 карбованців, а також користувалися безкоштовними підручниками. 2 учнів отримували стипендії від земств в розмірі 11 карбованців та 50 копійок на навчальні посібники. Ще 2 вихованці отримували стипендії в розмірі 16 карбованців бб копійок, а 7 учнів взагалі її не отримували¹⁷.

Соціальні катаклізми початку 20 століття також торкнулися семінарії. Зокрема, як видно з секретного листування, 22 серпня 1905 р. за зберігання та поширення нелегальної літератури були заарештовані учні семінарії Ю. Мальований та І. Васкан¹⁸. Гостра боротьба за владу в Україні 1917–1920 рр. негативно позначилася на загальному стані семінарії. Результати обстеження проведені в 1919 році, вказували на значний занепад навчального закладу¹⁹.

За роки своєї діяльності Новобузька вчительська семінарія підготувала значну кількість вчителів початкової школи. Її вихованцями були український письменник С. Черкасенко, один із провідників Горлівського повстання 1905 р. А. Гречнев, освітній діяч Я. Чепіга-Заленкевич, засновник українського педагогічного журналу "Світло" Г. Шерстюк. В 1920 р. вчительська семінарія була реорганізована в педагогічну школу²⁰.

¹ Держархів Миколаївської обл., ф. 137, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв.

² Там само, спр. 128, арк. 3.

³ Там само, арк. 2 зв.

⁴ Там само, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 128, арк. 5.

⁶ Там само, спр. 5, арк. 45–45 зв.

⁷ Там само, спр. 645, арк. 4.

⁸ Там само.

⁹ Там само, спр. 128, арк. 14.

¹⁰ Там само, арк. 5.

¹¹ Там само, спр. 428, арк. 76 зв.

¹² Там само, спр. 128, арк. 13.

¹³ Там само, спр. 428, арк. 84.

¹⁴ Там само, спр. 740, арк. 11 зв.–12.

¹⁵ Там само, спр. 285, арк. 6 зв.

¹⁶ Там само, спр. 720, арк. 2.

¹⁷ Там само, спр. 285, арк. 6 зв.

¹⁸ Там само, спр. 595, арк. 28.

¹⁹ Там само, спр. 898, арк. 46.

²⁰ Там само, ф. Р–879, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

Олександр Бонь

КООРДИНАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКИМ АРХЕОЛОГІЧНИМ КОМПІТЕТОМ РОБОТИ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ У 1920-х роках

Музейництво України в 1920–1930-х роках пройшло суперечливий шлях розвитку. Були в цей час і періоди бурхливого розвитку, сингулізму музейників в 1920-х роках та ідеологічного цькування і персекуцій у кінці 1930-х років. Попри постійну матеріальну скруту, навіть у кращі часи, музеї велику увагу звертали на збереження і музеєфікацію пам'яток. Наступ тоталітаризму у 30-х

супроводжувався репресіями, "чистками", звільненнями в музейних установах України.

Завжди протягом цього періоду стояло питання координації роботи музеїв у регіонах. Численні реорганізації пам'яткоохоронних органів України не сприяли об'єднанню зусиль місцевих музейників. У цій ситуації Всеукраїнська академія наук та її установи взяли на се-

бе функцію консолідації зусиль пам'яткоохоронців. Беззаперечно, що центральною інституцією у цьому процесі став Археологічний комітет ВУАН. У архіві Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), що зберігається в Інституті археології Національної академії наук України, збереглися численні документальні матеріали про співпрацю музеїв України з ВУАКом.

Боротьба за збереження музейних цінностей почалась із часу створення і функціонування Археологічного комітету ВУАН. Вже 12 липня 1922 р. тодішній голова Археологічного комітету Ф. І. Шміт (комітет працював, фактично у складі Ф. Шміта і М. Василенка, оскільки третій член М. Біляшівський хворів) у звіті наголошував, що "комітет взяв на себе ініціативу протидії Київському губ. Зовнішторгу, що прагне вивозити витвори мистецтва, яких місце в наших музеях"¹. Тоді ж припинено "безконтрольне хазяйнування" Чернігівського губвиконому в ризницях і музеях Чернігова та повернуто цілий ряд пам'яток першорядного значення. Допомігав комітет при зміні приміщення Чернігівському етнографічному музеєві. Велике значення мало врятування у тому ж 1922 р. колекцій Музею Холмського Свято-Богородицького братства, що внаслідок військово-політичних катаклізмів опинився у білоруському Могилеві. Саме ці події спонукали Федора Шміта порушити клопотання про надання АК функцій наукового контролю за діяльністю місцевих органів.

Вже у 1923 р. пам'яткоохоронні секції в структурі політосвітніх органів були ліквідовані, а охорона поза-музейних пам'яток покладалась на музеї, які не мали на це ні організаційних, ні матеріальних можливостей. Не існувало єдиної системи управління музеями. З 17 державних музеїв (загалом 76), 8 були у віданні Українки, а решта Укрголовполітосвіти. Це не давало можливості належним чином планувати їх роботу². У цих умовах велике значення мали зусилля академічних установ.

У статуті ВУАК, затвердженому Українкою в грудні 1924 р., було визначено, що комітет має однією із цілей крім пасивної охорони і активну – зв'язок з місцевими осередками, концентрації пам'яток по місцевих музеях³. Після реорганізації у Всеукраїнський археологічний комітет у 1924 р., наступний 1925 р., як зазначено у звіті, "...є роком поширення роботи на периферію, охоплення всієї республіки, координація досліджень й охоронної роботи на місцях...". Серед основних напрямків було і усталення зв'язку з округовими музеями⁴.

А у 1926 р., згідно розробленої головним інспектором музеїв і охорони пам'яток В. Дубровським інструкції "Про розподіл відання та робіт між інспектурою по охороні пам'яток матеріальної культури та природи Українки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії наук", було визначено, що ВУАК не проводить безпосередньої адміністративної роботи по охороні пам'яток, а виконує вищі науково-консультативні функції і здійснює загальне керівництво пам'яткознавчими студіями. Офіційні зносини ВУАК з цих питань

мав проводити через Управління науковими установами України НКО (Українку)⁵. Але обмеження функцій комітету не завадило мати широкі зв'язки з місцевими музеями.

Варто звернути увагу на той факт, що, практично, всі крайові інспектори охорони пам'яток, через яких, нерідко, і зв'язувався комітет з місцевими музеями, були музейниками. С. А. Таранушенко – очолював Музей українського мистецтва у Харкові, С. С. Дложевський – Одеський археологічний музей, Ф. Л. Ерст – завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка тощо⁶.

У квітні 1926 р. ВУАК, занепокоєний катастрофічним станом Білоцерківського музею, де експонати були звалені в підвалі, звернувся до округової інспектури наросвіти з вимогою вжити заходів до покращення становища музею і налагодження його діяльності. Аналогічне звернення було направлено і до Наросвіти Конотопщини⁷. Справа Білоцерківського музею отримала продовження. Після повідомлення про самочинне захоплення помешкання 100 дивізією і перебування збірок у вологому підвалі, втрутився за ініціативи ВУАК і НКО. Було відведено окремий будинок з 11 кімнат і запропоновано виділити копги з місцевого бюджету для вітрин. Так само і Сокиринський музей, що склався з врятованих колекцій власника маєтку Ламдорф-Галагана, був у полі зору ВУАК, який клопотався перед президією ОВК Прилуччини про переведення його до Прилук. Варто зауважити, що пізніше до Кисва було передано один з двох відомих вертепів⁸.

Нерідко археологічні розкопки здійснені членами ВУАК, проведені на копги місцевих органів влади, завершувались передачею частини пам'яток до місцевих музеїв. Зокрема, відповідне рішення у квітні 1926 р. приймав комітет на прохання завідувача Остерським музеєм Розанова стосовно розкопів М. Макаренка в Євминці у 1925 р.⁹ Також ВУАК підтримав, у березні 1926 р. клопотання до Українки і Черкаського ОВК про передачу Черкаському музеєві речей з Таращанського скарбу Бутурліна¹⁰.

Саме до ВУАК звертались музейні працівники з регіонів за консультаціями і підтримкою, повідомляли про стан і організаційне становище музеїв. У фонді ВУАК в Науковому архіві Інституту археології НАНУ відклались справи, в яких містяться акти про реорганізації музеїв, листування з приводу їх ліквідації, охорони музейних цінностей. Так, інспектор експозиційно-виставочно-музейної секції Чернігівської Губполітосвіти В. А. Шугаєвський 23 грудня 1922 р. повідомляв про стан чернігівських музеїв і боротьбу навколо них. У тому ж році було направлено проект статуту Подільського крайового музею при ВУАН у Вінницю¹¹. На засіданні 21 серпня 1923 р. було заслухано відношення Головополітосвіти та копію виписки з засідання НКО у відповідь на клопотання комітету з приводу музеїв Полтави. Владні органи визнали недопустимим позбавлення Центрального про-

летарського музею Полтавщини приміщення і виступили за реорганізацію полтавських музеїв. Також було направлено листа до Чернігівського ГВК і відділу освіти з рішучим протестом, посилаючись на законодавство, щодо виселення Державного Чернігівського музею побуту і мистецтва з його приміщення. Варто зауважити, що хоча і з запізненням, але Чернігівська губполітосвіта повідомила про те, що згаданий музей залишається у колишньому будинку Милорадовича¹². Аналогічна ситуація повторилась і в Білій Церкві у 1925 р., коли музей намагались перенести з палацу Браницької¹³. Нерідко ВУАК звертався до місцевої влади, заручившись підтримкою керівництва академії, про покращення фінансування музеїв, зокрема Ізюмського у лютому 1926 р.¹⁴

З березня 1927 р. ВУАК через інспектури народної освіти, надіславши обіжника, розпочав роботу по створенню реєстру місцевих музеїв і закладів, споріднених з ними завданнями (красназничі об'єднання і гуртки). У обіжнику зазначалося: "В своїй діяльності по охороні та вивченню пам'яток... Всеукраїнський археологічний комітет повинен спиратися на периферіальні музеї, бо без їх підтримки й активної участі в роботі він не матиме спроможності виконати поставлені перед ним завдання"¹⁵. Цікаво, що ВУАК співпрацював і з музеями при установах. Наприклад, з музеєм і красназничим товариством при Кременчуцькому підтехнікумі. Музей у 1928 р. займав 4 великі кімнати, але красназничі порушили питання перед ОБК про розширення помешкання. Аматори просили у ВУАКу методичної допомоги¹⁶.

Важливим напрямком роботи ВУАКу було листування з владними інституціями з приводу утворення і реорганізації місцевих музеїв. Варто зауважити, що збереження і музеєфікація пам'яток історії і культури не завжди знаходила відгук у керівництва республіки. Прикметною є відповідь народного комісара освіти Затонського на звернення комітету про створення музею і врятування Покровської церкви в Полтаві та виділення коштів на ремонт Софії Київської: "Життя висуває перед нами багато завдань іще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'яток старовини"¹⁷. Голова ВУАКу академік О.П. Новицький у травні 1925 р. звертався на прохання Корсунського округового архівного управління до Губнаросвіти Київщини про створення у Корсуні музею: "...Вважаючи, що музейна справа добре зростає і розвивається лише там, де є відданість їй з боку місцевих робітників і ширше зацікавлення нею з боку громадянства..." А нерідко виникали ситуації, коли ВУАК повинен був розшукувати асигновані ним кошти, що "зникали" на місцевому рівні, як це було у 1925 р. із Звенигородським музеєм¹⁸. І в січні 1927 р. ВУАК звертався до Уманського округового виконавчого комітету з проханням звернути увагу на цей музей, який, на думку академіка А. Кримського і М. Левченка, що оглянули його, мав велике значення для вивчення краю. Але і в серпні 1927 р. питання з належним фінансуванням не було вирішене. Директор

музею С. Терещенко повідомляла про те, що Уманський ОБК виділив з бюджету 1000 крб. на весь рік (при потребі в 4000) і експонати були і надалі не розкладені, дах протікав, а місцеві селяни продовжували розкопувати могили, оскільки музей не міг налагодити належну їх охорону і дослідження. ВУАК уже в котрє звернувся до ОБК з проханням про покращення фінансування музею¹⁹.

Занепокоєння ВУАКу на початку 1927 р. викликало рішення Глухівського ОБК про закриття Глухівського і Новгород-Сіверського музеїв, що могло позначитися на стані дослідження і збереження пам'яток в цих регіонах, бідних на наукові сили і віддалених від наукових центрів України²⁰. Не припиняв зусиль ВУАК у цій справі і в березні 1928 р.²¹ Хоча, у лютому директору Новгород-Сіверського музею С. Гашеву було повідомлено про те, що установа ліквідована остаточно і майно передано школі (і це не дивлячись на рекомендації НКО і ВУАКу). Завідувач Україною Озерський пропонував Глухівській окриспектурі наросвіти чи відновити музей (на це було потрібно 1-2 тис. крб.), чи придати його збірки до іншого більш сталого у фінансовому відношенні²².

Підтримував ВУАК перед органами місцевої влади утворення музеїв з ініціативи красназничів. Так, у грудні 1927 р. Охтирський РВК цілком підтримав зусилля селянського будинку і київських учених по створенню в Охтирці музею і обіцяв забезпечити його належним приміщенням, опаленням і компетентним завідувачем. Поповнення збірок музею планувалось за рахунок місцевих аматорів. ВУАК надавав директорові новоствореного музею М.М. Горвату наукову і методичну допомогу²³.

Іноколи, у разі неможливості врятувати музейні збірки від знищення, ВУАК приймав рішення про передачу їх до київських музеїв. Так телеграмою представника Київгубарху з Старокосянгинова було повідомлено про загибель місцевого архіву і необхідність врятування музею. Голова ВУАКу академік О.П. Новицький ініціював 19 вересня 1924 р. передачу його до київських музеїв. Вже на наступному засіданні 26 вересня М.О. Макаренко повідомив про передачу Музею мистецтв ВУАН 19 картин та одного портрету до Першого державного музею зі згаданих збірок²⁴.

Бершадський музей (Гайсинський район), який був складений зі збірок Сабатинських, Шептицьких та інших заможних родин, перебував у неупорядкованому стані. Тому, за ініціативи ВУАКу, керівництво академії клопоталось перед органами влади про передачу збірок ВУАН, а це близько 600 картин, серед яких полотна Вандейка, Рубенса, 3 тис. писанок, багата мінералогічна колекція, рукописи і документи XVI–XVIII ст.²⁵.

Саме через музей збирав ВУАК інформацію про стан пам'яток на місцях та виділення коштів на їх ремонт і координувались відповідні зусилля місцевих музейників і пам'яткоохоронців. Зокрема директор Чернігівського музею В. Шугаєвський (він же очолював місцевий

пам'яткоохоронний орган) повідомляв у червні 1923 р. АК про ліквідацію монастирів Чернігова без збереження їх унікальних збірок²⁶. Директор Остерського музею А.Г. Розанов надіслав кошторис на ремонт (загалом на 29,50 крб.) унікальної пам'ятки "Юр'євої божиці" в околицях Остра з метою врятування її фресок²⁷. Варто відзначити, щоб отримати і такі мізерні кошти необхідно було мати підтримку Археологічного комітету.

Частіше музеї самі повідомляли про загрозу пам'яткам. Зокрема, 4 липня 1924 р. на своєму засіданні комітет розглянув і підтримав заяву Музею Уманщини про розібрання каллиці у с. Циберманівка місцевою парافیєю попередньо сфотографувавши її²⁸. Саме за інформацією М.О. Макаренка 14 жовтня 1924 р. про звернення Роменського округового музею, ВУАК клопотав перед ВУАН про стан Тростянецького палацу та парку і оранжереї в Сокиринцях, а О.П. Новицькому доручено зробити доповідь з цього питання на Спільному зібранні академії²⁹. А в квітні 1926 р. комітет, довідавшись про загрозу іконам роботи Нестерова, що знаходились у Бердячівському агротехнікумі, вимагав їх передачі округовому музею. Оскільки директор музею Мовчанівський повідомив про псування пам'яток і можливість їх загибелі³⁰. Поступово ВУАК став координувати через інспекторів з охорони пам'яток розподілення коштів на ремонт приміщень місцевих музеїв, які виділялись окремим висвітленням³¹. Це було достатньо ефективно, оскільки інспектори були і членами ВУАКу і знали реальний стан справ на місцях.

Чернігівський музей у травні 1926 р. повідомляючи про стан Батурицького палацу гетьмана К. Розумовського. Прагнувши зберегти відому пам'ятку, просив сприяння в організації його належної охорони. У травні 1927 р. ВУАК просив Конотопський музей надіслати в самих загальних цифрах кошторис на терміновий ремонт пам'ятки і на повну її реставрацію³². Інколи, ВУАК повинен був виступати проти неспроможних дій музейників на місцях. Так він заперечував у січні 1927 р. проти винесення здобутків ізномської експедиції 1923 р. з приміщення музею до дровника, що привело б до їх загибелі³³.

На засіданні президії ВУАКу 28 січня 1927 р. було заслухано інформацію завідувача Шпепетівським музеєм В. Кочубея про загрозу руйнації замку К. Острозького в м. Старокосянтинові та про заходи, що він вжив щоби припинити знищення пам'ятки. У відповідь на це, Всеукраїнський археологічний комітет звернувся до місцевого райвиконкому із запитом про стан замку та суми, виділені місцевою владою на його ремонт і дослідження³⁴.

Зорганізувавши в районах округи роботу десяти уповноважених, він вчасно отримав інформацію про початок руйнування мурів замку князів Острозьких в Старокосянтинові в кінці грудня 1926 року³⁵. О.П. Новицький від імені ВУАКу звернувся 3 лютого 1927 р. до Старокосянтинівського РВК та до Київської край-

ової інспектури охорони пам'яток з метою привернути увагу до стану замку. Децю пізніше ВУАК повідомив Шпепетівський РВК, що фортецю-замок князів Острозьких включено до числа найвидатніших пам'яток української старовини, що мають ремонтуватись в першу чергу³⁶. Одночасно Археологічний комітет просив скласти кошторис на проведення ремонту і негайно надіслати до ВУАКу. Здавалось, загроза минула, та вже в березні під час перевірки стану взятих під охорону будівель замку, виявилось, що відділ місцевого господарства продовжував руйнування мурів та підземних ходів замку. У свою чергу ВУАК звернувся до Київського крайового інспектора по охороні пам'яток Ф.Л. Ериста з проханням вжити найрішучіших заходів, щоб припинити вандалізм. Тоді ж постало питання про терміновий ремонт. Але у відповідь на прохання О.П. Новицького та його колег, голова Старокосянтинівської міської ради повідомив 19 квітня 1927 р., що рада немає можливості та коштів на складання кошторису для ремонту пам'ятки. З огляду на таке небезпечне затягування справи, ВУАК наполягав на складанні кошторису в самих загальних цифрах тим більше, що це не вимагало додаткових видатків ні великого часу³⁷.

У той час вдалося припинити руйнування унікальної пам'ятки та, безперечно, вирішальне значення для її збереження мала постановка РНК УСРР від 15 січня 1929 р. про оголошення замку князів Острозьких у Старокосянтинові державним історико-культурним заповідником³⁸. Завідувачем заповідника було призначено В.І. Кочубея.

У січні 1927 р. ВУАК підтримав клопотання Зіновіївського музею про музефікацію картин І. Айвазовського, В. Маковського та інших митців, котрі знаходились у приміщенні заводу "Червона зірка", який був власністю фабриканта Ельворті³⁹. Варто відмітити, що ВУАК надавав місцевим музеям відкриті листи на проведення археологічних досліджень і вони надсилали відповідні звіти. Регулярно музеї доповідали Всеукраїнському археологічному комітетові про намічені роботи по дослідженню пам'яток на власні кошти і кошти органів влади.

Ще одним напрямком координації роботи місцевих музеїв була участь ВУАК у обміні музейними і культурними цінностями. Так, протокол від 23 жовтня 1923 р. зафіксував, членами комітету було заслухано таємне відношення Відділу музеїв НКО РСРФ від 6 жовтня про повернення Польщі художніх предметів, що належали князям Сапегам. У зв'язку з цим було вирішено звернутись таємно до П.П. Курінного, як директора Уманського музею, про долю двох портретів графині Пелагеї Потоцької роботи Віже-Лебрен і Станіслава-Фелікса Потоцького з сином Юрієм невідомого майстра⁴⁰. Вже 12 червня 1924 р. Петро Курінний повідомив, що спеціальна комісія не виявила в музеї згаданих картин. Про що археологічний комітет повідомив НКО Російської Федерації⁴¹.

Проблема обміну музейними цінностями, а в межах України з метою перерозподілу і поповнення місцевих музеїв, була поставлена на музейній нараді 25-27 травня 1926 р. у Харкові. В.В. Дубровський у своїх тезах вказуючи на згадану проблему, пропонував створити загальноукраїнський музейний фонд. Очолювати цей фонд мала спеціальна постійна комісія, яка входила б до складу Управління науковими установами УСРР⁴². Вже у вересні 1926 р. ВУАК звертався до Укнауки з проханням розіслати обіжника по музеям України щодо складання реєстрів пам'яток, вивезених у різний час з України. В.В. Дубровський доручив взяти керівництво цією роботою голові ВУАКу академіку Олексі Новицькому. Як повідомляв у листі від 25 листопада 1926 р. до В.В. Дубровського О.П. Новицький, у результаті обговорення цього питання на засіданнях відділів та пленуму комітету було вирішено клопотатись про безумовну передачу "... 1) національних реліквій; 2) усіх речей, вивезених з республіки під час війни і громадянської боротьби; 3) архітектурних креслеників і рисунків, що стосуються України"⁴³. Наголошувалося, що першочерговим повинно бути завдання повернення вивезених з України пам'яток. Київських учених це задовольняла та неповна інформація, яка надходила від місцевих музеїв, адже саме вони і постраждали найбільше⁴⁴. Вже в кінці грудня ВУАК надіслав відповідні анкети до 37 музеїв і відразу отримав відповіді від шістьох. Поступово докладні відомості подали більшість музеїв. Фактично, ВУАК бачив своє завдання в складанні відповідного реєстру і направлення його разом з пояснюючою запискою до Укнауки, яка мала звернутись до ВУЦДК, на рівні якого і мала вирішуватись справа взаємного обміну музейними речами. НКО звернувся до ВУАК 28 березня 1927 р. для подання проекту доповідної записки до ЦНК СРСР. У відповідь на це у травні 1927 р. ВУАК доповідав, що справа ця зосереджена у руках голови ВУАК О.П. Новицького. Частина матеріалів уже була надіслана і ВУАК повторно звернувся до місцевих музеїв за отриманням додаткової уточненої інформації про переміщення музейних цінностей вже в радянський час (хто, коли і які цінності вивозив). Також київські учені звертали увагу Укнауки на додаткові джерела інформації – установи Наркомфіну, через які проводились вилучені з банківських сейфів цінності, та органи ДПУ, установи Зовнішторгу.

Наскільки оперативно працювали пам'ятоккохоронці свідчить той факт, що вже 21 вересня 1927 р. НКО надіслав ВУЦДК Проект доповідної записки ВУЦДК до ЦНК СРСР, Проект постанови ЦНК СРСР та Посередній реєстр історико-культурних цінностей та художніх музейних речей, які потрібно повернути УСРР (на 39 аркушах). У архіві ВУАКу відклались не тільки білий варіант реєстру, а і чернетки, що дозволяє визначити, хто із учених причетний до складання цього документу. Перша ж це автографи Олексі Новицького. Вже після надіслання попереднього реєстру, додавались

відомості від Подільського музею з Вінниці, Волинського науково-дослідного та Миргородського музеїв. Копії цього листування ВУАК надіслав до НКО. У 1928 р. проводилась робота по виявленню мистецьких цінностей, які належало передати до музеїв РСФРР. Зокрема, 15 грудня надіслано обіжника до всіх музеїв та інспекторів охорони пам'яток культури. Як виявилось, таких речей порівняно не багато. Мелітопольський музей краєзнавства подав відповідні відомості, Новгород-Сіверський музей (25 листів Катерини II, 1 – Павла I, 2 – Олександра I тощо), Ізюмський (але просив для обміну матеріали С. Вальківського, Ізюмського слобідського полку), Звенигородський (картина Серова), Сумський (15 картин Саврасова, Полєнова, Нестєрова, Васицова тощо)⁴⁵. Аналогічні відомості подали й інші музеї. На початку 1930 р. Укнаука зверталась до ВУАКу за остаточним реєстром для подачі до Паритетної комісії. Слід відзначити на цьому етапі активну роботу Київського краєвого інспектора Ф. Ериста. Стосовно ж місцевих музеїв, то варто згадати, що керівник Ізюмського музею Микола Сібільов повідомляв у листі від 1927 р. про передачу Російським історичним музеєм пам'ятки в обмін на колекцію мікролітів, надіслану у 1924 р. Однак, М.Сібільов попереджував, що передача матеріалів декабристів та І. Рєпіна може зруйнувати колекції музею⁴⁶.

Важливим напрямком взаємодії ВУАКу і місцевих музеїв, що сприяв реєстрації і збереженню пам'яток, було складання археологічно-мистецьких карт України. Це була широка програма діяльності по 25 напрямкам (палеоліт, трипільська культура, дерев'яна архітектура тощо), яку без сприяння місцевих музейників виконати було неможливо⁴⁷. У архіві ВУАКу відклались значна кількість документів з цього напрямку його діяльності. У 1929 р. Олексі Новицький звертався до президії ВУАН за сприянням у отриманні надрукованих за післяреволюційний час карт по одному примірнику від кожної округи, з метою покласти вже зібраний матеріал на картографічну основу. Ці відомості, занесені до карток, частково були придбані у вдови видатного історика В. Антоновича Катерини. Голова ВУАК просив у жовтні 1929 р. відомих археологів В.О. Городцова і О.В. Спицина, перенісши відомості зі своїх польових заміток, іоденників на картки, передати їх в Україну⁴⁸.

Не рідко самі члени ВУАК здійснювали інспекції місцевих музеїв. Деяко відмінними від усталеного нині уявлення були висновки М.Ф. Біляшівського щодо відвідин деяких музеїв влітку 1924 р., про які він доповідав на засіданні ВУАК. Зокрема, про Катеринославський музей: "Старого напрямку, зовсім не має характеру краєвого музею, трохи нагадує Кунсткамеру. В кращому стані Археологічний відділ, але всі цінні золоті і срібні речі викрадені, при чому вони не сфотографовані. В побутово-історичному відділі чимало зброї не запорозької. Збірка запорозької старовини дуже не велика і в ній здибаються такі речі, як, наприклад, великі поміщицькі люльки, які нічого спільного з запорозькою

старовину не мають... Необхідна переборка всіх речей. Останні часи професор Еварицький, незадоволений рзвізєю Музею, зовсім кинув його. Шукають людину, яка могла б його замінити; тоді справа Катеринославського музею покращає. Ведуться переговори з Рудинським, був зав. Полтавським музеєм". У Олександрівському музеї теж справи були не кращі: "Завідував музеєм Я.П. Новицький, людина мало свідуча в музейних справах. В сучасний мент музей у нього забраний й переміщений у робітничий клуб. Від нього майже нічого не залишилось. Єсть – 2 мамає, трошки скитських речей, прекрасна збірка матриць бронзового віку, 2 миски. Музей вирішено ліквідувати"⁴⁹. Схожа ситуація склалась і в Нікопольському музеї. Цей документ, містить значну долю суб'єктивізму, хоча й не далекий від істини. У жовтні 1927 р. до Черкаського музею було направлено для вирішення конфлікту між секретарем округового комітету охорони пам'яток О. Олександровим і його директором Д. Бочковим член ВУАК А. Носов. Ця перевірка виявила тяжкий матеріальний стан музею (він не мав, навіть, друкарської машинки). Оскільки конфлікт не був вичерпаний, то 5–9 грудня 1927 р. представник ВУАК С. Гамченко знову перерив став справ у музеї і дійшов висновку, що О. Олександров не може далі перебувати на посаді уповноваженого ВУАК⁵⁰.

Отже, співпраця Всеукраїнського археологічного комітету у 1920-х рр. з місцевими музеями проводилась у багатьох напрямках. Фактично, не дивлячись на статутні обмеження саме ВУАК координував зусилля музейників у регіонах з охорони пам'яток, поповненні колекцій, надавав їм науково-методичну допомогу. Складне питання взаємного обміну культурно-мистецькими цінностями між радянськими республіками теж координувалось ВУАКом і його головою О.П. Новицьким. Власне, ВУАК нерідко заміняв державні інституції з керування музейними установами.

⁴⁹ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук (Далі – НА ІА НАНУ), ф. Всеукраїнського археологічного комітету (Далі – ВУАК), № 4, арк. 13.

⁵⁰ *Нестуля С.* Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення / Відп. ред. Толочко П.П. – Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. – С. 73.

⁵¹ *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР – Ч. I. – К., 1989. – С. 100.

⁵² НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 49, арк. 12.

⁵³ *Нестуля С.* Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАК (середина 1920-х років) / Відп. ред.

Толочко П.П. – Полтава: Вид. Центр "Археологія", 1997. – С. 23.

⁵⁴ *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – Ч. II. – К., 1989. – С. 7–9.

⁵⁵ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 65, арк. 6–8.

⁵⁶ Там само, № 69, арк. 10–17, 20.

⁵⁷ Там само, № 84, арк. 17–17 зв.

⁵⁸ Там само, № 103, арк. 61, 77.

⁵⁹ Там само, № 4, арк. 42–47, 58.

⁶⁰ Там само, № 5, арк. 24, 27, 29.

⁶¹ Там само, № 46, арк. 62.

⁶² Там само, № 69, арк. 1–2.

⁶³ Там само, № 126, арк. 8.

⁶⁴ Там само, № 177, арк. 21.

⁶⁵ Там само, № 6, арк. 6.

⁶⁶ Там само, № 46, арк. 58, 61.

⁶⁷ Там само, № 112, арк. 7–7 зв., 69–70.

⁶⁸ Там само, арк. 14.

⁶⁹ Там само, № 174, арк. 16.

⁷⁰ Там само, № 177, арк. 39.

⁷¹ Там само, арк. 8, 9–11.

⁷² Там само, № 21, арк. 29 зв.

⁷³ Там само, № 32, арк. 4.

⁷⁴ Там само, № 6, арк. 9.

⁷⁵ Там само, № 8, арк. 1–2.

⁷⁶ Там само, № 21, арк. 8.

⁷⁷ Там само, арк. 33.

⁷⁸ Там само, № 69, арк. 4–5.

⁷⁹ Там само, № 84, арк. 19.

⁸⁰ Там само, № 167, арк. 8.

⁸¹ Там само, № 112, арк. 5.

⁸² НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 118, арк. 3 зв.

⁸³ Там само, № 116/35, арк. 1–1 зв.

⁸⁴ Там само, № 152, арк. 1, 2–4.

⁸⁵ Там само, арк. 12.

⁸⁶ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). – Ч. 2. Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941. – К., 1989. – С. 87.

⁸⁷ НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 134, арк. 1–1 зв.

⁸⁸ Там само, № 5, арк. 26.

⁸⁹ Там само, № 12, арк. 3 зв.

⁹⁰ Там само, № 79, арк. 18.

⁹¹ Там само, № 95, арк. 5, 9–10.

⁹² Там само, № 84, арк. 42.

⁹³ Там само, № 95, арк. 47–47 зв., 54, 57, 61, 72–76, 252, 269–279.

⁹⁴ Там само, № 112, арк. 23–26.

⁹⁵ Там само, № 21, арк. 6.

⁹⁶ Там само, № 50, арк. 17, 38, 56.

⁹⁷ Там само, № 21, арк. 23–24.

⁹⁸ Там само, № 112, арк. 32–42 зв., 85–91 зв., 114.

Олег Шекера

ПЕРСПЕКТИВИ ОРГАНІЗАЦІЇ МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Одинадцять років існування Збройних Сил України були насичені подіями надзвичайної ваги. Основним їх результатом стало становлення національного війська як

важливого атрибуту державності України. На сьогодні Збройні Сили України переживають складні часи, оскільки з огляду на фінансові можливості держава може

видати лише 52% коштів необхідних для забезпечення потреб оборони. Безпосередньо за рахунок загального фонду бюджету забезпечується 32% необхідних витрат, інші 20% – за рахунок спеціального фонду. Завдяки створенню відповідної законодавчої і нормативної бази, Міністерство оборони України в межах законодавчого поля держави має можливість за рахунок економічної та господарської діяльності Збройними Силами України самим забезпечити 20% загальних потреб у видатках на озброєння¹. Відповідно до вимог сучасності військова реформа в Україні передбачає приведення Збройних Сил України у відповідність з рівнем реальної воєнної небезпеки, новими політичними, економічними та соціальними умовами, в тому числі, які викликані також і ринковими формами господарювання².

У той же час вирішення завдань, які поставлені державою, забезпечення реформування та розвитку Збройних Сил, закладення основ для створення моделі Збройних Сил зразка 2010 року, започаткування демократичного цивільного контролю над Збройними Силами та іншими військовими формуваннями, достатнє матеріально-технічне і фінансове забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань – все це потребує серйозних капіталовкладень.

З огляду на ресурсне забезпечення національної оборони держави, один із основних напрямків реформування та розвитку Збройних Сил здійснюється через якісну і своєчасну реалізацію Указу Президента України від 17.04.2002 р. № 348 “Про Державну програму переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом”.

Гігієнова охорона здоров'я на сьогодні також перебуває в дуже складному становищі у зв'язку з недостатнім (бюджетним) фінансуванням. Якщо не розв'язати цю важливу проблему – значить позбавити військовослужбовців основного компоненту їх соціального захисту³.

За сучасними уявленнями здоров'я населення слугує критерієм соціально-культурного розвитку суспільства і якості життя⁴. Головний показник здоров'я нації – природний приріст населення – набув від'ємного значення. Сьогодні, коли стара система охорони здоров'я руйнується, потреба в медичній допомозі різко зростає, в той же час, її забезпечення в рамках колишньої державної системи охорони здоров'я стає фактично неможливим.

У зв'язку з цим та з метою зниження захворюваності, інвалідності, летальності, підвищення якості лікувально-профілактичних заходів стає надзвичайно актуальною організація платної медичної допомоги в мирний час на базі підрозділів військових частин та установ медичної служби Збройних Сил України.

Медичне забезпечення військ – це та сфера в життєдіяльності військ, яка, незалежно від ідеологічних норм в суспільстві, структури Збройних Сил, не сприймає комерціалізацію. Некомерційна сутність медицини, з одного боку, і об'єктивна необхідність реалізації своїх завдань

в різних умовах комплектування військ в ринковоорганізаційній системі суспільного виробництва, з іншого боку, неминуче впливає на характер діяльності сил та засобів медичної служби. Для того, щоб згладити ці протиріччя в діяльності медичних частин та установ, необхідні науково обгрунтовані рішення з урахуванням специфіки економічних відносин в системі медичного забезпечення. А поки що, нашій військовій медицині загрожує механічне перенесення економічного досвіду медичних служб збройних сил НАТО та цивільної охорони здоров'я. У той же час небажані спроби недооцінки та зневаги щодо необхідності використання наявного економічного досвіду при вирішенні питань будівництва медичної служби в сучасних умовах.

Основними причинами кризи державно-планової системи медичної допомоги на сьогодні є:

- висока вартість утримання системи медичної допомоги при прогресуючому зменшенні можливості її фінансування з державного бюджету;
- низька оплата праці медичних працівників та зрівняльний принцип її застосування – незалежно від навантаження та якості медичної допомоги;
- жорсткі рамки централізованого фінансування лікувально-профілактичних установ, які сковують місцеву ініціативу щодо реорганізації їх діяльності;
- незацікавленість працевластця у зниженні захворюваності і пов'язаних з нею працевтрат працюючих при надлишку робочої сили;
- утриманське ставлення громадян до “безкоштовних” медичних послуг, їх пасивність щодо підтримки свого здоров'я при відсутності конкуренції в збереженні та отриманні робочого місця;
- “задоволеність” державної влади досягнутим рівнем медичної допомоги, яка забезпечує відносну стабільність настрою громадян в плані їх соціальної безпеки⁵.

Головним чинником (поряд із загальноекономічним) для вказаних причин є невизначеність чіткої схеми отримання коштів на медичні потреби при формуванні державного бюджету (недиференційований за призначенням податок і залишковий принцип розподілу засобів на охорону здоров'я).

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України супроводжується складними умовами формування здоров'я її населення. Кризові явища в економіці, розширення суспільства за рівнем та якістю життя, соціальна нестабільність, несприятлива екологічна ситуація призвели до значного погіршення стану здоров'я всього населення.

На нинішньому етапі в сфері охорони здоров'я уряд України концентрує свої зусилля на запобіганні захворюваності, пропаганді здорового способу життя, підвищенні рівня технічного оснащення закладів охорони здоров'я та якості медичної допомоги, що повинно сприяти покращенню здоров'я громадян та продовженню тривалості їх життя. Однією з основних проблем сучасної системи охорони здоров'я України є недостат-

ність коштів та пов'язана з цим низька якість медичного забезпечення. Пошук реальних шляхів подолання цих проблем спонукає до переходу на систему страхування громадян, що з успіхом застосовується в більшості економічно розвинутих країн світу. Відомо, що однією з основних форм захисту інтересів населення щодо охорони здоров'я є медичне страхування. За даними ВООЗ, різноманітні системи страхової медицини використовують понад 30 країн Організації Економічного Співробітництва та Розвитку. Медичним страхуванням охоплено понад 800 млн. чол. – майже 74% витрат на лікування хворих компенсуються із страхових фондів⁸.

Формування в Україні ринкової економіки, розбудова її інфраструктури, створення дієвих механізмів господарювання для усіх суб'єктів ринку передбачає необхідність теоретичного з'ясування суті страхової діяльності, пошук адекватних новим умовам методів захисту та відшкодування втрачаних фізичним, так і юридичним особам.

Мета медичного страхування полягає у реалізації військовослужбовцям соціальних гарантій та прав на отримання медичної допомоги за рахунок накопичених коштів при виникненні страхового випадку. Медичне страхування передбачає: накопичення страхових внесків військовослужбовців; посередницьку діяльність страховальника в організації та фінансуванні страхової програми медичної допомоги військовослужбовцям; позазавідомчий контроль за обсягом і якістю наданої медичної допомоги; проведення розрахунків за надану медичну допомогу застрахованим⁹.

Медичне страхування існує двох видів – обов'язкове та добровільне. Обов'язкове медичне страхування є складовою частиною державного соціального страхування і забезпечує всім громадянам України рівні можливості в отриманні медичної та лікарської допомоги, що надана за рахунок засобів обов'язкового медичного страхування в обсязі та на умовах, які відповідають програмам обов'язкового медичного страхування.

Добровільне медичне страхування здійснюється на основі добровільного медичного страхування і забезпечує громадянам отримання додаткових медичних та інших послуг, понад встановленого програмами обов'язкового медичного страхування. Воно може бути колективним та індивідуальним. Суб'єктами медичного страхування є: громадянин, страховальник, фонд обов'язкового медичного страхування, страхова медична організація, медична установа⁸.

Для військовослужбовців медична допомога завжди була безкоштовною і має залишатися такою і у майбутньому. Але на сьогодні за рахунок бюджетного фінансування, в основному, покриваються витрати на зарплатну плату медичних працівників та комунальні послуги. Впровадження обов'язкового медичного страхування військовослужбовців дозволить забезпечити за рахунок позабюджетних джерел фінансування найважливіші види витрат (медикаменти, харчування під час стаціонар-

ного лікування та створення належних умов для лікування військовослужбовців). Для розв'язання цих проблем у Збройних Силах України доцільно провести експеримент, що припускає внесення страхових платежів у розмірі 4–5% від місячного грошового утримання військовослужбовців (офіцерів, прапорщиків). У такому ж розмірі передбачається в недалекому майбутньому встановити розмір страхового внеску на загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування. Загальні надходження страхових платежів з медичного страхування військовослужбовців ймовірно складуть невеликі кошти, але все це допоможе вийти на більш високий рівень надання медичних послуг застрахованим.

На сьогодні найбільші труднощі у пацієнтів виникають при необхідності стаціонарного лікування. Тому на першому етапі експерименту доцільно включити до програм медичного страхування лише стаціонарну медичну допомогу. Механізм медичного страхування дозволяє, акумулюючи незначні за розміром страхові платежі від кожного застрахованого, забезпечити оплату вартості медичної допомоги, наданої застрахованому військовослужбовцю, в повному розмірі – стільки, скільки потрібно для того, щоб відновити та покращити стан його здоров'я. Порядок проведення експерименту з медичного страхування військовослужбовців, який повинен затверджуватись Кабінетом Міністрів України, повинен мати чітко визначений обсяг медичної допомоги, що надаватиметься застрахованим. Застраховані військовослужбовці гарантовано одержуватимуть усе необхідне для повноцінного лікування.

Розглянемо можливий порядок взаємодії учасників експерименту з медичного страхування військовослужбовців.

Оплату наданої медичної допомоги буде здійснювати обрана на конкурсних засадах страхова компанія, яка укладатиме договори з військовими госпіталами. Страхові платежі від застрахованих надходитимуть до уповноваженої страхової компанії через фінансові підрозділи військових частин та з'єднань Збройних Сил України.

Кожен застрахований військовослужбовець матиме поліс медичного страхування, який надасть йому право, у разі потреби, звернутися за медичною допомогою до будь-якої медичної установи Міністерства оборони України, що пройшла ліцензування і акредитацію. Медична установа, надавши військовослужбовцю кваліфіковану медичну допомогу, одержить оплату її вартості з боку страхової компанії, яка ретельно контролює результати та якість лікування, аналізує витратну ефективність лікувального процесу. Але оплачуватись будуть не всі медичні послуги, а тільки надані для найбільш тяжких хворих, які потребують спеціального обслуговування, придбання дорогих ліків, забезпечення проведення складних операцій і післяопераційного лікування, протезування тощо. Тобто, страхові виплати повинні надаватися за медичну допомогу додатково до гаранто-

ваного державою обсягу медичної допомоги. За таких умов лікувально-профілактичні установи стануть захищеними у скороченні термінів перебування хворих на ліжку, у підвищенні якості та ефективності надання медичної допомоги. Чим більше застрахованих військовослужбовців одержать медичну допомогу в лікувально-профілактичній установі, тим більше вона додатково заробить коштів до бюджетного фінансування. Саме заробить, а не отримає у відповідності з кошторисом видатків. Дуже важливо, що практично всі кошти, сплачені застрахованими у вигляді страхових внесків на медичне страхування, обов'язково потраплять до медичних установ системи Міністерства оборони України.

В умовах формування довірливих відносин по-іншому, на якісно вищому рівні, захищатимуться права застрахованих.

Особлива увага має бути приділена системі ретельного контролю за ходом проведення експерименту з медичного страхування військовослужбовців. Головну роль у здійсненні контролю має відігравати Наглядова рада, до складу якої увійдуть керівники Міністерства оборони України, Головного медичного управління Міністерства оборони України, Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України, представники оперативних командувань, військових госпіталів, профспілок та інших причетних організацій. Робота членів Наглядової ради має здійснюватися на громадських засадах. З часом накопичений досвід роботи в умовах медичного страхування дасть змогу лікувально-профілактичним установам Міністерства оборони України вдало конкурувати з іншими державними, комунальними та недержавними закладами охорони здоров'я на ринку медичних послуг.

У подальшому, система медичного страхування військовослужбовців може охопити на добровільних засадах військових пенсіонерів та членів родин військовослужбовців. Чим більший контингент вдасться охопити медичним страхуванням, тим більш сталим буде фінансове наповнення системи та кращою медична допо-

мога, що надається військовою медициною. Головне зараз – рішуче розпочати експеримент, налагодити механізм медичного страхування, а потім охопити ним усіх військовослужбовців. Безумовно, що і тепер, і в майбутньому, ще виникне багато питань, які стосуються медичного страхування. Саме експеримент і має дати на кожне із них єдино правильну відповідь.

Медична служба Збройних сил України вбачає у медичному страхуванні шлях до виживання сьогодні і надію на зберігання і розвиток у майбутньому. Для розвитку медичного страхування слід вести систематичну і наполегливу роботу, використавши з максимального ефективною той потенціал, що вже накопичено у військової медицини⁹.

¹ Мунтіян В.І. Вплив економічного фактора на Збройні Сили України // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, перспективи та перспективи. – К., 2001. – С. 114–117.

² Шкідченко В.П. Еволюція поглядів України на НАТО // Наука і оборона. – 2002. – № 4. – С. 3–8.

³ Шевченко Ю.Л., Гуров А.Н. Економіка медичного забезпечення військ. – С.Пб., 1996. – С. 105–140.

⁴ Стратегічні напрямки розвитку охорони здоров'я в Україні / Під заг. ред. В.М. Лехан. – К.: Сфера, 2001. – 176 с.

⁵ Шевченко Ю.Л., Гуров А.Н. Економіка медичного забезпечення військ. – С.Пб., 1996. – С. 105–140; Білий В.Я., Шекера О.Г., Підгорна Л.М. Перспективи медичного страхування військовослужбовців у Збройних Силах України // Наука і оборона. – 2002. – № 4. – С. 56–58.

⁶ Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / Під заг. ред. Ю.В. Вороненка, В.Ф. Москаленка. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. – С. 381.

⁷ Шевченко Ю.Л., Гуров А.Н. Економіка медичного забезпечення військ. – С.Пб., 1996. – С. 105–140.

⁸ Там само, Про внесення змін до Закону України «Про страхування»: Закон України від 7 лютого 2002 р.; Про прийняття за основу проекту «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування»: Постанова Верховної Ради України, 7 червня 2001 року № 2199–111.

⁹ Білий В.Я., Шекера О.Г., Підгорна Л.М. Перспективи медичного страхування військовослужбовців у Збройних Силах України // Наука і оборона. – 2002. – № 4. – С. 56–58.

Михайло Федоренко

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНОГО ТА АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Церковно-історичне та археологічне товариство (ЦІАТ) при Київській духовній академії (КДА), зробило істотний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки та музейної справи, створивши найбільший за оцінкою сучасників церковно-археологічний музей (ЦАМ) в Європі. Не зважаючи на підвищену увагу дослідників до цього товариства існує ряд складних проблем при вивченні історії його діяльності. Зокрема, істотною проблемою є відсутність окремого архівного фонду товариства та музею. Документи, пов'язані з їх діяльністю розпоршені та зберігаються в архівах різних установ.

Частина документів, на жаль, втрачена. Така ситуація є наслідком ставлення радянської влади до православної церкви. Нині документи ЦІАТ та ЦАМ зосереджені в архівних фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), а також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ).

Документи товариства і музею, що зберігаються в ЦДІАК України, зосереджені у фонді Київської духовної академії (ф. 711). Це пояснюється тим, що ЦІАТ та ЦАМ протягом всього свого існування знаходилися при

академії, а ректор КДА був згідно зі статутом товариства його головою. Виходячи з цього, значна частина вхідної документації від різного роду наукових установ і приватних осіб надходила не на адресу ЦІАТ, а на адресу ректора КДА або академії.

В ІР НБУВ документи товариства і музею зосереджені в особовому фонді М. Петрова (ф. 225). Частина документів розпорошена серед особових фондів викладачів КДА, членів товариства, таких як С. Голубева (ф. 194), Ф. Титова (ф. 175), П. Лебединцева (ф. 154), а також у фонді КДА (ф. 160).

З усіх перелічених фондів ІР НБУВ при вивченні діяльності ЦІАТ, головним є фонд М. Петрова, що пояснюється кількома обставинами. Професор КДА М. Петров протягом 47 років був незмінним секретарем товариства, починаючи з 17 листопада 1872 року. Як секретар ЦІАТ він вів листування товариства, протоколи зборів, а також звіти про діяльність товариства і стан ЦАМу. В результаті виконання цих обов'язків значна частина документів ЦІАТ і музею залишилась в особовому архіві вченого, який після його смерті 20 червня 1921 р., перейшов до Української академії наук.

Документи, що зберігаються у фондах С. Голубева, Ф. Титова і П. Лебединцева, дають уяву про характер наукових інтересів цих членів товариства.

Фонд КДА (ф. 160) містить лише декілька документів безпосередньо пов'язаних з діяльністю ЦІАТ та ЦАМ. До них належать листи наукових товариств та приватних осіб до товариства та музею з пропозиціями про обміни виданнями, подяками за обрання членами товариства та повідомлення про засідання товариства (ф. 160, №№ 875, 876, 877, 878). Листи датуються відповідно 1887, 1896, 1906 та 1908 рр. Також у фонді містяться листи самого ЦІАТ до редакції журналу "Труди Київської духовної академії" з проханням про надання товариству видань КДА для розсилки (ф. 160, №№ 2754, 2755, 2756, 2757). Листи датуються 8 лютого 1910 – 28 квітня 1913 рр., написані власноручно проф. М. Петровим.

Таким чином, основними фондами, де сконцентрована більша частина документів з історії ЦІАТ та ЦАМу, є фонди ЦДІАК, ф. 711 та ІР НБУВ, ф. 225. Документи, що зберігаються в інших вказаних фондах, є допоміжними.

Всю сукупність документів ЦІАТ за змістом можна розподілити на декілька груп. До першої групи документів належать матеріали, пов'язані з підготовчою діяльністю викладачів КДА до утворення товариства та музею. Також документи про перетворення товариства внаслідок його еволюції. Зокрема, це справа про відрадженья депутата від академії на археологічний з'їзд до Москви 7 січня – 5 березня 1869 р. (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 5957), про відкриття при академії церковно-археологічного музею та церковно-археологічного товариства 28 жовтня 1872 р. (ЦДІАК, ф. 711, оп. 3, спр. 967), про затвердження статуту церковно-археоло-

гічного товариства при Київській духовній академії, 8 лютого 1873 р. (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 6492), проект статуту церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 10890), записка проф. М. Петрова до Ради КДА про діяльність як секретаря церковно-археологічного товариства і завідувача музею, у відповідь на звинувачення проф. А. Дмитрієвського (ІР НБУВ, ф. 225, № 571), а також особиста думка Петрова з приводу перетворення церковно-археологічного товариства (ІР НБУВ, ф. 225, № 566).

В перелічених рукописних документах досить детально описано процес утворення товариства і музею. Подані тексти статутів товариства та музею, відображені думки членів товариства з питань його перетворення із церковно-історичного в церковно-історичне та археологічне.

До другої групи документів належать матеріали, пов'язані з музейною діяльністю товариства. Вона широко представлена листами та повідомленнями різного роду наукових товариств та приватних осіб на ім'я Ради академії, ректорів академії, безпосередньо товариства та музею, а також секретаря проф. М. Петрова. Як правило, зміст документів стосується устрою приміщень музею, пожертв експонатів та їх реставрації.

Документи другої групи можна розподілити на наступні підгрупи:

матеріали, пов'язані безпосередньо з діяльністю самого товариства з комплектування фондів музею; листування з науковими товариствами і приватними особами про пожертвування до ЦАМу експонатів та обміну науковою інформацією; описи колекцій музею; акти перевірки ЦАМ, та документи, пов'язані з евакуацією музею з Казані в 1914–1915 рр.

До найцікавіших документів згаданих підгруп можна віднести наступні: діяльність ЦІАТ з комплектування фондів музею (ЦДІАК, ф. 711, оп. 3, спр. 1175, оп. 3, спр. 1228, оп. 3, спр. 1364). У вказаних документах міститься інформація про отримання рукописів та стародруків з монастирів Київської, Чернігівської та Волинської єпархій (ІР НБУВ, ф. 225, № 701) про передачу до ЦАМу 64-х старих антимінсів (ІР НБУВ, ф. 225, № 583), передачу до ЦАМу речей Петра Могили (ІР НБУВ, ф. 225, № 852), отримання предметів з Японії. Дуже важливими в цій підгрупі є документи про надходження до ЦАМу Сорокінської колекції ікон (ІР НБУВ, ф. 225, № 2), Муравйовської колекції (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 1365), Леопардовської колекції (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 8162), які стали основою експозиції ЦАМу.

Розбудова товариством самого музею відображена в листі проф. М. Петрова архієпископу Макарію Булгакову (ІР НБУВ, ф. 225, № 1), а також в листі КДА до проф. М. Петрова з питань комплектування музею (ІР НБУВ, ф. 225, № 305). В документах описано план ЦАМу та розміщення в ньому колекцій.

Листування з науковими товариствами та приватними особами про обмін музейними експонатами та науковими виданнями досить велике. Воно містить інформацію не тільки про характер наукових інтересів товариства, експонатів, що надходили до музею, але й характеризує географію наукових зв'язків ЦІАТ.

Взагалі ці листи адресувались або до Ради академії, при якій існувало товариство, або на ім'я секретаря товариства та завідувача музею проф. М. Петрова.

Опис колекцій музею представлений коротким описом мідних монет Золотої Орди, переданих ЦАМу (ІР НБУВ, ф. 225, № 840), а також списком рукописів, які належали ЦАМу на 1918 рік (ІР НБУВ, ф. 225, № 585). Ці документи дають можливість не тільки кількісно, але й поіменно визначити колекцію рукописних збірників, пов'язаних з історією християнської церкви, як на території України, так і поза її межами, засоби опису колекцій та рівень розвитку нумізматики того часу. Акти перевірки церковно-археологічного музею при КДА представлені трьома одиницями зберігання 1899–1911 рр. (ІР НБУВ, ф. 225, №№ 579–581). Акти перевірки склалися шороку в ході ревізії ЦАМ членами товариства. Інформація цих документів дає уявлення про внутрішню документацію товариства та музею, показує стан музею за визначені роки. До цих документів можна віднести матеріали, що стосуються крадіжки золотих та срібних монет музею в 1886 року (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 7368). Особливо необхідно визначити відомості про кількість музейного майна, що підлягало евакуації до Казані в 1914–1915 рр. (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 10352).

До третьої групи документів ЦІАТ і ЦАМ можна віднести документи, пов'язані з діяльністю товариства з питань реставрації і охорони пам'яток церковної історії. Наявні документи свідчать про участь ЦІАТ в реставрації Успенського собору Києво-Печерської Лаври (ІР НБУВ, ф. 225, №№ 296, 582) у 1895 р., Софійського собору в м. Києві (ІР НБУВ, ф. 225, № 325) у 1907 р. Містять рекомендації товариства з питань переустрою Ново московського Свято-Троїцького Собору (ІР НБУВ, ф. 225, № 597) в 1907 р., а також Києво-Подільської Щскавицької церкви (ІР НБУВ, ф. 225, № 639) в 1904 р. До даної групи документів відноситься листування ЦІАТ з департаментом загальних справ Міні-

стерства Внутрішніх справ з питань охорони пам'яток старовини (ІР НБУВ, ф. 225, № 587) у 1905 р.

Питання реставрації експонатів ЦАМ відображені в листуванні секретаря товариства проф. М. Петрова з художньої-іконописної майстерні Михайла та Григорія Йосиповичів Чірикових (ІР НБУВ, ф. 225, № 746, 747).

Четверта група документів стосується видавничої діяльності ЦІАТ. Протягом свого існування товариство видавало щорічний та ювілейний звіти, Відомості церковно-археологічного товариства при КДА, Читання в церковно-історичному та археологічному товаристві при КДА, а також Показчик церковно-археологічного музею, Альбом пам'яток церковно-археологічного музею, свої статuti та наукові праці своїх членів. Водночас, незважаючи на досить активну видавничу діяльність, була збережена мала кількість письмових рукописних документів, що містять інформацію з цього напрямку діяльності ЦІАТ. Із збережених документів відокремити матеріали, пов'язані з Показчиком музею (ІР НБУВ, ф. 225, № 552), які датуються 1897 р., а також документ про видання альбому пам'яток ЦАМу, який датується 1912 р. На жаль, для повного відображення видавничої діяльності ЦІАТ даних документів недостатньо.

П'ята група документів присвячена фінансовій діяльності ЦІАТ. Взагалі ця група представлена клопотанням церковно-історичного і археологічного товариства при КДА та редакції академічних видань про прийом відсоткових паперів на збереження в академічній шкатулці, кошторисами на ремонт будівлі церковно-археологічного музею і бібліотеки, відомостями про недоторкані капітали ЦІАТ та дохідно-витратні відомості товариства (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 8638–8640, 9777, ІР НБУВ, ф. 225, № 574).

Шоста, остання група документів пов'язана з ліквідацією товариства та музею. З виявлених документів виділяються матеріали про передачу академічній бібліотеці в користування Української академії наук 15 лютого 1919 р., а також Книга наказів обласного комісара з ліквідації церковного та монастирського майна 7 березня 1919 р. (ЦДІАК, ф. 711, оп. 1, спр. 10832, 10852).

Загалом документи товариства та музею розпорознені серед фондів різних установ. Значна частина документів не збереглася.

Петро Трощько

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА БАГАТОТомНОЇ «ІСТОРИЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Останнім часом серед учених, діячів культури, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів, музсільних та архівних працівників поступово стверджується думка щодо необхідності перевидання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», яка досі не має аналогів у світовій практиці. На її сторінках представлено літопис практично всіх населених пунктів України від найдавніших часів до наших днів.

У підготовці унікальної праці важливу роль відіграли архівні установи, які розглядали роботу над історією населених пунктів одним з найпріоритетніших своїх завдань.

Незважаючи на певні недоліки, характерні для історичної науки періоду застою, що мають місце у цьому виданні, в цілому воно відіграло позитивну роль в активізації історико-краєзнавчих досліджень. Це стосується насамперед його форм. Розширилася джерельна база краєзнавчих досліджень. У процесі підготовки багатотомного видання було проведено велику роботу з розроблення наявних документальних джерел, літератури, їх аналітичного опрацювання, створення довідково-інформаційного апарату в бібліотеках та архівах, поповненню архівних та бібліотечних фондів.

Вагомий вклад у підготовку видання внесли архівні установи Української РСР, які активізували всі напрями своєї діяльності. Провідне місце в їх наукових планах зайняли розширення і розробка документальної бази. В цей період значно збільшилась кількість справ, прийнятих на державне зберігання. Якщо на 1 січня 1962 р. у держархівах республіки було зосереджено близько 19 млн справ, то за наступне десятиріччя (1962–1971) їх кількість збільшилась на 11 млн.¹ До ЦДАЖР УРСР були прийняті фонди Ради Міністрів, Держплану, ЦСУ, Укруднаргоспу, Міністерства охорони здоров'я, інших республіканських установ. Обласні державні архіви поповнилися фондами облвиконкомів, райвиконкомів, сільських рад, промислових та сільськогосподарських підприємств.

Докомплектувалися і районні архіви. Так, в 1964 р. харківські архівісти завершили комплектування районних держархівів документами колгоспів за 1943–1954 рр.² Усього за період підготовки багатотомника у районних державних архівах сконцентрувалося близько 7 млн. справ і розпочалося масове їх використання при дослідженні біографій міст і сіл.³

Джерельна база розширилася й за рахунок прийняття на державне зберігання документів особового походження, записів спогадів учасників історичних подій, що раніше не документувалися. До державних архівів надійшли сотні особистих фондів Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, передовиків ви-

робиництва, новаторів сільського господарства, письменників, художників, діячів науки та культури. Уже на перших етапах роботи до Харківського обласного державного архіву було прийнято до 700 документів особового походження⁴. До Полтавського обласного державного архіву було передано на зберігання матеріали командира Кременчуцького партизанського загону в роки громадянської війни Ф.В. Попова, бійців загону С.П. Литвиненка, О.П. Лисенка, С.І. Назаренка та ін.⁵ Представлені документи та спогади яскраво висвітлюють сторінки кровопролитної громадянської війни на Полтавщині. Тут же зібрані спогади члена охоронного загону ІІ з'їзду Рад Я.З. Антосика, жителя Ленінграда А. Голуб про роботу в дитячих установах Полтавщини в 1920-х роках.

Цікаві факти з історії Полтавщини зібрав у 1954–1965 рр. краєзнавець з Полтави В.Ф. Самуїло. Вони дають певне уявлення про перебування в краї видатних людей, яскраві події з історії області. Цінні краєзнавчі матеріали лише частково були використані при створенні літопису міст і сіл. Повний їх варіант зафондовано й знаходиться в держархіві⁶.

Показово, що, дізнавшись про підготовку багатотомної праці, жителі з різних куточків нашої країни надсилали до обласних редколегій свої спогади, інші матеріали. Чернігівчани з Москви зібрили цінні матеріали з історії краю. Свою добірку вони запропонували Чернігівській обласній редколегії⁷. Хмельницький облдержархів також установив зв'язки із своїми земляками, які передали архівістам спогади на 165 сторінках⁸.

На державне зберігання було прийнято велику кількість фотодокументів. Так, Житомирська обласна редколегія збрала понад 900 унікальних фото. До Черкаської обласної редколегії (у відповідь на її звернення безпосередньо до населення через газету «Черкаська правда») – 1000 оригінальних фотодокументів, які згодом були передані в архів⁹. Редколегія по підготовці тому «Чернівецька область» провела у 1967 р. обласний конкурс на краще фото, що відображає соціалістичні перетворення в краї. В результаті конкурсу було відібрано понад 350 цінних фотосюжетів¹⁰. Запорізька обласна редколегія через усі районні газети звернулася до учнів з проханням відшукати фотознімки з історії краю. Це дало змогу зібрати 7 тис. фотодокументів, з яких 283 використані для ілюстрації тому. Близько 6 тис. фотодокументів передано в облдержархів, кількості – обласному і місцевим краєзнавчим музеям¹¹.

Співробітники Центрального державного архіву кінофотодокументів УРСР підготували понад 6 тис. фотографій, організували фотозйомку міст і сіл, пошук ілюстративного матеріалу в державних архівах Моск-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

ви, Ленінграда, музеях, РАТАУ, ТАРС, видавництвах, редакція газет і журналів. Скажімо, для ілюстрування томів “Вінницька область”, “Житомирська область”, “Київська область”, “Луганська область”, “Чернігівська область” та ряду інших використані документи фототеки ТАРС у Москві, Центрального музею В.І. Леніна, Центрального музею Збройних Сил СРСР, музею етнографії народів СРСР в Ленінграді, історико-краєзнавчих музеїв у Новоросійську і Ростові. Близько 600 фотографій дореволюційних міст України передав у розпорядження авторського колективу “Історія міст і сіл України” дійсний член Географічного товариства СРСР, Голова Ленінградської секції філокартистів М.С. Тагін.

Тож у багатотомнику використано зовсім незначну частину фотодокументів. Абсолютна їх більшість не увійшла до видання, зберігається в державних архівах.

Створення повноцінної документальної бази з історії міст і сіл ускладнювалось тим, що значні документальні матеріали були знищені фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни. Так, під час окупації гітлерівці спалили два сховища Київського обласного державного архіву, повністю знищили Центральный державний архів фотодокументів України, ряд міських, районних, відомчих архівів. Відступаючи під ударами Радянської Армії, окупанти спалили сховища Покитавського, Донецького, Ворошиловградського, Дніпропетровського обласних державних архівів, знищили філіали обласних архівів у Куп'янську, Кременчузі, Аргемівську, Маріуполі, Умані, Білій Церкві, Лубнах, Печернянській, Балці, Старобільському, пограбували Хмельницький, Чернігівський, Одеський та інші обласні архіви, спалили частини найцінніших документів Центрального архіву давніх актів, що знаходилися в будинку Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Для розширення джерельної бази було організовано виявлення документів у центральних державних архівах Союзу РСР, архівах інших республік. Автори тому “Черкаська область” одержали з Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР (далі – ЦДАЖР СРСР), Центрального державного архіву Радянської Армії (далі – ЦДАРА), Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді (далі – ЦДІА) 2510 виписок з документів, 320 кадрів мікрокопій, 80 машинописних копій¹². З архівів інших областей УРСР та братніх республік Миколаївською обласною республікою одержано 1550 мікрокопій¹³. Волинська обласна редколегія отримала 344 мікрокопії з Центрального державного військово-історичного архіву, ЦДАЖР СРСР, ЦДАРА¹⁴. 7855 мікрокопій замовила через обласний архів Волинська обласна редколегія, 40 тис. мікрокопій документів отримали із ЦДІА СРСР (Ленінград) дослідники історії міст і сіл Донбасу¹⁵. В результаті багаторічного плідного пошуку з центральних архівів СРСР, інших братніх республік, рукописних відділів бібліотек в архіви республіки надійшло 430 тис. кадрів мікрофільмів і 12 тис. копій документів.

Виявлення документів з історії України проводилось також в архівах країн соціалістичної співдружності, зокрема у фондах архіву давніх актів у Варшаві, бібліотеках Чарторийських у Варшаві, “Осоленіуму” у Вроцлаві.

Архівне управління при Раді Міністрів України спільно з Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР вжили заходів для повернення документів з історії України, які під час Великої Вітчизняної війни опинилися на території Польщі, Румунії, Чехословаччини. Понад 40 тис. справ цих документів за XVII–XIX ст. надійшли до ЦДІА УРСР у Києві та обласних державних архівів західних областей України¹⁶.

Багатопланова робота по комплектації державного архівного фонду України дозволила сконцентрувати в 62 центральних і обласних державних архівах 30 млн. справ¹⁷.

Одним із основних напрямів діяльності архівних установ у період підготовки багатотомника було дальше вдосконалення науково-довідкового апарату, який би полегшив дослідникам користування архівним фондом.

Головна увага тут приділялася каталогізації фондів, насичених відомостями з історії міст і сіл. До 1973 р. працівниками державних архівів було тематично розписано до 15 млн. справ, заведено близько 1,6 млн. тематичних карток. Це дало можливість нарешті створити струнку систему каталогів: систематичних, іменних, географічних. Лише в географічному каталозі Центрального державного історичного архіву України у Києві налічувалось до 300 тис. карток із відомостями про 20 тис. населених пунктів за період XVI – початку XX ст. У Вінницькому облдержархіві – 97 тис. карток. Більш як по 50 тис. карток кожний мали каталоги Київського, Харківського та Чернігівського обласних державних архівів.

У ряді архівних установ республіки документи перекладалися з мови оригіналу, особливо в західних областях, де значна кількість документів на іноземних мовах. В Чернівецькій області в зв'язку з тим, що документи обласного архіву дорадянського періоду написані німецькою (здебільшого готика) і румунською мовами, працювали спеціальна група перекладачів з числа міської інтелігенції¹⁸. Аби наблизити документи до дослідника, видавалися путівники, каталоги, описи фондів. Якщо в 1958 р. путівник мав лише ЦДІА України у Києві, то на початок 1972 р. видано 24 путівники по фондах 30 центральних і обласних архівів та їх філіалів¹⁹. Готувалися документальні збірники. Так, Хмельницький обласний партійний та державний архіви підготували серію збірок документів²⁰.

Певну роль у розробці джерельної бази “Історія міст і сіл України”, у комплектуванні архівних фондів, їх використанні і дослідницькій та пропагандистській роботі відіграли комісії сприяння архівній справі. Своім листом від 30 березня 1965 р. Архівне управління України пропонувало всім архівним установам створи-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

ти такі комісії. Вони склалися з краєзнавців, партійних, радянських, комсомольських працівників. У вільний від роботи час ентузіасти допомагали архівістам проводити каталогізацію фондів, їх тематичний розпис¹.

Спільними зусиллями архівістів та краєзнавців вдалося зібрати документи, що зберігалися в держархівах, додатково ввести в широкий науковий обіг 1 млн. 75 тис. справ, що мають значну наукову цінність, з історії громадської війни, перших років радянської влади в Україні. Це передусім документи про діяльність виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, про економічне і політичне становище губерній, округів, повітів, волостей, районів тощо.

Було залучено до наукового обігу унікальні документи фондів військово-революційних комітетів на Україні за 1919–1921 рр.²

Ряд фондів, подій, персоналій уточнено в ході підготовки тому «Запорізька область». Зокрема, стало відомо, про перебування в Олександрівську народволиців А.І. Желябова та М.І. Кибальчича. Виходячи з піднятих історичних матеріалів, було споруджено ряд пам'ятників героям-воїнам на плацдармі правобережжя Дніпра поблизу споруди Дніпрогесу, юним розвідникам на острові Хортиці, монумент воїну-визволителю біля Розумовської переправи, пам'ятник розвідникам на Транспартійній площі міста та ін.³

Подібних прикладів чимало в діяльності робочих груп, районних комісій, обласних редколегій. Автори багатотомника використали близько 1 млн. 600 тис. справ, що значно перевищує загальний обсяг використаних архівних джерел за всі післявоєнні роки разом узяті. Так, при написанні тому «Миколаївська область» використано 340 архівних фондів із 31 державного і партійного архіву, «Вінницька область» – 304 фонди із 20 архівів⁴.

На основі вивчених документів були створені краєзнавчі карти, більшість яких не увійшла до видання і досі не введена до широкого наукового обігу. В Чернівцях авторами багатотомника зібрані й опрацьовані матеріали до п'яти карт: Слов'янські пам'ятники на території області; Хотинське повстання 1919 р.; Художні промисли та декоративно-прикладне мистецтво Чернівецької області⁵. На Ровенщині підготовлено карти: Події громадянської війни 1918–1920 рр. на Ровенщині, Економічна карта області та ін. Розроблений картографічний матеріал може бути з успіхом використаний при підготовці «Історичного атласу України», інших історичних та історико-краєзнавчих праць. Головна редколегія поставила питання про впровадження і передачу на державне зберігання документів, нагромаджених у процесі підготовки багатотомного видання. Відповідно до цього Архівне управління при Раді Міністрів України своїм наказом № 6 від 25 січня 1971 р. зобов'язало керівництво ЦДАЖР України створити колекцію «Документи і матеріали з історії міст і сіл України».

Документи Головної редколегії, що входять до колекції (ф. 4633) включають організаційно-розпорядчі документи, довідки про роботу обласних редколегій, а також матеріали Всесоюзної конференції «Про дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» (1972).

Колекції документів створені й в обласних державних архівах. У Державному архіві Полтавської області сформовано фонд обласної редколегії із 938 одиниць зберігання. Матеріали його поділяються: 1) про діяльність колегій; 2) про адміністративно-територіальний поділ, джерела про Полтавщину, копії документів, спогади; 3) про Полтавську область і населені пункти області (нариси, довідки, анкети, відомості); 4) про передовиків сільського господарства; 5) фотодокументи. У Держархіві Дніпропетровської області фонд обласної редколегії налічує 1049 справ, в Черкаському – 600, Одеському – 593. Сформовані в процесі роботи документальні матеріали являють собою цінне історичне джерело, яке, на жаль, іще мало використовується дослідниками.

Глибоко переконані в тому, що в процесі підготовки нового видання багатотомної «Історії міст і сіл України» відкладені і опрацьовані матеріали стануть в пригоді авторським колективам. В зв'язку з цим, хотілося б висловити побажання, щоб робота по каталогізації архівних фондів ні в якому разі не призупинялася. Можливо, слід подумати і про замовлення мікроплівок або мікрофішей документів із зарубіжних архівів, в першу чергу Російської Федерації. Систематизувати подібну роботу і важливу працю повинна відомча програма, затверджена колегією Державного комітету з архівів України, яка б передбачала вирішення найбільш важливих і нагальних питань. Лише за таких умов можна буде говорити про створення об'єктивної фундаментальної праці, присвяченої історії «малої батьківщини».

¹ ЦДАВО України, ф. 4366, оп. 1, спр. 1, арк. 72.

² Митюков О.Г. Джерельна база «Історії міст і сіл України» // Арх. України. – 1973. – № 3. – С. 26.

³ Державний архів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 18, спр. 147, арк. 29.

⁴ Митюков О.Г. Джерельна база... – С. 27.

⁵ Державний архів Харківської обл., ф. Р-3947, оп. 18, спр. 329, арк. 3.

⁶ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 81, арк. 69.

⁷ Там само, спр. 64.

⁸ Державний архів Чернівецької обл., ф. Р-5271, оп. 1, спр. 8, арк. 18.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 121, арк. 9.

¹⁰ Там само, спр. 90, арк. 10.

¹¹ Там само, спр. 91, арк. 23.

¹² Там само, спр. 90, арк. 5.

¹³ Там само, спр. 79, арк. 9.

¹⁴ Там само, спр. 66, арк. 14.

¹⁵ Там само, спр. 69, арк. 30.

¹⁶ Митюков О.Г. Джерельна база...

¹⁷ Там само.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 107, арк. 11.

¹⁹ Там само, спр. 108, арк. 3.

²⁰ Там само, спр. 89, арк. 8.

²¹ Там само, спр. 59, арк. 24.

²² Митюков О.Г. Вказ. праця. – С. 30.

²³ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 4, спр. 81, арк. 58.

²⁴ Митюков О.Г. Вказ. праця. – С. 29.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 91, арк. 22.

Володимир Дмитрук

**ПРОГРАМА РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА НА ПЕРІОД ДО 2010 РОКУ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ НА ВІННИЧЧИНІ**

За роки державної незалежності України краєзнавчий рух посів важливе місце у відродженні духовності й історичної пам'яті народу, став могутнім фундаментом у згуртуванні людей різних уподобань і поглядів довкола любові до рідної землі. Знання "малої батьківщини" духовно збагачує людину, виховує глибоку повагу до традицій свого народу, почуття патріотизму.

Саме сьогодні для глибокого вивчення історії рідного краю створено якісно нові умови і можливості. Державні не залишились осторонь неосінсеної праці тисяч краєзнавців, зусиллями яких відкривається завіса невідомої історії, зберігаючи її для нащадків. Підтвердженням цьому є поява важливих державних документів. Перш за все, це Указ Президента України від 23 січня 2001 р. № 35 "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні"¹⁸ та постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. № 789 "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року"¹⁹. Ці документи відкривають нові перспективи подальшого розвитку краєзнавчого руху в Україні. До того ж спостерігається активізація краєзнавчої роботи, що стало результатом зростання науково-практичного інтересу до проблем регіонального краєзнавства.

У зв'язку з цим, на Вінниччині на виконання зазначених вище документів була розроблена обласна Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року (затверджено рішенням 4-ї сесії 4-го скликання обласної ради від 7 листопада 2002 р.), у визначенні заходів якої враховано також завдання Національної програми інформатизації на 1999–2001 роки (затверджено постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 р. № 914–XIV)²⁰, Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697)²¹, Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1716)²², Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700)²³, Програми розвитку музейної справи на період до 2005 року (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2002 р. № 442)²⁴ та обласної Програми розвитку культури на 2003–2004 роки (затверджено рішенням 3 сесії 4 скликання обласної ради від 26 липня

2002 р.) і обласної Програми розвитку музейної справи на період до 2005 р. (затверджено рішенням 4 сесії 4 скликання обласної ради від 7 листопада 2002 р.).

Обласна Програма розрахована на період до 2010 р. і визначає шляхи поліпшення краєзнавчої роботи, координації діяльності всіх організацій, установ і закладів, залучених до цієї роботи. Її метою є активізація науково-дослідницької діяльності, спрямованої на забезпечення розвитку краєзнавства, популяризацію краєзнавчих досліджень, залучення широких кіл громадськості до культурної спадщини.

Виконання обласної Програми передбачає здійснення організаційних, науково-дослідницьких, пам'яткоохоронних і масово-освітніх заходів, а також заходів у сфері видавничої діяльності.

Сучасний краєзнавчий рух в Україні очолює Всеукраїнська спілка краєзнавців. Як визначено в Статуті Спілки, головним у її діяльності "є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення". Одним з невідкладних завдань Спілки є завершення організаційного об'єднання краєзнавців в усіх областях, зміцнення існуючих і створення нових районних і міських осередків. Особливо в цьому плані на Вінниччині потрібно провести неабияку роботу, оскільки обласна організація Спілки не зуміла поставити на належний рівень розширення мережі місцевих осередків.

За останні роки у Вінницькій області все ж активізувалася краєзнавча робота, головними центрами якої в регіоні є музеї. Так, Меморіальний музей-садиба імені М.І. Пирогова²⁵ отримав статус національного. На основі краєзнавчих досліджень і комплектування колекцій стали функціонувати громадські музеї: кобзаря Володимира Перепелюка в смт. Вороновиці Вінницького району²⁶, Василя Стуса в с. Рахнівці Гайсинського району²⁷, картинні галереї в смт. Мурованих Курилівцях та м. Немирові, присвоєно звання "народний" музеєм Гната Танцюри (м. Гайсин)²⁸, українського побуту та мистецтва (м. Вінниця), історії села Баланівка Бершадського району, Степана Руданського (с. Хомутині Калинівського району), історії села Кармелюкове Жмеринського району. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2000 р. № 1275 з метою збереження історико-культурної спадщини комплексу пам'яток історії та культури, що в с. Буца Ямпільського району присвоєно статус Державного історико-культурного заповідника

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

“Буша” у Вінницькій області. Для реалізації завдань обласної Програми у 2004–2005 рр. передбачено створення в заповіднику Музею дохристиянського і християнського храму V–XVI ст. Крім того, у найбільших історико-краєзнавчих музеях області будуть створені нові експозиції (м. Жмеринка, м. Гайсин, м. Ладичин, м. Козятин, Барський районний музей, Музей Насті Присяжнюк у м. Погребище). Проте залишається чимало проблем. Зазначимо, що експозиції всіх краєзнавчих музеїв застарілі й вимагають негайного оновлення. Ремонту потребують майже всі будівлі музеїв області.

З метою поповнення музейних фондів здійснюватимуться експедиції зі збирання предметів побуту та етнографії до тематичної експозиції “М.М. Коцюбинський – етнограф”. Не завадило б проведення краєзнавчих експедицій з дослідження проблем регіональної історії, етнографії, топоніміки, фольклору, народного побуту, ремесел і промислів.

Значну увагу розвитку краєзнавства приділяють бібліотеки області. На базі центральних районних бібліотек створюються центри регіональної інформації. Завдяки редакційно-видавничій діяльності Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва побачила світ значна кількість краєзнавчої літератури. Зусиллями краєзнавців видаються історичні нариси про рідний край¹². На жаль, у передбаченій обласною Програмою заходах з видання краєзнавчої літератури, збірників наукових праць краєзнавчої тематики, путівників, каталогів не враховано потреби з підготовки енциклопедичного видання з історії населених пунктів України. Адже “немає сумніву, що видання сучасної багатомовної “Історії міст і сіл України” дало б могутній поштовх розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм. Фактично ця робота вже розпочалася з ініціативи громадськості. Повсюдно активізується перевидання історичних нарисів про населені пункти”¹³.

У тісному зв’язку з інтересами подальшого розвитку краєзнавства перебувають цілі і завдання туристичного руху. Величезна кількість історико-культурних пам’яток Вінниччини визначає неабияку її туристичну привабливість¹⁴. Враховуючи це, необхідно поглиблювати взаємодію краєзнавства та краєзнавчого туризму, що сприятиме поширенню знань серед населення про рідний край, його природу, історію, культуру, розробити тематичні туристично-краєзнавчі маршрути, пов’язані з місцями перебування на Вінниччині видатних діячів науки, культури, освіти, борщів за незалежність України, розробити матеріали про визначні пам’ятки історії, археології, архітектури, мистецтва. Останнім часом намітилися позитивні зрушення у вивченні історичних міст, дослідженні археологічних ресурсів в області, визначенні меж охоронних зон історичних місць, виготовленні генпланів об’єктів, узятих під державну охорону.

Реставрації та відтворення потребують пам’ятки архітектури, серед яких об’єкти палацо-паркового ан-

самблю Потоцьких (1757–1782 рр.) в м. Тульчині, який єдиний в області включений до Програми відтворення видатних пам’яток історії та культури України. Однак, згадана Програма не фінансується. Крім того, в області 70% пам’яток історії та культури потребують ремонтних робіт. Без погодження з пам’яткоохоронними органами розорюються і знищуються пам’ятки археології.

Саме про археологію слід сказати окремо, оскільки археологічні пошуки органічно увійшли в канву краєзнавчої роботи. Розпочалася реалізація спільного українсько-польського проєкту дослідження пам’яток археології “Народи моря”, у рамках якої проведені розкопки кургану біля с. Печера Тульчинського району. У майбутньому при державному фінансуванні передбачено виявлення пам’яток археології у найменш досліджених районах області: Могилів-Подільському, Чернівецькому, Крижопільському, Піщанському, Барському, Бершадському, Мурованокуріловському, Томашпільському.

На управління культури облдержадміністрації, обласну організацію Спілки народних майстрів, Обласний центр народної творчості, обласний художній музей покладено завдання з організації всеукраїнських симпозиумів скульпторів-кам’яногесів “Подільський обрив” в с. Буша Ямпільського району, гончарного мистецтва “Бубнівська кераміка” в с. Бубнівка Гайсинського району, проведення обласних краєзнавчих та етнографічних свят кобзарського мистецтва “Струни вічності”, національних культур “Подільські барви”, “Всі ми діти твої, Україно”, створення Центру подільських народних промислів (садиба О. Луцишина).

Глибокому і всебічному дослідженню краєзнавства на високому науковому рівні, його популяризації сприятиме запровадження обласної премії ім. В. Отамановського за вагомий внесок в дослідження рідного краю.

Особлива увага приділяється вихованню молоді. Управління освіти і науки облдержадміністрації організована пошукова робота за напрямками краєзнавчого руху учнівської молоді “Моя земля – земля моїх батьків”.

З метою підготовки спеціалістів у галузі краєзнавства на базі Вінницького факультету Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва передбачено відкрити курси підвищення кваліфікації працівників закладів культури та туризму з курсу “Краєзнавство”.

Однак загальний обсяг фінансування заходів, передбачених обласною Програмою, після затвердження в установленому порядку завдань Програми становить лише 792 тис. грн. і здійснюватиметься відповідно до законодавства за рахунок нормативних та додаткових асигнувань на галузь на відповідний рік, спонсорських і благодійних надходжень, цільового фінансування (грантів), надходжень від платних послуг, інших джерел, не заборонених чинним законодавством.

Та все ж, не дивлячись на вказані труднощі, “в руках сьогоднішніх краєзнавців, – як стверджує голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАН України П.Т. Тронько, – благородна справа збереження

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

і підтримання зв'язку часів. Поки є небайдужі люди, не перерветься нитка духовності, що єднає минуле, сучасне, майбутнє. Кожен з нас має шанс довести свої діла і думки до свідомості майбутніх поколінь¹⁵, а для краєзнавців Вінниччини відкрите неосяжне поле досліджень невідомих сторінок історії. Тому всі ми повинні активніше підключатися до написання яскравої і повної історії, поставити на якісно вищий рівень інформаційне і наукове забезпечення краєзнавчих досліджень, шукати недержавні форми їх фінансування, а для цього потрібно докласти чимало зусиль, щоб робота на краєзнавчій ниві була оточена належною увагою як з боку держави, так і громадськості.

¹ Офіційний вісник України. – 2001. – № 4. – Ст. 115.

² Там само. – 2002. – № 24. – Ч. 1. – Ст. 1159.

³ Там само. – 1999. – № 29. – Ст. 1457.

⁴ Там само. – № 37. – Ст. 1869.

⁵ Там само. – № 38. – Ст. 1804.

⁶ Там само. – № 17. – Ст. 741.

⁷ Там само. – 2002. – № 14. – Ст. 748.

⁸ Калитовістова О. Музей вітав і Президент // Подільська зоря. – 1999. – 20 серпня.

⁹ Подільська зоря. – 2000. – 9 листопада.

¹⁰ Яруцак В. “У смертнім леті, на чужім крилі...” // 33 кал. – 2001. – 4 січня.

¹¹ Вшанували Гната Танцюра // Вінницькі відомості. – 2001. – 14 червня; Дмитренко М. К. Гнат Танцюра: До 100-річчя від дня народження. – К.; Вінниця, 2001. – 48 с.; Корсунецький О. До всіх українців у світі сунули! [3 пагоди оголошення ЮНЕСКО 2001 р. роком Г. Танцюри – фольклориста з с. Затківці Гайсинського р-ну] // Українське слово. – 2000. – 6–12 липня. – С. 12.

¹² Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю. Голод 1932–33, 1946–47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1998. – 223 с.; Вовк С. Т., Косаківський В. А., Таринець С. В. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів. – Вінниця, 2000. – 214 с.; Гальчак С. Д. Земля над Росією: Краєзнавчі нариси. – Вінниця, 1995. – 128 с.; Гальчак С. Д. Ступені мужності: Розповіді про вінничан повних кавалерів ордена Слави. – Вінниця, 1995. – 151 с.; Гончар А. Г. Повірка, або “афганці” Вінниці: Книга про воїнів-інтернаціоналістів. – Т. 1. – Вінниця: Винобудрукарія, 2000. – 415 с.; Гончар А. Г. “Чорний тюльпан”: Книга пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області. –

Вінниця: Винобудрукарія, 1998. – 456 с.; Жезіцький В. Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. – К.: Рідний край, 1997. – 95 с.; Завальнюк К. Лидарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки XX ст.). – Вінниця: Логос, 2000. – 265 с.; Калитко С. Л. Події національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького на Східному Поділлі. – Вінниця, 1997. – 22 с.; Малаков Д. В. Минуле Немирова. – К.: Оранта, 1998. – 111 с.; Мельничук О. А. Участь комітетів незалежних селян в аграрних перетвореннях на Поділлі. – Вінниця: Логос, 1998. – 36 с.; Огороднік В. Т. Перлина Поділля: Оратів. Путівник. – Вінниця: Велес, 2001. – 76 с.; Петренко О. С. Брацлавське намісництво / Держкомархів України. Держархів Вінницької обл. – Вінниця: Велес, 2001. – 328 с.; Петренко О. С. Лука-Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 1999. – 440 с.; Прокончук В. С., Телячий Ю. В. Лисець: Історико-краєзнавчий нарис. – К.: Рідний край, 1998. – 96 с.; Рагозій О. І. Соб у вогні: Краєзнавчі нариси. – Вінниця, 1994. – 71 с.; Савчук Ю. Миська геральдика Поділля. – Вінниця: Контигент-ПРИМ, 1995. – 143 с.; Свателік В. А. Історія Тульчина XVI–XVIII століть: Від появи міста до часів гайдмаччини. – Тульчин, 1998. – 56 с.; Слободенюк Н. П., Логвинов В. О. Брацлав: стежками історії. Краєзнавчі нариси. – Вінниця: Тезис, 2000. – 64 с.; Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців: 36 статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику / Іллінеччина районна організація товариства охорони пам'яток історії та культури; Авт.-упоряд. І. Д. Бабенко. – Іллінці, 1995. – 96 с.; Стурж В., Мичак А. Хоменки: Історичний нарис / Авт. проєкту В. Безносюк. – К., 1998. – 110 с.; Тамтура А. Історія Сутеск: Історико-краєзнавчий нарис: від найдавніших часів до сьогодення. – Вінниця: Велес, 2001. – 87 с. іл.

¹³ Троцько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 150.

¹⁴ Денисова Л. Архітектурна спадщина Вінниччини // Вінницька правда. – 1989. – 22 січня; Денисова Л. Перлина української архітектури // Подільський телеграф. – 2001. – 11, 18 жовтня. – С. 10; Кириков О. І. Церковна архітектура Поділля // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С. 42–43; Малаков Д. В. По Брацлавщині: (От Вінниці до Тульчина). – М.: Искусство, 1982. – 174 с.

¹⁵ Троцько П. Т. Історичне краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – С. 81.

Олександр Комарницький

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Проголошення державної незалежності України відкриває широкі можливості для відродження історичної пам'яті народу, розвитку національної історичної науки. Одним із ключових проблем, висунутих на авансцену історії самим життям, постало вивчення історичного минулого окремого населеного пункту України, як тилу поселення і клітинки суспільного організму. Малодослідженою сторінкою української історії зали-

шається роль містечок, які увібрали в себе елементи як міста (адміністративні та економічні центри), так і села (значний домішок селянського побуту, широке застосування сільськогосподарських форм господарювання), у драматичних подіях Української революції 1917–1920 рр. Містечка, які були промисловими центрами в регіоні, з часом реально претендували на отримання міського статусу. Зокрема, в ті часи повітовими

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

містами стали колишні містечка Київської губернії – Чорнобиль, Кам'янка, Корсунь, розглядалося подібне питання і щодо містечка Іванків. Фастів, Богуслав, Козятин, Сміла теж стали містами.

Під часком командно-адміністративної системи влади, яка "здійснюючи політику інтернаціоналізації та русифікації, прагнула нівелювати національні особливості, в тому числі й національні форми розселення – містечка та хутори"⁷¹, досліджувана категорія населених пунктів у жовтні 1925 р. трансформувалася в нову форму територіальної організації розселення – "селище міського типу". Містечкова проблематика все ще потребує подальшого конкретно-історичного розкриття, осмислення і вироблення для цього адекватних підходів.

Основним аргументом у дослідженні тогочасних містечок Правобережної України, їх основною джерельною базою стали архівні документи центральних (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України), обласних (державні архіви Вінницької, Київської і Хмельницької областей), міських (Кам'янець-Подільський міський державний архів, Державний архів у м. Києві) архівів України. Значна частина таких документів в ході буремних років боротьби за українську державність була втрачена зовсім або знаходиться поза межами України: в архівах Польщі, Німеччини, Австрії, Російської Федерації.

У ході вивчення проблеми перед нами постала дилема, наскільки однорідним було українське суспільство у ті трагічні дні, наскільки глибоко українські національні прагнення проникли в свідомість, торкнулися сердець, душ пересічних жителів українських містечок. Найбільш повно і рельєфно виявили специфічність політичних настроїв містечка порівняно з іншими категоріями населених пунктів, полярильність їх політичних уподобань у тісному зв'язку з історично сформованим стійким розкладом містечкового населення (на 1897 р. у 111 містечках Київської губернії євреї склали 37,9% від загальної кількості населення, у 124 м-ках Подільської – 44,2%, у 133 Волинської – 49,3%⁷²) вибори до Всеросійських і Українських Установчих Зборів, які відбулися наприкінці 1917 – на початку 1918 р.

У 90 містечках 10-ти повітів Київської губернії під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів за українські списки проголосували 61,1% виборців, єврейські – 30,8%, польські – 2,3%, за більшовиків – 2%. (ЦДАВО України: ф. 1156. Київська окружна комісія, ф. 2169. Бердичівська, ф. 1139. Васильківська, ф. 2170. Звенигородська, ф. 1154. Канівська, ф. 1162. Липовецька, ф. 1175. Радомишльська, ф. 1178. Сквирська, ф. 2173. Таращанська, ф. 2177. Черкаська, ф. 2181 Чигиринська повітові виборчі комісії). Документи повітових комісій Подільського і Волинського виборчих округів нам не відомі, за винятком Кам'янецьких повітової і міської виборчих комісій. Цікаві архівні матеріали пов'язані із безпосередньою підготовкою, ходом

виборів та їх наслідків містять фонди Генерального секретарства внутрішніх справ (ф. 799), Подільського губерньського комісара Тимчасового уряду (ф. 1792), канцелярії Київського губерньського комісара Тимчасового уряду (ф. 1716), єврейських партій і організацій (ф. 41), Центрального комітету УПСР (ф. 43), Вінницької повітової земської управи (ф. Д-255), виконкому солдатських депутатів Волочиського гарнізону (ф. Р-3719).

Водночас результати виборів до Українських Установчих Зборів показали, що у 71 містечку 8-ми повітів Київської губернії українські партії набрали 55,6% від загальної кількості голосів, єврейські – 36,5%, більшовицький блок – 5,1% (ф. 1157. Київська окружна комісія, ф. 1150. Звенигородська, ф. 1155. Канівська, ф. 1163. Липовецька, ф. 1176. Радомишльська, ф. 1179. Сквирська, ф. 1182. Таращанська, ф. 2174. Уманська, ф. 3046. Черкаська повітові комісії). У 95 містечках 11 повітів Подільської губернії за українські партії віддали свої голоси 46,4% містечкових виборців, єврейські – 42,8%, польські – 6,8% (ф. 1134. Балтська, ф. 1138. Брацлавська, ф. 1141. Вінницька, ф. 1144. Гайсинська, ф. 2989. Кам'янецька, ф. 1166. Летичівська, ф. 1164. Літинська, ф. 1170. Ольгопільська, ф. 1174. Проскурівська, ф. 2175. Ушицька, ф. 2183. Ямпільська повітові комісії). У 71 містечку 9-ти повітів Волинської губернії ця цифра становила відповідно 42,5%, 41,7%, 6,9% (ф. 1143. Волинська окружна, ф. 1145. Дубенська, ф. 1147. Житомирська, ф. 1151. Ізяславська, ф. 2985. Луцька, ф. 1168. Новоград-Волинська, ф. 1171. Острозька, ф. 1177. Ровенська, ф. 2172. Старокостянтинівська повітові комісії). Найбільш цінними у фонді Головної комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР (ф. 1133) є, на наш погляд, протоколи засідань Головної, окружних, повітових (в окрему справу виділяється Ямпільська) і міських комісій, з переліком кандидатських списків всіх виборчих округів України, відомостями про результати виборів, звітами інструкторів виборчих комісій. Звіти та статистичні відомості знаходимо у фондах Української Центральної Ради (ф. 1115) і Міністерства Внутрішніх Справ Української Держави (ф. 1216).

У період Директорії УНР містечкове населення не менш активно взяло участь у виборах до Трудового Конгресу України – органу, який розглядався як "тимчасовий предпарламент країни". Разом з тим з плином революції реорганізовувалися органи місцевого самоврядування: повітові, волосні (у Київській губернії центрами волостей були 77 містечок, у Подільській – 70, у Волинській – 86). Архівні документи дають нам вичерпну інформацію про діяльність в добу Центральної Ради волосних земств, земельних комітетів. Зокрема, такі органи діяли у Білгородці, Бородяніч, Бишіві, Германівці, Гостомелі, Димері, Кагарлицьку, Макарові, Обухові, Ржищеві, Ставищі, Трипільлі та інших волосних містечках Правобережжя.

Водночас створювалися органи містечкового самоврядування, міщанські управи, обиралися містечкові

голови. Збереглися архівні матеріали про діяльність таких органів в Животові, Кагарлику, Корсуні, Матусеві, Чорнобилі, Лисянці, Оратові, Мокрій Калигирці, Ставищі, Білозері, Корнині, Зозеві, Рижанівці, Білопольї, Тяньому, Германівці, Білилівці, Жаботину, Мотижину, Бишеві, Горностайполі, Межирічах, Коростишеві, Ходореві, В'язові, Буртах, Тетіїві. Фонд канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (ф. 1716) містить цікавий документ про намагання організувати міщанські управи окремо для міщан і селян, зважаючи на традиційні місця розселення громад – «єврейське населення проживало в центрі містечка і займалося, в основному, ремісництвом, шинкарством, торгівлею, а українське населення, яке мешкало на околицях містечка, займалося землеробством»¹³. Період Гетьманщини характерний «репресіями відносно органів місцевого самоврядування», їх реформуванням. У містечках обиралися «сільські (містечкові – авт.) урядові особи» (сільські старости, десятські, збірники податків) – Бишів, Білгородка, Гостомель, Германівка, Димер, Макарів, Обухів, Ржищів і т. д. З приходом до влади Директорії УНР відбулися нові зміни – утворювалися повітові і волосні земельні комітети, обиралися волосні і сільські комісари, організовувалися трудові ради, інші органи місцевого самоврядування.

В ході Української революції зазнавала реформування управлінська структура єврейської громади. Зокрема, відповідно до закону від 2 грудня 1917 р. зліквідовувалися раввінати, функції яких було передано єврейським громадським радам. Архівні дані свідчать про вибори до них у ряді подільських містечок: Ярмолинці, Боршаді, Деражня, Меджибіж, М'ястківка, Сатанів, Тетляк, Томашпіль, Тульчин, Чорний Острів, Чечельник, Ялтушків, Браїлів, Верхівка, Гранів, Дунаївці, Жабокричі, Муровані Курилівці, Николаїв, Ободівка, Стара Синьва, Теофіполь, Шатава, Шпиків, Чернівці; кївські – Погребище, Ружин, Богуслав, Бородянка, Василів, Городище, Катеринопіль, Ігнатків, Лукашівка, Рокитне, Рожів, Сміла, Ставище, Фастів, Ходорків, Горностайпіль, Козятин, Малин, Степанці, Тетіїв; волинських – Аннополь, Іскоростень, Корець, Любар, Межиріччя, Миропіль, Полонне, Славути, Тучин, Базалія, Володимирець, Гоща, Красилів, Кудьчин, Ланівці, Олевськ, Рожище, Чуднів, Шепетівка.

Містечкові євреї, належно оцінивши роботу УНР на захист прав на життя, безпеку, національно-культурне життя, надали їй певну матеріальну і моральну допомогу, про що засвідчують архівні документи (Коростинівська, Смотричська, Орнинська та інші єврейські містечкові громади). Варто зазначити, що історія ще ніколи не давала такого унікального шансу для налагодження українсько-єврейської співпраці, але «виділила для цього найгірший, найнесприятливіший час. Радісні, святкові голоси супроводжувалися, а потім і геть потонули в зойках і лемснті жертв погромів», від яких найбільше постраждали саме містечка Правобережжя.

Архівні джерела повідомляють про погроми у Мурованих Курилівцях, Смотричі, Заміхові, Ярузі, Печарі, Зінькові, Браїлові, Копайгороді, Миньківцях, Шарівці, Солобківцях та інших подільських містечках, у кївських – Домбровиці, Козятині, Горностайполі, Корнині, Коростені, Павлочі, Чорнобилі, Черняхіві, Брусиліві, Погребищі; у волинських – Ушемірі, Шепетівці, Корцю, Гоші, Острополі, Любарі, Волочиську, Красиліві. Крім того, ці трагічні сторінки історії містечкових євреїв відображені в архівних документах фондів Міністерства єврейських справ (ф. 2060), Інспектора народної міліції (ф. 1401), Міністерства внутрішніх справ УНР (ф. 1092). У ДАХО знаходиться фонд уповноваженого єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів по Проскурівському повіту (ф. Р-1684). Подібний фонд знаходиться і в Державному архіві м. Києва (ф. 375. Кнівська районна Комісія єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів).

Поразка національно-демократичних сил на початку 1918 р. була обумовлена хибністю курсу радикальних соціалістичних перетворень, коли Центральна Рада, затягнувши з вирішенням земельного питання, позбавила себе соціальної бази в особі провідної верстви населення – селянства. Найскравіше рух за розв'язання земельного проблеми виявився у повстансько-партизанській боротьбі українського селянства, в основі якої було бажання селян володіти землею. Об'єктивно, що ця боротьба завдавала українській державності руйнації.

Про стихійні заворушення у містечках Київської губернії свідчать фонди канцелярії Київського губернського комісара Центральної Ради (ф. Р.2796) і Тимчасового уряду (ф. 1716). Самовільне захоплення подільськими містечковими селянами, солдатами поміщицьких земель, маєтків, винокурних заводів тощо, боротьба з більшовицьким рухом висвітлюються документами фондів Подільського губернського комісара УНР (ф. 628 ЦДАВО України, ф. Р-3345 ДАХО), Подільського губерньського комісара Тимчасового уряду (ф. 1792 ЦДАВО України, ф. Р-2734 ДАВО), Ладизинської волосної земельної управи (ф. Р-3868), виконкому солдатських депутатів Волочиського гарнізону (ф. Р-3719) і т. д. З новою силою селянський рух розгорнувся з літа 1918 р., коли гетьманський режим фактично відновив поміщицьке землеволодіння, підтримуване військовою силою окупаційних німецького й австро-угорського військ. Найінтенсивніше боротьба містечкових селян відбувалася на терені Київської губернії, про що свідчать архівні дані фонду канцелярії Київського губернського старости Української Держави (ф. Р-2797), управління Київського повітового старости (ф. Р-2794). Подібні документи містять і архівні фонди Подільського губерньського старости (ф. Р-1543 ДАВО, ф. Р-270 ДАХО), Подільського губерньського коменданта (ф. Р-1196), Кам'янсьько-Подільського Українського Національного союзу (ф. Р-1158). Італійський історик А. Гра-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

цілі ввів термін “Велика селянська радянська війна 1918–1933 рр.”, апогей якої на території України припав на 1919 р. Причиною повстанського руху періоду Директорії УНР полягала, перш за все, у невизначеності її соціально-економічної платформи. Державний діяч І. Мазепа взагалі вважав, що це повстання лише “розбудило українську свідомість в народі”¹. Названу тезу переконливо підкріплюють матеріали архівних фондів ЦК Компарті України (ф. 1, оп. 20. Відділи ЦК КП (б) У), Міністерства внутрішніх справ Директорії УНР (ф. 1092), канцелярії Директорії (ф. 1429), Подільського губерньського комісара (ф. 538), Інспектора народної міліції при Подільському губкомісарові (ф. 1401), канцелярії Київського повітового комісара (ф. Р-2795), Кібізької волосної земельної управи (ф. Р-4242), Корівського, Чернелівського, Краснінського волосних військкоматів (ф. Р-3273, ф. Р-294, ф. Р-1643), Шепетівського ревкому (ф. Р-3204) тощо. Таким чином, у Національному архівному фонді України є великий

документальний пласт, який дає змогу достатньо глибоко з’ясувати основні моменти політичного життя в містечках Правобережної України періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (виборчі кампанії, формування органів місцевого самоврядування, селянський рух), зрозуміти місце і роль містечкового населення у революційних процесах регіону.

¹ Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Г. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – С. 7.

² Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Издание общества для научных Еврейских изданий и изд-ва Брокгауз и Ефрон. – СПб., б.г., – Т. 9. – С. 511; Т. 12. – С. 648; Т. 5. – С. 739.

³ Держархів Київської обл., ф. 1716, оп. 1. сир. 37; *Білецька О. Савранщина. Нарис історії від стародавніх часів до початку ХХ ст.* – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 72.

⁴ *Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / Ін-т історії України, НАН України.* – К., 1993. – С. 58.

Олександра Пиріг

ІСТОРІЯ СЕЛА ГУЛЯНИКИ НА КИЇВЩИНІ

Гуляники (Уляники) – село на Київщині, репрезентує декількома рядками в 26-томній “Історії міст і сіл Української РСР”. Проте, село має велику й багату історію, дослідження якої виповнює прогалини в мисленні київського регіону й України в цілому, сприяє формуванню історичної пам’яті та вихованню молоді.

Джерельним підґрунтям історії села XVIII–XIX ст. є документи та матеріали, розпоршені в різних фондах ЦДАК України. У фонді Київської губерньської канцелярії зберігається реєстр маєтностей, який визначає розташування села у XVIII ст. – в шести милях від Трипілля¹. Там знаходиться копія універсалу гетьмана І. Скоропадського митрополиту Київському, Галицькому і “всєй Малаї Россїї” Іоасафу Краковському про підтвердження прав власності на села Халч, Гуляники й Півці, які на початку XVIII ст. були “пустєє”, тобто належали державі². Універсал гетьмана був підтверджений грамотою Петра I³.

Документи фонду Київської палати цивільного суду дають можливість простежити процес зміни власників цього села у XIX ст. Це договори про оренду та купівлю, застави, доручення. На наш погляд, цим рукописним документам можна довіряти. Вони свідчать, що у 1835 р. Гуляники були продані графом Августом Белінським помішнику Богуславського повіту Феліку Мержієвському⁴. Деякі відомості дотично засвідчують, що Мержієвські були поляками (мали родичів під Варшавою, католицьке віросповідання тощо).

Наступним власником села був Станіслав Мержієвський. Брак джерел не дозволив точно визначити дату переходу села у власність С. Мержієвського та ступінь його споріднення з Ф. Мержієвським. У книзі Київської

палати цивільного суду зберігається заповіт С. Мержієвського, за яким с. Гуляники одержав у спадок його єдиний син Володимир, учень Київської гімназії. Опікунами юнака С. Мержієвський призначив свого рідного брата Якова, поміщика с. Півці, сусіда Миколу Госневського та священника римо-католицької церкви м. Ржищева Парницького⁵. Цей документ проливає світло на духовний світ С. Мержієвського в останні роки його життя. Дбаючи про вічність душі й прагнучи відпущення гріхів, він заповів у день поховання його відправити панихиду. Двічі на місяць у с. Гуляники відправити літургію. Для молитви за упокій душі костволу у Ржищеві С. Мержієвський заповів 50 карбованців сріблом. Племінникам з-під Варшави він заповів по 333 карбованці⁶. Служниці Марія та Катерина після його смерті мали одержати по 50 карбованців асигнаціями.

В цей час С. Мержієвський заборгував одному з банків, отже син успадкував і батьківські борги. Вірогідно, молодий Володимир та його опікуни не знайшли оптимального виходу із ситуації, що склалася, й В. Мержієвський змушений був у 1845 р. на три роки здати село в оренду помішнику Житомирського повіту Волинської губернії Олексію Конопальському “з усіма того маєтку заселеними і незаселеними землями, з цегляним заводом, винокурнею, усіма від селян того маєтку ... повинностями”⁷. Умови оренди передбачали й використання орендної плати для погашення боргів покійного. Через рік, у січні 1846 р. В. Мержієвський продав Гуляники тому ж таки О. Конопальському, який став власником 1750 десятин землі, у тому числі 1150 десятин ріллі та 87 десятин сінокошу, цегляного заводу, винокурні, млинів і корчми⁸. Торговельна обробка здійснювалася

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

не самим В. Мерзівським, а за його дорученням І. Підгорським.

Фонд Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства містить низку документів, які розкривають, м'яко кажучи, непривабливу історію, яка тривала протягом семи років, починаючи з 1862 р., пов'язану з привласненням луцьким підсудком Матвієм Конопальським грошей, одержаних від продажу с. Гуляників (волинських – *О.П.*), власності Йосипа Бобровницького⁹. Можливо, існує певний зв'язок між привласненням грошей Конопальським і купівлею згодом с. Гуляників на Київщині. Однак, матеріалів, які б або довели це припущення, або спростували його поки ще не знайдено. Деякі документи фонду Київської палати цінного суду, зокрема з книги запису заставних, свідчать, що у с. Кузьминцев (Канівський повіт) жив рідний брат О. Конопальського – Гнат¹⁰.

Дослідники С. Лисенко та Є. Чернецький, спираючись на матеріали Центральної ревізійної комісії, що зберігаються у ЦДІАК України, довели, що Конопальські належали до тих родів, справи про визнання дворянського походження яких, були перевірені ЦРК, хоча цей орган не перевіряв тих, чиє дворянське походження було визнане Герольдією ще до 1840 р. Тобто дворянське походження цього роду потребувало підтвердження.

Оскільки справу Конопальських було надіслано до "Временного Присутствия Герольді", це означало, що ЦРК не вдалося самостійно ухвалити рішення з цього питання¹¹. Вірогідно, рід походив від дрібної шляхти. Однак у середині XIX ст. маєток О. Конопальського не справляв враження дрібного господарства. Одна лише винокурня приносила великі прибутки. Відомість, складена за станом на 20 грудня 1869 р., свідчить, що готові горілки на заводі було 7600 відер, збувалась вона в "окрестных питейных домах"¹². Виробничий процес забезпечували 20 найманих робітників, в той час, коли в інших винокурнях Київщини працювало від 5 до 10. До кінця XIX ст. власники села не змінювалися.

Цінним джерелом історії Гуляників є фонд Київської духовної консисторії, зокрема, метричні книги Свято-Михайлівської церкви. На жаль, деякі з них втрачено, можливо, внаслідок недооцінки їх як джерела в радянські часи. Деякі представлені у фонді фрагментарно. Ті ж, що збереглися цілком, вимагають критичного підходу до сприйняття інформації, яку вони несуть. Так, якщо факти про народження, шлюб та смерть заслуговують на довіру, то дати тієї чи іншої події вимагають перевірки. Причина смерті визначалася здебільшого дяком чи родичами небіжчика на основі життєвого досвіду, отже, таким записам в метричній книзі беззастережно довіряти не можна. Інколи зустрічаються помилки у написанні прізвищ, виявити які можна порівнюючи з попередніми та наступними записами, а також з написанням їх в інших документах та матеріалах. Крізь призму скупих записів дяка про народження, вінчання,

поховання розкривається життя окремих родин і села в цілому. Метричні книги доводять безперервність родів Лазоренків, Рябоволєнків, Нестеренків, Григорєнків, Плотників, Левченків, Любченків, Швиденків та інших, які й нині живуть в Уляниках. Вони безсторонньо свідчать про родинну радість і горе.

Як правило, нові сім'ї утворювалися внаслідок шлюбу односельців. Проте зустрічаються факти одруження гуляницьких дівчат з парубками з найближчих сіл – Чучинки, Липового Рогу, містечок Ржищева та Трипілья. Щорічні дані про народження і смертність селян показують, що народжуваність перевищувала смертність. Так, у 1800 р. в Гуляниках народилося 22 дитини, а вмерло 8 осіб¹³, у 1806 р. – відповідно 20 та 14¹⁴, у 1811 р. – 27 та 14¹⁵. Ця тенденція спостерігається протягом усього століття. Хоча були роки, коли смертність перевищувала народжуваність. Неодноразово село охоплювали епідемії. У 1831 р. холера, що лютувала з травня по листопад, забрала життя 29 осіб¹⁶. Особливо трагічним для селян був 1848 р., коли пішло з життя 82 людини¹⁷. Холера повернулася в Гуляники у 1855 р. Тоді в селі народилося 19, а померло 34 особи, 30 з яких – діти у віці від 1 до 15 років¹⁸. В родині Юхима Тимошенка в один день відразу померло двоє дітей – Уляна (5 років) та Трохим (7 років). У Бориса Стеценка вмерли син Павло (2 роки) та дочка Тетяна (6 років). Солдатка Устина Нестеренко втратила доньку Меланію (5 років) та сина Матвія (1 рік).

Аналіз вікових даних небіжчиків протягом століття засвідчує, по-перше, що середня тривалість життя місцевих селян становила приблизно 45–50 років, по-друге, високою була смертність дітей, особливо у віці від 1 до 5 років.

Метричні книги дають уявлення про причини смерті, хоча зрозуміло, що вони визначалися на основі життєвого досвіду. Діти часто вмирали від застуди, коклюшу, кору, дорослі – від "чахотки". Звертає на себе увагу той факт, що серед покійників не було таких, які пішли з життя через насильництво. Це дає підстави для висновку, що гуляницькі селяни були розсудливими і врівноваженими.

Метричні книги містять дані про священослужителів Михайлівської церкви, їх родини, навіть, про рівень їх грамотності та ставлення до своїх обов'язків. Так, у книзі 1856 р. запис про смерть Параскеви Лазоренко зроблено двічі: 26 січня та 7 березня. Така помилка стала можливою, на наш погляд, внаслідок того, що дяк Олексій Гуляницький робив записи в книзі невчасно.

Таким чином, огляд деяких фондів (ф. 59, 127, 442, 486) ЦДІАК України засвідчує наявність документів та матеріалів, які містять інформацію про історичну географію Київщини, власників с. Гуляників, господарство поміщиків і селян, віросповідання тощо. Їх дослідження разом з іншими джерелами та поодинокими публікаціями дозволяє реконструювати історію сучасного села Уляники (Київська область).

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

¹ ЦДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 1448, арк. 24 зв.

² Там само, спр. 2544, арк. 316.

³ Там само, арк. 320 зв.

⁴ Там само, ф. 486, оп. 5, спр. 117, арк. 46.

⁵ Там само, спр. 222, арк. 56.

⁶ Там само, арк. 56 зв.

⁷ Там само, спр. 212, арк. 1.

⁸ Там само, арк. 2 зв., 3.

⁹ Там само, ф. 442, оп. 138, спр. 245, арк. 1, 3, 4, 9.

¹⁰ Там само, ф. 486, оп. 5, спр. 502, арк. 44 зв.

¹¹ Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква: Вид-во ТОСК, 2002. – С. 55.

¹² ЦДАК України, ф. 442, оп. 102, спр. 228, арк. 123.

¹³ Там само, ф. 127, оп. 1012, спр. 1185, арк. 717 зв.

¹⁴ Там само, спр. 1267, арк. 1089.

¹⁵ Там само, спр. 1340, арк. 1169.

¹⁶ Там само, спр. 1659, арк. 553 зв.

¹⁷ Там само, спр. 2471, арк. 1053.

¹⁸ Там само, спр. 2968, арк. 254.

Максим Кивун

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVIII – XIX ст. В АРХІВОСХОВИЩАХ РОСІЇ: ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ (НА ПРИКЛАДІ м. КАТЕРИНОСЛАВА)

Історія міст Новоросії (Південної України) XVIII – XIX ст., здається, ніколи не знаходилася поза увагою дослідників, однак слід констатувати, що монографічні видання з історії Одеси, Миколаєва, Херсона, Сімферополя побачили світ у XIX – на початку XX ст., і з різних причин не можуть задовольнити сучасні потреби з точки зору структури джерельної бази й принципів та методів інтерпретації джерельної інформації. В радянські часи зусилля окремих дослідників, спрямовані здебільшого у русло краєзнавчих пошуків, мали наслідком появу значної кількості краєзнавчих нарисів, які в першу чергу знайомили читача з окремими будинками, вулицями, монументами, популяризували історичні знання, нагомість картина виникнення та особливостей історичного розвитку міст не ставала чіткішою. Друга половина XX ст. наразі засвідчила спроби створити справді наукову “біографію” південноукраїнських міст, це завдання реалізувалося двома шляхами: узагальнюючі дослідження щодо порівняльного аналізу розвитку більшості міст (насамперед, монографія В. Тимофієнка¹, фрагменти праць О. Дружиніної², В. Кабузана³); історія окремих міст, в першу чергу слід відмітити видання українською мовою монографії П. Герлігі з історії Одеси⁴.

Катеринослав – місто, яке виконувало протягом зазначеного періоду функцію адміністративного та культурного центру Степової України, а на початку XIX ст. було ще й центром іноземної колонізації регіону. Сьогодні Дніпропетровськ – це єдине з великих міст регіону, яке не має наукової історії⁵, хоч окремі кроки в цьому напрямі вже зроблені⁶. Найголовнішою перешкодою є досі поширене уявлення про майже повну відсутність додаткових джерел, які могли б допомогти реконструювати процес виникнення та розвитку міста протягом середини XVIII – другої половини XIX ст. Такий стереотип виник з усвідомлення ситуації, коли в період Великої Вітчизняної війни майже всі документи місцевих архівосховищ були втрачені, серед них архіви Катеринославських міських та губернських органів управління. Лише невелику їх частину вдалося опублікувати (зокрема, В. Біднов⁷ та Д.І. Яворницький⁸) на

початку XX ст. Значимо для порівняння майже повну збереженість аналогічних комплексів джерел принаймні щодо Одеси та Сімферополя, що значно полегшує розвиток урбаністичних студій.

Вважаємо необхідним істотно розширити джерельну базу дослідження історії міста, виходячи з того, що обмежене коло джерел істотно звужує можливості історичної реконструкції.

Саме в цьому відношенні має сенс звернути увагу на дуже значний масив джерел, котрий зберігається в архівосховищах Москви та Петербурга. Це справи, які відкладалися в центральних установах Російської імперії, менша за обсягом частина знаходиться у фондах особового походження. В переважній масі своїй копії цих документів зберігалися в Катеринославі-Дніпропетровську, але в умовах майже повного знищення місцевих комплексів джерел, інформація, що міститься в них, є дуже цінною.

За специфікою походження та надходження до центральних установ, джерела з історії міста Катеринослава XVIII – XIX ст. розпорозені по різних фондах архівів: у Москві – Російський державний архів давніх актів (РДАДА) та Російський державний військово-історичний архів (РДВІА); у Санкт-Петербурзі – Російський державний історичний архів (РДІА), Архів СПб Інституту історії РАН, Центральний державний архів військово-морського флоту, Рукописний відділ Російської національної бібліотеки.

У РДАДА документи з історії Катеринослава знаходяться переважно у фонді 16 (Внутрішнє управління). Це передусім справа “О городе Екатеринославе” (№ 690) – найбільший зі збережених корпусів документів з історії Катеринослава Кілійського (Першого), хронологічно охоплює кінець 1770-х рр. (невелика кількість документів опублікована⁹). Становить інтерес перший з відомих планів території розташування міста 1775 р. В цьому ж фонді (спр. 798) зберігаються всі укази Катерини II щодо будівництва міста (опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії). Матеріали Г.А. Потьомкіна-Таврійського – його листування з імператрицею Катериною II щодо питань будівництва

Катеринослава, доповідні записки – дають уявлення про його програму будівництва “Південної столиці” Російської імперії на території колишніх вольностей Війська Запорозького, зокрема, про архітектурно-містобудівний задум міста, про розвиток закладів культури і освіти. Цю інформацію доповнюють документи фонду 17 (Наука, література та мистецтво) – стосовно кадрів Катеринославського університету, проект педагогічного інституту, перелік книг бібліотеки Потьомкіна та опис медалей на честь катеринославського губернатора та дворянства від 1794 р. Поряд із цим донесення катеринославських губернаторів В.В. Коховського та П.О. Зубова (спр. № 696, 699) містять вичерпні свідчення про хід утворення міста протягом 1790-х рр.: обсяги будівельних робіт, заходи в різних галузях, фінансові звіти про виділення коштів на будівництво університету. Частина цих документів сьогодні поступово вводиться до наукового обігу¹⁰.

У РДВІА документальні матеріали з ранньої історії Катеринослава зберігаються переважно в фонді 52 (Г.О. Потьомкін-Таврійський). Це рапорти губернатора В.О. Чертова та інших урядовців про хід будівництва Катеринослава Кільчеського. Цінний документ – опис слободи Половиці 1787 р., на місці якої збудовано Катеринослава. Фонд 271 (“Попови”) містить кілька справ щодо потьомкінської програми будівництва Катеринослава на Дніпрі (зокрема, озеленення території міста). Натомість фонд ВУА (“Військово-Учений архів”) містить найбільшу колекцію картографічних джерел – проектів і натурних планів Катеринослава кінця XVIII ст.¹¹ Стан розвитку міста характеризують дані статистичних описів Катеринославського намісництва 1793 (спр. 18727) та 1795 рр. (спр. 18728), матеріали 1805–1807 рр. (спр. 18732) та опис Катеринославської губернії 1820 р. (спр. 18731). На сьогодні опубліковані лише фрагменти цих документів. У фонді 418 РДВІА зберігається план Катеринослава Кільчеського 1781 р. (спр. 594), плани й фасади комісаріатських споруд (спр. 653), будинку директора фабрик (спр. 654). Найбільшу цінність мають проекти Преображенського собору – головної споруди Катеринослава кінця XVIII ст.: головні та бічні фасади, план, інтер’єр (спр. 611). Значний інтерес становить великий корпус документів з історії казенної суконно-шовкової мануфактури Катеринослава, частково залучений до наукового обігу О.Й. Дружининою. Найзначніший комплекс джерел з ранньої історії Катеринослава – близько 300 справ – зосереджений у РДІА. Передусім це плани міста (ф. 1289, 1293 та ін.), проекти Преображенського собору, натурні креслення та проекти реконструкції Потьомкінського палацу, проекти міських споруд різного призначення – губернаторського та вице-губернаторського будинків, лікарні, церков, в’язниці (ф. 218, 733, 796, 797, 1285, 1293, 1399, 1488). Окремі з них опубліковані в роботах дослідників архітектури, більша частина ще потребує дослідження та введення до наукового обігу. Віднайдені

також матеріали з історії становлення Катеринослава кінця XVIII – на початку XIX ст.: офіційне листування з приводу розвитку міста та плану його забудови (ф. 1285), опис Катеринослава 1796 р. (ф. 1374), опис споруд міста 1840 р. (ф. 216), описи міської території з планами 1840-х рр. (ф. 1287). Великий інтерес становлять матеріали з історії міського господарства та благоустрою м. Катеринослава в першій – третій чверті XIX ст. – однієї з найбільш малодосліджених сторінок історії міста (ф. 571, 1287). Значний інформаційний потенціал для реконструкції історії міста мають щорічні звіти катеринославських губернаторів (ф. 1281). В них присутній обов’язковий розділ, присвячений губернському місту, де вказувалося про найбільш помітні події, відкриття різноманітних закладів, про нагальні проблеми міського розвитку тощо. Слід зазначити, що серед дослідників існують сумніви щодо вірогідності даних губернаторських звітів, тому, незважаючи на порівняно великий обсяг інформації, застосування її в процесі дослідження є суттєво обмеженим і потребує обов’язкового зіставлення з даними інших джерел.

Деякі цінні джерела зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН. Це, зокрема, опис Катеринослава 1825 р., записаний А. Скальковським 1835 р., що зберігається у особовому фонді цього дослідника (ф. 200), статистичні дані щодо населення міста, соціального складу, кількості будинків у другій чверті XIX ст., листування Скальковського з приводу Катеринославського училища садівництва тощо. У фонді 36 (“Воронцови”) зберігається рукописний альбом з респиртами Катерини II та Олександра I на ім’я катеринославських губернаторів.

В ЦДАВМФ вдалося віднайти копії плану Катеринослава поч. XIX ст. та генерального плану В. Гесте 1817 р., кілька креслень споруд колишньої суконної фабрики 1840-х рр. Особливий інтерес становлять кілька атласів Дніпра 1780-х рр., в яких детально представлена територія забудови майбутнього Катеринослава з козацькими селищами.

У Рукописному відділі РНБ цікава інформація з історії міста міститься у фонді 609 (“В.С. Попов”). Це, зокрема, листування фондоутворювача з другим катеринославським губернатором І.М. Синельниковим, донесення маршала катеринославського дворянства про привілеї дворянства у винній торгівлі 1821 р. та ін. документи. У фонді 342 (“Картографічні матеріали (збірка карт і планів)”) зберігається план Катеринославського повіту 1785 р. з статистичними даними щодо населення козацьких селищ на місці майбутнього Катеринослава. Порівнюючи їх з аналогічними даними 1780-х рр. з дніпропетровських архівів, можна зробити висновки про рух населення на території Катеринослава у цей період. У цілому виявлені види джерел можливо поділити на такі групи:

1. Офіційні урядові документи – укази, розпорядження, грамоти, звіти, рапорти посадових осіб. Такі

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

джерела дозволяють скласти досить повне уявлення про урядову політику щодо створення нових й розвитку більш давніх міст краю (у другій половині XVIII – кінці XIX ст.), в першу чергу Катеринослава, про впровадження такої політики на місцях, стимулювання розвитку промисловості й торгівлі, демографічну політику, ініціативи уряду в галузі культури, зокрема, проєкти створення університету в Катеринославі та побудування Преображенського собору.

2. Статистичні джерела – описи міста та губернії, дані звітів місцевих посадових осіб – дають уявлення про динаміку чисельності населення Катеринослава, чисельний склад та зайнятість окремих соціальних верств, кількість і спеціалізацію промислових підприємств. Використання відомостей цих джерел дає можливість порівнювати динаміку розвитку Катеринослава та інших міст Південної України протягом досліджуваного періоду.

3. Картографічні джерела – карти територій Півдня України та плани Катеринослава й інших міст (як проєкти, так і реальні). На підставі їх вивчення можливо робити висновки про регіональні особливості розташування міст, про особливості їх архітектурно-планувального розвитку, про динаміку територіального розвитку міст (в першу чергу – Катеринослава). Особливо корисними для дослідників є досить потужний комплекс картографічних джерел-планів і схем Катеринослава останньої чверті XVIII – XIX ст., який несе в собі значні можливості для вирішення дискусійних питань історії міста¹².

Комплекс картографічних джерел дає багатий фактичний матеріал, що не міститься в інших джерелах (письмових, речових і ін.), значною мірою досліджений лише з історико-архітектурного погляду та опублікований, проте якість власне репродукцій є дуже низькою¹³. Інформація, зосереджена в картографічних джерелах, сприяє реконструкції обрису Катеринослава наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., зокрема:

– дає можливість зробити нові висновки про шляхи формування історичного центру Катеринослава¹⁴;

– аналіз картографічних джерел дає можливість повніше уявити роль багатьох містоформуючих факторів, зокрема, особливостей ландшафту;

– можна простежити територіальний розвиток міста протягом першого періоду його історії.

Проекти та плани міста Катеринослава останньої чверті XVIII ст. становлять значний комплекс, аналіз якого дозволяє дати відповідь на актуальні питання розвитку міста в цей період. При цьому інформація, поєднана з картографічних джерел, зважаючи на їх специфіку, має зіставлятися з даними інших типів джерел, насамперед, писемних (у даному випадку – урядові накази, розпорядження, статистичні звіти та ін.).

Отже, потужний комплекс неопублікованих або частково опублікованих джерел з ранньої історії міста зберігається в архівосховищах міст Москви та Санкт-

Петербурга. Поступове залучення до наукового обігу наявної потенційної джерельної бази буде сприяти відтворенню особливостей процесу виникнення та розвитку Катеринослава XVIII – XIX ст.

¹ Тимофеевко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – 220 с.

² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: АН СССР, 1959. – 282 с.; Вона ж. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 384 с.; Вона ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 216 с.

³ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 308 с.

⁴ Герліт П. Одеса. Історія міста. 1794–1914 / Пер. Ю. Олійника. – К.: Критика, 1999. – 383 с.

⁵ Кауун М.Е. Створення наукової історії м. Катеринослава-Дніпропетровська: досвід і проблеми // "Історія очима молодих дослідників": 36. наук. праць Міжнар. студент. наук. конф. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – Т. I. – С. 258–260.

⁶ Гавриш (Розанов). Продолжение отчета о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 420–490; Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 197 с., ил.; Дніпропетровськ: Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.

⁷ Беднов В. К биографии Лазаря Глобы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1912. – Вып. VIII. – С. 317–320; Він же. К истории бывших запорожских старшин и козаков // Там же. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1915. – Вып. X. – С. 237–242.

⁸ Яворницький Д.И. До історії Степової України. – Дніпропетровськ: Б.в., 1929.

⁹ Дніпропетровську 200 лет. 1776–1976: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 25–26.

¹⁰ Бойко А.В. Перший герб міста Катеринослава // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького: 36. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 75–77; Він же. Питання будівництва Катеринослава в працях Д.І. Яворницького (матеріали до історії Катеринослава) // Там само. – С. 62–72.

¹¹ Кауун М.Е. Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з історії формування м. Катеринослава // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вып. I: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – С. 104–110.

¹² Там само.

¹³ Бурлаков И.А. Работы великих русских зодчих в Днепропетровске // Зодчество Украины: Сборник. – К.: Изд-во Акад. архит. УССР, 1954. – С. 189–196; Дніпропетровськ: Архит. – ист. очерк / Сост. Н.П. Андрущенко, С.Е. Зубарев, В.А. Лепченко. – К.: Будівельник, 1985. – С. 23–31; Ревский С.Б. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска // Памятники русской архитектуры и монументального искусства. – М.: Наука, 1983. – С. 262–279; Швидковський О.А. Дніпропетровськ. – М.: Гостройиздат, 1960. – С. 8–21.

¹¹ Коуш М.Є. Формирование исторического центра Екатеринослава в конце XVIII – первой половине XIX вв. // 3 минувшини Подніпров'я: 36. матеріалів наук. конф., присв.

Міжн. дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1995. – С. 85–87.

Володимир Гамза

**3 ІСТОРІЇ БОЛГАРСЬКОЇ КОЛОНІЇ ТЕРНІВКА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

Колонія Тернівка (зараз однойменне селище в межах міста Миколаєва) виникла на початку XIX ст. в результаті переселень болгар із південно-східної Фракії, що входила до складу Османської імперії. Вони були викликані спалахами турецьких кирджалійських повстань¹, котрі супроводжувалися спустошеннями християнських поселень. Міграціям сприяли також і соціально-економічні чинники. Поступово колонія стала великим культурним і духовним середовищем болгар на півдні України.

У 2002 році виповнилось 200 років від часу заснування селища. Попри всі складнощі у своєму розвитку Тернівка і нині зберігає болгарські етнічні риси. Тут відбуваються відроджувальницькі процеси: створені її діють обласне і місцеве товариства культури, народний музей, факультативно вивчається рідна мова, активізувалися зв'язки з історичною батьківщиною. В 1997 році місто Миколаїв і болгарське Малко Тирново, звідки виїшли більша частина переселенців, побраталися. Серед болгарського населення Тернівки виникла необхідність усвідомити свою історію в умовах взаємодії з українськими, російськими та іншими народами.

Історія колонії викликала інтерес у вітчизняних та болгарських дослідників. Вона згадується в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона, “Енциклопедії українознавства” (під ред. В. Кубійовича) та інших наукових виданнях. Відомості про переселення і життя тернівчан в XIX ст. містяться в працях А. Скальковського, А. Клауса, М. Державіна, Г. Аянова, С. Райчевського².

Значну наукову цінність представляють матеріали про господарювання, громадські стосунки, побут, культуру і церкву тернівських болгар в перші десятиліття існування колонії, які знаходяться в державних архівах Миколаївської та Одеської областей. Фактично вони є найбільш об'єктивним і ґрунтовним джерелом для дослідження цього періоду. За іронією долі, болгарські переселенці, залишивши кордони Османської держави, зіткнулись із слідами турків на півдні України. Виникли Тернівки пов'язане із поселенням тут турецьких військових, полонених внаслідок взяття російською армією фортеці Очаків в 1788 р.

Так, в 1791 р. в гирлі річки Мокра Тернівка виникає турецька колонія, що підпорядковувалась Адміралтейству, а її мешканці використовувались на спорудженні різних об'єктів в місті Миколаєві³. Для забезпечення релігійних потреб турків державним коштом в колонії була побудована мечеть. Мулла, перекладач і наглядач

колонії отримували щорічно жалування в розмірі 300 рублів⁴. Після побудови плавучого мосту через річку Інгул, турки отримали дозвіл на своє прохання переселитися в Карасу-базар, оскільки потреби в їх роботі вже не було⁵.

У 1802 р. в Тернівку прибули болгари. Назва поселення їх цілком задовольнила, оскільки була співзвучною із батьківщиною – Малко Тирново.

У 1803 р. мечеть освятили в церкву Успіння Пресвятої Богородиці (назва православного храму в Малко Тирново така сама). В 1832 р. на прохання громади церкви було реконструйовано⁶.

Колонія адміністративно підпорядковувалась Новоросійській опікунській конторі у справах іноземних поселенців, від якої пізніше відокремилась Одеська контора, звітно-інструктивні матеріали канцелярії якої зберігаються в Державному архіві Одеської області (ф. 6).

Болгарські родини, отримавши землю, пільгові державні позики, а також право на самоврядування у відносно короткий час створили прибутковий господарства.

Головним заняттям колоністів було землеробство. Земельна площа колонії складала 9589 десятин, включаючи 120 десятин церковних володінь⁷. В 1806 році поселенці продали пшениці на загальну суму 3070 рублів⁸.

Розвиток отримали також садівництво, городництво, виноградарство.

Вигонне м'ясне скотарство не набуло поширення. Неодноразовий падіж худоби (1821 р. та в ін. роки)⁹ зменшував загальну кількість поголів'я. За ініціативою Одеської контори іноземних поселенців колоністи започаткували вівчарство, використовуючи свій попередній досвід. Але відсутність достатньої кількості пасовищ поступово призвела до згорання цієї галузі.

Громада мала власний рахунок в Одеській конторі Державного комерційного банку¹⁰. З метою поповнення коштів, вона віддавала у відкуп продаж вина¹¹, риби¹², землі¹³.

Жителі Тернівки підтримували зв'язки з іншими болгарськими колоніями. Адже, рятуючись від турецьких утисків, родини не завжди щастило оселитися компактно. Нерідко родичі були розсіяні по всій Бессарабії та Новоросії. В листі від 1 грудня 1806 р. міститься прохання до опікунської контори видати паспорти Стойко Іванову, Петрану Миколі, Ангелу Іванову, Петру Джорджі терміном на 3 місяці для поїздки в Молдавію в Кишинів у особистих справах. Водночас і в Тернівку прибували нові переселенці. Так, у 1806 р. тут оселилися

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

родини Петра Петко і Микити Волчо, які вийшли з Туреччини в 1801 р. з турецькими паспортами і 3 роки займалися чабанством до того, як дізналися, що їхні родичі знаходяться в Тернівці. В рапорті на ім'я князя Мещерського від 8 грудня 1806 р. сільський приказ подає копію документів турецькопідданого, задунайського жителя Сербіна Петка з проханням дозволити йому після Різдва Христова вступити в законний шлюб із Станою – дочкою Петра Стояна. Сербін не вимагає позик на будівництво житла і обзаведення господарством¹⁴.

Водночас слід зазначити, що мали місце міграційні процеси і зворотнього напрямку. Зокрема в 1830-х рр. частина болгар, повернувши державну позичку, після згоди тернівської громади отримали дозвіл Одеської кантори на переселення до колишнього місця проживання в Туреччину¹⁵.

Незважаючи на відносно ізольоване становище, колоністи брали активну участь у суспільно-політичних подіях. Вони разом з інгульськими болгарами пожертвували 6780 карбованців на користь народного ополчення під час Вітчизняної війни 1812–1813 рр.¹⁶

Тернівськими жителями надавалася значна допомога російським військам, котрі перебували в колонії під час Кримської війни. Наглядач колонії Георгій Чернявський 4 серпня 1855 р. в рапорті миколаївському і севастопольському військовому губернаторові адміралу Берху зазначав: "... з початком військових дій в Криму і направленням туди військ через місто Миколаїв колоністи болгарської колонії Тернівки, розташованої поблизу цього міста, в кількості 182 сімей до цього часу надають важливі послуги для проходжуючих військ... з травня 1854 р. по 1 серпня 1855 р., на протязі 15 місяців, в колонії щоденно було розквартировано нижніх чинів від 117 до 1095 чоловік, загалом – 275073, а також виставлено 2672 вози для перевезення вантажів і хворих. Особливою старанністю в допомозі військовим відзначилися староста Георгій Дмитрів та листоводій Степан Іванов"¹⁷. Після трьох прохань Чернявського про необхідність подання цих колоністів до нагороди срібними медалями, управління миколаївського військового губернатора 28 квітня 1856 р. звернулось до міністра державного майна із відповідним клопотанням. Через рік, 31 травня 1857 р. міністр повідомив, що 28 травня імператор оголосив громаді колонії Тернівка монарше Його Величності благовоління. В листі сказано й

про те, що староста колонії Г. Дмитрів помер у червні 1856 р., тому в комітет міністрів направлено подання тільки на листоводія Степана Іванова. Останній був нагороджений срібною медаллю із надписом "За старанність"¹⁸.

Таким чином, наявність значної кількості архівних матеріалів в фондах колишніх адміністративно-територіальних, опікунських установ та організацій дає змогу відтворити історію Тернівської колонії, окресливши головні віхи її господарського, суспільного, культурного і церковного життя.

На жаль, в минулому чимало документів було втрачено, частина з них чекає на своє опрацювання. Анонція фондів Державного архіву Одеської області сприятиме отриманню нових даних для висвітлення історії унікального поселення на півдні України.

¹⁴ Кирджалиї – озброєні загони, котрі складались переважно із турків, виступали проти центральної влади, займались розбійництвом і грабунками мирних жителів. (взято з: Мутафчиева В. Кърджалийско време – София. – 1977. – 467 с.

¹⁵ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. 41; Энциклопедия украиноведства. – Париж, 1955. – С. 152; Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1850; Он же. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1–2; Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб, 1869. – Вып. 1–ХІІ; Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края. – Симферополь, 1908. – С. 238; Аянов Георгий Малко Търново и неговата покрайнина. – Бургас, 1939. – С. 412; Райчевски С. Източна Тракия. – София. – 1994. – С. 317.

¹⁶ Держархів Миколаївської обл., ф. 243, оп. 1, спр. 1.

¹⁷ Там само, спр. 111.

¹⁸ Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 4391

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 2705.

²⁰ Держархів Миколаївської обл., ф. 335, оп. 1, спр. 274.

²¹ Там само, ф. 44, оп. 1, спр. 3.

²² Держархів Одеської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 1553.

²³ Там само, спр. 2705.

²⁴ Там само, спр. 1824.

²⁵ Там само, спр. 3103.

²⁶ Там само, спр. 3139.

²⁷ Держархів Миколаївської обл., ф. 44, оп. 1, спр. 3.

²⁸ Держархів Одеської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 311.

²⁹ Там само, спр. 691.

³⁰ Держархів Миколаївської обл., ф. 230, оп. 1, спр. 1983.

³¹ Там само.

Людмила Момот, Людмила Добреля

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ СЛОБОЖАНЩИНИ У ВИДАННЯХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Один з головних напрямків діяльності архіву – публікація історичних джерел для наукових, пропагандистських та культурно-освітніх цілей. Провідна тема останнього десятиріччя – джерелознавча розробка історії міст, сіл, районів Харківщини. Це значною мірою

сприяє збагаченню документальної бази сучасної історичної науки України.

10 років тому Державним архівом Харківської області започатковано дві серії видань архівних документів. Їх мета – наблизити до широкого загалу скарби На-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

ціонального архівного фонду, які зберігаються в нашому архіві і розповідають про історію конкретного населеного пункту або регіону Слобожанщини; продовжити і розвинути той напрямок краєзнавчих досліджень, який було розпочато у 60-х роках багатотомним академічним виданням "Історія міст і сіл УРСР". За 10 років авторським колективом харківських архівістів підготовлено і видано 20 збірників документів: дев'ять – серії "Старовинні міста Харківщини", одинадцять – серії "Краю мій, Слобожанщино!", але інтерес до них не згас: підготовлено до видання збірник "Печенізький район" і йде процес створення першої книжки, присвяченої місту Харкову.

"Старовинні міста Харківщини" – це перша за часом видання серія неперіодичних збірників архівних документів і матеріалів з історії стародавніх міст – колишніх повітових центрів Харківського намісництва та поштатних міст – сучасних районних центрів Харківської області. До серії увійшли збірки: "Зміїв" – Харків, 1992. – 39 с.; "Валки" – Харків, "Фоліо", 1992. – 47 с.; "Чугуїв" – Харків, "Фоліо", 1993. – 67 с.; "Вовчанськ" – Харків, "Фоліо", 1994. – 124 с.; "Ізюм" – Харків, "Фоліо", 1994. – 102 с.; "Краснокутськ" – Харків, "Фоліо", 1994. – 95 с.; "Куп'янськ" – Харків, "Фоліо", 1994. – 96 с.; "Богодухів" – Харків, "Фоліо", 1995. – 127 с.; "Золочів" – Харків, "Фоліо", 1995. – 104 с.

Видається серія у м. Харкові. Державним архівом Харківської області за участю районних та міських держадміністрацій, видавництва "Фоліо" з 1992 р. Перший збірник вийшов при сприянні Ради Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

До другої серії – "Краю мій, Слобожанщино!" увійшли збірки: "Бабаї" – Харків, "Фоліо", 1993. – 62 с.; "Харківський район". Частина перша. – Харків, "Фоліо", 1994. – 92 с.; "Харківський район". Частина друга. – Харків, "Фоліо", 1995. – 142 с.; "Мерефа". Частина перша. – Харків, "Фоліо", 1995. – 100 с.; "Мерефа". Частина друга. – Харків, "Фоліо", 1996. – 152 с.; "Огудьці" – Харків, "Фоліо", 1996. – 172 с.; "Харківський район". Частина третя. – Харків, "Фоліо", 1996. – 142 с.; "Лебедин". – Харків, "Фоліо", 1997. – 158 с.; "Дергачі" – Харків, "Фоліо", 1998. – 198 с.; "Артемівка" – Харків, "Каравела", 1998. – 111 с.; "Кегичівський район" – Харків, "Каравела", 1999. – 220 с.; "Митниці Слобожанщини" – Харків, "Каравела", 2000. – 495 с.

Оганні збірки серії вийшли за сприянням народно-го депутата України О.М. Бандурки, Харківської агропромислової фірми "Відродження", Державного митного комітету України, Східної регіональної митниці.

Своєрідний ювілей краєзнавчих видань архіву дає змогу узагальнити і усвідомити певний досвід роботи над ними.

Протягом десятиріччя підвищився науковий та інформаційний рівень збірників, визначилися традиції поліграфічного оформлення, певний стиль, які втілюва-

лися в життя Харківським видавництвом "Фоліо". Ці здобутки стали можливими завдяки творчій співпраці всіх учасників видавничого процесу. Відбулося накопичення досвіду, підвищення кваліфікації авторської групи архівістів, що займалися публікаторською роботою. В кожному із збірників були свої знахідки, надбання. Досвід видання перших збірників дозволив перейти до видання багатотомних, тематичних збірників по історії окремого селища або району.

Серії мають науково-популярний напрям, призначені для істориків, науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, учнів, всіх, хто цікавиться історичним минулим рідного краю.

Форма подання інформації – подорож у минуле.

Джерельна база видань – документи, що зберігаються в Держархіву Харківської області (більш двох мільйонів справ з історії Слобожанщини, Харківщини XVIII–XX ст.). Використовуються також матеріали, зібрані місцевими краєзнавцями.

Хронологічно основний масив архівного матеріалу серії охоплює період з кінця XVIII ст. Адже саме цей період є початковим для сучасної інформаційної бази нашого архіву. Він був визначений в листопаді 1929 р. комісією в складі проф. В.І. Веретснникова, В.О. Барвінського під час встановлення основної орієнтовної межі між матеріалами Харківського центрального історичного та Харківського крайового історичного архівів. Це – 1797 рік, тобто рік скасування Харківського намісництва та остаточного переходу Слобожанщини до форми губерньського правління. Для окремих фондів тоді було допущено відхилення.

Залучення до матеріалів збірників документів колишнього Харківського партійного архіву, який увійшов до складу обласного архіву у 1991 р., дали можливість глибше і різнобічніше забезпечити документальне розкриття історії кожного з населених пунктів або регіонів. Певним чином підвищення якості сприяє співпраця з російськими колегами-архівістами. Харківські архівісти разом з авторським колективом архівів Білгородської області готують до видання збірник документів, присвячений 60-річчю Курської битви.

В науковому та організаційному аспекті – за десятиріччя створено постійний авторський колектив, в якому плідно співпрацюють спеціалісти нашого архіву і науковці харківських вузів, серед яких першість належить Харківському Національному університету ім. В.Н. Каразіна.

Головними редакторами серії "Старовинні міста Харківщини" є доктор історичних наук А.І. Епштейн, а серії "Краю мій, Слобожанщино!" – доктор історичних наук Б.К. Мигаль, до складу редакційної колегії входять декан історичного факультету, професори, викладачі провідних кафедр Національного університету. Постійними членами редакційної колегії цієї серії є науковці Академії культури, Харківського авіаційного інституту. В підготовці окремих збірників беруть участь

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

краснавіч, представники Харківської єпархії. Вони надають власні матеріали, деякі з яких також входять до збірок.

Центром розроблення методики, структури, обсягу кожного з видань є відділ інформації та використання документів архіву. Саме його працівники здійснюють загальне керівництво авторською групою, готують для редакційної колегії план-проспект майбутнього видання і визначають, які саме документальні фонди стануть основою чергового тому серії, обґрунтовують принципи відбору та систематизації документів, склад науково-довідкового апарату збірки.

Редакційна колегія і авторський колектив збірника конкретизують у плані-проспекті основні тематичні напрямки пошуку джерел у відповідності зі специфікою історичного розвитку кожного з населених пунктів. Десятирічна практика видання збірників показала, що в процесі їх створення на новому рівні йде процес комплексного використання документальних фондів архіву області.

Так, під час підготовки збірника з історії Харківського району було використано близько 70 архівних фондів, третина яких – періоду до 1917 року. Серед них: ф. 3 – Канцелярія Харківського губернатора (1797–1917); ф. 18 – Харківське губернське присутствіє. (1890–1918); ф. 19 – Харківське губернське по земських і міських справах присутствіє (1892–1917); ф. 24 – Канцелярія Харківського губернського землеміра (1781–1854); ф. 25 – Харківська губернська креслярня (1768–1919); ф. 31 – Харківська казенна палата (1782–1919); ф. 40 – Харківська духовна консисторія (1749–1918); фонди рекрутських присутствій Харківської губернії (1803–1874); ф. 304 – Харківська губернська земська управа (1865–1919). Повітові земські управи Харківської губернії (1865–1919); Канцелярії землемірів Харківської губернії (1781–1883 рр.); фонди громадських та благодійних організацій і товариств Харківської губернії.

Ми враховуємо досвід попередніх видань, але одночасно застосовуємо принципово новий підхід, викликаний потребами нашого часу, – це визначення конкретних побажань і потреб замовників під час підготовки збірки. Саме потреби замовників обумовили масштаби і рівень регіонального висвітлення як, у серії “Краю мій, Слобожанщино!” представлені збірники з історії цілого району, міста, окремого селища і навіть села.

Документи по кожному з населених пунктів знаходяться у багатьох фондах, тому спеціалісти відділу інформації і використання визначають авторській групі для відбору документальних матеріалів не тільки архівні фонди, але й конкретизують комплекс справ для перегляду. Особливість видань – виявлення першоджерел необхідно проводити в основному на інформаційній базі обласного архіву, тому під час підготовки вирішується і специфічна задача – визначається максимальний потенціал документальних фондів нашого архіву з історії конкретного населеного пункту. На практиці збірники

одночасно і стають складовою частиною довідково-інформаційного фонду архіву, вони використовуються як архівістами, так і користувачами під час подальшої роботи над історією міста або села, району.

Під час виявлення конкретизуються значна кількість історичних подій, уточнюються їх хронологічні напрямки, систематизуються у місті і часі історичні, статистичні відомості про населений пункт, які до цього часу були відокремлені по різних джерелах. Особливу увагу стали приділяти документальному підтвердженню адміністративно-територіальних змін, які відбувалися з населеним пунктом за певний історичний період.

Відбір документів здійснюється на підставі головних принципів джерелознавчого аналізу – відтворення по можливості послідовності розвитку подій або явищ, що відбувалися у населеному пункті або регіоні у часі, тобто показується початок розвитку та його подальша еволюція. По кожному питанню теми у збірнику використані документи ініціативного (звернення, зобов'язання, постанови, рішення, накази), виконавчого (доповідні записки, інформації, кореспонденції, повідомлення) та підсумкового, узагальнюючого (звіти і пояснювальні записки до них, звітні доповіді, огляди) характеру. Особлива увага – на яскравість документа, що найцікавіше висвітлює тему.

Збірники серії “Старовинні міста Харківщини” структуровані за розділами, в них за тематикою та хронологією наводяться документи з відомостями про історію виникнення міста або селища, його географічне положення, походження назви, герба міста за часи Харківського намісництва, міське господарство, промисловість, торгівлю, населення, духовність, побут, народну освіту, медицину та інше.

Внаслідок роботи над збірниками серії “Краю мій, Слобожанщино!” також була визначена їх структурна побудова. Вона має у кожному збірнику свої особливості, але їй притаманні і загальні риси.

В залежності від масштабів населеного пункту або регіону, наявної документальної бази збірники видаються у двох, інколи у трьох частинах. Документи кожної з них об'єднані за тематикою. Так, збірник документів “Харківський район” складається з трьох частин, виданих послідовно у 1994–1996 рр. Перша частина була присвячена історичному минулому, географії, населенню, духовній культурі району. Хронологічні межі її обумовлені складом архівних фондів і друкованих видань нашого архіву, а також конкретизовані замовником. Друга частина містить відомості про економіку краю, третя – про розвиток культури, освіти, лікарської справи в регіоні за той же період. У свою чергу, у кожній з частин весь документальний архівний матеріал поділено хронологічно на два розділи: “Далеке минуле” і “Вітри змін”. Перший розділ охоплює документальні інформаційні матеріали періоду XVII, XVIII – до початку 1920-х років, другий – з 1919 р., 1920 р. і до середини 90-х років XX ст.

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

Всього у трьох частинах збірника опубліковано близько 450 документів (в основному тексти, в довідках і примітках). Більшість текстів оригінальних архівних документів, що є у збірниках, опубліковані вперше. Після кожного документа подано посилання на архівні фонди, або друковане видання.

При відборі та передачі текстів звертається увага на таке: тексти офіційних документів вищих органів влади публікуються як по оригіналах, офіційних виданнях, так і по копіях, що обумовлюється, текст друкується мовою оригіналу. Тексти, як правило, не редагуються, але здійснюється адаптація та виправлення орфографічних помилок, відповідно до вимог сучасного правопису. Деякі документи наводяться у витягах, тому особливою увагою приділяється виявленню і відбору для публікації тих частин текстів документів, які найбільш повно і доступно та змістовно розкривають тему збірника або його підрозділу. При цьому ці частини стають самостійними документами. Використовується також скорочена передача документів, особливо під час наведення статистичних даних – це зводні статистичні і текстові таблиці, що розповідають про зміни в населеному пункті за значний термін. Це дає змогу вести в науковий обіг максимум виявлених по темі документів, у більш повному обсязі і терміні розкрити кожне окреме питання, зберігаючи при цьому відведений обсяг.

Склад науково-довідкового апарату збірників визначається упорядниками, які намагаються полегшити користування збірником і одночасно зацікавити читача, повернути його увагу до кожного з розділів видання. Деякі збірники починалися передмово-зверненням до земляків керівників міста або селища, народних депутатів, представників громадськості. Такий початок обумовлено побажаннями замовників збірника. Вперше його було використано у 1995 році, коли голова Мереф'янської міської Ради народних депутатів звернувся до читачів зі словом про рідне місто. Потім, замість передмови, у збірнику вміщувалася невеличка стаття публікаторського характеру від імені редакційної колегії, мета якої – повернути увагу читача, підготувати його до знайомства з архівними документами. Текст кожного документа у збірці супроводжується редакційними заголовками, один з яких має популярний характер, його завдання привернути увагу читача до документа, інший – це безпосередній заголовок документа, що

складається за певними правилами археографічного оформлення. Використовуються також і групові заголовки, що об'єднують пов'язані між собою тематикою або хронологією документи. При цьому частина документів в основній текстовій частині не наводиться, а використовується в примітках для повноти розкриття, або логічного завершення характеристики події чи явища. На невикористані документи в цих же примітках наводяться пошукові дані, що дозволяє ввести до наукового обігу значно більше документів по темі. Наприкінці збірки – довідковий розділ, в якому надається пошукова інформація про сучасні установи населеного пункту.

Тематика документальних збірників відповідає інтересам краєзнавства, сучасним запитам і потребам широкого загалу нашого регіону. Збірники представлені в вищих навчальних закладах міста Харкова, школах, краєзнавчих музеях тих місцевостей Харківської і Сумської областей, історія яких висвітлена у збірниках. Інтерес до наших видань виявили представники української діаспори, видання представлені в науковій бібліотеці Гарвардського університету, США. Окремий відділ було відведено виданням архіву на виставці продукції видавництва Харківської області у Міністерстві інформації у Києві в 2001 р. Схвальні відгуки і велику зацікавленість викликали обидві серії на міжнародній книжковій виставці у 1999 р. у Москві, де наше видання представляло видавництво "Фоліо".

Робота Державного архіву області з видання документальних збірок науково-популярного характеру буде йти надалі шляхом удосконалення організаційних форм публікаторської роботи, координації зусиль у цьому напрямку краєзнавчої роботи з органами місцевого самоврядування, виконавчими органами райдержадміністрацій. Сприятим цьому буде Програма розвитку краєзнавства до 2010 р., прийнята на рівні Кабінету Міністрів України і Харківської обласної облдержадміністрації, яка конкретизує завдання всіх установ регіону в напрямку краєзнавчих досліджень, серед яких провідне місце займає історія міст і сіл Слобожанщини. Нового рівня потребує видавнича діяльність архіву і відносно підготовки збірників документів, присвячених історії нашого обласного центру у зв'язку з Указом Президента України "Про відзначення 350-річчя заснування міста Харкова" (від 9.01.2003 р.).

Володимир Пришляк

ІСТОРІЯ СЕЛА СТРИГАНЦІ НА БЕРЕЖАНЩИНІ XVI – XVIII ст.

Дослідження історії села Стриганець Бережанського району Тернопільської області ґрунтується на використанні архівної інформації фондів. Без архівних документів, передовсім з Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, відділів рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України та Національного музею у Львові, Архівні доку-

менти допомагають помітно персоналізувати і пролити світло на давно забуту сторінку історії рідного краю, коли село Стриганець перебувало під Польською Короною, а з 1569 р. – у складі Речі Посполитої.

З 1349 р. Червона (Львівська і Галицька) Русь, як частина колись могутнього Галицько – Волинського князівства – "Королівства Русі та Лодомерії", під-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

пала під владу Польського королівства, а з 1370 р. як окрема провінція тимчасово перейшла до складу Угорщини. У 1372–1378 рр. нашим краєм – “Руським королівством” – управляв плезький князь Владислав Опольський як намісник угорського (з 1342 р.) і польського (з 1370 р.) короля Людовіка I Великого з Анжуйської династії. Упродовж 1387–1434 рр. Польська Корона остаточно загарбала Червону Русь (пізніше – Галичину). Сюди поступово ринули польські магнати і шляхта, наділені королівськими привілеями, й заволоділи селами та містами⁴. 1569 р. унія закріпила існування об’єднаної Польсько-Литовської держави, де український народ фактично виявився “третім зайвим”² – Речі Посполитої.

Стриганці як село у Львівському повіті Львівської землі Руського воєводства Речі Посполитої, на правому березі річки Золотої Липи – лівої притоки Дністра, вперше згадуються в історичних документах, зокрема податкових реєстрах Львівської землі, під 1578 роком⁴ (за іншими даними, 1435 роком).

Вдруге село згадується під 1596 роком⁴. За даними атласу, складеного О. Яблоновським, на зламі XVI – XVII ст. Стриганці (*Stryhańce*) належали зем’лянину Христофорові Лесньовському⁵.

Особливо у XVII ст. наш край терпів численні напади воєнничих народів (південних сусідів) – Кримського ханства і султанської Туреччини. Вибраними татарськими шляхами (сакмами) – Чорним і Волоським татарські орди і турецькі загони налітали сюди, пљондрували села, брали приступом міста; звідси тягнувся крикливо до Криму ясир. Часті татарські набіги були справжнім лихом і трагедією для мешканців наших сіл⁶. До речі, в актах Львівського гродського суду стверджено, що в 1626 р. під час чергового нападу татари знищили містечко Біще і села: Козівку, Потік, Вибудів, Бишки, Посухів і Стриганці на сто відсотків⁷.

Можливо, в Гординці (Ординці) – урочищі біля Стриганець татарська орда колись і ділила ясир, як співається у тій сумній історичній пісні:

*За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло ший аркан в’ється,
І по ногах ланцюг б’ється.
А я бідний з діточками
Піду лісом, стежечками –
Нехай йому із водою...
Ось – ось чайка надо мною⁸.*

У XVII–XVIII ст. через Стриганці проходив давній торговельний тракт – “вільна королівська дорога” (*via libera regalis*), що вела зі Львова через містечко Дунаїв, де розміщувалась літня резиденція львівських римо-

католицьких архієпископів, уздовж дунаївського рукава р. Золота Липа через села Рекшин, Двіріч, містечко Біще, Дрищів (нині Надріччє), Жуків, м. Бережани, Посухів до Потутор⁹. На цьому “королівському гостинцеві” мурований костел Успіння Діви Марії в Бішу входив до своєрідного оборонного ланцюга проти татарських набігів у південно-східній частині Львівської землі Руського воєводства, що тягнувся вздовж Золотої Липи від Поморянського замку, костелу св. Станіслава в Дунаєві аж до Бережанського замку Сенявських¹⁰. Про оборонні функції згаданих споруд свідчать ключовидні бійниці на стінах.

Хоча в селі ніколи не було римо-католицького костела, в останній чверті XVI ст. певний період Стриганцями, як сусідніми Рекшином, Поточанами і очевидно Дунаєвом, володіла Львівська римо-католицька архідієцезія (латинська церковно-територіальна одиниця, поділена на деканати та парафії). В колекції документів на пергаменті, що є у ЦДДА у Львові, зберігається писана латиницею грамота з відтисненими у червоному воскові печатками, яка стосується історії села. В ній зокрема читаємо, що 11 березня 1596 р. львівський архієпископ Іван – Дмитро Соліковський, призначений 1583 р. на цю посаду папою Григорієм XIII, а також прелати (вищі духовні сановники) і каноніки (члени капітулу, криоса – тобто ради духовних осіб при митрополиті), призначили частину грошей суми, яка була записана ім подільським воєводою Миколою Мельцьким на щорічну службу Божу в день його смерті 12 травня, наділяючи членів капітулу 20 злотими річно, вікаріїв (заступників пароха або єпископа) – 2 злотими, захристіана (служителя церкви, у віданні якого було захристія) – 1 злотим, а також грішми на інші побожні цілі. Ці гроші мали виплачуватися щороку з прибутків села Стриганців¹¹.

Другий документ з 1633 року засвідчує, що саме у Стриганцях за посередництвом львівських каноніків архієпискупа Соліковського, ймовірно з літньої резиденції в Дунаєві, була ухвалена сума для якихось двох “періодичних князів молодих”, можливо – учнів, які “вчатся з великою охотою”¹².

Архівні документи свідчать, що Стриганці знову потерпіли від чергового татарського набігу. Зафіксовано, що 30 квітня 1649 р. громада розорених Стриганець (добровільно чи примусово?) склала присягу перед гродським судом (який розглядав виключно великі карні справи) у Львові про неможливість сплатити податок у зв’язку з воєнним спустошенням, насамперед від татарів – “союзників” під час Хмельниччини¹³.

Однак не лише спустошливі турецько-татарські наїзди завдавали великої, часом непоправної шкоди. Села розорювали рєквізиції ворожих і польських військ, які часто переходили або розташовувались на “стації” (постої) чи залишалися зимувати на “лежах”. В актових книгах Львівського гродського суду, що зберігається у цьому ж львівському архіві, привертає увагу ще один вражаючий документ від 30 березня 1694 року. Це рє-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

естр шкод, завданих польським військом селам Дрищів (нині – Надричне) і Стриганці. З нього довідуємося, що під час дев'ятиденного постою польські жовніри знущалися над селянами, примушували їх вартувати, пограбували села на досить значну, на той час, суму – 200 злотих. Запис до уряду і львівських гродських актів, особи сто прийшовши, внесли стриганецький війт Павло Сокульський та представники громади села Іван Мартинів і Стефан Якимів¹⁴. Ще один доказ того, що за феодалної доби в умовах Речі Посполитої виробник основних благ – кріпосний селянин зазнавав найбільшого визиску і при найменшій нагоді – принижень і знущань, як завжди в усі епохи.

Стриганці фіксуються в документах і під 1703 р.¹⁵ На початку XVIII ст. греко-католицька церква, пройшовши нелегкий шлях випробувань (Хмельниччина, протидія польської влади і польського римо-католицького єпіру, неоголошена "війна" з православними), довела право на самостійне існування і поступово своїм впливом охопила всю Галичину. За постановою Замойського синоду 1720 р. було введено деканальні та парохіальні візитації та зобов'язано єпископів ще два роки візитувати підвітні їм єпархії, що зумовлювалося необхідністю отримання достовірних відомостей про моральний, економічний стан духовництва, опис церков, даних про віруючих¹⁶. Матеріали візитації зберігаються нині у відділі рукописів та стародруків Національного музею у Львові. Протокол генеральних візитацій греко-католицької церкви у с. Стриганці, яка тоді відносилася до Дунаївського деканату Бережанського офіціалу Львівської єпархії за 1733 р.¹⁷ та за 17 липня 1760 р. свідчать, що церква св. Миколая збудована з дубового дерева у 1717 р., покрита гонтою, поряд з нею – невелика, також – з дубового дерева і так само покрита гонтою дзвіниця з чотирма невеликими дзвонами¹⁸. Крім власне матеріалів візитацій, тут також міститься скарга стриганецької громади на свого місцевого пароха Симеона, датована 1732 р.¹⁹ Останній раз перед першим поділом Польщі Стриганці біля Бережан зустрічаються в актових книгах під 1767 р.²⁰ Так архівні першоджерела дають можливість здійснити спробу історичної реконструкції та допомагають відтворити призабуту сторінку минувшини одного з галицьких сіл.

¹⁴ Губшевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кт. – Т. IV. – К., 1993. – С. 105–107.

Андрій Парамонов

ПРОВЕДЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ І КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДВОРІЧАНСЬКОМУ РАЙОНІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Харківські краєзнавці, історики, етнографи, археологи часто виїжджають в експедиції, або роками досліджують окремі теми без попереднього ознайомлення з інформацією, що міститься в архівних документах. Як

² Ловенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 119.

³ Źródła dziejowe. – Т. XVIII, cz. I. – Warszawa, 1902. – S. 67.

⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ, ВР), ф. 205 (А. Шнайдер), оп. 1, од. зб. 11, спр. В–11, арк. 2.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у Львові), ф. 742 (Коллекція карт та планів), оп. 1, планшети № 7, спр. 93, карта 2; Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-ty / Opr. i wyd. Aleksander Jablonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1889–1904. – Mapa 2.

⁶ Пришляк В. Наш край у XVII–XVIII століттях // Нове життя (Бережани). – 1988. – № 39 (31 березня). – С. 2; Пришляк В. Так народжувалась Україна // Там само. – 1989. – № 127 (19 жовтня). – С. 2.

⁷ Бемко В. Бережани – Бережанщина: історично-географічний нарис // Бережанщина у спогадах імігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 23.

⁸ Історичні пісні / Упорядн. І. Березовський. – К., 1970. – С. 133.

⁹ Włodajewicz J. Z przeszłości Buszcza. Studium historyczne. – Poznań, 1925. – S. 124; Пришляк В.В. Міжрегіональна торгівля в Україні (кінець XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): Дисертація... канд. іст. наук (на правах рукопису). – Львів, 1996. – С. 62; Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття // Записки НТШ. – Т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 380, картосхема "Торговельні шляхи українських земель. XVII – 60-ті роки XVIII століття".

¹⁰ Дип. також: Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. Monografia historyczna. – Brody, 1910. – S. 27–31; Пришляк В. Стоїть над річкою стара фортеця // Нове життя. – 1988. – № 122 (11 жовтня). – С. 2 та ін.

¹¹ ЦДАЛ України, ф. 131, спр. 625; Каталог пергаментних документів ЦДАЛ України, 1233 – 1799 / Підгот. О.А. Купчинський, Е.Й. Ружижкий. – К., 1972. – № 746. – С. 373–374.

¹² ЛНБ, ВР, ф. 205, оп. 1, од. зб. 11, спр. В–11, арк. 2.

¹³ ЦДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 230, арк. 533.

¹⁴ Там само, спр. 466, арк. 858–861.

¹⁵ Там само, спр. 64, арк. 2421.

¹⁶ Сночиляс І. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726–1733 років: зміст та структура опису // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Т. IX. – С. 186.

¹⁷ Національний музей у Львові, відділ рукописів та стародруків, спр. Ркл. 11, арк. 62 зв.

¹⁸ Там само, спр. Ркл. 20, арк. 637–637 зв.

¹⁹ Там само, спр. Ркл. 83, арк. 239–239 зв.

²⁰ ЦДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 64, арк. 2152.

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

виявляється пізніше, після опублікування статті, брошури, книги. Тим більше, що автор може і свідомо опускати фактичний архівний матеріал, тому що він не відпадає концепції його дослідження. Власна практика вивчення історії Першотравневого району Харківської області не підтвердила понад 70% розповідей жителів району, на збір яких пішло не менше 3 років. І навпаки, коли використовувався місцевий матеріал, але з урахуванням архівних документів у книзі про Закутні хутори¹, мешканці села однозначно заявили, що в книзі йдеться не про їхнє село.

У квітні 2002 р. за запрошенням адміністрації Дворічанського району група дослідників і фахівців Харківського управління культури оглянула пам'ятки історії та культури з метою включення їх до реєстру і взяття на облік. На думку адміністрації Дворічанського району, вони найближчим часом не зможуть створити достатню кількість сучасних промислових підприємств, сільськогосподарські угіддя через місцеві умови. Однак з огляду на природні й екологічні фактори слід приділити увагу розвитку туризму і лікувально-профілактичних установ. За результатами нашої роботи було запропоновано створити меморіальний комплекс роду Мечнікових, тому що саме на території Дворічанського району розташовувалися всі їхні маєтки, подаровані Петром I у 1711 р. Створення такого комплексу збіглося з відкриттям національного заповідника у долині р. Оскол, а на його території виявився перший маєток Мечнікових – Ново-Млинськ. Адміністрація Дворічанського району запропонувала провести дослідження з історії району з метою видання книги, а кінокомпанія "Магіка-фільм" – зібрати матеріали з історії роду Мечнікових, для створення документального фільму про них.

У Державному архіві Харківської області ще 1999 р. було розпочато дослідження документів фонду губернської креслярської комісії², у якому зберігаються геометричні плани земельних володінь поміщиків і державних селіщ. Протягом року вдалося створити перелік усіх планів повітів, укласти перелік повітів. Перелік становить собою прекрасний довідковий апарат, який істотно полегшує роботу з історії садиб Харківської губернії. Було вивчено плани маєтків Мечнікових. Особливий інтерес викликали маєтки в населених пунктах Ново-Млинськ, Іванівка, Панасівка. Мизи Виноградна і Міронівська. Іванівка і Панасівка належали батькові Іллі Ілліча Мечнікова – полковникові Іллі Івановичу. Мизи Виноградна та Міронівська, а також частина маєтку в Ново-Млинську – дядькові батька Георгієві Іллічу Мечнікову. Вдалося довідатися за планами маєтків Мечнікових, це те, що їхні земельні володіння ще наприкінці XVIII ст. розташовувалися в Куп'янському повіті від Ново-млинська і до села Арапівка, однак уже до середини XIX ст. багато земельних наділів вони продали.

Слобода Ново-Млинськ (друга історична назва Переволочна) була родовим гніздом Мечнікових. У церкві, побудованій тут Георгієм Степановичем Мечніком

(Великий Спатарій волоського князя Кантемира), хрестили представники роду Мечнікових. Тут же відбувалися більшість одружень, у родовому склені в церкві більшість із них знайшла вічний спокій. Садибні будівлі, фруктовий сад, млини й один із кращих кітних заводів були улаштовані наприкінці XVIII ст. корнетом Іллею Івановичем Мечніковим. Він же побудував і другу дерев'яну церкву в ім'я пророка Іллі, пізніше перейменовану в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці.

Сільце Панасівка спочатку було невеликим хутором, де в Мечнікових розташовувався вівчарний завод, а околиці землі використовувалися дуже в малих кількостях. Так для хліборобства приділялося 700 десятин, тоді як 1278 десятин було під степовими косовицями. Продаж сіна приносив Мечніковим значні доходи, тому що в інших місцях більшість степових косовиць активно розорювали селяни після реформи 1861 р.

У мизах Виноградній і Міронівській був великий маєток Мечнікових. Дерев'яний двоповерховий будинок, кілька кам'яних флігелів, велика кількість службових будівель: комор, сараїв, теплиця, льодовики, сушилі для хліба, кузня, млини, заводи великої рогатої худоби, овесць, кіз, великий сад із лісовим гаєм. Маєток було закладено у московській опікунській раді. Ситуацію загострила смерть власника маєтку губернського секретаря Миколи Георгієвича Мечнікова (1860 р.). За кілька років до цієї сумної події, він почав будівництво будинків у маєтку, покупку нового сільськогосподарського устаткування, породистої худоби. Спадкоємцями маєтку стали сини Ростислав, Валеріан, Павло і дочка Зінаїда. Опікуном маєтку став їхній родич поручик Гульвінський. Однак ситуація з маєтком була складною, потребувалося поповнити оплату за позикою, спочатку в 1861 р. було вирішено продати недобудовані кам'яний будинок і флігель, і 5 десятин лісу, а в 1864 р., цей маєток перейшов у власність дворян Задонських.

У сільці Іванівка в Мечнікових також був пристойний маєток: панський дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, два флігелі, стаїна з манежем, заводи коней, рогатої худоби, овесць, величезний фруктовий сад, два ставки.

Не менш цікавою справою є складання генеалогічного древа роду Мечнікових. Ознайомлення з відомими джерелами про мікробіолога І.І. Мечнікова, показало, що в різних енциклопедіях, статтях і книгах, вказувалися різні дати його народження – від 1 до 15 травня 1845 р., а місцем народження різні автори вважали села Іванівку, Панасівку, Калинівку. Стало ясно, що ніхто не бачив метрики І.І. Мечнікова. У повіті, де знаходилися маєтки Мечнікових, було кілька селіщ із храмами. Ілля Ілліч Мечніков, судячи з його метричного запису, народився 3 травня (за старим стилем) 1845 р. в селі Іванівка, а похоронений був 13 травня того ж року в Ново-Млинській Покровській церкві³.

Наступним завданням було вивчити наявні в архіві документи з історії Дворічанського району. Після пере-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

гляду описів фондів губернатора (ф. 3), губернського правління (ф. 4), Куп'янського духовного правління (ф. 574), Куп'янського повітового суду (ф. 288) було складено реєстр справ, що стосуються Дворічанського району. А в жовтні 2002 р. Харківський приватний музей м'яської садиби організував експедицію до Дворічанського району. Планувалося проведення огляду колишніх маєтків Мечнікових, збір матеріалів про промисли на території району, обстеження пам'яток архітектури.

Було оглянуто пам'ятку дерев'яного зодчества Георгіївську церкву в селі Миколаївка. Церква сьогодні обкладена білою силікатною цеглою. Її дзвіниця і купол мало походили на ті, що звичайно будували наприкінці XIX ст. У 1920-х дзвіницю і купол розібрали, перебудували її в клуб. 1990 р. керівник місцевого колгоспу Н.М. Калмиков вирішив відновити церкву. Однак проектом цього храму архітектори не скористалися. В оригіналі її можна побачити в кабінеті директора Держархіви Харківської області В.В. Резніковій, де вона зберігається у виді об'ємного макета.

У звітах з історії Дворічанського району зазначено, що промислів тут ніяких не було. Однак в економічній примітці на Куп'янський повіт 1780 р. указується на велику кількість промислів, що пов'язано в першу чергу з малим числом придатного для хліборобства ґрунту.

Одним із найстаріших сіл Дворічанського району є с. Тополі (засноване в 1640-х рр.). У XIX ст. Тополі склали 24 хутори, розкидані уздовж Оскола з земельним наділом 8500 десятин. Однак землі були переважно незручні для хліборобства, багато було залитих луґів і заплавах земель. Місцеве населення тут вирощувало хліб тільки для домашнього вжитку і на посів, навіть для винокурень зерно купували на ярмарках. Вино продавали в трьох шинках Тополів і в сусідні слободи. На початку XIX ст. Тополі стали центром ремесел Куп'янського повіту. Тут виготовляли взуття, прядли льон, ткали полотно і сукно, виготовляли дьоготь, мило, свічки. Усе це зумовлювалося тим, що населення не було зайнято в постійних польових роботах. Головною статтею доходу, крім ремесел і винокуріння, було скотарство. Відзначалося, що в Тополях кращі косовиці, ніж будь-де. У заплавах також у великій кількості вирощувалися овочі для продажу на базарах і ярмарках.

Місцеві жителі розповідають, що шевський промисел прийшов до них із російської слободи Уразово з родом Шавронових. Спочатку вони займалися тільки продажем взуття в Харківській губернії, а пізніше була заведена майстерня Попових. У Тополях і сьогодні багато Попових, предків того засновника шевського ремесла в Куп'янському повіті. Звідси Попови і Шавронова поширили шевський промисел і на сусідню слободу Кам'янку.

В.І. Шепілов (1929 р. н.) говорючи про шевців, розповів, що вже наприкінці 1960-х рр. вони переважно тільки ремонтували взуття. Ткацтво прогрималося до 1950-х років, але навіть сьогодні в багатьох будинках

с. Тополі збереглися ткацькі верстати, прядки, багато полотнин і вишивки. В.П. Токарева (1924 р. н.) – велика майстриня вишивки, навчалася вишивці у своєї матері – Уляни Тимофіївни Шепілової (1886 р. н.). Подив викликало те, що вона ще донедавна виготовляла воскові свічки. В.П. Токарева дістала згорток пожевклого паперу, у якому зберігалися свічки, припасені для обряду поховання.

У Кам'янці – колишньому волосному центрі Куп'янського повіту – збереглося кілька стародавніх будинків: волосне правління, земська лікарня, купецька садиба. На Центральній вулиці, № 20 розташовується велике подвір'я, з дерев'яним на кам'яному фундаменті будинком, обмазаним глиною. Г висота стін, і велика галерея, наявність значних за розміром садібних будівель, серед яких – каретний сарай, усе це вказувало на соціально забезпечених у минулому людей, а за описами схожий на будинок в якому проживало дрібнопомісне дворянство. Місцеві жителі розповіли, що це садиба Попових, небагатих землевласників. Можливо, що мова йшла про селянина І.П. Попова, що відправився в рекрути 1796 р., а 1835 р. вийшов у відставку в званні підполковника потомственим дворянином. Служив на Кавказі, неодноразово відзначився в боях з горцями і був нагороджений декількома медалями, орденами "Св. Анни" II і III ступеня і "Св. Володимира" IV ступеня.

Етимологія назви нинішнього районного центру (у минулому слободи) Дворічна пов'язана з місцевістю між ріками Оскол і Дворічка. У слободі Дворічній основною місцевого благополуччя були шинки, якими володіли дворічанські мешканці, а також щотижневі базари і ярмарки. Торгували дьогтем, милом, свічками, чоботами, харчовими продуктами. Землі тут були дуже бідні і для хліборобства малопродатні, використовувалися в основному для сінокошіння і випасу худоби. Жінки займалися рукоділлям: прядли льон, овежу вовну, ткали полотно і сукно, здебільшого на продаж.

У селі Жовтнєве (колишня миза Виноградна) залишилися тільки ями від фундаментів і гай. В.С. Ковальова показала нам, де розташовувався сад, алея з трояндами, місце, де стояли садібні будівлі, будинок керуючого, пасіка з вуликами, зробленими з крейди та ін.

В Іванівці було ретельно оглянуто будинок, розташований на відстані 300 м від населеного пункту, на місці, де стояла садиба Мечнікових.

У Мечніково (раніше Панасівці) збереглися залишки кам'яного фліґеля, де раніше розташовувалася школа і музей І.І. Мечнікова. Помилково вважалося також, що він народився в цьому будинку. Через потурання сільської ради будинок почали розбирати, а сьогодні його знову взято під охорону. На території колишнього маєтку зберігся також льох і ставок.

У селі Новогеорґівка (у минулому хутір Ново-Георґієвський) також був масток Мечнікових. Спочатку тут розташовувалися вівчарні заводи, а наприкінці XVIII ст. було побудовано дерев'яний будинок, обкладений цег-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

до. Але цей маєток був проданий ще в 1813 р. поміщикаві С.Т. Ларіонову. Пізніше поручик М. Ковалевський побудував тут кам'яну церкву в ім'я Іверської Божої Матері. Але слідів від маєтку і церкви не залишилося зовсім. Сьогодні тут проживає краєзнавець В.Н. Стрель, засновник музею Мечнікових у Панаєвіві.

У колишньому родовому маєтку Мечнікових Ново-Млинській місцеві жителі нічого не пам'ятають про садибу Мечнікових, показали лише місце, де стояв водяний млин, дерев'яна церква і фундамент будинку. Причиною забуття був ще далекій 1911 р., коли маєток Мечнікових було узято за борги в селянський земельний банк і продано селянам. Так зникли успальниця Мечнікович і більшість будинків у садибі. Тільки найбільший будинок, який простояв до 1930-х рр., купив землевласник Барків.

У сусідньому Троїцькому районі Луганської області нас цікавило село Ільїнка, що було раніше скотарським хутором Мечнікових, село Арапівка, в околицях якої зникло хутір Дарісдорф, що належав дівчиді Дар'ї Ільїні Мечніковій. Тут вона жила постійно в дерев'яному невеликому будинку, оточеному службами. Землі в цьому маєтку було близько 1000 десятин, в основному степові косовиці, а головною статтею доходу (2600 руб.

сріблом) було скотарство. Виявилось, що в Ільїнці вже ніхто не пам'ятає, що це село належало Мечніковим, а в околицях Арапівки не зберігся хутір Дарісдорф.

Виходячи з результатів експедиції і вивчення історії Дворічанського району, варто зробити висновок, що попереднє дослідження документів Державного архіву Харківської області дозволило істотно спростити роботу зі збирання матеріалів у Дворічанському районі. Знання місцевості, основних історичних подій, відомостей про будівлю храмів, місцевих промислів, землевласників дозволили розмовляти з місцевими жителями на рівних. Зібраний матеріал узагальнюється для підготовки до видання книги про Дворічанський район. Матеріали, що стосуються землевласників Дворічанського району, ввійдуть до книги "Садоби Харківської губернії. Частина II". Планується видання книги про рід Мечнікових. Співробітники музею дійшли й глибоких висновків про відсутність охорони пам'яток історії і культури, що стосується всієї території Харківської губернії.

¹ Парамолов А. Ф. Слобода Закупине хутора. – Х.: Райдер, 2002. – С. 75.

² Державний архів Харківської обл., ф. 25, оп. 38.

³ Там само, ф. 40, оп. 109, од. зб. 629, арк. 1840.

Микола Старовойтов, Микола Запорожець

ОСНОВНІ НАПРЯМИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЛУГАНЩИНІ У 1990-х РОКАХ

У час розбудови української незалежної держави дедалі більшого значення набувають питання розвитку краєзнавства – важливого чинника формування національної самосвідомості українського народу. Це той обмежувальний засіб, який створює перешкоду всім, хто прагне переписати історію на новий лад з домішками політичних та ідеологічних навішувань. Краєзнавство – це могутній механізм, за допомогою якого кожен громадянин України зі столичного міста чи найвіддаленішого села відчуває особисту причетність до своєї історії, що сприяє вихованню почуття за власні дії перед прийдешніми поколіннями.

Краєзнавчі матеріали посідають чільні місця на шпальтах альманахів, газет і часописів, вони мають не тільки локальний, але й прикладний характер, це й частка копіткої роботи з написання фундаментальних історичних праць. Краєзнавці Луганської області беруть участь у реалізації Державних програм "Реабілітовані історією", "Зводу пам'яток історії та культури України", Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій.

У періодичних виданнях доцентом Луганського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка В.Ф. Семистяго опубліковано декілька статей щодо висвітлення політичних репресій 1930–1950-х рр. на Луганщині ("Бахмутський шлях", "Студії з архівної справи та документознавства").

Кінець 90-х років ХХ ст. був відзначений поживленням інтересу суспільства до історії православної церкви, зумовлений не тільки 2000-річчям Світлого Різдва Христового, яке наближалося, але й поширенням доступу до багатьох архівних фондів та можливість скористатися цією інформацією.

У 1999 р. Луганським інститутом внутрішніх справ МВС України видано монографію О.Д. Форостюка "Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988)". Це перша спроба висвітлити історію Православної церкви на Луганщині радянської доби. У книзі розкривається доля луганських монастирів, містяться відомості щодо 300 парафій області та особливо шанованих місць Луганщини.

У роботі над монографією використовувалися фонди Луганського та Старобільського окружних викопкомів (ДАЛО, Р-243, Р-1186), звіти Спілки воявоиничких безвірників (ДАЛО, Р-693), доклади та статистичні відомості уповноважених рад за справами Російської православної церкви і релігій щодо православних громад Луганської області (ДАЛО, Р-2626, Р-2673, Р-3699), фонди архівів Києва та Донська.

У 2000 році вийшла з друку друга книга О.Д. Форостюка – "Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 рр."

У монографії висвітлюються відносини між радянською державою та Православною церквою 1917–

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

1941 рр. з документами Донецького регіону, розкривається роль партійних і державних органів у розв'язуванні жорсткої релігійної війни, досліджуються проблеми церковних розколів на Донбасі та уперше розглядається історія церковного руху опору на Донеччині.

Свій внесок у розроблення цієї теми вносять і співробітники Луганського художнього музею, які ведуть роботу щодо обстеження пам'ятників сакрального мистецтва нашої області (храмів, їх убранства, ікон, предметів церковного обиходу).

При вирішенні проблем встановлення авторства (атрибуції), походження тієї чи іншої речі вони звертаються до фондів Державного архіву Луганської області. Для орієнтування в документах архіву складено довідник, в якому джерела систематизовані по церквах та інших культових спорудах¹.

Важливе місце серед краєзнавчих досліджень належить культурній спадщині Луганщини, яка створювалася нашими видатними земляками. Володимир Даль, Борис Гринченко, Христина Алчевська, Михайло Матусовський, Володимир Сосюра стали світочами національної та світової культури. Їм та іншим діячам, які своєю кропіткою працею у різних галузях – науці й виробництві, спорті, культурі та мистецтві – внесли вагомий внесок у становлення, розвиток і примноження слави нашого краю, присвячений довідник "Вони прославили наш край"², розроблений Луганським краєзнавчим музеєм, історико-документальна оповідь відомого луганського письменника Геннадія Довнара "Луганцы"³ та своєрідна історико-літературна енциклопедія Луганська, яку склали Г.С. Довнар та В.С. Волков "Отцы и правнуки Луганска. История города в лицах"⁴.

На батьківщині Козака Луганського свято шанують пам'ят' великого земляка. У 80-ті роки у нашому місті було відкрито пам'ятник В.І. Далю, літературний музей. На базі Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка відбулися у 1982–1995 рр. Далевські читання. Далевські читання, присвячені 200-річчю з дня народження В.І. Дала, проводились вже за участю трьох університетів: педагогічного, Східноукраїнського та медичного. Мета цих читань – вивчення різних сторін діяльності нашого земляка, збір матеріалів про людей, які були близькі Далю, дослідження актуальних проблем сучасного далезнавства.

Засновником Далевського руху на Луганщині був подвизник-краєзнавець, лікар і письменник Юрій Єсенко. Він відродив традиції Далевських четвергів, у 1984–1986 рр. був директором музею В.І. Дала на громадських засадах.

Висвітленню краєзнавчих таємниць присвячують свої праці як вчені-історики, співробітники музеїв, архівісти, бібліотекарі, так і краєзнавці-аматори, які вносять вагомий внесок у дослідження маловивчених тем.

Серед таких дослідників треба згадати заслуженого машинобудівника України, директора музею історії та техніки Виробничого об'єднання "Луганський верстатобудівний завод" Юрія Темника. Підсумком його невтомної і надхненої роботи останніх років є фундаментальна, чотирьохтомна праця "Столетнее горное гнездо. Луганский завод", яка готується до друку.

Вперше у вітчизняній історіографії на підставі архівних документів Держархіву Луганської області, архівів Москви та Санкт-Петербурга автор дає широку панораму життя та діяльності видатних гірничих інженерів та металургів XVIII–XIX ст., за допомогою унікальних документів розкриває невідомі сторінки історії Луганського ливарного заводу, який поклав початок металургійній промисловості в Україні, захоплюючою мовою розповідає про майстрів художнього лиття та їх мистецтво.

Понад 35 років директор Луганського регіонального науково-дослідного центру з проблем історії Донбасу Подов присвятив дослідженню краєзнавчих тем в архівах Москви, Санкт-Петербурга, Ростова-на-Дону, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаєва. Він є автором біля 20 книг, серед них "Открытие Донбасса"⁵, "Славяносербия"⁶, "К тайнам истории"⁷ та ін. Праці Подова значною мірою сприяли залученню до наукового обігу документів, що свідчать про першовідкривачів копальні кам'яного вугілля у Донбасі, про умови заснування понад 100 міст та сіл краю. Крім історичних нарисів В.І. Подовим написані "Любовь и слезы (Новое о Владимире Сосюре)"⁸, "Легенды и были Донбасса"⁹ – про найважливіші події і факти історії Донського басейну, його людей.

Багато зроблено у напрямі досліджень з історії навчальних закладів Луганська. У жовтні 2001 р. Східноукраїнський національний університет імені В.І. Дала відзначив свій 80-річний ювілей. Вісім десятиліть в історії навчального закладу – це ціла епоха, гідна окремого історичного дослідження.

Однак, варто зазначити, що історія становлення вузу не знайшла свого відображення в науковій літературі. У різні часи було опубліковано статті, брошури і книги про цей навчальний заклад, але це були не наукові дослідження з історії університету, вони мали довідковий або мемуарний характер. Крім того, довший період практично залишається невідомим. Першу спробу у цьому напрямку було зроблено до 50-річчя навчального закладу, коли було видано книгу "Луганський машинобудівний інститут". Тепер стали відомі факти, які доповнюють, але в той же час спростовують окремі відомості, що мають місце у виданні. У 2001 році видано книгу "Історія Східноукраїнського національного університету"¹⁰. Але продовжуючи вивчення історії вузу, краєзнавцям необхідно з'ясувати дату створення, випуску перших дипломованих фахівців, прізвище першого керівника, дослідити перше десятиліття існування навчального закладу.

Цікава форма краєзнавчої роботи була ініційована Станічно-Луганським музеєм ще 10 років тому. У липні 1993 р. було створено Луганський клуб військово-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

історичної реконструкції "ДОН". Його діяльність спрямована на вивчення історії, звичаїв, традицій донського козацтва, на відтворення різних зразків обмундирування, деяких видів зброї козацьких військ у різні історичні періоди. Клубом проведено декілька науково-практичних конференцій та видано матеріали за темами: "Белая армия в Донбассе"¹³, "Возрождение культуры, традиций и обычаев казачества Станицы Луганской"¹⁴, "Дети-добровольцы в огне гражданской войны"¹⁵.

Однією з особливостей краєзнавства становить те, що історик-краєзнавець – єдиний, хто виконує функцію посередника між сьогоденням і минулим. На ньому, досліднику історії краю, лежить значна міра відповідальності перед людьми минулих часів, тими, хто згадується на сторінках історичних джерел.

І нехай збільшується число послідовників цієї благородної, подвижницької справи дослідників історичних скарбів рідного краю. Бо любити і знати свою землю так само природно, як дихати.

¹ Форостюк О. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.). – Луганск, 1999.

² Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. – Луганськ, 2000.

³ Архивные материалы о бытовании культурных ценностей в архивах Луганской области. Путеводитель по ГАЛО. – Луганск, 2001.

⁴ Вони прославили наш край. Довідник. – Луганськ, 1998.

⁵ Довнар Г.С. Луганці: Історико-документальні оповіді. – Донецьк.

⁶ Довнар Г.С., Волков В.С. Отцы и правнуки Луганска. История города в лицах. – Луганск, 2000.

⁷ Подов В.И. Открытие Донбасса. – Рубежное, 1992.

⁸ Подов В.И. Славяносербия. – Луганск, 1998.

⁹ Подов В.И. К тайнам истории. – Луганск, 1996.

¹⁰ Подов В.И. Любовь и слезы. – Лисичанск, 1995.

¹¹ Подов В.И. Легенды и были Донбасса. – Луганск, 1998.

¹² Східноукраїнський національний університет: Історичний нарис. – Луганськ, 2001.

¹³ Белая армия в Донбассе. Материалы научно-практической конференции // Станица Луганская, 2000.

¹⁴ Луганский военно-исторический вестник. Вып. 1-й. – Луганск, 2000.

¹⁵ Дети-добровольцы в огне гражданской войны. Материалы научно-практической конференции // Станица Луганская, 2001.

Гор Студеніков

ЄВРОРЕГІОН "НИЖНІЙ ДУНАЙ" ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Серед багатьох нових явищ, що мають місце в новітній історії України, – участь декількох її прикордонних областей в розвитку транскордонного співробітництва в рамках чотирьох єврорегіонів: Карпатського, "Буг", "Нижній Дунай" та "Верхній Прут".

Незважаючи на зростаючу кількість наукових публікацій, присвячених транскордонному співробітництву взагалі та єврорегіонам як однієї з його форм, обидва ці явища ще відносно мало досліджені в українській науковій літературі. Варто лише сказати, що серед дослідників (і українських, і закордонних) досі не існує узгодженого визначення поняття "єврорегіон"¹. І якщо вивчення ролі й місця єврорегіонів у процесі європейської інтеграції, втіленні ідеї "Європи регіонів", у територіальному (регіональному) розвитку триває², то питання про дослідження їх як історичного феномену практично не порушувалося. Більше того, проблема дослідження їх виникнення і розвитку у просторово-часовому та геополітичному вимірах залишається поза увагою вчених-істориків.

Тож метою цієї статті є ще раз на прикладі Єврорегіону "Нижній Дунай" привертати увагу істориків, регіоналістів й краєзнавців до проблем дослідження феномену єврорегіонів у трьох площинах:

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- регіоналістики – як форми транскордонного співробітництва та міжрегіонального об'єднання;

- краєзнавства – як території, що виділяється завдяки спільним історичним та етнокультурним особливостям її розвитку³.

І. Співвідношення регіонального і краєзнавчого у вивченні локальної історії. Ця методологічна проблема опинилася в полі зору професійних істориків не сьогодні. В 1994 р. під час Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю Одеси, проф. М.Ю. Раковський висунув тезу про "зростання ролі регіонального краєзнавства у подоланні кризових явищ в історичній науці, затвердженні найважливішого методологічного принципу – історизму"⁴. Однак на фоні "краєзнавчого Ренесансу" в Україні⁵ фахівці простежують тенденцію до значного відставання рефлексивної компоненти історичного краєзнавства від зростання фактуальної бази⁶ і констатують факт суттєвого зниження в широких колах краєзнавців цікавості до питань методології своїх розвідок⁷.

З огляду на завдання цієї доповіді важливо торкнутися ще однієї важливої тенденції "в розвитку національних історіографій країн пострадянського простору" – підвищення уваги до проблем історії регіонів. "Ця риса відповідає загальній тенденції, що ми її чітко простежуємо у поступовому русі світового історіографічного процесу останньої третини ХХ ст. Ця тенденція пов'язана з акцентом на вивчення регіональних культур та їх взаємодією, з аналізом впливу на локальні об'єкти природно-географічних, соціогістичних, геополі-

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

тичних, історико-культурних факторів.” – зазначає Т.М. Попова⁸. Для нас є важливою ще одна думка: “... в структурі наукових досліджень складаються нові напрями – регіонологія (регіоналістика, регіонознавство), провінціологія; відбувається формування категоріального апарату: робляться спроби експлікації цілого комплексу нових і старих понять, таких як краєзнавство, історичне краєзнавство, локальна історія, регіональна історія, місцева історія, провінціальна історіографія, регіональна історіографія; розширюється проблемне поле історико-регіональних досліджень, насичується новими підходами теоретико-методологічний апарат регіональних вишукувань”⁹. Досліджуючи проблему формування категоріального апарату історико-регіональних досліджень в сучасній російській історіографії, Т.М. Попова зазначає, що “всередині наукової спільноти істориків [Росії] ... немає єдності у визначенні різниці між краєзнавством, регіонознавством і регіональною історією. Багато хто з вчених аналіз історичного досвіду дослідження і освоєння регіонів пов’язують з фундаментальними знаннями, а краєзнавству відводять прикладну роль – навчально-просвітницьку, пам’ятко-охоронну діяльність, яка проводиться ситуцістами на суцільних засадах в межах адміністративно-територіальних частин країни”¹⁰. Однак далі вона зазначає, що багато дослідників розрізняють “поняття регіональна історія та історичне краєзнавство”¹¹. Так, С.О. Шмідт пропонує розуміти під регіонологією (регіоналістикою) міждисциплінарну наукову і просвітницьку діяльність, яка затвердилася на межі наук гуманітарного профілю та іншого профілю, і утворює комплекс ширших і конкретизованих знань, ніж краєзнавство¹². Під регіональною історією же слід розуміти не тільки історію окремих регіонів, але й історію взаємовідносин зі столицями та іншими регіонами, організацію територіальної структури держави та управління нею¹³.

Краєзнавство С.О. Шмідт визначає не тільки як науку, що вивчає розвиток і сучасний стан конкретних регіональних спільнот та територій, але й науково-популярно-просвітницьку та просвітницьку роботу з визначеної тематики. Об’єктом зацікавленості краєзнавця є місцевість різного просторового масштабу і культурно-історичного значення. Така краєзнавча робота притягує як фахівців, так і любителів¹⁴.

Варто звернути увагу на ще одну цікаву тезу: “Те, що в контексті розвитку “великої історичної науки” розглядається як регіональне дослідження..., може набути значення краєзнавчого знання, якщо воно буде потрібним та освоенним у системі знань про той чи інший регіон або місто”¹⁵.

“Таким чином, – робить висновок Т.М. Попова, – краєзнавство як система знань про край поповнюється за рахунок загальноісторичних праць так само, як факти і знання, продуковані в рамках краєзнавчих досліджень, можуть увійти у систему знань “великої науки”, якщо вони будуть потрібними в її межах”¹⁶.

Особисто ми дотримуємось думки, що краєзнавство і регіонознавство – два різних, хоча і взаємопов’язаних, виміри у вивченні минулого і сьогодення локальних історично-еволюційних спільнот людей, які населяють певну територію. Цю відмінність вдало охарактеризувала І.І. Колесник: “...різниця між регіональним і краєзнавчим полягає в тому, що регіональне охоплює риси суцільного через вивчення локального об’єкту, а краєзнавче фіксує насамперед поодинокі, унікальні, неповторні на місцевому матеріалі”¹⁷. І. Колесник одна з перших в українській історіографії поставила проблему розвитку категорії регіонального в сучасній науковій свідомості, відзначаючи, що “за три останніх десятиліття статус [локальних досліджень] докорінно змінився. ... локальна історія переживає “друге народження”, що зумовлено ідейними впливами “нової історичної науки”. Доробком цього напрямку стала зміна історіографічних пріоритетів, що означає звернення до антропологічно орієнтованої соціальної історії, впровадження принципів міждисциплінарної методології, намагання реалізації в історіографічній практиці ідеалу “тотальної історії”...”¹⁸. Ще одна істотна для нас теза: “Пожвавлення локальних досліджень в останні десятиліття означало не просто відродження традицій, але рішучий зворот до вивчення громадського життя людства в його реальних просторово-часових межах...”¹⁹.

II. Регіональні дослідження, регіоналістика, регіонознавство. Логіка викладеного підводить нас до необхідності чітко визначитись із цими поняттями. Варто зазначити, що в Україні робляться спроби об’єднувати предмет, завдання і методи регіональних досліджень. Однак домінування в сьгоднішній регіоналістичній представників економічних і географічних наук обмежують результати цих спроб суто їх рамками і завданнями²⁰.

Тож ми пропонуємо власні дефініції.

Ставлячи знак рівності між поняттями “*регіональні дослідження*” і “*регіоналістика*”, ми пропонуємо далі розглядати їх як напрямок науково-дослідної діяльності на основі міждисциплінарного підходу, націлений на вивчення закономірностей процесу регіоналізації країни з урахуванням природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних чинників, а також на вивчення регіонального розвитку в його взаємозв’язку з принципами державного управління й основними напрямками державного будівництва.

Регіонознавство ми розглядаємо як комплексну наукову дисципліну, що вивчає на основі принципу історизму закономірності формування і розвитку регіонів. Причому, як об’єкт вивчення в рамках історичної науки регіони цікавлять нас вже не стільки як адміністративно-територіальні утворення і суб’єкти права, скільки як історико-географічні явища, формування й еволюція яких обумовлені “відмінностями в історичному розвитку різних земель..., їхніх природних умов і природно-

ресурсного потенціалу, етнокультурних і соціально-демографічних особливостей, рівня розвитку продуктивних сил територій, їхньої народногосподарської спеціалізації і структури господарства. А останнім часом істотним фактором регіоналізації стає екологічна ситуація, наявність загальних для регіону природоохоронних і соціально-екологічних проблем”²¹.

III. Нижній Дунай – транскордонний регіон і св-рорегіон: проблеми дослідження. 14 серпня 1998 р. у румунському місті Галац було підписано “Угоду про формування Св-рорегіону “Нижній Дунай”. У його склад увійшли Одеська область з боку України, райони Вулканешти, Кагул і Кантемир з боку Республіки Молдова, а також повіти Бреїла, Галац і Тульча з боку Румунії. Сторони затвердили статут Св-рорегіону “Нижній Дунай” і склад його керівного органу – Ради св-рорегіону. Наприкінці 1999 р. внаслідок адміністративної реформи, проведеної в Молдові, на основі трьох зазначених районів був сформований повіт Кагул, що став їхнім правонаступником у структурі св-рорегіону.

Часто поняття “еврорегіон”²² і “транскордонний регіон”²³ отождиваються. Однак, незважаючи на наявність низки спільних рис, між ними є розбіжності. Якщо для створення і функціонування св-рорегіону як форми транскордонного співробітництва²⁴ найбільш суттєвою є політико-правова складова, то для транскордонного регіону головним чинником формування і еволюції є наявність однорідних природно-географічних умов, а також спільність історичного та етнокультурного розвитку локальної спільноти у просторово-часових межах. Характерною особливістю еволюції таких регіонів є те, що в окремі історичні періоди території, які вони охоплюють, входили до складу тієї або іншої єдиної держави. Тому вивчення процесу формування і еволюції транскордонних регіонів є ключем до розуміння історичних і культурних передумов для створення св-рорегіонів.

Ще дві принципових тези.

Говорячи про транскордонні регіони, маємо справу з історико-географічним і геополітичним явищем.

Св-рорегіони, насамперед, є інституціональною формою транскордонного співробітництва.

Розглядаючи Св-рорегіон “Нижній Дунай” як об’єкт історико-регіональних досліджень, маємо досліджувати його не тільки як об’єднання прикордонних регіонів трьох країн, але і як історико-культурну зону²⁵. В такому контексті дослідження Св-рорегіону “Нижній Дунай” перетворюється в складну міждисциплінарну проблему²⁶, яка потребує поєднання зусиль представників різних дисциплін і синтетичне узагальнення результатів їх діяльності.

Не говорячи про масштаби висунутого нами завдання, зазначимо, що спроби регіональних досліджень робились ще наприкінці XIX – початку XX ст. Варто пригадати “Путевые заметки о долине среднего и нижнего Дуная” А.С. Будиловича, які з’явилися внаслідок

його наукової подорожі в 1872–1873 рр.²⁷ Ще більш масштабною і комплексною є праця І.С. Барта “Бессарабия. Страна – Люди – Хозяйство”²⁸, вперше видана у 1918 р. Незважаючи на відносно невеликий проміжок часу, що минуло з моменту створення Св-рорегіону “Нижній Дунай”, сьогодні вже накопичений досить масивний шар документальних матеріалів, які дають уяву про підготовчу роботу до створення св-рорегіону, його завдання і організаційну структуру, діяльність Ради Св-рорегіону “Нижній Дунай”, його комісії, реалізацію спільних проектів і заходів в його рамках, плани розвитку співробітництва. Насамперед – це “Угода про створення Св-рорегіону “Нижній Дунай”, його статут, протоколи засідань Ради св-рорегіону і комісії по сферах діяльності. Ще одну групу джерел утворюють публікації і повідомлення про спільні заходи в рамках св-рорегіону, матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, “круглих столів”, присвячених питанням розвитку транскордонного співробітництва в рамках Св-рорегіону “Нижній Дунай”. Не варто ігнорувати спогади і свідчення людей, які стояли біля витоків св-рорегіону, трали активну особисту роль у процесі його створення і є дійовими особами просування співробітництва в його рамках сьогодні. Все це потребує професійної роботи, спрямованої на збереження і упорядкування цих матеріалів, до якої мають бути залучені архівісти.

¹ Див.: Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку / Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України. – За ред. Максименка С. – К., 2000. – С. 138–170; *Він же*. Транскордонне співробітництво в новітній історії України: Проблеми дослідження // Зап. іст. ф-ту. Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 136–142.

² Див.: Луцишин П.В. “Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика”. – К., 1996. – 207 с.; *Льво І., Палічак М., Лейдвел М.* Карпатський Св-рорегіон як модель регіонального співробітництва у Центральній і Східній Європі. – Ужгород, 1998. – 43 с.; На шляху до Європи: Український досвід св-рорегіонів. – За ред. Максименка С., Студеннікова І. – К., 2000. – 224 с.

³ Див.: Студенніков І. В. К вопросу о предпосылках формирования Еврорегиона “Нижний Дунай” // Музей. Історія. Одеса: 36 тез доп. та повідомл. Другої наук.-практ. конф., присвяч. 45-річчю Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса, 2001. – С. 110–112.

⁴ *Раковский М.Е.* Историческое краеведение как наука: традиции и современность (На материалах Одесщины) // Одеси – 200. Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., присвяч. 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 107.

⁵ Див.: *Третьяков П.Т.* Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура (Наук. доп. та повідомл.)”. Ч. 1. – К.-Х., 1997. – С. 6–12; *Він же*. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. – Вип. 6. – К., 1999. – С. 3–8.

⁶ *Попова Т.Н.* Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской

историографии // Зап. іст. ф-ту Одеський нац. ун-т ім. П. Мет-
никова. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 22–23.

⁷ Див.: *Куделько С.М.* Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36. етатей). – Вип. 8. – К., 1999. – С. 335–337.

⁸ *Попова Т.Н.* Проблеми... – С. 22.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 23.

¹¹ Наприклад: *Шихин В.В.* Постсоветская историография истории Сибири // Методология региональных исторических исследований. Материалы междунар. семинара. – С.Пб., 2000. – С. 79; *Герд А.С.* Регионалистика и краеведение // Там же. – С. 57. Також див.: *Попова Т.Н.* Проблеми... – С. 26–27.

¹² *Шмидт С.О.* Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы междунар. семинара. – С.Пб., 2000. – С. 14.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Середа П.В.* Регионалистика и краеведение в контексте развития современной исторической науки // Там же. – С. 50. (Цит. по: *Попова Т.Н.* Указ. соч. – С. 27.)

¹⁶ *Попова Т.Н.* Указ. соч. – С. 27.

¹⁷ *Калесник І.І.* “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Зап. іст. ф-та. – Вип. 1. – Одеса, 1995. – С. 79.

¹⁸ Там само. – С. 67–68.

¹⁹ Там само. – С. 68.

²⁰ Наприклад, академік М.М. Паламарчук вважає, що загальною метою регіональних досліджень – “виявляти матеріальні та інші резерви, можливості удосконалення суспільної організації та управління районами, ефективного зростання обсягів матеріального виробництва і покращення добробуту, умов життя населення, суспільного прогресу в цілому. Щодо конкретних завдань регіональних досліджень, то це – опрацювання наукових основ вирішення важливих проблем соціально-економічного розвитку району”. (*Паламарчук М.* Регіональні дослідження: завдання і наукові підходи // Регіональна економіка. – № 1. – 1996. – С. 33.)

²¹ *Топчиш О.Г.* Теоретичні основи регіональної економіки: навч. посібник. – К., 1997. – С. 10.

²² “Сварорегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права для розв’язання спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидва боки державного кордону.” (*Студенников І.* Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку. – С. 151.)

²³ Під транскордонним регіоном розуміємо певну територію, що характеризується наявністю схожих природно-географічних умов і охоплює прикордонні адміністративно-територіальні одиниці двох або кількох держав, що мають спільний кордон.

²⁴ Транскордонне співробітництво – це “будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін [держав – І.С.], та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей”. (Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). – Рада Європи. – С. 2–3.)

²⁵ “Историко-культурная зона вводится как понятие, позволяющее исследовать определенное аресальное единство, которое выделяется по данным археологии, этнографии, антропологии, языкознания, истории, геологии, палеографии, географии, а также ряда других гуманитарных дисциплин”. (Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон / Под ред. Герда А.С., Лебедева Г.С. – С.Пб., 1999. – С. 9.)

²⁶ Докладніше див.: *Студенников И.В.* О междисциплинарных исследованиях: К вопросу о содержании понятия // Зап. іст. ф-та. – Вип. 1. – 1995. – С. 46–65.

²⁷ *Будилович А.С.* Путевые заметки о долине среднего и нижнего Дуная // Журнал министерства народного просвещения. – 1874, декабрь.

²⁸ *Берг Л.С.* Бессарабия. Страна – Люди – Хозяйство. – Кишинев, 1993. – 196 с.

²⁹ *Калесник І.І.* “Регіональне” як чинник... – С. 66–67.

Олена Гайдукевич

МАЄТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРЕГІНСЬКУ

У мальовничому куточку Українських Карпат – Горганах – лівобережжя швидкої гірської річки Лімниця (околиці селищ Перегінське, Ясень, Гриньків, Осмолода, ін.), покрите унікальними природними лісовими масивами, які здавна належали Галицькій Митрополії. Ці багаті лісові угіддя постійно були предметом запеклих суперечок між різними землевласниками.

В сиву давнину, багато мільйонів років тому, як свідчать археологічні дані, широкі простори сучасних Карпат та Передкарпаття були покриті так званим Сарматським морем. І тільки в половині третинного періоду (близько 25 мільйонів років тому), коли підземні магматичні сили утворили гірську систему Карпат, море від-

ступило до північного сходу і півдня: утворився суходіл, сформувалася платформа нинішніх Карпат та Прикарпаття. Набагато пізніше, приблизно 600 тис. років тому, в льодову добу великий льодовик, наступаючи з півночі, вкрив могутнім шаром льоду (понад 1000 м завтовшки) Східну Європу, велику частину сьогоденної України та цілі Карпати. З настанням потепління Карпатський льодовик танув з південного кінця на північ, а розталі води утворили русла річки Дністер та його приток (Стрия, Опору, Свічі, Лімниця, Бистриці та ін.). Вздовж тих річок і селилися з найдавніших часів праісторичні мешканці цього краю, про що свідчать окремі археологічні знахідки (збраряддя хатнього, господарського та

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

мисливського вжитку), що належать до кам'яної доби і датовані часом 4,0–2,5 тис. років до н. е. Надалі сприятливі природні оборонні укріплення (стрімі Карпатські гори, повноводний Дністер з розгалуженою системою приток, величезні густі лісові масиви), вигідні економічні передумови (багаті лісові та водні ресурси, риба і мисливська фауна, великі соляні джерела тощо) сприяють швидкому освоєнню цих земель і вже в III–VI ст. н. е. тут вже були численні поселення – городища¹. Залишки такого поселення виявлено в с. Нижній Струтин – це селище, викладене прикметною сірою керамікою, точеною на гончарному колі та гончарська піч для випалювання посуду. Окрему групу пам'яток старовини цих часів становлять численні тілопальні могили з III–VI ст., виявлені у Струмині Нижньому і Надіїві та численні городища – рештки укріплених поселень – земляні вали й рови – з раннього середньовіччя, які збереглися до сьогоднішніх днів у Мізуні, Надіїві, Струмині Нижньому, Перегінську, Новоселиці та ін.² Як стверджує Лев Шанковський³, саме в цей час, на грані переходу від ранньослов'янської до княжої доби, тут завершується процес формування численних поселень біля хорватів.

Новий історичний період починається з настанням княжої доби. А вже відомо, що Прикарпаття з кінця X ст. входило до складу Київської Русі, а пізніше стало частиною Галицького і Галицько-Волинського князівств і місцеві князі неодноразово виїздили сюди на полювання. Зокрема, князь Ярослав Осмомисл⁴, будувач тут могутні військові укріплення проти угорських загарбників, сліди яких збереглися подекуди на гірських перевалах до сьогоднішніх днів. Міста Стрий, Перегінськ, Рожнятів та ін. виникли на Прикарпатті десь у другій половині XII ст., за володіння князя Ярослава Осмомисла, у зв'язку з будівництвом ним у Карпатах оборонної зони проти Угорщини. Угорські загарбники марширували на Галич⁵, через Баню Родну і Борсуків Діл, вздовж Лімниці через Перегінськ. Цікаво, що на ці походи угорських військ вказує не лише Галицько-Волинський літопис, а також (і набагато ширше) угорські грамоти і літописи. Обидва ці джерела згадують про партизанські бої місцевого населення проти угорських військ, зокрема, в 1230-х рр. Ці залізні укріплення князя Ярослава Осмомисла на карпатських перевалах заступали угорському королю дорогу на Русь десь до половини XIII ст. Пізніше ці укріплення, єдині в Галичині, склали збройний спротив татарському походу на Захід.

Надалі власність цих земель пов'язується з монастирями селища Перегінськ, яке є одним із найдавніших поселень, засноване ще на початку XIII ст., коли монголо-татарські завойовники гнали полонених гірськими шляхами на Закарпаття, роблячи зупинку на переправі через бурхливу Лімницю. Тому первісна його назва була Перегін⁶. Перша письмова згадка про власність цих навколуперегінських земель є в грамоті князя Льва Даниловича від 1292 р., в якій йдеться про належність

Перегінського разом з навколишніми землями Галицькій Митрополії⁷.

Після смерті останнього князя з династії Романовичів, з 1340 р. цей край, разом з іншими землями Галичини, перешив кількадесятирічний період політичних змін, під час якого за владу змагалися між собою галицьке боярство, Польща, Угорщина і Литва. Остаточо, як знаємо, в 1387 р. Галичина стала здобиччю Польщі й була в її неволі аж до 1772 р., коли перейшла під володіння Австрії.

Сьогодні не знайдено документів, які підтверджували б належність лісових угідь в околицях Перегінська конкретним власникам. Проте відомо, що тут, на горі Корілт у 1400 р. князь Федір Ольгердович заснував монастир ченців-василіян і заповів йому село Перегінське разом з навколишніми ґрунтами⁸. Пізніше ця гора стала називатися Сергій, а монастир – Сергіїв (за ім'ям руського монаха, що тут помер).

Права на земельну власність та збір податків привели до протистояння і численних конфліктів між шляхтою, церковною владою та міським населенням.

Варто зазначити, що в цей час про Перегінськ, як одну з місцевостей Галицької Митрополії, в історії української церкви дуже мало згадок⁹. Відомо тільки, що в середньовіччі в Перегінську було дві церкви. Наприкінці XVII ст. Перегінське стало вже порівняно великим селом і в 1690 р. тут було вже три церкви і три монастирі, які мали у своїй власності навколишні землі. Однак, з плином часу деяка частина цих земель перейшла у приватну власність польських вельмож. І ось, протягом кількох століть (XV–XVIII) за ці багаті угіддя ведеться вперта судова тяжба між адміністрацією Митрополії і польськими магнатами (графами Яблоновськими, Конопольськими, Скарбеками), орденем єзуїтів, іншими власниками¹⁰. Нарешті цей юридичний конфлікт владнали лише на початку XIX ст. з десятими матеріальними збитками для Митрополії. А у 1582 р. вважалося, що Перегінське – село королівське¹¹. Польський король Стефан Баторій навіть звільнив жителів села Перегінська за заслуги в битві під Псковом (1581–1582 рр.) від робіт на панщині та податків. А у 1593 р. каштелян Львівський Станіслав Жолкевський та єпископ Львівський, Галицький і Кам'янецький Гedeон Балабан виступили з претензіями до уряду Польського Королівства з приводу власності на маєтки в селі Перегінську¹². Проте шляхта вважала, що тсж має право на ці землі. Відтоді і розпочався тривалий юридичний конфлікт за право власності на Перегінські землі.

З документів давнини, що збереглися у ЦДДА в м. Львові¹³, заслуговує на увагу договір 1595 р., укладений між шляхтичами Жолкевськими, Куропатицьким та єпископом Гedeоном Балабаном про сплату грошової суми, одержаної з маєтностей с. Перегінська. Тобто, цей документ свідчить, що Греко-Католицька Церква в ті часи мала тут великі земельні маєтності, які здавала в оренду шляхтичам, одержуючи орендну плату.

Після смерті в 1638 р. єпископа Балабана польський король Владислав IV передав село Перегінсько королівському підчашому Станіславові Яблоновському, який вже у 1660 р. мав тут "...двір із п'яти кімнат, два будинки, браму, фільварок із будинком і пекарню"¹⁴. Та вже в 1656 р. на суді якийсь ротмістр Юрій Балабан (очевидно, близький родич померлого єпископа) стверджував, що у його батька були документи про те, що село Перегінсько з навколишніми землями та лісами надав кафедральному соборові в Галичі князь Федір Ольгердович, брат короля Ягайла і що ці документи були засвідчені в 1470 р. королем Казимиром Ягайловичем (на жаль, самі документи були втрачені).

І ось, з кінця XVI – початку XVII ст. почалася нова хвиля впертої боротьби за власність навколишніх земель. Її виборювали з одного боку – спадкоємці галицьких митрополитів, львівський єпископат, з іншого – королівський підчаший Яблоновський¹⁵. З часом до конфліктуючих сторін приєднався орден єзуїтів, інші польські магнатські родини, а також місцеві селяни та міщани.

Так, селище Ценява вперше згадується в документі про судовий процес 1676–1677 рр., що його порушив єпископ Йосиф Шумлянський (1667–1708) проти шляхтичів Рожнятовських, які володіли селом. І лише за посередництва польського короля Яна III єпископу Йосифові вдалося відібрати частину перегінських земель від шляхтичів Рожнятовських та Яблоновських, що коштувало йому, крім моральних збитків, ще й 70 тисяч польських злотих¹⁶. У 1690 р. польський сейм повернув частину лісових угідь околиць Перегінська Галицькій церкві у Крилосі¹⁷. На честь цієї події єпископ Йосиф Шумлянський збудував у 1691 р. церкву і монастир Святого Онуфрія на горі Сергіїв.

Внаслідок загарбання у 1772 р. Галичини Австрією відбулася зміна адміністративного поділу території. Землі басейну р. Лімниці ввійшли до складу Долинського повіту, округи (циркулу) Стрийщини, який межував на заході із Самбірським, на сході – Станіславівським, на півночі – Львівським, на північному сході – Бережанським округами¹⁸. Проте дані зміни майже не вплинули на місцевий конфлікт: спір за право власності на землі Перегінська все ще продовжувався, на цей раз з родиною графів Скарбеків (1779–1815 рр.), які мали замок в Рожнятові. Цей судовий процес закінчився з матеріальною шкодою для Львівського єпископату: кільканадцять сіл, які колись належали Галицькій церкві, залишилися при родині Скарбеків, а також дісталися родині Конєцпольських. І коли у 1806 р. Львівське Єпископство було знову переведено у Митрополію, то першому Митрополитові відновленої Галицької Митрополії Антонові (Ангеловичу) у 1814 р. дісталось лише лівобережжя р. Лімниці – близько 59 тисяч моргів лісів, полів, пасовищ¹⁹. Решта земель – правобережжя р. Лімниці – було закріплене як власність за польськими магнатами.

Після скасування панщини у 1848 р. основними земельними власниками залишалися тут церква та приватні особи. Перегінська громада і місцеве селянство мали досить обмежену частину лісових та земельних угідь.

Такий розподіл маєтності Перегінських угідь з незначними змінами зберігся і при Митрополитові Андрєві Шептицькому аж до 1939 р.²⁰

На початку XX ст. ці угіддя приносили церкві незначні прибутки (всього близько 30–35 тис. австр. крон щорічно) і у 1905 р. Митрополит Андрей доручив митрату о. Титу Войнаровському провести інспекцію цих володінь, які звалися як Столові Дібра Галицької Митрополії²¹. Варто відмітити, що в Карпатах з 1874 р. будується залізниця, що перетинає гірський хребет, і поряд з нею на гірських перевалах на початку XX ст. починається будівництво ряду вузькоколіїних лісових залізниць. Проінспектувавши господарство, митрат Войнаровський, з метою підвищення його ефективності, запропонував прокласти в цих важкодоступних для людини лісових хащах таку ж вузькоколіїну залізну дорогу, яка використовувалася б для транспортування зрубаної деревини, яка і була побудована, згідно угоди з австрійською фірмою Глезінгер, у 1911 р. (гілка Брошнів – Осмолода).

Адміністративно землі Греко-Католицької Церкви підпорядковувались "Заряду Дібр Греко-Католицької Митрополії" у Перегінську та "Адміністрації Столових Дібр Греко-Католицької Митрополії" у Львові²². Цікаво відмітити, що останнім директором "Заряду Дібр" у Перегінську був надлісничий Йосиф Сальц (1924–1934 рр.), а його замісником і одночасно управителем маєтку в Осмолоді – лісовий інженер, доктор лісівництва Микола Савич, запрошений сюди в 1931 р. на роботу з Української сільськогосподарчої академії в Подебрадах (Чехія) Митрополитом Андрєєм Шептицьким²³.

Інженер Савич був високо освіченою людиною та першокласним спеціалістом: володів п'ятьма іноземними мовами, мав наукові праці в галузі лісівництва, захисту та охорони лісу, мисливствознавства²⁴. За час роботи в Осмолоді (1931–1939 рр.) він створив тут унікальний лісовий музей, побудував зразкове фореальне господарство, організував велике мисливське господарство²⁵. Микола Савич веде широку громадську діяльність: як член "Просвіти" організує для місцевих дітей сільську початкову народну школу; багато часу проводить з "пластунами"; організує численні літні екскурсії в гори гостям та відпочиваючим.

Варто відмітити, що Митрополит Андрей вів широку культурно-освітню діяльність в краї²⁶. Зокрема тут, в мальовничому куточку карпатських гір, в урочищі Підлюте, біля селища Осмолода, в лісових угіддях Митрополії була збудована десь в кінці XIX або на початку XX ст. (на жаль, точної дати встановити не вдалося) так звана Кедрова Палата – літня резиденція Митрополита. Це тут, у 1924 р. був споруджений перший табір Українського Пласту і сюди на свій вишкіл

щорічно літом приїжджали "пластуні". Тут же, в урочищі, за кілька десятків метрів від Палати, на базі сірчано-йодових джерел на кошти Митрополита була організована курортна водолікарня – "народна лічниця", куди приїздили на лікування цілющою водою галичани. Це сюди щорічно для проходження під керівництвом інженера М. Сасвича навчально-виробничої практики приїжджали студенти "Львівської політехніки" – геодезисти, землевпорядники, лісівники.

На жаль, саме приміщення Кедрової Палати, збудоване місцевими майстрами без єдиного цвяха з надзвичайно цінної деревини кедра європейського, в колосової війні кілька разів горіло. Проте, як згадують місцеві жителі, відбудовувалося у 1946 р., пізніше – ремонтувалося у 1957 р., і вже в сьогоднішні дні, у 1995 р., в черговий раз знову реставрувалося. Набагато менше "пощастило" в цьому плані "народній лічниці" – сьогодні це невеличка споруда під замком, що одиноко тупиться до стіни лісу і ховає в собі водне джерело, з якого безперервно ллється на карпатське каміння цілюща вода. А поряд – ще одна унікальна споруда – молитовня Митрополита. Це – вигесана в кам'яній горі невелика капличка, зверху якої в часи Митрополита був встановлений великий хрест. Проте в радянські часи вся ця територія була перетворена на номсклатурний будинок відпочинку і, звичайно, хрест з молитовні зняли, замінивши його скульптурою оленя. Так і стоїть тут сьогодні цей одинокий олень, як мовчазний докір нам, невдячним нащадкам своєї історії. Очевидно, що унікальний комплекс Кедрової Палати вимагає від нас уваги і пошани – адже тут молився за Україну Великий Українець – Митрополит Андрій Шептицький, який так багато зробив для рідної землі. А ми сьогодні не спромоглися навіть надати цій святій території статусу пам'ятки історії краю!

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1 – К., 1991. – 648 с.

Вікторія Ядошук

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО ТУРИЗМУ В ЄВРОРЕГІОНІ "БУГ"

Краєзнавчий туризм як форма рекреаційної діяльності передбачає пізнання природного середовища, історико-культурних пам'яток, господарської діяльності, а також суспільних явищ, пов'язаних з рідним краєм. Головна його функція проявляється через задоволення пізнавальних, естетичних і науково-пізнавальних краєзнавчих потреб туристів.

Цей вид туризму неспівнадково є одним із найпопулярніших в українсько-польсько-білоруському транскордонному об'єднанні *Єврорегіон "Буг"*, на території якого на фоні унікального природного середовища взаємний вплив культур створив неповторний історико-культурний ландшафт, де гармонійно співіснують різні культури.

² Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – 640 с.

³ Шанковський Л. Історія Стрийщини // Стрийщина. Іст.-мемор. зб. Т. 1. – Нью-Йорк, 1990. – С. 64–67.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси...

⁵ Шанковський Л. Історія Стрийщини...

⁶ Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – 640 с.

⁷ Markowski M. Fortalicium w Perehinsku. – Lwow, 1937. – L. 5–6.

⁸ Лужницький Г. Нарис історії церкви // Стрийщина. Іст.-мемор. зб. Т. 1. – Нью-Йорк, 1990. – С. 275.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Perchinsko. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. – Т. 7. – Warszawa, 1885. – S. 951–954.

¹² Там само.

¹³ ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1381–1912, арк. 36.

¹⁴ Perchinsko. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. – Т. 7. – Warszawa, 1885. – S. 951–954.

¹⁵ Бойчук І., Гайдюкевич М., Парпан В., Петрова Л., Третяк П. Історія Осмолодської пуші. – Львів, 1998. – 145 с.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1490–1693, арк. 83.

¹⁸ Шанковський Л. Історія Стрийщини...

¹⁹ Бойчук І., Гайдюкевич М., Парпан В., Петрова Л., Третяк П. Історія Осмолодської пуші...

²⁰ Там само.

²¹ Войнаровський Т. Історичні постаті Галичини. – Нью-Йорк, 1961. – С. 61–62.

²² ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1386, арк. 2; спр. 1922–1933, арк. 10–404.

²³ ЦДАЛ України, ф. 409, спр. 399, арк. 85.

²⁴ Там само.

²⁵ Коваль Я. Лісовий музей Миколи Саєвича у Перетинській пуші // Мета. – 28.11.1993. – Ч. 21 (37).

²⁶ Заборовський Я. Митрополит Андрій Шептицький. Нарис про життя і служіння церкви та народowi (1865–1944). – Івано-Франківськ, 1995. – 63 с.

Розглянемо чинники, які сприяють розвитку краєзнавчого туризму в Єврорегіоні "Буг". Це природні чинники, до яких належить розмаїття ландшафтів: численні озера і болота Полісся, серед яких озера Світязь і Пісочне в Шацькому національному природному парку, Біле Влодавське й Пясечо в Ленчинсько-Влодавському Поозер'ї; горбиста місцевість Розточчя; розлогі лісові масиви Яновських лісів і Сольської Пуші; привабливі річкові долини Бугу й Вісли.

Про природничу цінність Єврорегіону "Буг" в аспекті розвитку краєзнавчого туризму свідчить наявність створених на його території чотирьох природних парків, які мають статус національних. До таких належать: Шацький національний природний парк (ШНПП), створений у 1993 році, який займає територію між річками Віслою та Бугом; національний парк "Біле Влодавське" (БВНП), створений у 1993 році, який займає територію між річками Віслою та Бугом; національний парк "Пясечо" (ПНП), створений у 1993 році, який займає територію між річками Віслою та Бугом; національний парк "Світязь" (СНП), створений у 1993 році, який займає територію між річками Віслою та Бугом.

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

ренний у 1983 р. на площі 32,8 тис. га (з 1999 р. площу парку збільшено майже до 4,9 тис. га) в українській частині євро регіону на території 22 Шацьких озера з метою збереження унікального озера комплексу льодовиково-карстового генезису; *Біловезька Пуща* площею 87,6 тис. га на польсько-білоруському кордоні, що є єдиною пущею в Європі, яка зберегла свій первісний вигляд із кількома тисячами унікальних видів тварин і рослин; *Поліський Парк Народовий* (ППН) площею 9,6 тис. га в польській частині євро регіону "Буг". Простягнувся на південний захід Європи в зоні тундри та лісотундри; *Розточанський Парк Народовий* площею 7,9 тис. га, створений у 1974 р. на території Польщі, з унікальними краєвидами плоских і горбистих рівнин, які простягаються на 300 м над рівня моря, а також стрімких схилів долин¹.

Особливо популярними в плані розвитку краєзнавчого туризму в Європі є "Буг" і Поліський і Розточанський Парки Народові. Зокрема, у межах ППН облаштовано такі краєзнавчі туристські стежки: *центральна* (так звана туристська стежина Ленчинсько-Влодавського Поозер'я), за основу прокладення якої було взято колишній краєзнавчий туристський маршрут "Поозерний"; *червона*, яка простяглася на 32 км від дидактичної стежки "Дуб Домінік" до регіонального природного музею ППН; *жовта*, довжина якої у межах парку та його околишніх сягає 16 км; *зелена*, яка розпочинається у м. Холм і простягається вздовж межі ППН на 14 км до м. Уршулін. Додатково була облаштована для туристів згадана дидактична стежина "Дуб Домінік", яка приваблює туристів краєзнавчим музеєм у Старому Залуччі. У 1995 р. співробітниками Лодзького, Ягелонського і Люблінського університетів остаточно окреслено проходження п'яти основних краєзнавчих туристських стежок по території ППН загальною протяжністю 65 км².

Район ППН вирізняється серед інших охоронних територій євро регіону "Буг" в стенографічному аспекті. Старовинна архітектура сільських будинків створює особливо сприятливі передумови для розвитку сільсько-зеленого туризму на території ППН. Центральною ланкою в організації відпочинку на селі є сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчуванням, знайомить туристів-краєзнавців із природним, історико-культурним потенціалом регіону.

Розточанський Парк Народовий приваблює туристів чисельними історико-культурними пам'ятками Східної та Західної Європи: Звезжинець, Щебжежин, Томашув Лю-

бельський. Розточчя стало одним із найпопулярніших місць розвитку краєзнавчого туризму Європі "Буг", де особливо вирізняються його середня і південна частини.

По-друге, *історико-культурні пам'ятки міжнародного значення*, серед яких у краєзнавчому плані особливо вирізняються пам'ятники культури і архітектури, археології, природні пам'ятки, сади, парки, краєзнавчі музеї, пам'ятні історичні місця, високоестетичні сучасні архітектурні ансамблі різних народів. Пам'ятки археології у свою чергу поділяються на дві групи: місця поселень стародавніх людей (стоянки, городища, поселення, селища, міста) і місця поховань (кургани, ґрунтові могильники, окремі могили).

Щодо першої групи пам'яток археології, то необхідно зазначити, що кожна з них відповідає певному історичному періоду і пов'язана з господарською діяльністю стародавніх людей. У цій групі розрізняють: житла (наземні і заглиблені), виробничі споруди, господарські ями, речі, залишки культових споруд тощо. До другої групи археологічних пам'яток належать місця стародавніх поховань – могильники³.

Для розвитку краєзнавчого туризму в євро регіоні "Буг" виняткове значення мають такі історико-культурні пам'ятки, як: архітектурно-історичний заповідник "Старе місто" у м. Луцьку, Успенський собор періоду Київської Русі у м. Володимир-Волинському, Святогорський монастир оборонного типу в с. Зимче Володимир-Волинського району, національний історико-меморіальний заповідник "Козацькі могили" на місці Берестечківської битви, музей-садиба в с. Колодяжне, де пройшло дитинство української поетеси Лесі Українки та багато інших історико-культурних пам'яток, які знаходяться в українській частині євро регіону "Буг"; унікальні пам'ятки історії та архітектури міст Любліна, Холма, Замостя, Сандомиру, Казімежу Дольного та багато інших польської частини євро регіону "Буг".

Отже, багатий світ природи та унікальні ансамблі історико-культурних пам'яток створюють сприятливі передумови для розвитку краєзнавчого туризму в транскордонному об'єднанні *євро регіон "Буг"*.

¹ Euroregion Bug w liczbach / Pod red. Kazimierza Tucki. – Lublin, 2000. – 85 s.

² Solys M., Borowy R., Różycki A. Polski Park Narodowy. – Warszawa, 1998. – 179 s.

³ Euroregion Bug: Волинська область. Ред. Клімчук Б.П., Лудинська П.В., Лажнік В.Й. – Луцьк: Ред.-вид. відд. ВДУ, 1997. – 448 с.

Дмитро Чорний

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГІ ПРО МІСТА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ФОНДІВ

Протягом останніх років зростає увага дослідників до розвитку міст, різних аспектів життя міського населення, впливу урбанізації на суспільний процес. І це є цілком закономірним явищем, адже в усі епохи і в усіх країнах саме міста були носіями цивілізаторських тенденцій, виразниками найбільш динамічних політичних, економічних, соціальних, культурних процесів. В Україні вони відігравали важливу роль починаючи з доби Київської Русі. Сприйняття сучасниками та трактування дослідниками України – Русі як країни міст залишається доволі сталим, майже незмінним. Але в подальшому міста на наших землях відігравали дуже неодноразову роль. Їх кількість, статус, функції, склад населення зазнали великої еволюції, до чого призводили зовнішні і внутрішні чинники, зміна геополітичних ролей. Тому дослідження ролі та долі міст в конкретних історичних умовах залишається актуальним.

Новий етап розвитку урбаністичних студій пов'язаний із зростанням інтересу до проблем місцевої історії, потужним розвитком краєзнавчого руху, потребою у перевиданні багатотомного енциклопедичного видання "Історія міст і сіл" України. Остання, на думку П.Т. Тронька, "не позбавлена своїх недоліків, притаманних для усієї літератури минулого. Однак, унікальність видання зобов'язує науковців, краєзнавчий актив, владні структури поставити на порядок денний питання про перевидання літопису на новій документальній базі з врахуванням високих вимог нашого часу"¹.

З іншого боку, осягнення таких проблем нашої історії, як український національно-визвольний рух початку ХХ ст., діяльність українських політичних партій, весь комплекс політичних, економічних та культурних зрушень в Україні в добу, що безпосередньо передувала національно-демократичній революції 1917–1920 рр., неможливе без поглибленого аналізу процесів на всіх українських етнічних землях, у великих та малих містах, сільській місцевості. Питання про "мобілізаційні здатності", потенціал українського національного руху стає дедалі актуальним².

До того ж, українські історики не мають права залишатись осторонь від загальносвітових тенденцій розвитку науки. Такі аспекти, як соціальна історія, повсякденне життя мешканців міст, різних суспільних верств і окремих осіб, в тому числі рядових учасників тих чи інших подій, узагальнене Ф. Броделем у формулі "структури повсякденності", стають в центрі уваги³.

Подальший прогрес краєзнавчих студій, піднесення їх на якісно вищий рівень, потребує нового прочитання історії українських міст, що неможливо здійснити без оновлення джерельної бази досліджень, поглибленої пошукової роботи в архівах, залученого до наукового

обігу нових груп джерел. Вважаємо, що сучасні краєзнавці мають прислухатися до зауваг своїх попередників, зокрема часів створення багатотомної "Історія міст і сіл". Так, О.А. Парасунько, Я.П. Сіман, П.І. Жсвахов ще в 1965 р. зазначали: "Чимало цінних документів з історії міст і сіл, зокрема східних областей України, зберігаються в архівах Москви й Ленінграда. Використання матеріалів ЦДА СРСР у Ленінграді... допомогли б збагатити нариси новими важливими й цікавими фактами і підвищити їх науковий рівень... Проте ці багатощаблі скарби ще по-справжньому не використовуються"⁴. Висловлені істориками рекомендації не були достатньо мірою втілені в життя. За підрахунками Ф.П. Спиридонова, в нарисах з історії міст і сіл Чернігівської області менше половини посилань було зроблено на архіви, зокрема чверть – на Державний архів Чернігівської області та його філіали в Ніжині та Прилуках, і лише 39, тобто трохи більше 2% від загальної кількості – на Центральний державний історичний архів (ЦДА) в Ленінграді, сьогодні – Російський державний історичний архів (РДІА) в Санкт-Петербурзі⁵. Проведений нами аналіз посилань на архіви в томах другого видання "Історії міст і сіл" Дніпропетровської, Запорізької, Сумської, Чернігівської областей свідчить про дуже обмежений характер використання можливостей як обласних державних архівів, так і ЦДА при висвітленні історії міст названих областей початку ХХ ст. Приміром, посилання на фонди лєнінградського архіву зустрічаються лише чотири рази, коли йдеться про кількість учнів в гімназіях Новгород-Сіверського в 1909 р., робітників в Новомосковську напередодні Першої світової війни, ліхтарів в Павлограді в 1905 р. та грудневий 1905 р. страйк у Мелітополі⁶. Отже, поради істориків шістдесятих років зберігають досьогодні свою цінність.

Одна з причин нехтування архівною інформацією початку ХХ ст. полягає в тому, що перед авторськими колективами ставилося завдання висвітлення перш за все радянського періоду історії міст; щодо довогвинної доби увага приділялась економічному життю (проведенню реформи 1861 р., виникненню промислових підприємств в другій половині ХІХ ст.) та класовій боротьбі пролетаріату і селянства, переважно в 1905 та 1912 рр.⁷

На сучасному етапі визначеність щодо кола проблем і питань, які потребують на висвітлення в історії міст, повинна передувати початку пошукової роботи в архівних фондах України та Росії. Вважаємо, актуальними, такими, що потребують на обов'язкове дослідження і відображення в краєзнавчих публікаціях, є динаміка руху населення, досвід роботи міських самоврядувань, їх взаємини з центральними та місцевими урядовими структурами, крамнична роздрібна торгівля, яка особ-

ливо бурхливо розвивалась напередодні першої світової війни, рівень та умови життя різних категорій міського населення (зарплати, ціни, харчування, житлові умови), побуд, дозволя.

В фондах обласних архівів лівобережних областей України частина документів щодо зазначених вище проблем відклаталась фрагментарно, деякі з них втрачені через об'єктивні та суб'єктивні обставини. Так, приміром, в Харкові в 1910–1912 рр. проходила реорганізація підготовчої служби, перерозподіл повноважень між старими та новими інспекторами, що, ймовірно, не могло не вплинути на збереженість фондів. Відомі випадки втрати фондів у дореволюційний час у повному обсязі: архів Лохвицької міської управи згорів 13 травня 1914 р.⁸ Багато матеріалів з історії міст знищено в революційні роки та роки фашистської окупації.

Враховуючи ці непоправні втрати, використання можливостей РДА в Санкт-Петербурзі стає обов'язковим для розгортання подальших досліджень. Ми хочемо привернути увагу до документів фондів, які в попередні часи не вважались пріоритетними. Так, радянські дослідники зосереджували свою пошукову роботу в фондах Комітету Міністрів, Гірничого Департаменту, Департаменту державного майна, Земельного відділу МВС, Міністерства шляхів сполучень, Департаменту торгівлі і мануфактур, Центрального статистичного комітету названого архіву⁹. Ми вважаємо, треба широко використовувати можливості фонду Головного управління в справах місцевого господарства МВС Російської імперії, яке наглядало безпосередньо за містами і в документах якого відображено широке коло питань з історії українських міст початку ХХ ст. Так, у фонді 1288 містяться зведені таблиці щодо чисельності міського населення між 1897–1915 рр.¹⁰ Вони були складені чиновниками МВС в ході роботи над підготовкою нового міського положення не раніше 1915 р. Особливо цінними є їх дані щодо руху населення в 1913–1915 рр., підготовлені на підставі аналізу всіх доступних на той час джерел: звітів губернських статистичних комітетів, міських управ, поліції. Крім відомостей про населення так званих «офіційних міст», тут наведені дані про людність робітничих селищ, посадів (особливо велика частка таких населених пунктів була в Катеринославській губернії). Матеріали вказаних справ надають можливість скласти цілісну картину щодо динаміки руху населення, з'ясувати вплив на цей процес першої російської революції, століпінської аграрної реформи, передвосного економічного піднесення.

Дослідження історії міського самоврядування можливе лише з використанням інформації фондів всіх наявних архівів. На початку ХХ ст. на території Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній існувало 63 міста, які мали виконавчі та законодавчі органи самоврядування. В державних архівах лівобережних областей України, де відклались фонди цих установ, залишилась обмежена кількість матеріалів

про діяльність міських дум. За обсягом справ фонди, що збереглися, можна поділити на три групи. До першої, найбільш репрезентативної, належить фонд Харківської міської управи, який включає більше 20 тис. одиниць зберігання за 1871–1919 рр.¹¹

Другу, «середньо репрезентативну» групу складають архіви Ніжинської, Роменської та Олександрівської дум та управ, в п'яти фондах яких зберігається відповідно 4,6 тис., 5,4 тис., 1,7 тис. справ з кінця ХVІІІ ст. по 1919 р.¹²

Незначною кількістю документів представлені думи та управи Березни (фонди 467 та 469 Держархіву Чернігівської обл., 478 од. зб. за 1786–1919 рр.), Чернігова (фонди 205 та 206 Держархіву Чернігівської обл., 326 од. зб. за 1785–1917 рр., причому документи власне думи є лише за 1914 та 1917 рр.), Сум (фонди 1 та 354 в Державному архіві Сумської обл., 217 справ за 1860–1919 рр.), Фонди Кременчуцького, Полтавського, Білопільського, Остерського самоврядувань не перевищують 10 од. зб.; від 15 до 188 справ налічують фонди Прилуцького, Катеринославського, Лебединського, Котопського самоврядувань¹³. Але лише частина з них має документи початку ХХ ст. Матеріали решти дум та управ початку ХХ ст. не збереглися.

Натомість у фонді 1288 РДА є комплекси документів, в яких відображено різні аспекти діяльності міських самоврядувань, зокрема, вибори до міських дум¹⁴, особовий склад міських дум та управ¹⁵, листування щодо надання статусу міста, запровадження дії міського положення у повному обсязі, або, навпаки, перетворення міста на село (Синельниково, Каменське, Юзівка та деякі інші населені пункти Катеринославської губернії, Недригайлів, Валки, Золочів – Харківської, Шостка – Чернігівської, Миргород, Градизьк – Полтавської, Генічеськ – Таврійської¹⁶ та ін.). В даному фонді є матеріали також щодо формування територіальних меж міст, функціонування міського господарства, міських бюджетів, позик тощо. Однак і в РДА ми зустрілись із випадками, коли справи з матеріалами про деякі міста відсутні: вибули, переважно через незадовільні умови зберігання. Це стосується особового складу міських самоврядувань Харківської губернії в 1910 р., ревізії Олександрівського міського самоврядування, роботи міських управлінь Зміїва, Генічеська, Лохвиць та ін.¹⁷

Повсякденне життя мешканців міст в останні роки існування імперії краще відображено в обласних архівах. На нашу думку, треба уважно вивчати фонди не лише міських самоврядувань, а й канцелярій податкових інспекторів, поліцейських управлінь міст та приставів поліцейських дільниць, канцелярій старшого фабричного інспектора губернії.

Приміром, різноманітний матеріал міститься у фондах податкових інспекторів Харкова. З них можна довідатись про житлові умови жителів всіх районів міста, представників різних станових, соціальних та професійних груп населення, обсяги квартирної плати та квар-

тирного податку в справах "Журнали з квартирного податку присутствія", "Відомості про квартири плати", "Заперечення та скарги щодо квартирного податку"¹⁸.

Також цінний матеріал є щодо розвитку торгової мережі Харкова напередодні світової війни. В фондах I та IV податкових дільниць зберігаються повні списки торгових і промислових підприємств, всіх платників податків за 1910–1912 рр. З них можна встановити прізвище, ім'я та по-батькові підприємця, спеціалізацію та розряд, за яким ведеться торгівля, промисел, суми річних оборотів, сплаченого податку тощо. На жаль, матеріали не по всіх дільницях представлені з однаковою повнотою. По I воєні є за 1901–1902, 1904–1917 рр., по II – за 1901–1904, 1906–1917 рр., III – за 1901–1904, 1916 рр., VI – за 1911–1914, 1916–1917 рр. Особливу цінність, зважаючи на зростаючий інтерес до повсякденного життя громадян, мають такі документи, як заяви власників промислових підприємств, торгових закладів, великих житлових будинків (так званих "доходних домов") про видатки та прибутки з інформацією про заробітну плату робітників, прикажчиків, слуг, сторожів, що дозволяє скласти уявлення про життєвий рівень населення великого міста¹⁹. Порівняльний аналіз їх з документами, приміром, фондів податкових інспекторів Борзнянського, Ніжинського повітів (фонди 814 та 353 у Держархіві Чернігівської обл.) дозволить скласти цілісну картину про життя в містах України.

Таким чином, з'ясування можливостей фондів обласних державних архівів України та РДА в Санкт-Петербурзі є актуальною проблемою. Нові тенденції в розвитку історичної науки, повернення українських вчених у світовий культурний процес ставить нові завдання перед сучасним краєзнавством. Нагальним є значне розширення проблематики, діапазону наукової роботи. Визначення кола питань з історії повсякденного життя міст України початку ХХ ст., що потребують першочергового вивчення, повинно упорядкувати та систематизувати пошукову роботу в архівах. Можливості обласних державних архівів України та РДА в Санкт-Петербурзі неоднакові. Збереглися фонди самоврядувань лише четвертої частини міст Лівобережжя початку ХХ ст., більшість з яких представлені окремими справами. Отже, узагальнюючу картину розвитку міст регіону неможливо скласти без залучення документів РДА. Натомість, в фондах обласних архівів відклалися справи, які дозволяють висвітлити важливі аспекти соціально-економічного розвитку, побуту громадян. Фонди місцевих архівів та РДА доповнюють, розширюють інформаційні можливості одне одного.

¹⁸ *Тронько П.Т.* Краєзнавство у відродженні багатоглибких культурних традицій українського народу // *Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція: Наукові доповіді та повідомлення. Ч. I*. – Х., 1997. – С. 10.

¹⁹ *Резнік О.П.* Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2. – С. 3–26; *Чорний Д.М.* Український національний рух в містах Східної України на початку ХХ ст. (історіографія 1990-х рр.) // *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. – Історія України. – № 504. Вип. 4. – Х., 2001. – С. 35–40.

³ *Обаленская С.В.* "История повседневности" в современной историографии ФРГ // *Одиссей: Человек в истории: Личность и общество*. 1990. – М., 1990. – С. 182–198; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995; *Бухарев В.М.* Провінціальний обиватель в кінці ХІХ – началі ХХ века: между старым и новым // *Социальная история. Ежегодник, 2000*. – М., 2000. – С. 19–33.

⁴ *Парасушко О.А., Сіман Я.П., Жевахов П.І.* Розширити науково-дослідну базу для завершення роботи по створенню "Історії міст і сіл УРСР" // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 3. – С. 113.

⁵ *Стиридов Ф.П.* Історія міст і сіл Чернігівщини // *Арх. України*. – 1972. – № 1. – С. 82.

⁶ *История городов и сел Украинской ССР, Днепропетровская область*. – К., 1977. – С. 472, 535; *История городов и сел Украинской ССР, Запорожская область*. – К., 1981. – С. 414–417; *История городов и сел Украинской ССР, Сумская область*. – К., 1980. – С. 97–102, 132–133, 158–159, 230–231, 268–271, 334–335, та ін.; *История городов и сел Украинской ССР, Черниговская область*. – К., 1983. – С. 114–123, 219–221, 495–497, 541–543, та ін.

⁷ *Парасушко О.А., Сіман Я.П., Жевахов П.І.* Вказ. пр.; *Тимова С.* Використання архівних матеріалів при написанні історії міст і сіл Донецької області // *Арх. України*. – 1972. – № 2. – С. 38–39; До завершення видання 26-томної "Історії міст і сіл Української РСР" // *Укр. іст. журн.* – 1974. – № 12. – С. 8.

⁸ *Жук В.* Архівне будівництво на Полтавщині (1918–1965 рр.) // *Арх. України*. – 1966. – № 2.

⁹ *Парасушко О.А., Сіман Я.П., Жевахов П.І.* Вказ. праця; *Тимова С.* Вказ. праця.

¹⁰ РДА, ф. 1288, оп. 25, 1913, спр. 18, 50, 77, 79.

¹¹ Державний архів Харківської області. Путивник. – Х., 1959. – С. 55; Государственный архив Харьковской области. Путеводитель. – 2-е, доп. и перераб. изд. – Х., 1981. – С. 21.

¹² Черниговский областной государственный архив и его филиалы в городах Нежин и Прилуки: Путеводитель. – К., Чернигов, 1963. – С. 46–48; Сумський обласний державний архів та його філіали у містах Конотопі і Ромнах: Путівник. – К., 1965. – С. 29–30; Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Маріуполі: Путивник. – К., 1968. – С. 12–13.

¹³ Державний архів Полтавської області: Путивник. – Х., 1959. – С. 26, 199; Державний архів Дніпропетровської області: Путивник. – Дніпропетровськ, 1960. – С. 18; Черниговский областной государственный архив ... – С. 47–48; Сумський обласний державний архів ... – С. 29–30.

¹⁴ РДА, ф. 1288, оп. 5, 1906, спр. 15; 1908, спр. 72; 1910, спр. 16; 1912, спр. 26; 1915, спр. 36.

¹⁵ Там само, 1907, спр. 39, 40, 99; 1909, спр. 29, 59, 60; 1910, спр. 121, 143, 158; 1911, спр. 23, 78, 124 та ін.

¹⁶ Там само, 1906, спр. 60, 99а, 99б; 1907, спр. 31, 33, 59; 1909, спр. 40а, 40б; 1910, спр. 37, 170; 1911, спр. 108; 1913, спр. 245; 1916, спр. 40.

¹⁷ Там само, 1910, спр. 122, 160; 1911, спр. 130; 1913, спр. 175; 1914, спр. 133.

¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 536, оп. 1, спр. 10, 18, 23, 34, 35, 44–46, 51–52; ф. 537, оп. 1, спр. 146, 190; ф. 539, оп. 1, спр. 3, 6–7; ф. 540, оп. 1, спр. 2, 14–15, 25.

¹⁹ Там само, ф. 536, оп. 1, спр. 33, арк. 172 зв.–173, 177 зв.–178; спр. 56, арк. 43–44, 48, 52; спр. 157, арк. 39, 228; ф. 540, оп. 1, спр. 11, арк. 64, 192, 199.

Василь Пірко

МАТЕРІАЛИ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ XVII–XVIII ст.

Історія Південно-Східної України уже понад 200 років привертає до себе увагу дослідників. Однак в порівнянні з іншими регіонами вона вивчена ще недостатньо. Про це свідчить не лише відсутність узагальнюючих праць з історії краю, але й конкретних відомостей про час заснування значної частини поселень в "Історії міст і сіл Української РСР", зокрема в томах Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей, а також дискусії, що всується в останні роки на сторінках різних видань з питання встановлення часу заснування поселень на території Степової України¹.

Такий стан вивчення минулого одного з провідних регіонів сучасної України значною мірою зумовлений не тільки розпорощеністю в різних архівосховищах джерел, що здатні пролити світло на пізні середньовіччя краю, але й станом їх освоєння.

Важливе значення для вивчення історії краю XVII–XVIII ст. мають джерела, що відклалися в фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА). Пояснюється це тим, що починаючи з кінця XV – початку XVI ст. Московська держава поступово поширювала свій вплив на цей регіон. Наприкінці XVIII ст. він завершився остаточним включенням його до Російської імперії, що й визначило зосередження значної частини матеріалів діловодства як центральних, так і місцевих державних установ у фондах цього центрального архівосховища Російської Федерації.

За XVII ст. найбільше діловодної документації як центральних, так і місцевих органів влади відклалося в фонді Белгородського столу (ф. 210), в якому налічується близько 2 тис. одиниць зберігання. Пояснюється це тим, що з кінця XVI і до початку XVIII ст. територія сучасної Слобожанщини та прилеглих до неї районів в тій чи іншій мірі підпорядковувалася белгородському воєводі.

Чимала частина джерел з історії Слобідської України, починаючи з кінця XIX ст., освоювалася дослідниками і опублікована в археографічних збірниках, підготовлених до друку Д. Багалієм² та Л. Вайнбергом³. З радянських вчених найбільше ними скористалися для дослідження селянських рухів на Слобожанщині – К. Стецюк⁴, соціально-економічного розвитку регіону – А. Слюсарський⁵ та професор Воронезького університету В. Загоровський⁶. Частково їх використав і автор цього повідомлення для підготовки докторської дисертації та ряду публікацій з історії Степової України XVI–

XVIII ст.⁷, заселення Донеччини та прилеглих до неї районів⁸, освоєння її природних ресурсів⁹, організації оборони новоосвоєваних територій від нападів орд кримських ханів – будівництва за вказівками московських правителів у другій половині XVII – на початку XVIII ст. на правому боці Сіверського Дінця укріплених міст¹⁰ і цілої системи оборонних споруд в 1684 р. від Сіверського Дінця через степ до Сухого Торця, по лівому березі останнього й Казенного Торця до його злиття з Дінцем, яка відома нині під назвою Торської укріпленої лінії¹¹.

Переважають більшість використаних матеріалів діловодства складають царські укази, грамоти ("пам'ятки") та інші розпорядження воєводам порубіжних міст (здебільшого на перших порах белгородському та воронезькому, а згодом і новобудованих на правому боці Дінця – маяцькому і торському), в яких переважно йшлося про зведення на татарських шляхах ("сакмах") нових міст, їх заселення та про захист від набігів татар.

Другу, чисельнішу, групу матеріалів складають так звані "відписки", тобто відповіді місцевих воєвод на царські грамоти і укази, в яких подається інформація про виконання царських розпоряджень. Цей вид джерел фактично розкриває стан всіх справ на місцях. Особливо виділяються серед них так звані "строельні" книги, тобто описи новобудованих міст, укріплених ліній. Так, завдяки строельній книзі харківського полковника Г. Донця вдалося встановити, що запропонований ще в 1666 р. В. Струковим план побудови укріпленої лінії між Сіверським Дінцем і Казеним Торцем для захисту від нападів татар Торських соляних промислів, збудованого в 1663 р. на правому боці Сіверського Дінця укріпленого містечка Маяки та Святогірського монастиря, був, хоч не повністю, реалізований козаками Харківського і Охтирського слобідських полків лише влітку 1684 р. У XVIII ст., як зазначає у своїх записках академік Й. А. Гільденшtedт, запорожці цю лінію вважали межею, що відділяла землі Війська Запорозького від Слобідської України¹². Її залишки подекуди збереглися ще й нині. Наприклад, мешканці с. Райгородок Донецької області називають їх "Турецьким валом".

Розповіді ("сказки") відхідників, що приходили на Сіверський Донець для заняття мисливством, рибальством, для виварки солі, скарги архимандритів Святогірського монастиря до воєводських та центральних державних канцелярій на мешканців сусідніх поселень, а також суперечки козаків слобідських полків з донськими

ми за землі¹³ дають можливість відтворити не лише процес заселення території, але й основні види занять відхідників, що приходили сюди з порубіжних районів Московської держави, Лівобережної України, а з 70-х років XVII ст. – навіть із Правобережжя. Доказом цього можуть служити однакові назви населених пунктів у Подонців'ї та на Правобережній Україні. Найбільше повідомлень в них про випарку солі із ропи Торських соляних озер та забезпечення нею південно-західних повітів Росії, починаючи від Сельського, на сході, до Брянського, – на заході, Слобідської і Лівобережної України. Вони свідчать, що влітку на Тор з 70-х років XVII ст. приїжджали за сіллю до 10 тисяч чумаків, які при сприятливих умовах протягом двох тижнів виварювали до 60 пудів солі кожні, а потім розвозили по містах і селах Слобожанщини та південних повітів Росії.

Такий масовий приїзд на Тор чумаків, які часто не могли навіть розташуватися при самих соляних озерах, змушував місцевих мешканців вести пошуки соляних джерел в інших місцях. У зв'язку з цим, у 1680-х роках виварка солі всьлях також на лівій притоці Дніця, на обох берегах річки Жеребець, що поклало початок нижнім населеним пунктам Кіровське і Торське Донецької області, і на правій притоці Дніця, на річці Бахмут, що послужило поштовхом до зведення тут у 1702 р. Бахмутського острогу (нині м. Артемівськ Донецької області).

Стрімкий розвиток приватного солеваріння на Торі спонукав царський уряд до заведення тут у 1664 р. казенних варниць, які обслуговувалися робочою силою із Слобожанщини і охоронялися служилими людьми з південних міст Росії. Однак труднощі в забезпеченні їх робочими руками та охороною, підводами для доставки солі до споживачів не сприяли розвитку казенного солеваріння. Здебільшого казна вимушена була здавати свої варниці в оренду за 10-у бочку солі приїжджим солеварам.

З перелічених видів джерел можна також відтворити в загальних рисах картину постійної загрози татарських нападів на соляні промисли. Це змушувало чумаків приїжджати цілими валками, по декілька сотень чоловік зі зброєю, розташовуватись біля озер табором та будувати різні укріплення навколо промислів.

Під час татарських нападів терпіли не тільки приїжджі солеварі, але й мешканці новозбудованих міст (Маяків, Соляного-Тору), Святогірського монастиря. Це й спонукало молодих московських правителів Івана та Петра розпорядитися у 1684 р. звести Торську укріплену лінію. Однак, поскільки лінія не була завершена, то орди кримського хана продовжували нападати на промисли і міста на правому боці Дніця, а також на приїжджих солеварів. При читанні повідомлень місцевих воєвод складається враження, що кримчаки цілеспрямовано намагалися перешкодити розвитку соледобування на Торі, спонукаючи таким чином чумаків відправлятися за сіллю до Криму.

Повідомлення воєвод зберегли чимало достовірних фактів з життя та побуту мешканців місцевих міст. Донедавна вони дає також відомості про втечі робітників і служилих людей з промислів і новозбудованих міст, у тому числі, навіть, і найманих рейтар. З них довідується також, що більшість з втікачів направлялася на Запоріжжя. Чимало відомостей знаходиться і про участь місцевого населення, робітників людей в антифеодальних виступах. Найбільше збереглося таких повідомлень про участь в заколоті Івана Брюховецького, повстаннях Степана Разіна та Кондрата Булавіна.

Незначна частина аналогічної документації відкладалася і в фонді Московського столу, який значно більше привертав увагу дослідників XIX ст. і краще представлений археографічними збірниками¹⁴.

У XVIII ст., у зв'язку з активною колонізацією російською імперією Північного Причорномор'я та подальшим розвитком державного діловодства, не тільки зросла кількість та номенклатура діловодних матеріалів, але й збільшилась їх інформативність¹⁵. Найбільше джерел, які мають пряме відношення до регіону, відклалися у фонді Сенату (ф. 248) та підпорядкованих йому установ.

Серед документів сенатського фонду особливий інтерес викликає опис межиріччя Дону і Дніця, складений членом Санкт-Петербурзької академії Г.Ф. Юнкером. У 1736 р. він був направлений імператрицею у ставку фельдмаршала Мініха для ведення журналу військових дій під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Зібрані ним відомості про населені пункти регіону значною мірою доповнюють ревізькі казки початку 1720-х років. За завданням уряду Юнкер також склав опис Бахмутських, Торських та Співаківських соляних заводів (оп. 63, спр. 5468)¹⁶. Та, на жаль, ці матеріали, можливо через складну палеографію, фактично залишилися поза увагою дослідників, за винятком описів соляних заводів, які, очевидно, у зв'язку із звинуваченням Юнкера в марнотратстві виділені йому казною 10 тис. карбованців на перебудову Торських соляних варниць, були перекладені на російську мову і зберігаються серед історичних творів XVIII ст. (ф. 372, оп. 1, спр. 62)¹⁷. Правда, в пояснювальній записці до опису промислів вказується, що вони складені в 1735 р., а переклад зроблено наприкінці XVIII ст. Дopusкаємо, що в датуванні архіваріус помилився не лише щодо складення опису промислів, але і його перекладу з латинської, німецької і французької мови (опис написаний зазначеними мовами, що і спричинило, очевидно, недостатнє його використання дослідниками) на російську (переклад зроблено взимку 1746 р. для подані Юнкером звіту Головнім соляній конторі).

Серед документів підпорядкованих Сенатові установ, найбільшій увазі заслуговують документи про територіальні укріплення Російської імперії у XVIII ст. у Північному Причорномор'ї, що зберігаються в фонді 202: "Прикордонної з Туреччиною комісії", яка дія-

ла в 1712–1743 рр. Тут зосереджені не лише документи про розмежування територій між обома державами після Прутського (1711 р.), Константинопольського (1712 р.), Андрианопольського (1713 р.), Белградського (1739 р.) договорів, але й описи оборонних споруд, що знаходилися у прикордонній смузі.

У фонді 350 (“Ландратські книги і ревізські справи”) зберігся матеріал першої ревізії, якою був охоплений створений наприкінці 1708 р. Бахмутський повіт. Деякі відомості про торгівлі зв’язки регіону з народами Балканського півострову, про їх переселення на територію Причорномор’я у XVIII ст. відклалися у фондах: “Відносини Росії з Рагузінським” (ф. 59), “Відносини Росії з Сербією, Словенією та Чорногорією” (ф. 86, 95).

Найбільш насичені інформацією про заселення краю його адміністративний устрій, соціально-економічний розвиток документи, що відклалися в фондах: “Внутрішнє управління” (ф. 16) та “Головна соляна контора” (ф. 353). У першому з названих фондів переважно зберігаються звіти губернаторів, генерал-губернатора Новоросії Г. Потьомкіна, в яких наявні відомості про заходи як центральної, так і місцевої влади, спрямовані на заселення краю, організацію його оборони від зовнішнього ворога, про етнічний склад та соціальну структуру населення, його заняття (сільське господарство, ремесла, торгівлю), про розвиток міст та шляхів сполучення. В другому фонді відклалися матеріали, що дозволяють простежити розвиток соляних промислів в Бахмуті і Торі протягом всього XVIII ст. з умовою, якщо наявні в фонді відомості доповнити ще інформацією, що зберігається в фонді адмірала Апраксина (ф. 233) Російського державного архіву Військово-морського флоту¹⁸ та в доповіді спеціальної комісії Головної соляної контори, котра збереглася в архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН¹⁹.

До цього різноманіття діловодної документації, що зберігається в згаданих вище фондах, необхідно ще додати і значний картографічний матеріал, який відклався в окремій графічній колекції Сенату (ф. 160)²⁰. Переважна більшість інформації цього виду джерел стосується Української лінії та розмішених під її прикриттям ландміліційних полків, слов’яносербського поселення.

Крім графічних матеріалів Сенату, в РДАДА зберігаються дві спеціальні картографічні колекції: “Губернські карти, повітові плани, карти, атласи і плани міст” (ф. 1356) та “Картографічний відділ” (ф. 192), а також компактно зібрані матеріали до “Атласу Слобідсько-Української губернії” (ф. 1350, оп. 312, стр. 250)²¹. Якщо в першому та третьому фондах зібрані матеріали, що стосуються Слобожанщини, то у другому – аналогічні джерела за 1730-х – 1780-х рр. по Новоросії²². Найбільша кількість різнопланових описових та статистичних матеріалів за другу половину XVIII ст. відклалися у фондах губернських межових комісій та економічних приміток до Генерального межовання (ф. 1355).

Наведені факти іскрековидно свідчать, що у фондах Російського державного архіву давніх актів зберігся чимало цінних документів, які дозволяють відтворити процес заселення Південно-Східної України, етнічний склад і соціальну структуру його населення, основні форми господарської діяльності місцевого люду, а також і деякі питання розвитку культури.

¹⁸ Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 128–130; Жуковський М. Про літочислення м. Нікополя. – К., 2000; Пірко В.О. До питання про методичку визначення часу заснування поселень Степової України // Історія України. – К., 2001. – Вип. 18. – С. 108–113 та ін.

¹⁹ Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII вв. – Х., 1886–1890. – Вип. 1–2.

²⁰ Матеріали по истории Воронежской и соседних губерний. – Воронеж, 1885–1889. – Вип. 1–16. Матеріалами цього фонду частково також скористався харківський архієпископ Філарет (Гумелівський) для підготовки “Историко-статистического описания Харьковской епархии”. – М., Х., 1852–1859. – Отделения 1–5.

²¹ Стецюк К. Влияние повстанья Степана Разина на Украину. – К., 1947; вона же: Народні рухи на Північно-Східній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1961.

²² Слюсарський А.Г. Слобідська Україна в XVI–XVIII ст. – Х., 1960; Він же: Соціально-економічне розвиток Слобожанщини. XVII–XVIII вв. – Х., 1964.

²³ Загорський В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969; он же: Изюмская черта – Воронеж, 1980.

²⁴ Пірко В.О.: Освоєння півдня України в XVI–XVIII ст. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора істор. наук. – К., 1996; Він же: Південно-Східна Україна: короткі нариси з історії // Схід. – 1995. – № 1. – С. 32–35; № 2. – С. 33–38; Він же: Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998 та ін.

²⁵ Пірко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988 та ін.

²⁶ Пірко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII–XVIII ст. // Нові сторінки з історії Донбасу – Донецьк, 1994. – С. 3–20; він же: До питання про розвиток техніки в соляній промисловості на Україні у XVII–XVIII ст. // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1985. – Вип. 31. – С. 91–93 та ін.

²⁷ Пірко В.О. До питання про заснування м. Слов’янська // Укр. іст. журн. – 1976. – № 9. – С. 114–119; Він же: Оборонні споруди XVII–XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук. ст. – К., 1990. – С. 95–110; Він же: Міста Донеччини в XVII–XVIII ст. // Нові сторінки з історії Донбасу – Донецьк, 1998. – С. 5–20 та ін.

²⁸ Пірко В.А. Торская укрепленная линия // Весник истории. – 1986. № 1. – С. 180–184 та ін.

²⁹ Путешествие академика Гильденштедта по Слободейской Украине. – Х., 1892. – С. 31–32; Пірко В.О. Мандрівні записки Й.А. Гильденштедта як джерело до історії заселення Донеччини в 70-х рр. XVIII ст. // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2002. – С. 15–24.

³⁰ РДАДА, ф. 210, Белгородський стіл. – Стобці: 10, 192, 199, 203, 236, 255, 323, 348, 384, 389, 391, 397, 399, 401,

408, 414, 418, 424, 431, 436, 441, 462, 504, 599, 600, 660, 683, 687, 703, 758, 769, 770, 774, 828, 829, 842, 844, 848, 853, 869, 882, 886, 899, 905, 920, 980, 998, 1009, 1023, 1031, 1058, 1072, 1095, 1097, 1098, 1170, 1175, 1200, 1224, 1225, 1265, 1273, 1291, 1298, 1302, 1319, 1321, 1337, 1391, 1393, 1486, 1530, 1543; книги Белгородського столу: 56, 94, 149, 199; книги грошового столу: 4, 15, 207, 248, 259; справи різних міст: 19, 47, 68, 76, 97; розрядні в'язки: кн. 9 (№ 25), кн. 11 (№ 43, 57, 100, 180), кн. 17 (№ 18), кн. 23 (№ 3, 4, 27), кн. 32 (№ 148, 162), кн. 33 (№ 114), кн. 34 (№ 121), кн. 48 (№ 127), кн. 58 (№ 27). В зазначених справах переважно сконцентровані матеріали, що мають відношення до історії Донбасу XVIII ст. і частково використані автором в різних публікаціях, що стосуються зазначеного періоду і регіону.

¹⁴ Акты Московского государства, издаваемые Исторической Академией Наук / Под ред. Н.А. Попова и Д.Я. Самохвалова. – СПб., 1890–1901. – Т. 1–3; Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А. Шишминым. – Новочеркасск, 1891–1894. – Т. 1–3.

¹⁵ Частина дрівоводчих документів XVIII ст. була використана в публікаціях XIX ст. Серед них особливої уваги заслуговує серієне видання «Сборник Русского исторического общества» – С.Пб., 1868–1907. – Т. 7, 10, 13, 17, 27, 32, 35, 63, 68, 93, 108, 110, 114, 117, 130, 135, 146. На сторінках цих томів опубліковані документи центральних органів влади, що мають пряме відношення до історії регіону. Діловодство місцевих державних установ частково опубліковане в «Записках Одесского общества истории и древностей», – Одесса, 1844–1900. – Т. 1–22. Найбільше в збірнику опубліковано документів канцелярії Г.О. Потьомкіна (Т. 3. – С. 219–282; Т. 15. – С. 494–677) та документів з історії Запорозької Січі (Т. 16. – С. 117–226; Т. 17. – С. 85–154; Т. 20. – С. 60–100). Деякі документи були опубліковані у «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии». – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1, 1905. – Вып. 3, 1908. – Вып. 4, 1909. – Вып. 5, 1911. – Вып. 7, 1912. – Вып. 8. Частина документів Київського архіву увійшла до збірника «Материалы для истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774)», извлеченных из старых дел Киевского губернского архива А.А. Андреевским, изданные Одесским императорским обществом истории и древностей. – Одесса, 1886. Деякі з документів увійшли також до археографічних видань, підготовлених Д. Яворницьким: «Источники для истории запорожских казаков». – Владимир, 1903. – Т. 1–2 і «До історії Степової України». – Дніпропетровськ, 1929. Він же і скористався ними для підготовки ряду досліджень з історії регіону. Частково їх використали у своїх дослідженнях: Е. Загоровский. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сечи. – ЗООИД. – Од., 1922. – Т. 31. – С. 54–74; він же: Очерки Северного Причерноморья. – Од., 1922, та ін.; Н. Полонская-Василенко. Из истории Южной Украины XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775) // Истор. записки. – 1940. – Т. 13. – С. 130–174; Воля же: Запо-

рижя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965–1967. – Т. 1–2 та ін.; Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984; Шишминов В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Л., 1975 та ін.

¹⁶ Невикористання дослідниками цього опису, на наш погляд, в першу чергу пояснюється не тільки його тримовністю (латинська, німецька та французька), але й негативним ставленням до його укладача, яке сформувалося в радянській шкільній історіографії під впливом досліджень В.В. Данилевського, зокрема роботи «Ломоносов на Україні» (Л., 1954). В ній негативно оцінювалася вся діяльність Г.-Ф. Юнкера в Росії та доказувалося, що не він запропонував реконструкцію Торських і Бахмутських соляних заводів у 40-х рр. XVIII ст., а М.В. Ломоносов, який, нібито під час перебування в 1733 р. на Україні, відвідав промисли і подав імператриці Єлизаветі план їх перебудови. На наш погляд, Ломоносов склав свою записку на підставі матеріалів Юнкера та на його прохання (про це більш докладно йдеться в статті автора «Тотліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас» // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – С. 228–233).

¹⁷ Уривки з опису соляних заводів у Бахмуті та Торі (нині Слов'янську) опубліковані в книзі «История родного края» (Донецьк, 1998. – С. 161–163). В цій же книзі автор також подає описи Торських казенних заводів за 1665 р. та описи міст Донеччини XVII–XVIII ст., запозичені в зазначених вище різних джерелах.

¹⁸ Серед матеріалів цього фонду на особливу увагу заслуговують справи 346, 368, 588, 589–701, 749, 797, 800, 939. Частина цих матеріалів використана В.М. Кабузаном в монографії «Заселение Новороссии» (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1976, а також автором повідомлення у згаданій монографії «Заселения Степовой Украины в XVI–XVIII ст.» та підбірці документів «Джерела до історії населених пунктів Донеччини». – Донецьк, 2001.

¹⁹ Архів Інституту історії РАН в Санкт-Петербурзі, ф. 36, оп. 1, спр. 561. Між іншим, ця справа складає цій том, в якому подається довідка про розвиток соляних промислів в Торі, Бахмуті та Співаківці в XVII–XVIII ст.

²⁰ Більш докладно про картографічні матеріали РДАДА говориться в нашій статті «Картографічні матеріали півдня Росії XVIII ст.» // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 400–412.

²¹ Картографічні матеріали щодо Слобожанщини частково використані В.В. Іваповим при виданні короткого опису Харківського намісництва 1787 р. («Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием»). – Х., 1902.), а також автором статті при підготовці до публікації описів Харківського намісництва («Описи Харьковского наместничества конца XVIII ст.» – К., 1991).

²² З кінця 1760-х рр. перебування проводилося на території Слобідської України (ф. 1351), а з останньої чверті XVIII ст. – на території Катеринославського намісництва (ф. 1307).

Тетяна Клименко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Київський національний університет імені Шевченка

В умовах розбудови української незалежної держави значно зростає потяг людей до пізнання своєї історії, природи, знайомства з подіями минулого, життям ви-

датних людей, історичними пам'ятками. Важливу роль у цьому відіграє формування національної самосвідомості та історичної пам'яті нашого народу і патріотичне

виховання молоді. В їх реалізації важливим чинником є історичне краєзнавство, вивчення і пропаганда історії рідного краю, яке виконує відповідальні науково-пізнавальні та виховні функції.

За останні роки ми стали свідками і учасниками активізації краєзнавчої роботи в нашому суспільстві, що є закономірним явищем наукового і культурного життя в Україні. Це повною мірою стосується і черкашан.

Черкащина – один із найбагатших регіонів України за своєю історією, на якій яскраво можна прослідкувати всі форми розвитку людського суспільства, починаючи з сивої давнини. Це підтверджують наукові дослідження археологів, істориків, знайдені археологічні матеріали, які є свідками розвитку первісного суспільства, виробничих відносин і культури наших далеких предків на території краю.

Далеко за межами Черкащини відома пізньопалеолітична стоянка, яка відкрита на території сучасного села Межирич Канівського району (дається 17–15 тис. років тому). Досліджені землеробські поселення трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.), мешканці яких проживали на всій території правобережної Черкащини. Захоплюють своєю унікальністю знахідки скіфських курганів біля села Гладківщина Золотоніського району та на околиці м. Городища.

Археологами та краєзнавцями зібрані й досліджені цінні колекції матеріальної культури краю періоду ранніх слов'ян, Київської Русі.

Проведена певна робота у дослідженні історії Черкащини, починаючи з XIII ст., в т. ч. історії Черкас у зв'язку з відзначенням 700-річчя з часу заснування міста. Є фундаментальні наукові праці з історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на території краю, інших ватажків селянсько-козацьких війн проти поневолювачів.

Становлення краєзнавства в краї на науковій основі пов'язано з іменем М.О. Максимовича, який започаткував наукову критику, науковий аналіз в історичній науці XIX ст. З краєзнавчих праць М. Максимовича розпочався науково-критичний підхід до вивчення краєзнавства не тільки на Черкащині, а й на Україні. Зокрема, наш земляк започаткував історію міст і сіл у краї¹.

Особлива роль у вивченні історії краю відводиться Державному архіву Черкаської області – важливому джерелу пізнання загальносуспільних цінностей минулого.

Державний архів області є безцінним джерелом документів для вивчення регіональної історії та краєзнавства, відкриває можливості для розкриття величезних пластів найцікавіших фактів і подій, залучення до наукового обігу нових архівних джерел.

На підставі архівних документів створюється «мала історія» регіону, формується історична свідомість за такими напрямками практичної роботи з використання документної інформації, як залучення школярів, вчителів, викладачів, науковців, широкою громадськістю

до безпосередньої участі у пошуках, опрацюванні і всебічному вивченні зібраних матеріалів, їх оформленні і використанні. Одним з пріоритетних напрямків досліджень на сучасному етапі є краєзнавство. Краєзнавці Черкащини вивчають історію окремих місцевостей з урахуванням їхніх локальних відмінностей. За допомогою історико-краєзнавчих розробок перед історичною наукою відкриваються широкі горизонти для дослідження багатогранності загальних процесів і особливостей, привнесених до них конкретною творчістю пошуковців у місцевих умовах².

Яскравою сторінкою у розвитку краєзнавства в області стала праця краєзнавців та широкого громадського активу, вершиною якого є один з томів багатотомної «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область». На підставі, в більшості своїй, документів з фонду держархіву області (було опрацьовано більш як 140 фондів, друковані джерела та газетні матеріали) було підготовлено історико-економічний нарис про область.

Велику дослідницьку роботу здійснили відомі в Україні черкаські краєзнавці Г.Ю. Храбан та М.Ф. Пономаренко. За активну участь у написанні тому М.Ф. Пономаренку присвоєно почесне звання – заслуженого вчителя Української РСР. Під час роботи над томом в держархіві області відклався багатий джерельний матеріал. Вихід у світ зведеної праці про Черкащину підвів науковий фундамент під місцеве історичне краєзнавство. Вона стала настільною книжкою краєзнавців та істориків, літописом нашого краю.

За допомогою архівних документів значного поширення останніми роками набули такі основні напрямки роботи, як науково-краєзнавчі дослідження пам'ятних місць і пам'яток історії, культури і природи краю, історичних подій, пов'язаних, особливо, з визначними історичними датами: 500-річчя козацтва в Україні; 400 років від дня народження Б. Хмельницького; 225 років Коліївщини; 350 років від початку національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років; 185 років від дня народження Т.Г. Шевченка; 50 і 55 років Перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні; дати пов'язані з народженням видатних діячів держави, науки, культури і мистецтва.

Краєзнавці брали участь в історичних читаннях «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», у роботі III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, які проводив Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, в Шевченківських читаннях до 185-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, в науково-практичних конференціях, присвячених 50-річчю та 55-річчю Перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні та багатьох інших заходах.

Краєзнавство, знання історії свого краю вносить в оточення людини високу ступінь духовності і культури, без чого людина не може осмислено існувати. У цьому

процесі одні з важливих місць займає також державний архів області, багатий фондовий склад і зміст документів якого відображає вікову історію нашого регіону.

Активне використання фондів місцевих адміністративних установ, органів державної влади і державного управління, промислових і торговельних установ, підприємств, організацій, навчальних закладів, особового походження, колекцій, фотодокументів дореволюційного і радянського періоду значно підвищило престиж державного архіву, підвищили інтерес до нього широкі кіла населення Черкащини, а також дослідників з різних регіонів України та з-за кордону.

Тематика краєзнавчих досліджень різноманітна і принесе користь як в поглибленому вивченні історії краю, так і у виховній роботі.

Документи архіву дали змогу кандидату історичних наук В.М. Лободаєву глибше з'ясувати обставини становлення найчисельніших вільнокозацьких громад у південних повітах Київщини. Це, зокрема, документи фондів "Курилівська волосна земська управа", "Корсунська волосна земська управа", "Черкаський повітовий комісар Тимчасового уряду". Була використана періодична преса різноманітних місцевих громадських і революційних організацій та органів місцевого самоврядування Черкащини, в яких опубліковано повні тексти ухвалених вільнокозацькими громадами статутів, розпоряджень про діяльність Вільного козацтва⁴. Черкаськими науковцями підготовлений збірник матеріалів і спогадів "Героїзм і трагедія Холодного Яру" присвячений майже невідомій сторінці історії збройної боротьби українців в 1917–1930 рр. на терені і в околицях Холодного Яру (нинішня Черкащина) за Українську Державу⁵. До збірника ввійшли відозви і витяги з доповідей голови Чигиринського повітового виконавчого комітету, зведення інформаційного бюро Холодного Яру, тижневі держзведення, витяги з доповідей Черкаського Окружного відділу ГПУ, список осіб, позбавлених виборчого права у Мельничанській сільраді Медведівського району Черкаського округу за 1923 р., доповідь про політичний стан Черкаського округу в 1926 р. з фондів "Виконавчого комітету Чигиринської повітової ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів" і "Шевченківського окружного виконавчого комітету ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів" які були оприлюднені вперше. За допомогою цих документів відтворено подробиці подій і подане офіційне бачення тогочасного стану суспільства.

Польське повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні – в Уманському повіті було досліджено черкаськими краєзнавцями за фондами "Уманського повітового суду" і "Звенигородського повітового суду", які дозволили в повній мірі з'ясувати розмах польського повстання 1863–1864 рр., встановити стану і національну приналежність його учасників, а також довідатись про вид і міру відповідальності, до якої було притягнуто повстанців⁶.

Велику роботу проводять краєзнавці П.П. Соса, С.І. Кривенко, В.Б. Страшевнич, О.А. Портянко, досліджуючи зміст і походження географічних назв історичного минулого краю. До складу топонімічної комісії, яка успішно працює в Черкасах, входять відомі краєзнавці Черкащини. Результатом їхньої самовідданої роботи стали історичний нарис "Вулиці Черкас" і брошура "Назви вулиць, провулків і площ м. Черкас (1893–1992)"

100-річний період, який охоплюють ці довідники, свідчить, що перейменування вулиць міста Черкас було досить частим явищем, і немає ніяких підстав вважати, що цей процес припиниться. Автори довідників встановили старі назви нині існуючих вулиць, площ та провулків за документами фонду "Черкаська міська дума" та довідковими виданнями про місто Черкаси та його околиці, складеними в 1893, 1908, 1911, 1914, 1916, 1923, 1942, 1956 рр.⁶ Розробляючи цю тему, краєзнавці мали на меті не тільки встановити історичні назви, але й ознайомитись з героїчною минулиною нашого стародавнього міста. За допомогою "Общего плана г. Черкас Киевской губернии", складеного в 1908 р. Черкаським міським землеміром Петром Дмитровичем Девяним, було з'ясовано що у верхній (центральної) частині міста в XIX ст. всі вулиці забудовувалися відповідно до плану архітектора Гесте. Ним передбачалася забудова Черкас рівними кварталами з прямими вулицями.

За архівними документами фонду "Черкаська міська дума" було відтворено історію виникнення вулиць стародавніх Черкас.

Одним з напрямів дослідницької діяльності черкаських істориків і краєзнавців є відтворення історії створення і функціонування церков і монастирів на Черкащині в минулому. Активно використовуються фонди "Адміністративний відділ Черкаського Шевченківського окружного виконавчого комітету робітничих, селянських та червоноармійських депутатів", "Черкаська повітова церковна рада Української автокефальної церкви", "Виконавчий комітет Черкаської міської ради депутатів трудящих", друковані видання "Сказание о населенных местностях Киевской губернии", "Весь город Черкасы на 1911 год", "Адрес-календар г. Черкасы на 1913 год" та ін. За архівними джерелами було з'ясовано, що Черкаси станом на 1910 рік мали такі православні церкви: 3 православно-приходські, 2 Домові, 2 кладовищенські. Центральною і найбагатшою серед них була Соборно-Миколаївська, яка знаходилась на площі тієї ж назви в центрі міста. Крім того, була одна католицька і одна старообрядницька каплиці, 2 старообрядницькі монастирі (чоловічий і жіночий). Серед культурних споруд були невеликі службові церкви та молитовні будинки. Діяло більше десяти єврейських молитовних будинків⁷.

Безперечне лідерство у вивченні цієї теми має відомий черкаський історик і краєзнавець Юрій Мариновський. Його глибокі знання історії рідного краю шляхом виявлення, опрацювання і публікування архівних пер-

поджерел з їх обов'язковим науковим коментарем і поясненням заслуговують позитивної в науковому відношенні оцінки. Він вдало підбирає матеріали, які якісно археографічно опрацьовує. В збірнику документів "Православні монастирі та терені сучасної Черкаської області до 1917 року" і альманасі "Черкаська минувшина – 2001" вперше було залучено до наукового обігу більшість документальних матеріалів.

Відомих функціонуючих обителів на території сучасної Черкащини налічувалось у різні історичні періоди понад три десятки, в тому числі католицьких і уніятських класиторів. Так, ним були виявлені гетьманські універсали, магнатські фундації на монастирське володіння, офіційне листування, купчі, дарчі й духовні заповіти тощо, тобто інформація, яка може розкрити монастирське буття з різних боків. У фондах "Мошногорський чоловічий заштатний монастир", "Жаботинський Онуфрієвський чоловічий монастир", "Уманський повітовий суд", "Чигиринський повітовий земський суд" увагу дослідника привернули універсали гетьманів П. Дорошенка і І. Мазели Мошногорському і Корсунському монастирям і "права" кн. Я. Яблоновського Мотронинської обителі, "право" кн. Ксаверія Любомирського старообрядцям – "пидипонам" 1782 року. Певний інтерес привернули документи про механізм дозволу відпуску казенного селянина з селянської громади і кріпака від його власника, кн. П. Лопухіна, до монастирів "в послушанство". Виявлено багато подібних документів про відпуск кріпаків поміщиками Раєвським, Давидовим, Висоцьким та ін. Досліджені джерела, в яких мова йде про мошногорського ігумена – мученика Йосафата Раковича. Наведена в цих документах інформація поширює знання про конкретну ситуацію на Мошнщині і взаємостосунки місцевих настоятелів з церковними ієрархами, власниками земель, на яких яких були розташовані монастирі. Документи не тільки докладно наводять дані по кожній обителі, але й при цьому є змога порівняти різні аспекти монастирського життя, зробити певні узагальнення щодо власності і майна монастирів за конкретний час – про господарську діяльність, наявні земельні володіння і їх використання, кошти та їх витрати, прибутки, заощадження, кадрові питання, взаємостосунки з населенням тощо⁸.

Іншим аспектом вивчення архівних джерел є розвиток науки і освіти та суспільно-політичної думки в краї від давніх-давен і до сучасності. Опрацьовані архівні документи з фондів повітових земських управ, народних училищ, гімназій, семінарій, міських дум, волосних правлінь, повітових бюро професійних союзів, райвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів істориками, краєзнавцями, науковцями А.І. Кузьмінським, Л.І. Прокіпською, Г.В. Суховершкою у хрестоматіях з історії культури Черкащини "Духовна спадщина Черкаського краю" дали змогу громадськості повніше ознайомитися з історичними джерелами про суспільно-політичні погляди на Черкащині, визначних

політичних і громадських діячів, вчених, письменників, митців, діяльність яких пов'язана з Черкащиною, дізнатися про історію розвитку науки і освіти.

Не можна не зупинитись і на темі шевченкознавства. Готуючи матеріали історико-документального нарису в рік 185-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, відомі на Черкащині краєзнавці В.М. Мельниченко (голова Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців) і П.П. Соса прагнули внести свій посильний вклад до загальнонародного літопису життя великого сина і духовного генія України. На основі залучення широкого кола джерел і літератури краєзнавці висвітлили перебування Т.Г. Шевченка у Черкасах. Зокрема, у фонді "Інспектура народної освіти Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів" знайдено відомості про друзів Шевченка, у будинку яких він неодноразово зупинявся. Поданий цікавий матеріал з особового фонду "Нехорошев Степан Степанович" про самотній і воїстину народний за своїм змістом прояв глибокої людської поваги до Шевченка і поклоніння жителів Черкас і навколишніх сіл його пам'яті – залочаткований після його смерті обряд символічних запитань на весілля. За спогадами місцевих жителів, напередодні весілля молода зі старшою дружиною йшли на козацьку могилу за містом або до "Хреста Шевченка" на міському кладовищі, де клали шинку і запрошували Тараса Григоровича "на хліб, на сіль, на весілля"⁹.

Духовна спадщина, вшанування й увічнення пам'яті великого Кобзаря є постійною темою досліджень черкаських шевченкознавців, студентів, вчителів і краєзнавців.

Заслужують на увагу такі цікаві дослідження краєзнавців, як золотарство Лівобережної Черкащини, сукновальний промисел в с. Панському (Червоному) на Черкащині, неперевершена постать Б. Хмельницького, історія релігійних конфесій, археологічна тематика, родоводи видатних діячів української держави, тощо.

Аналіз матеріалів досліджень дозволяє констатувати, що формування історичної свідомості громадськості неможливе без тісного і органічного зв'язку з глибоким вивченням нею знань про історію свого краю. Незаперечним є те, що засвоєння краєзнавчої інформації відбувається сьогодні під впливом суперечливих соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на сучасному етапі, що в свою чергу вимагає підвищеної уваги до цієї важливої сфери діяльності. Інтерес до минулого, неоднозначні трактування багатьох його сторінок, в тому числі і місцевих, надають краєзнавчим дослідженням особливої актуальності.

¹ Краєзнавець Черкащини. - Черкаси, 1990. - С. 5.

² Там само. - С. 4.

³ *Лободаєв В.М.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – К., 2001. – С. 9.

⁴ Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – С. 1.

⁵ Яковлівські читання. – Ч., 2000. – С. 52.

⁶ Кривенко С.І., Портянко О.А., Соса П.П. Назви вулиць, провулків і площ м. Черкас (1893–1992). – Черкаси, 1992. – С. 3.

⁷ Пам'ятки Черкас. – Черкаси, 1998. – С. 99.

⁸ Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – С. 14.

⁹ Мельниченко В.М., Соса П.П., Шевченко і Черкаси. – Ч., 1999. – С. 41.

Анатолій Кожевін, Олексій Попов

ФОНДЫ ТУРИСТСКО-ЭКСПУРСИОННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ 1920-1930-х гг. В ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИВЕ АВТНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ

В последнее время наблюдается рост интереса исследователей к истории отечественного туризма. Активизировался поиск документальных источников по этой теме. Так, появились первые работы, авторы которых попытались дать обзор материалов украинских архивов, отражающих развитие туристско-экскурсионного дела в межвоенный период¹. Однако в них анализируются лишь документы, хранящиеся в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины. Между тем, деятельность региональных туристско-экскурсионных организаций того времени может быть обстоятельно изучена только путем кропотливой работы с фондами местных архивов. Это утверждение особенно справедливо для такого важного туристско-рекреационного региона, как Крымский полуостров. В 1920–1930-е гг. его территория входила в состав РСФСР, поэтому основная масса документов, связанных со становлением туризма и экскурсионного дела в Крымской АССР, циркулировала между крымскими городами и Москвой, минуя Киев и Харьков. Попытки обнаружить хотя бы часть этого документального потока в крупнейших архивохранилищах бывшей столицы СССР не увенчались успехом. Очевидно, большинство направлявшихся тогда в Москву отчетных документов крымского происхождения было утрачено во время Великой Отечественной войны. Например, всё сохранившееся документальное наследие центральных органов Всесоюзного общества пролетарского туризма и экскурсий (ОПТЭ), действовавшего в 1930–1936 гг., представляет собой несколько разрозненных дел в одном из архивных фондов Государственного архива Российской Федерации². Все эти дела содержат лишь случайные упоминания о крымском туризме. Именно поэтому большое источниковедческое значение приобретают документы фондов туристско-экскурсионных организаций Крымской АССР 1920–1930-х гг., находящиеся на хранении в Государственном архиве в Автономной Республике Крым.

17 марта 1928 г. был утвержден устав экскурсионного государственного акционерного общества «Советский турист» («Совтур»), находившегося в ведении Наркомпроса РСФСР. Вновь созданная структура, по сути дела ставшая первым централизованным туристско-экскурсионным учреждением республики, получила право открывать и обслуживать любые внутренние плановые туристские маршруты, а также повсеместно обо-

рудовать базы для приема как групповых экскурсий, так и туристов-одиночек³. Фактически «Совтур» начал свою деятельность с января 1929 г., причем особое значение для него приобрело крымское направление туристского потока. Работа по его обслуживанию координировалась Уполномоченным «Советского туриста» по Крыму, штаб-квартира которого находилась в г. Ялте. Сохранился небольшой архивный фонд, отражающий деятельность как самого уполномоченного (в 1929–1930 гг. эту должность занимал А.Н. Казановский), так и его немногочисленного аппарата⁴. Здесь – руководящие материалы правления «Совтура» и переписка с ним по различным вопросам, приказы и распоряжения уполномоченного по Крыму, договора с предприятиями и организациями об аренде помещений для турбаз и обслуживании экскурсантов. Ряд документов связан с работой едва ли не первых на крымской земле учебных курсов по подготовке экскурсоводов, организованных «Совтуром» в Севастополе, Симферополе и Ялте.

Дальнейшая централизация туристско-экскурсионного дела в стране проходила уже на общесоюзном уровне. 8 марта 1930 г. появилось постановление СНК СССР о создании на базе «Советского туриста» и Общества пролетарского туризма Всесоюзного добровольного общества пролетарского туризма и экскурсий⁵. ОПТЭ сконцентрировало в своих руках управление внутренним туризмом и экскурсионным делом в Советском Союзе. Его организационная структура была такова: 1) ячейки туристов на предприятиях, в колхозах и учебных заведениях; 2) районные и городские советы; 3) областные, краевые и республиканские советы; 4) Центральный совет в г. Москве⁶.

Крымский областной совет ОПТЭ, начавший свою деятельность с марта 1931 г., должен был заниматься не только обслуживанием плановых и самостоятельных туристов, прибывающих в Крым из других регионов СССР, но и пропагандировать туризм среди крымчан. Для этих целей в его распоряжении находилась довольно развитая сеть туристских баз и экскурсионных бюро.

Фонд Крымского областного совета ОПТЭ, находящийся на хранении в Государственном архиве Автономной Республики Крым⁷, позволяет исследователю достаточно подробно познакомиться с организационно-массовой, туристско-экскурсионной, хозяйственно-финансовой и агитационно-пропагандистской работой этой организации. Здесь содержатся документальные

матеріали самого різного характеру. Масив розпорядительних документів представлений численними інструкціями, наказами, постановленнями, розпорядженнями, указами та циркулярами як Центрального совєта ОПТЭ, так і його Кримоблсовєта. Немало здесь і протоколів різних совещаній і засіданій органів Кримо ОПТЭ областного уровня, а також всекрємских съездов общества. Организационные документи представляють собою, главным образом, договора, заключенные Кримо областным совєтом ОПТЭ с учреждениями и предприятиями, профсоюзам, музеями. Среди плановой документации следует отметить годовые туристско-финансовые планы. Особое значение для исследователя имеют сохранившиеся в фонде отчетные документи. Это доклады, обзоры, отчеты, рапорты и сводки, отражающие деятельность не только Кримо совєта ОПТЭ, но и подчиненных ему районных и городских совєтов общества. Любопытны и обобщающие сведения о количестве обслуженных в Кримо туристами и экскурсантами. Интереснейший фактический и цифровой материал дают копии актов обследования структурных подразделений Кримо ОПТЭ, проводившегося Центральным совєтом, местными органами исполнительной власти, рабоче-крестьянской инспекцией. Кроме того, имеется здесь и учетная документация, обширная переписка, различные документи по личному составу. Специфика деятельности Кримо областного совєта ОПТЭ определила присутствие в его фонде описаний маршрутов экскурсий, а также текстов жалоб туристов и экскурсантов.

Большинство из перечисленных видов документів, только в значительном меньшем объеме, встречается и в фонде Симферопольского районного совєта ОПТЭ⁸, с 1932 г. преобразованного в Симферопольский городской совет ОПТЭ⁹. Естественно, они носят более локальный характер и связаны с развитием пролетарского туризма в г. Симферополе и его окрестностях.

Весной 1936 г. Всесоюзное добровольное общество пролетарского туризма и экскурсий было ликвидировано, а руководство туристско-экскурсионным движением передано профсоюзам¹⁰. Так завершился начальный,

“пролетарский” период становления туризма и экскурсионного дела в СССР, для изучения которого на кримоском материале сохранилась прекрасная документальная база в Государственном архиве в Автономной Республике Крым.

¹ Грибанова С.В. Огляд документів про розвиток туристсько-екскурсійної справи в Україні в 20-30-х рр. XX ст. // З історії вітчизняного туризму: 36. наук. статей. – К., 1997. – С. 218–232; Яковлева Л.В. Архівні джерела з історії розвитку екскурсійної справи в Україні (1917–1929 рр.) // Там само. – С. 211–217.

² Государственный архив Российской Федерации, Ф.Р-9520 (Центральный совет по туризму и экскурсиям ВЦСПС), 1773 ед. хр. 1928–1990 гг.

³ Устав Государственного акционерного общества под наименованием: “Экскурсионное государственное акционерное общество – Советский турист” // Собрание узаконен и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 9 октября 1928. – Отд. 2. – № 125. – Ст. 196.

⁴ Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГААРК), Ф.Р-1915 (Уполномоченный экскурсионного государственного общества “Советский турист” по Кримо), 9 ед. хр. 1929–1930 гг.

⁵ О слиянии акционерного общества “Советский турист” с Обществом пролетарского туризма и о создании Всесоюзного добровольного общества пролетарского туризма и экскурсий. Постановление СНК СССР от 8 марта 1930 г. // В кн.: Гурвич Л. Очередные задачи туристского движения. – М.-Л., 1931. – С. 103–105.

⁶ А.С. Что такое ОПТЭ. – М., 1932. – 11 с.

⁷ ГААРК, Ф.Р-428 (Кримо областной совет добровольного общества пролетарского туризма и экскурсий), 177 ед. хр. 1930–1935 гг.

⁸ Там же, Ф.Р-1916 (Симферопольский районный совет общества пролетарского туризма и экскурсий), 14 ед. хр. 1930–1931 гг.

⁹ Там же, Ф.Р-1917 (Симферопольский городской совет общества пролетарского туризма и экскурсий), 14 ед. хр. 1932–1934 гг.

¹⁰ О ликвидации Всесоюзного общества пролетарского туризма и экскурсий. Постановление ЦИК СССР от 17 апреля 1936 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 15 мая 1936. – Отд. 1. – № 21. – Ст. 187.

Лариси Юдіна

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО
У ВИВЧЕННІ ПЕРСОНАЛІЙ ТА РОДОВОДІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

У Державному архіві Харківської області в останнє десятиріччя склалася певна система роботи з наукового використання архівної інформації для вивчення персоналії і покладено початок розробленню родоводів окремих сімей та населених пунктів. В основі цієї системи виділяють інформаційні документальні фонди архіву та науково-довідковий апарат до них, спрямований на забезпечення науково-інформаційних досліджень. Крім цього, слід враховувати понад 100-річний досвід роботи

харківських архівістів над тематикою по вивченню персоналії та родоводів Слобожанщини.

Він бере початок у 1990-х рр., коли за ініціативою Д. І. Багалія, який у той час завідував Харківським історичним архівом, було створено особливий відділ рукописів та паперів місцевих видатних діячів і складено на документальних засадах перші персоналії Слобідського краю. Велика плеяда вчених працювала в архіві, вивчаючи різні аспекти життя нашого народу – народу

Слобідської України. Серед харківських вчених – Д.І. Багалій, О.Я. та П.С. Єфіменки, Н.Ф. Сумцов, Є.К. Редін, Д.П. Міллер, В.В. Іванов та інші¹. Проблема ролі особистості в історії не нова. До неї постійно звертаються філософи, політологи, культурологи, історики, представники інших галузей знань.

В 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. дослідження в області вивчення персоналії були зроблені такими науковцями, як: професор Мякотін – історія поселитих селян в Малоросії; професор Лілеєв – відомості про стародубські розкольніцькі поселення; професор Харківського університету С.К. Редін – папери місцевих діячів; І.В. Теліченко – “Універсал гетьмана Розумовського”; В.І. Савва – відомості про духоворців; священик Ляшенко – матеріали місцевих духовних діячів². Ці матеріали були надруковані в збірниках історико-філологічного товариства.

У 1912 р. працювали: Г.А. Максимович – матеріали про урядову діяльність графа Румянцев-Задунайського, М.Н. Бережков – дані про Шафанського³.

У 1914 р. з документами архіву працював А.А. Танов – вивчав справи місцевих університетських діячів⁴. Це лише частка тих досліджень, які були зроблені з часу заснування Харківського історичного архіву.

Прикладом комплексної розробки персоналії є фундаментальна праця Д.І. Багалія і Д.П. Міллера “Історія міста Харкова за 250-річну історію його існування”, на сторінках якої відтворено біографічні відомості декількох тисяч харків’ян і громадських діячів, урядовців, промисловців, інших, життєвий шлях яких був пов’язаний з містом Харковом.

Історія нашого краю тісно пов’язана з діяльністю видатних особистостей. Вивчаючи життя та діяльність Г.С. Сковороди, В.Н. Каразіна, Г.Ф. Квітки-Основ’яненка, Х.Д. Алчевської, А.С. Макаренка, інших, ми не тільки пізнаємо цих людей, але й історію Харківщини та України в цілому. Німецький письменник минулого століття Людвіг Берне мудро зазначив: “Без многого может человек обойтись, только не без человека”. Тому що роль людини в розвитку суспільства, окремих його галузей та напрямків – необмежена. Але, на жаль, про більшість діячів м. Харкова історична література “мовчала”, хоча крізь призму їх життя та діяльності пройшла фактично уся історія міста.

Дослідження біографічних відомостей продовжують залишатися цікавими і сьогодні. Вони викликані нагальними потребами сучасного суспільства – постійними запитами, що надходять від органів влади та самоврядування, установ, організацій, підприємств, окремих осіб.

Саме цей напрямок роботи посів одне з центральних місць у галузі науково-інформаційних досліджень наших архівістів, харківських науковців, істориків 90-х рр. минулого століття.

В першу чергу він пов’язаний з виданням “Харківського біографічного словника”, засновником якого у

1996 р. стала Харківська обласна державна адміністрація. Архів співпрацює з редакційною колегією цієї серії на різних рівнях, у різних формах. Директор архіву В.В. Резнікова як член редакційної колегії, бере участь у розгляді і рецензуванні усіх томів серії, залучаючи до цієї роботи і фахівців архіву. Для написання збірників серії документальні матеріали архіву у широкому обсязі використовуються як базові. Неоціненну допомогу у їх написанні дослідникам надають документальні скарби фондів Державного архіву Харківської області. Створені завдяки ретельному пошуку, аналізу та узагальненню багатющого архівного матеріалу, ці праці залишаються визначним явищем у сучасній науковій літературі. У 1996 р. першим побачило світ видання “Губернатори и генерал-губернаторы” (автори – С.І. Посохов та О.Н. Ярмиш), яке розповідає про видатних керівників м. Харкова; у 1998 р. вийшли з друку томи, присвячені керівникам Харківського міського самоврядування: “Во главе города” (співавторі – працівники архіву) та видатним педагогам вищої школи: “Вкладющиеся педагоги высшей школы” (авторський колектив Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія”); у 2000 р. – наступні томи серії: “Керівники митних установ Слобожанщини” (1660–1870–1992–2000), співавторі – спеціалісти архіву та “Попечители Харьковского учебного округа” (автори Б.П. Зайцев та С.І. Посохов). До редакції продовжують надходити передані архівом матеріали до наступних томів: “Керівники Харківської області 1917–1991 рр.” та “Харківські губернські прокурори 1711–1845 рр.”. Архівом здійснюється в усіх його структурах значна робота з інформаційного, наукового, методичного та організаційного забезпечення роботи авторських груп цієї серії, яка готується за документами архіву. Для використання при підготовці кожного з томів рекомендуються комплекси фондів і цілі групи справ.

У зв’язку з підготовкою до 350-річчя міста Харкова за розпорядженням Харківської облдержадміністрації і Харківського міського голови готується до видання “Історія міста Харкова XX століття”. Спеціалістами нашого архіву здійснюється рецензування розділів книги. Особлива увага приділяється підбору та включенню авторами матеріалів по персоналіям до кожної частини даного твору. Надаються консультації щодо використання фондів нашого архіву саме в цьому напрямку. Зокрема, особливо це стосується періоду Великої Вітчизняної війни.

У 1999 році для довідника “Українська інтелігенція у XX столітті: національний реєстр особових архівних фондів”, що готувався до видання Головним архівним управлінням України, фахівцями архіву було підготовлено 44 описові статті до фондів особового походження. Всі вони об’єднані в окремий довідник, який має електронну версію.

Крім цього, виявляються архівні документи на замовлення редакційних колегій енциклопедичних ви-

дань. Саме до них вже підготовлені біографічні довідки з життя та діяльності видатних діячів Харківщини – В.Н. Каразіна і Г.С. Сковороди.

На сучасному етапі спеціалістами архіву здійснюється робота з виявлення та доопрацювання біографічних відомостей з життя та діяльності харківських архівістів – працівників Державного архіву Харківської області. Цю роботу планується завершити до 125-річчя від дня заснування архіву.

Продовжується плідна співпраця фахівців архіву з організаторами Багалівських читань – Народною українською академією. На наукових конференціях, присвячених Д.І. Багалію, оприлюднюються документальні відомості щодо творчої діяльності та життєвого шляху засновника нашого архіву та його послідовників.

Новим напрямком роботи з персоналіями є виявлення за фондами архіву відомостей біографічного характеру, пов'язаних із трудовою, науковою, творчою діяльністю харківських діячів при підготовці науково-інформаційних оглядів, історичних довідок на чисельні запити органів влади, різних установ, організацій. Їх зміст відтворює біографії харків'ян, історію установ та підприємств Слобожанщини. Необхідність пошуку інформації щодо вивчення законодавчих та нормативних засад діяльності установ, виявлення відомостей про їхні штати (крівний та кадровий склад) з обов'язковим відтворенням біографічних відомостей, насамперед, пов'язана з ювілейними датами та практичними потребами у вивченні функцій установ.

Особливістю науково-інформаційних довідок (оглядів) є той факт, що вони складаються виключно на підставі документів архівних фондів та друкованих видань державного архіву області.

Біографічний матеріал в них залишається максимально наближеним до архівного документу, хронології подій, з мінімальним авторським коментарем, який має лише довідковий, пояснювальний характер. Більшість біографічних відомостей в науково-інформаційних оглядах вводиться до наукового обігу вперше. Вперше відтворюються біографії та прізвища людей, які на протязі попередніх століть та десятиліть вносили значний внесок у розвиток тієї чи іншої галузі громадського життя, економіки, науки, культури Слобідського краю, України.

Фахівцями архіву за період 1992–2002 рр. було складено 25 науково-інформаційних довідок, значна кількість з яких сприяла подальшій роботі у виявленні та вивченні документальної спадщини українського народу, створенні музеїв, експозицій, публікації матеріалів в періодичних виданнях.

Так, у 2000 р. на замовлення Державного наукового центру лікарських рослин було підготовлено науково-інформаційну довідку з історії Харківського науково-дослідного хіміко-фармацевтичного інституту за період 1913–1975 рр. Вона вмістила близько 60-ти біографічних статей, у тому разі про засновника інституту, відомого харківського вченого-фармацевта А.Д. Розенфельда, доктора наук, професора М.А. Ангарського та інших.

Опис фонду став не тільки цікавим довідником, але й важливим джерелом для розроблення напрямків діяльності установи. Дане науково-інформаційне дослідження було використано Державним науковим центром лікарських рослин для створення музею установи та для підготовки публікацій у журналі "Фармаком".

Архів створює дослідникам необхідні умови для роботи з виявлення та опрацювання документів з різною тематикою.

Близько 15 років працює з документами нашого архіву видатний вчений-макаренизнавець, доктор Гетц Хіліг, керівник Марбурзької лабораторії "Макаренко-реферат", яку створено у 1968 р. при Науково-дослідному центрі порівняльної педагогіки Марбурзького університету, Німеччина. Архівні документи і матеріали, які були виявлені вченим у фондах Державного архіву Харківської області, поповнили документальну базу наукового центру. В ньому проводяться дослідження творчості та життєвого шляху видатного педагога і просто чудової людини – А.С. Макаренка. Виявлені документи були використані при підготовці збірки праць А.С. Макаренка, в наукових працях, присвячених цій видатній людині, педагогічна діяльність та життя якої були пов'язані з Харковом.

Прикладом роботи з вивчення персоналії за документами архіву може бути дослідницька діяльність кандидата історичних наук, доцента кафедри загальної історії і музєології Харківської державної академії культури С.В. Потрашкова. Ним було опрацьовано значну кількість архівних документів, які склали основу для написання та публікації роботи "Харьковские полки: три века истории" (1998 р.). Плідно працювала в архіві асистент кафедри історії України Харківського медичного інституту Мартиненко Наталія Миколаївна, яка протягом 1997–2001 рр. вивчала архівні документи за темою: "Меншовики в Україні у 1907–1914 рр." Нею були опрацьовані та проаналізовані справи фонду 3 Канцелярії харківського губернатора. Цікаво те, що у ході дослідження було виявлено маловідомі, але дуже важливі з точки зору наукового пошуку дані. Наявність значної кількості біографічних відомостей про меншовиків спонукала Н.М. Мартиненко до складання картотеки, яка була використана в дослідницькій діяльності та стала складовою довідкового апарату фонду. У серпні 2001 р. Н.М. Мартиненко була продовжена робота над виявленням документів за темою: "Жінки у соціал-демократичному русі та владних структурах України 1914–1925 рр.". Було опрацьовано та проаналізовано документи фондів 3 Канцелярії харківського губернатора та ф. П-1 (Харківський губернський комітет КП(б)У, м. Харків, 1919–1925 рр.) та на їх базі простежені біографічні відомості з життя та діяльності жінок, їх внесок у розвиток соціал-демократичного руху та владних структур України за зазначений період³. І це

лише частка прикладів у роботі дослідників в нашому архіві.

Останнім часом серед різних категорій користувачів зростає потреба у вивченні свого родоводу, яка викликана не тільки інтересом до минулого своєї родини, але й до історії взагалі.

Так, співробітниками архіву в середньому за рік виконується 15 запитів генеалогічного характеру, які надходять від вітчизняних та зарубіжних замовників.

У 1991 році до архіву із м. Женеви (Швейцарія) надійшов запит від П'єра Воладрє (російське ім'я – Волчков Андрій) з проханням розшукати відомості про його матір – Волчкову Анну, родові коріння якої походять з м. Харкова. Замовник отримав необхідну інформацію, і цей факт поєднав дружніми стосунками Держархів Харківської області з сім'єю П'єра Воладрє: протягом майже 10-ти років продовжується тепле спілкування, яке є яскравим прикладом влчності за зберігання архівних скарбів.

Особливим попитом в останні роки користуються дослідження, які сприяють розвитку співпраці з генеалогічними товариствами та іншими подібними організаціями. Так, харківськими архівістами були виявлені факти, які протягом майже 100 років намагалися відшукати біографи видатного російського вченого, академіка Олексія Миколайовича Савича, що походив з Харківської гілки роду дворян Савичів. Ім'я цього видатного математика та астронома внесено до багатьох енциклопедій, про нього багато написано, але походження та дата народження О.М. Савича довгий час не були з'ясовані. Лише у 1997 р. на прохання Російського генеалогічного товариства спеціалістами нашого архіву були виявлені документи, що підтвердили точну дату народження О.М. Савича та родовідний розпис роду дворян Савичів, які проживали в Сумському повіті Харківської губернії.

Держархів Харківської області близько десяти років активно співпрацює (надає допомогу у виявленні документів та їх використанні) з Белгородським обласним історико-родовідним товариством. Крім цього – це чисельні запити, що надходять від Міжнародного генеалогічного центру (м. Київ), Сахалінського дворянського зібрання (м. Сахалін) та інших інституцій.

В архіві користувачі мають необхідні умови щодо наукового використання документальних скарбів у генеалогічних дослідженнях.

Яскравим прикладом такого використання документальних фондів Державного архіву Харківської області з питань генеалогії є дослідження Гедройца Олександра Івановича, члена-кореспондента Харківського відділення Спільки нащадків Російського дворянства – Харківського губернського дворянського зібрання.

За документами архіву О.І. Гедройцо вдалося довести своє дворянське походження та зібрати значну кількість документальних матеріалів, які розкривають життєвий та творчий шлях його пращурів.

Документальні матеріали, зібрані як на базі нашого архіву, так і інших архівів України та Росії, поклали основу для написання та публікації Олександром Гедройцом у 1998 р. на честь 150-річчя з дня народження свого пращура, великого популяризатора гуманістичних ідей в образотворчому мистецтві – Миколи Антоновича Гедройца статті "...Кланяйтесь от меня Илье Ефимовичу" (журнал "Журналіст", 1998 р.), в якій автор розповідає про походження свого роду, життєвий та творчий шлях видатного пращура.

Завдяки плідній дослідницькій діяльності таких людей, як О.І. Гедройц, яким не байдуже минуле свого роду, документи архівів набирають живої сили.

Основними фондами по вивченню родоводів Слобожанщини у Державному архіві Харківської області є: ф. 40 (Харківська духовна консисторія, 1749–1916 рр.), а саме, метричні книги та сповідні розписи приходу, та ф. 31 (Харківська казенна палата (реєстри (ревізські казки) 4-ої – 10-ої Всеросійських переписів населення по місту Харкову та губернії, 1782–1919 рр.).

Метричні книги, ревізські казки являють собою не тільки скарбницю у вивченні родоводу, але й залишаються найціннішим матеріалом для досліджень у різних галузях науки, таких як демографія, медицина, екологія, соціологія, генеалогія.

Межі науково-інформаційного використання фондів Харківської духовної консисторії та Харківської казенної палати у Державному архіві Харківської області досить широкі. До них фахівцями архіву на протязі останнього десятиріччя були складені географічно-предметні покажчики, які інтенсивно використовуються у роботі.

Для того, щоб інформація з метричних книг та ревізських казок стала доступною широкому колу користувачів, спеціалістами архіву спільно з Науково-дослідним сервісним центром "Харківський Народний архів" розпочато творчу роботу над складанням та випуском серії збірників "Слобожанські родоводи". Саме ці збірники нададуть можливості всім категоріям користувачів задовольнити їхні потреби та інтереси у вивченні свого родоводу.

Подібні видання ще не практикувалися в роботі архівних установ та не використовувалися в краєзнавчих дослідженнях. Ми сподіваємося, що вони покладуть початок добрій традиції та набудуть значного поширення.

На сучасному етапі Держархів Харківської області надає різним категоріям користувачів широкі можливості для досконалого вивчення персоналій та родоводів Слобожанщини, що, в свою чергу, сприяє виявленню нових, цікавих документів, поширює межі використання їх цінної інформації. На базі документів архіву готуються підручники, словники, енциклопедії, розширюються межі краєзнавчої роботи, всюдуться наукові дослідження, впроваджуються у життя позитивні ідеї та передовий досвід окремих особистостей у розвитку того чи іншого напрямків суспільного життя.

¹ Двадцятилітєтє Историико-филологического общества при императорском Харьковском университете. 1877–1902 гг. – Харьков, 1902. – С. 101–102.

² Записки императорского Харьковского университета. 1897 г. Кн. 1-я. – Харьков, 1897. – С. 141.

³ Записки императорского Харьковского университета. 1913 г. Кн. 2-я. – Харьков, 1913. – С. 177.

⁴ Те ж саме. 1915 г. Кн. 2-я. – Харьков, 1915. – С. 182.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-1932, особова справа Н.М. Мартиненко.

Файна Винокурова

ДОЛЯ ЄВРЕЇВ ТРАНСІСТРІЇ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ОГЛЯД АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

В Державному архіві Вінницької області (ДАВО) зберігається значний масив документів, що є джерельною базою для вивчення історії Голокосту в Україні, зокрема окупаційного режиму та долі євреїв Трансїстрії – румунської зони окупації Вінницької, Миколаївської областей та території Одеської області.

Умовно, архівні джерела можна визначити як “румунські” та “радянські” документи. Румунські документи – це, насамперед, фонди префектур, районних та міських управ, сільських та містечкових примарій, на території яких у гетто та колоніях проживали єврейські родини, – місцеві та депортовані з Північної Буковини, Бессарабії та повіту Дорохой з Румунії.

Подібні категорії фондів зберігаються і в архівах Миколаївської (ДАМО) та Одеської (ДАОО) областей. Фонди Дирекції праці губернаторства Трансїстрія та Дирекції шляхів, які зберігаються в ДАОО, слід визначити як базові для дослідження долі євреїв Трансїстрії. Вони містять інформативний матеріал, у тому числі списочно-демографічний. Ці документи мають неабияке значення і для вирішення сучасних соціально-правових питань, зокрема, здійснення компенсаційних виплат жертвам нацизму¹.

Документальний масив суттєво доповнює і окупаційна преса того часу, на шпальтах якої висвітлювалися так звані “досягнення” окупаційної влади відносно єврейського населення.

Масив “радянських джерел” представлений, переважно, матеріалами обласної та районних комісій по сприянню в роботі Надзвичайної державної комісії (НДК) по встановленню та розслідуванню злочинів та збитків, завданих німецько-румунськими окупантами громадянам, установам, організаціям складає 118 сир., в яких містяться статистичні дані щодо померлих та страчених; акти, заяви постраждалих від переслідувань окупантів, пояснювальні та доповідні записки, реєстраційні журнали, в яких окупанти фіксували розмір награбованого єврейського майна та цінностей.

Достовірність даних у зазначених документах слід визначити шляхом глибокого джерельного аналізу, адже відомо, що документи НДК (1944–1945 рр.) грішать тенденційністю, замовчуванням фактів та обсягів переслідування, геноциду єврейського населення, що визначалося тодішнім радянським тоталітарним режимом.

Неоцінним джерелом для вивчення проблематики Голокосту під час Другої світової війни є свідчення та спогади тих, хто пережив цю жахливу трагедію. Документи усної історії зафіксовані у документах із паперовою основою, фотодокументах, аудіо- та відеодокументах, зібраних автором даної доповіді, у тому числі в ході роботи у Фонді Спілберга (1997–1999 рр.), коли було опитано близько 500 чоловік – колишніх в’язнів єврейських гетто та концтаборів. Свідчення та спогади сформовані у відповідну архівну колекцію (ф. Р-6022), яка налічує близько 800 документів, суттєво доповнюючи джерельну базу з історії Голокосту і дозволяють глибоко та різнобічно дослідити долю євреїв Трансїстрії.

Адміністративно-територіальна одиниця під назвою Трансїстрія (Задністров’я – з рум.) з’явилася після обміну декларативними листами між А. Гітлером та фашистським диктатором Румунії Й. Антонеску. 19 серпня 1941 р. генерал Й. Антонеску видав декрет про утворення губернаторства Трансїстрія. До його складу увійшли шість лівобережних районів Молдавської РСР, Одеська область (за винятком чотирьох північних районів і м. Первомайська, які 1 вересня 1941 р. відійшли до складу “генеральної округи Миколаїв”), західні райони Миколаївської та південно-західні райони Вінницької областей. Губернаторство займало територію (близько 50 тис. км²) між ріками Дністром та Південним Бугом і було поділене на 13 повітів, які об’єднували 65 районів-волостей на чолі з преторами, як правило, військовими чиновниками. Волості, у свою чергу, ділилися на сільські “комуни”, якими керували примарі. Повіти ж очолювалися румунськими чиновниками – префектами. До повітового керівництва входили також субпрефекти (заступники) та коменданти жандармських регіонів. Тобто, на територію Трансїстрії була поширена адміністративна система власне Румунського королівства. Адміністративним центром стало м. Тирасполь, до 8 серпня 1940 р. – столиця Молдавської АРСР, пізніше центр Трансїстрії перемістилися до Одеси. Цивільним губернатором було призначено професора Г. Алексяну².

30 серпня 1941 р. статтею 7 Угоди про забезпечення безпеки, адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансїстрія) та Бугом і Дніпром, підписаної генералами Хауффе і Тетсрюну, було зафіксоване рішення про організацію в Трансїстрії

єврейських концентраційних таборів. Сюди передбачалося вислати все єврейське населення Бессарабії та Буковини³. До прийняття цього рішення в липні-серпні почали створювати тимчасові єврейські табори в Бессарабії, де, за даними "Звіту комісії... з розслідування несправді у Кишинівському гетто", було зібрано близько 80 тис. осіб. У Чернівцях (Буковина) гетто створили 11 жовтня 1941 р., звідки до кінця листопада 1941 р. до Трансїстрії "евакуювали" 45 538 євреїв. Усього протягом 1941–1942 рр. понад 75 тис. євреїв з буковинських таборів і гетто було депортовано за Дністер, де не менше 55 тис. з них загинуло.

Депортацію євреїв з бессарабських таборів у місцевих Вертожесь, Секурень, Єдинець, Ринкань, Фелешть, сіл Бірново, Рубленця, Тарутино та інших, Кишинівського та Чернівцького гетто у Трансїстрію було здійснено головним чином восени 1941 р. До цього часу на становище в'язнів перевели й місцевих євреїв⁴. Наказом № 23 від 11 листопада 1941 р., виданим губернатором Александру, було визначено юридичний статус євреїв Трансїстрії, місця їх знаходження, залишити які євреї не мали права: порушники підлягали знищенню⁵.

Пояснення причин нетерпимого ставлення диктатора Й. Антонеску до євреїв полягають у його стратегічних планах. Ідеологічні передумови розправ з ними створювалися протягом десятиріч. У Румунії, як і в Росії та Польщі, існував побутовий, політичний, релігійний антисемітизм, а місцеві прибічники Гітлера додали ще й антисемітизм расовий. Й. Антонеску планував етнічне очищення Румунії від іноплеменного населення, в першу чергу Бессарабії, Буковини, а згодом і Трансїстрії з метою колонізації та румунізації цих земель. У "Директивах та вказівках для цивільних інспекторів і преторів, які направляються в Бессарабію та Буковину" містився розділ "Етнічне очищення", де говорилося: "Якщо для завершення етнічного очищення буде необхідно, то адміністрація провінції вживає заходів насильницької міграції єврейського елемента, а також інших чужорідних елементів, яких слід виштовхнути за кордон, їм нічого робити в Бессарабії та Буковині в момент реставрації назавжди наших національних прав на ці території"⁶. Диктатор особисто перевіряв виконання наказів щодо насильницького виселення євреїв з Бессарабії та Буковини, вимагав нещадного поведінки з ними.

Виділяють кілька етапів ліквідації євреїв Бессарабії, Буковини та питомих мешканців самої Трансїстрії, які простежуються у документах префектур, управ, примарій та жандармських постів. Перше масове винищення відбувалося під час воєнних дій на цих територіях у 1941 р. Займаючи населені пункти, регулярні частини, спеціальні оперативні групи СС – айнзацгрупи й загони румунської жандармерії за сприяння місцевих антисемітських елементів заарештовували та без суду і слідства вбивали євреїв, у т. ч. старих, жінок і дітей. Заарештованих групами по 20–30 осіб по кілька днів утримували без їжі й води в тісних приміщеннях, підда-

вали тортурам, молодих жінок і дівчат гвалтували. Вбивали євреїв по-різному: одних розстрілювали, інших – зв'язували й кидали з круч у Прут чи Дністер, третіх – спалювали в печар для випалювання вапна. Дітей убивали на очах у батьків і навпаки. Цілий ряд документів містить свідчення, що трупи не закопувалися по кілька днів. Причому, йшлося не про якісь окремі випадки вбивств євреїв недисциплінованими солдатами й офіцерами, а про цілеспрямовану масову їх ліквідацію.

В липні-серпні 1941 р. в Чернівцях (Буковина) було знищено близько 2000 євреїв, у Новій Сулиці – 880; на території Одеської області – не менше 2200; в с. Жабокрич Крижопільського р-ну на Вінниччині німецькі та румунські солдати вбили 435 місцевих і депортованих євреїв, розправи з єврейським населенням відбувалися в Чернівцях (Вінниччина), Озаринцях, Комаргороді, Моївці, Борівці та ін. За даними О. Круглова, в липні-серпні 1941 р. на території Вінницької області загинуло щонайменше 3850 євреїв, причому значна їх частина була депортована румунами в кінці липня з Бессарабії за Дністер⁷. 29 липня 11-та армія наказала повернути їх назад і доручила виконати цей наказ оперативній групі Д, а та, своєю чергою, – підлеглим їй зондеркоманді 10 б і оперативній команді 12. Через переправи Могилів-Подільський і Ямпіль ці підрозділи повернули в Бессарабію 27,5 тис. євреїв, а 1265 розстріляли. В основному розстрілювали тих, хто через виснаження на шляху з Могилева-Подільського до Ямпіля відстав. Миколаївську область за перші місяці окупації німецькі – головним чином команди оперативної групи Д, та румунські підрозділи фактично "вичистили" від місцевого єврейського населення, знищивши понад 14 тис. осіб протягом серпня-вересня 1941 р.⁸

Другий етап геноциду – період перебування євреїв у тимчасових таборах і гето на території Бессарабії (серпень-вересень 1941 р.). В'язнів морили голодом, нещадно били, змушували виконувати найважчі роботи. Через відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов, велике скучення людей розпочалися масові захворювання, щодня вмирало до 30 осіб. За даними румунської звітності, у Вертожеському таборі від голоду й хвороб померло 1800 євреїв. Людей продовжували розстрілювати групами. В Косуцькому лісі Сорочького району у величезній ямі було виявлено до 6000 трутів. Після виконання робіт, на які були відібрані сотні в'язнів Кишинівського гетто, їх усіх розстріляли на ст. Підгіч та на території місцевого конезаводу. В невеликому таборі села Тетерешть Ізмаїльського повіту утримували 451 в'язня. За наказом начальника табору, румунського майора Вету й німецького лейтенанта СС Фрейліха їх усіх було знищено...⁹

Черговим етапом знищення євреїв Бессарабії та Буковини виявилася їх депортація до Трансїстрії в жовтні – листопаді 1941 р. В Кишинівському гетто й тимчасових таборах Бессарабії було орієнтовно 86–91 тис. в'язнів. За даними румунської адміністрації, в Транс-

ністрю депортували 55867 євреїв. Отже, на шляхах депортації загинуло 30–35 тис. осіб. Відсталих від багатокілометрових колон старих, жінок з дітьми, хворих розстрілювали й ховали в заздалегідь приготованих великих ямах, що тягнулися вздовж трас. Депортація єврейського населення з Північної Буковини тривала ще протягом 1942 р. Виселяли також євреїв з румунського повіту Дорохой. На кінець 1942 р. кількість депортованих досягла 190–200 тис. осіб. У Трансїстрії тих, які дійшли, розселили в табори й гетто Вінницької та Одеської областей¹⁰. Найчастіше керівниками общин у гето призначали євреїв з числа депортованих. Іноді паралельно існували дві общини – місцеві і депортованих євреїв, між якими не завжди було взаєморозуміння: "радянські" євреї, по суті, втратили традиційну общинність єврейського життя, різним був і світогляд. Про це докладно йдеться у документах фондів Могилівської та Жмеринської управ¹¹.

Восени 1941 р. масово знищувалися й уроджені мешканці Трансїстрії єврейського походження. Жакливою була розправа з єврейським населенням м. Одеси. Приводом для "чистки" міста від євреїв був організований радянськими підпільниками вибух у приміщенні комендатури, внаслідок чого загинули 60 військових, в т. ч. командант Одеси й командир дивізії генерал Глутюню. Це сталося 22 жовтня 1941 р. Через 3 години після вибуху генерал Тресторяну, який замінив загублого, доповів у штаб 4 армії, що "вжив заходів, щоб повисити на площах Одеси євреїв і комуністів". Уранці 23 жовтня було повішено й розстріляно близько 5 тис. осіб. Їхні групи не забирали протягом дня для остраху всіх одеситів. Тоді ж у портовому сквері розстріляли до 19000 євреїв, а трупи облили бензином і спалили; багатьох євреїв зігнали в тюрму, 24 жовтня погнали на околицю до застави Дальник, де в три бараки загнали чоловіків, а в четвертий – жінок і дітей – всього понад 5 тис. осіб. У стінах одного з бараків були пробиті отвори, куди вставили дула кулеметів, з яких відкрили вогонь по людях, що були всередині. Потім барак облили бензином і підпалили, а тих, хто намагався втекти, дострілювали. Так само розправилися з тими, хто був у інших бараках. Розправа тривала до 15 листопада 1941 р. За даними румунської адміністрації, всього за цей період в Одесі загинуло близько 35 тис. місцевого єврейського населення. Серед тих, хто тоді був знищений, виявилися і євреї з південних повітів Бессарабії, які в другій половині липня втекли сюди й опинилися в блокаді, розділивши долю одеських євреїв¹². Тих, які уникли смерті під час масової бійні в жовтні-листопаді, румунська влада депортувала в північну частину повіту Очакові і на південь повіту Березівка, де тисячі й тисячі людей загинули від голоду, холоду, хвороб ще дорогою в гетто; близько 8 тис. одеських євреїв були розстріляні в кінці січня – березні 1942 р. у Веселинівському районі Миколаївської області загонами самооборони, які були створені окупантами з німецьких колоністів¹³.

У таборах Богданівка, Доманівка, Акмечетка (всі в повіті Голта) і в повіті Березівка розстріляні, закидані гранатами, спалені живцем і померли від голоду 132 тис. євреїв...¹⁴

У тих районах Вінницької області, які входили до складу Трансїстрії (повіти Могилів, Тульчин, Ямпіль (Джугастру), Балта), з осені 1941-го по 1944 р. масові розстріли не проводилися. Щоб повністю звільнити Румунію від "єврейського елементу", призначали створені в Трансїстрії гетто, в яких місцеві та депортовані євреї поступово вимерли б від інфекційних захворювань, голоду, виснажливої праці.

Нестерпні умови: шоденні знущання, приниження, голод, скупченість, тиф і туберкульоз – убили тисячі людей у єврейських "колоніях" Могилева-Подільського, Ладжижана, Рогізни, Шаргорода, Бершаді.

Страшною славою користувався табір у с. Печера Тульчинського району. Сюди збирали євреїв з Тульчина, Брацлава, Ладжижана, Вапнярки, Рогізни, Могилева-Подільського, а також депортованих з Бессарабії, Північної Буковини й румунського повіту Дорохой¹⁵.

У 1942–1943 рр. молодших в'язнів передавали німецькій владі за Південний Буг – у табори для різних робіт. Багатьох там і розстрілювали. Керівництво Печерського табору – колабораціоністи Цімерман (староста) і Вишневський (лікар), – а також поліцаї Сметанський і Березюк по-сидістськи знущалися з беззахисних людей, навіть приховали від в'язнів допомогу, надіслану "Джойнтом". Люди, які змогли вижити в Печері, називають цей табір "мертвою петлею". Всього через табір пройшло близько 9000 осіб, до звільнення в таборі залишалося близько 400. Ці дані знайшли підтвердження у документах НДК та свідченнях очевидців подій¹⁶.

Густа мережа концтаборів і гетто в 1941 р. охопила 189 населених пунктів губерноврства. В тому числі табори й гетто були створені в повітах: Могилеві – 67, Балті – 41, Тульчині – 21, Голті – 17, Березівці – 10, Джугастру (Ямполі) – 10, Очакові – 7, Рибниці – 6, Анап'єві – 4, Тирасполі – 3, Одесі – 2, Дубосарах – 1. У 1943 р. залишилося близько 120 місць сконцентрованого утримання євреїв. Зменшення було викликане загинеллю в'язнів¹⁷.

Заради збереження життя, позбавлені будь-якого юридичного захисту, євреї вдавалися до різних способів: використовували широко розповсюджене хабарництво румунських чиновників, щоб улаштуватися на зручніше місце мешкання чи навіть відкупитися від тюрми (таких можливостей було більше в депортованих); свідчення тих, хто вижив у Печерському таборі, доводять, що діти й підлітки тікали звідти, щоб повернутися назад і принести їжу слабшим членам родини; задокументоване явище "провідництва" – молоді провідники комплектували групи втікачів і виводили їх з Печери до Могилева-Подільського, Мурафи, Красного, де проживання в гетто характеризувалося більш стрип-

ними умовами, переважна більшість тих, хто пережив Голокост, свідчить про допомогу та підтримку доброзичливо й співчутливо налаштованого місцевого населення. Траплялися і випадки жорстокого, ворожого ставлення до в'язнів-утікачів.

Зафіксовано спробу налагодити діяльність групи Опору в Браїлавському єврейському робітничому таборі: Піня Константиновський сформував групу з 11 осіб, молоді люди дорогою на роботу й назад збирали зброю, на початку січня 1944 р. готувалися перейти до активних дій у боротьбі з нацистами, але, виданих зрадником, їх схопили й мученицьки стражили. Відомі факти участі євреїв гетто в діяльності районних антифашистських підпільних організацій (Жмеринка, Бершадь, Шаргород, Копайгород) та в партизанському русі¹⁸.

Опір євреїв нав'язуваному нацистами режиму зумовлювався не лише бажанням вижити, хоч це прагнення, безперечно, було головним. Мотивом протистояння окупантам було також бажання помститися за смерть близьких, допомогти тим, хто ще залишався серед живих. Прикметно, що в критичних ситуаціях забувалися конфлікти й різниця між місцевими та "румунськими" євреями, досить часто люди діяли на засадах взаємодопомоги.

Вступ США у війну проти Німеччини, Італії, Японії та їх союзників, підписання 1 січня 1942 р. Декларації 26 держав зміцнили позиції антигітлерівської коаліції, похитнули віру Румунії в непереможність нацистської Німеччини. Знаючи, що в США, Англії, інших країнах Заходу засуджується політика геноциду євреїв, офіційний Бухарест був змушений іти на певні поступки в єврейському питанні. Зокрема, в'язням Трансністрії було дозволено отримувати невелику матеріальну допомогу від "Джойнту", "Єврейського центру Румунії" та інших організацій. Про що свідчать такі документи, як акти обстежень умов життя в гетто та квитанції про грошові перекази їх в'язням, які відклалися в фондах райуправ та примарії. Перемоги Радянської армії під Сталінградом, на Курській дузі, нищівні удари, завдані гітлерівським військам у Північній Африці, сприяли незначному пом'якшенню політики Румунії щодо євреїв. Припинилися депортації в Трансністрію та масові акції знищення, набуло соціальної орієнтованості ставлення до в'язнів гетто: в архівних фондах повітових префектур і підпорядкованих їм примарій містяться документи щодо соціально-економічних, культурних, релігійних проблем у гетто (наприклад, у Могилів-Подільській примарії діяв комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих в'язнів харчуванням, на кожного члена сім'ї в'язнів видавали по 2 кг пшениці; збереглися документи про економічне життя – патенти на кустарне виробництво в Копайгородському гетто, у гетто Бершаді, Могилєва-Подільського, Жмеринки, Шаргорода функціонували єврейські лікарні, аптеки, де, хоч з медикаментами було скрутно, людям старалися надати допомогу)¹⁹. Румунська адміністрація Транс-

ністрії погодилася на відвідання таборів представниками різних міжнародних гуманітарних організацій. В'язням, які вижили, було дозволено повернутися додому. На території Трансністрії створили спецдитбудинки для дітей-сиріт, тисячу з яких (це були діти депортованих євреїв) погодилися вивезти в Палестину²⁰. Велися переговори про те, щоб вивезти до Палестини з Румунії 70–80 тис. євреїв – за плату (200 тис. лей за людину). Останній факт доводить, що деяке пом'якшення ставлення до євреїв пояснюється лише пошуками матеріальної та політичної вигоди, а не турботою про долі людей.

Зміни в політичному курсі румунської влади змогли використати деякі керівники общин у гетто Трансністрії, щоб подбати про мінімальне поліпшення умов життя і хоч якийсь захист в'язнів.

Розташоване в повіті Могилів Жмеринське гетто виявилось унікальним щодо збереження внутрішньообщинних зв'язків і притаманної традиційному єврейському побуту духовності. Важливу роль у цьому відіграв керівник гетто – буковинський єврей Адольф Гершман, чия постать досі є центром суперечливих оцінок як з боку дослідників історії Голокосту, так і з боку тих, хто його пережив. До чеснот доктора права Гершмана відносять його відповідальність за життя мешканців гетто, те, що він зобов'язав заможніших допомагати бідним, дав притулок численним утікачам з німецької зони окупації, влаштував для втікачів – євреїв і військовополонених, та дітей-сиріт безкоштовну їдальню, забезпечив функціонування школи, дбав про сингагогу, налагодив прибуткову діяльність шкільного, миловарного заводів та різних майстерень. Завдяки послідовній вимогливості д-ра Гершмана медико-санітарний відділ Жмеринського гетто домігся того, що тут уникли епідемії висилного тифу тощо. Є дані, що шеф гетто підтримував діяльність підпільної групи "Радянські патріоти". Головним аргументом на користь А. Гершмана є до 8 тис. порятованих у Жмеринці людей. Проти нього – звинувачення в тому, що приймав утікачів з-за Бути лише за плату (є й цілковито протилежні свідчення), застосовував фізичні покарання (прихильники Гершмана твердять, що він бив тільки ледачих і неохайних). Неспростовною провинною д-ра Гершмана стало те, що в серпні 1942 р. він, за вимогою німців, видав 286 утікачів з Браїлова. Їх тоді ж і розстріляли... Звинуваченого в колабораціонізмі А. Гершмана стратили в грудні 1944 р. за вироком військового трибуналу²¹.

Очевидно, що тепер настав час об'єктивного вивчення цієї складної й суперечливої особистості.

Зазначена вище інформація міститься у таких "нових" джерелах, як архівно-слідчі справи на посібників нацистів, які надійшли на державне зберігання з відомчого архіву обласного управління СБУ.

Органи НКВС звинувачували в співпраці з німецько-румунськими окупантами і голову Шаргородської єврейської общини, доктора права Меїра Тайха, вихідця

з Буковини. Його зусиллями також було врятовано чимало євреїв. Прагнучи захистити благородну людину від незаслуженого покарання, громадяни містечка Шаргород написали начальникові Вінницького обласного відділу НКВС листа про діяльність Тайха в період окупації. Виявилось, що М. Тайх, незважаючи на заборону влади приписувати втікачів з окупованої німцями зони, давав притулок євреям Бара, Кам'яни-Подільського, Вінниці, Мурованих Курилівців, Ягушкова та ін. Коли румунська влада вирішила відправити місцевих євреїв у Печерський табір, як перед тим вислали євреїв з Могилева-Подільського, Тульчина, Шпикова (багатьох – на смерть), – доктор Тайх не допустив цього, навіть уберіг від висилки мурафських і джуринських євреїв. Він стежив за тим, щоб у списки осіб, яких жандармерія відправила на роботи, не вносили членів партії чи партізанів, оскільки їм більше за інших загрожувала небезпека. М. Тайх знав про існування підпільної організації, сприяв партизанам: давав гроші для викупу підпільників з тюрми, забезпечував членів організації перепустками для пересування по селах Шаргородського та сусідніх районів, надавав транспорт підпільникам, які вирушали до партизанського загону, забезпечив від жандармів родини тих, хто пішов у партизани, допоміг їм матеріально. Під керівництвом д-ра Тайха була ліквідована епідемія тифу, організовано в містечку дитбудинок для дітей-сиріт. Після звільнення містечка радянськими військами М. Тайх написав листа до Й. Сталіна з клопотанням про долю депортованих євреїв: просив дозволу на їх повернення додому та надання матеріальної допомоги від "Джойнту" і Міжнародного Червоного Хреста. Після двомісячного слідства М. Тайха було звільнено, обвинувачення з нього зняті²¹.

Нацистські владні структури склали списки в'язнів таборів і гетто тільки на весну 1943 р., щоб налагодити отримання допомоги від гуманітарних організацій, а точного обліку жертв не було, не всі могили виявлені й розкопані, не у всіх районах і селах проводилася робота надзвичайних державних комісій з розслідування фашистських злочинів, та й чимало євреїв були знищені по дорозі до таборів, далеко від населених пунктів, – у зв'язку з цими причинами кількість жертв геноциду в Бессарабії, Буковині й Трансністрії визначається в загальному, з певними похибками, на основі зіставлення різноманітних, у тому числі й архівних, даних. З вищевказаних причин у літературі зустрічаються розбіжності щодо статистики жертв Голокосту. Проте дослідники дедалі більше уточнюють кількісні дані, й тепер з досить високим ступенем ймовірності вказується число жертв нацистського геноциду євреїв у Трансністрії.

Єврейське населення було повністю знищене в Рацкові, Любашівці, Кодимі, Ананьєві та ін. З понад 400 тис. євреїв, які в перші місяці окупації перебували в Трансністрії, 190–200 тис. були депортовані з Бессарабії, Північної Буковини, Молдавії та румунського повіту Дорохой. Серед живих залишилося близько 15 тис. місце-

вих євреїв та, як зазначається у звіті, підписаному заступником міністра внутрішніх справ Румунії К. Василіу, в таборах Трансністрії восени 1943 р. залишилося, за одними даними, 78000 депортованих, за іншими – 50741 євреїв. Л. Сушон стверджує, що в гето Трансністрії вижило близько 85 тис. депортованих євреїв²². Різниця в кількості між місцевими та депортованими євреями, які вижили, зумовлена тим, що депортовані євреї знали румунську та німецьку мови, мали коштовності – румуни охоче брали хабарі. Крім того, депортовані євреї зберегли общинну організацію життя, і це також підвищило їхню опірність, додало шансів на виживання. Загальна ж кількість жертв нацистського геноциду в Трансністрії – з урахуванням знищених влітку й восени 1941 р. в Бессарабії та на Буковині – становить 330–350 тис. осіб²³.

У зв'язку з наступом радянських військ 29 січня 1944 р. диктатор Й. Антонеску скасував посаду цивільного губернатора й призначив військового – генерала Потопяну. В цьому наказі вже не вживався термін "Трансністрія", а говорилося: "Територія між Дністром і Бугом". 18 березня 1944 р. було підписано протокол про передавання цієї території в розпорядження німецького командування. Протягом 18 березня – 10 квітня 1944 р. землі Трансністрії були звільнені від окупантів. Місцеве і депортоване в Трансністрію єврейське населення зазнало непоправних втрат²⁴.

¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-2258; ф. Р-2264.

² Левит И. Пепел прошлого стучит в наши сердца: Холокост. – Кишинев, 1997. – С. 1–2.

³ Там само. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 5–6.

⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1529, оп. 5, спр. 6, арк. 402.

⁶ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим, 1992. – С. 77–78.

⁷ Кружлов О. Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941–1944 гг. – Могилев-Подольский, 1997. – С. 6–1.

⁸ Кружлов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины. – К., 2000. – С. 121–122.

⁹ Пилат И. Из истории еврейства Молдовы. – Кишинев, 1990. – С. 55–86.

¹⁰ Левит И. Вказ. праця. – С. 4–5.

¹¹ Держархів Волинської обл., ф. Р-151, оп. 9, спр. 291, арк. 86; ф. Р-489, оп. 4, спр. 42, арк. 100; спр. 49, арк. 16; ф. Р-595, оп. 1, спр. 236, арк. 76; оп. 11, спр. 39, арк. 75; ф. Р-700, оп. 7, спр. 172, арк. 68; Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и её значение. – Иерусалим, 1990. – С. 28–29.

¹² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим, 1992. – С. 14; Litani D. The Destruction of the Jews from Odessa in the Lights of Romanian Documents // Yad Vashem studies. – Jerusalem, 1967. – Vol. 6.

¹³ Кружлов А. Вказ. праця. – С. 122.

¹⁴ Левит И. Вказ. праця. – С. 7.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 13, спр. 96, арк. 6–8.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Левит И. Вказ. праця. – С. 6.

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-425, оп. 1, спр. 210, арк. 1-16, 17-39; спр. 211, арк. 1-32; спр. 212, арк. 1-85; спр. 214, арк. 1-21.

¹⁹ Там само, ф. П-2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9; ф. П-2383, оп. 2, спр. 48-142; ф. П-2895, оп. 5, спр. 2; оп. 3, спр. 5.

²⁰ Відомчий архів Вінницького облуправління освіти, ф. П-102, оп. Довідкового характеру, арк. 31, 36, 47, 83, 85, 102, 117, 135.

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-6121, оп. 3, спр. 7,

арк. 4 зв.; спр. 9, арк. 2; *Бурштейн Л.* Из истории Жмеринского гетто // *Алеф*. – 1992. – № 447. – С. 39-43.

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-6023, оп. 4, спр. 633, арк. 24-25, 40-46.

²³ *Сушан Л.* Трансистрия: Евреи в аду – Одесса, 1998. – 343 с.

²⁴ *Ance J.* The Romanian Campaigns of Mass Murder in Transnistria, 1941-1944 // *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era / R.L. Brahm.* – New York, 1997. – Д. 118-121.

²⁵ Левит И. Вказ. праця. – С. 14.

Надія Платонова

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ У 1948–1950 рр.

Серед низки проблем історії діяльності Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії у повоєнній Україні, особливе місце посідають питання, пов'язані з суспільною підтримкою цього руху на території західноукраїнських земель. На кінець 1940-х рр. склалася ситуація, коли УПА, відійшовши у глибоке підпілля, незважаючи на всі старання радянських спецслужб, продовжувала досить активно діяти. Очевидною запорукою продовження боротьби націоналістів була їх підтримка місцевим населенням західноукраїнських областей. Розуміючи, що подолати спротив УПА вдасться, лише ізолювавши її від українського суспільства, влада вдалася до вже випробуваного способу – масової депортації. Цього разу виселити передбачалося категорію осіб, яка за документами МДБ СРСР кваліфікувалася, як "члени родин учасників ОУН-УПА" та "бандпосібники". Рада Міністрів СРСР постановою № 5728–1524сс від 4 жовтня 1948 р. дозволила Міністерству державної безпеки у відповідь на "скоєні бандитами диверсійно-терористичні акти" виселяти на спецпоселення родини "бандитів, націоналістів та бандпосібників із західних областей України". Рішення про примусове виселення мала ухвалювати сумнозвісна Особлива Нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР. Цією ж постановою було визначено функції Міністерства державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ СРСР у здійсненні передбачуваної акції. Серед них: направлення на спеціальне поселення у віддалені райони СРСР затриманих органами МДБ сімей "бандитів, націоналістів та бандпосібників"; забезпечення перевезення "контингенту" залізницею і нагляд за ним у місцях спецпоселень, який виключав можливість втечі.

Виконання цих планів МВС СРСР поклав на свої органи в Українській РСР – Міністерство внутрішніх справ республіки та обласні управління. Так, перед органами МВС Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Рівненської і Волинської областей було поставлено завдання організації збірних пунктів для "виселенців"²². 30 жовтня 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ УРСР А. Є. Булига звітував до Москви: "Повідомляю намічені збірні пункти для концентра-

ції родин ОУНівців: у Львівській області – пересильна в'язниця м. Львова; у Дрогобицькій – Стрийський міський відділ МВС; у Тернопільській – камера попереднього ув'язнення відділу МВС м. Чортків"; у Рівненській області місцем збору депортованих передбачався військовий гарнізон у м. Костополі; Станіславське обласне Управління МВС облаштувало збірний пункт у в'язниці м. Коломні; у Волинській області таким був пересильно-фільтраційний пункт у Ковелі. Зрештою, було організовано збірний пункт і в Чернівецькій області, на ст. Вишня, проте, телеграмою від 5 грудня 1948 р. це рішення було відмінено²³. На нашу думку – через з малочисельність передбачуваного для виселення "контингенту" у цьому регіоні.

Станом на 5 грудня 1948 р. всі шість збірних пунктів були готові до прийому "виселенців", а вже 8 грудня на збірні пункти почали надходити депортовані українці. Того ж дня міністру внутрішніх справ СРСР генерал-полковнику С.Н. Круглову доповідали, що станом на 5 січня збірні пункти прийняли 389 сімей (1195 осіб). Цікаво, що 550 осіб з них було затримано ще у кінці жовтня 1948 р. та утримувалися під вартою вже понад 25 днів. У зв'язку з цим МВС Української РСР просило "втручання МВС СРСР по прискоренню виконання постанов Особливої Наради МДБ СРСР."²⁴

Частими були випадки, коли на збірні пункти надходили хворі та немічні люди, які не могли себе обслуговувати без сторонньої допомоги. Ось, як про це згадується в одному з повідомлень: "Серед вилучених УМДБ Львівської області знаходиться Бакур, 1870 р. н., сліпа, самостійно пересуватися не може, Вайдер має туберкульоз хребта, Пастерняк страждає на спіленсію... На решту пунктів також доставлено осіб із старечою дряхлістю, інвалідів і тяжко хворих... МВС вважає, що вилучення такого контингенту, як відплатний захід на бандпрояви не може мати потрібного ефекту..."²⁵.

Проте, депортація тривала за планом і станом на 10 січня 1949 р. збірні пункти областей прийняли вже 484 сім'ї (1767 осіб), із них: чоловіків – 409, жінок – 778, дітей – 580. Серед "вилучених", як і до цього, були особи похилого віку (жінок старших 50 років – 217,

VII. Огляди архівних фондів

чоловіків старших 55 років – 133) непрацездатні, інваліди, хворі (47 осіб)⁶. У довідці, датованій 20 січня 1949 р., повідомлялося, що на збірних пунктах перебуває 677 родин, з них – лише на 134 сім'ї (415 осіб) надійшли постанови Особливої Наради МДБ СРСР на виселення. Далі читаємо: "...За повідомленням МДБ СРСР вивезено постанов на 201 родину у кількості 600 осіб... знаходиться на розгляді Особливої Наради 200 справ..."⁷.

На 25 січня 1949 р. збірні пункти сконцентрували вже 730 сімей "учасників ОУН та банд посібників" (2384 особи), а перший транспорт з депортованими на схід планувався лише на 10 лютого⁸.

Перший ешелон (№ 97167), що складався з 53-х вагонів формувалася "спецпоселенцями" із Тернопільської і Дрогобицької областей. Пункт призначення – ст. Хабаровськ на Далсому Сході⁹. Наступний ешелон (№ 97168) сформували депортовані українці з Рівненської, Львівської та Волинської областей, а прямував він до ст. Круліково (Хабаровський край)¹⁰. Конвойний супровід потягів з "виселенцями" від збірних пунктів до місця призначення було покладено на командира 35-ї дивізії конвойних військ МВС – генерала Б.Т. Сидорика, а забезпечення контингенту ешелонів харчами в дорозі покладалося на начальника Управління МВС Київського округу генерала Воробйова і начальника Управління МВС Львівського округу, полковника М.А. Амплесва. Про якість продовольчого забезпечення "виселенців" говорять скупі рядки звітів: "...Відправлені отримували харчування один раз на добу з розрахунку 5 крб. 50 коп. на особу в пристанційних буфетах... Контингент постачався у достатній кількості окропом..."¹¹.

А тим часом процес "вилучення" тривав. На 22 лютого знову на збірних пунктах було сконцентровано ще 437 родин (1339 осіб), які підпадали під категорію "учасників ОУН-УПА та бандособників" із них: чоловіків – 323, жінок – 597, дітей – 419. Почала відчуватися нестача рухомого складу для перевезення депортованих і заступник міністра А.Є. Булига просив у керівництва МВС СРСР направити до Львова 27 вагонів "у зв'язку з перевантаженням Львівського збірного пункту"¹². Почалося формування чергового "транспорту" (№ 97297), відправити який передбачали 5 березня 1949 р. Зроблено це було з запізненням на кілька годин – 6 березня о 2 год. 27 хв. вночі потяг було відправлено зі Львова, а о 15 годині 35 хвилин зі ст. Здолбунів. Всього ним було вивезено 183 сім'ї у кількості 586 осіб¹³. Як повідомлялося у телеграмі керівництву МВС: "...Контингент споряджений паливом, продовольством і всім необхідним на шляху слідування..."

30 березня о 23 год. 30 хв. від ст. Здолбунів рушив потяг із 45 вагонів (№ 97487). Для "контингенту" відводилося 33 вагони, решта – для охорони, команди супроводу та складських потреб. В ешелон було завантажено 318 родин (905 осіб). "Виселенці" мали прибути на ст. Асіно, Томської залізниці. Людей передбачалося

"працевлаштувати" на лісопалі тресту "Томліс" Міністерства лісової та паперової промисловості.

Ешелон йшов за ешелонами, а темпи депортації не слабшали. Навпаки, вже 20 квітня 1949 р. на адресу міністра внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкача з Москви надійшла телеграма з вимогою формувати новий ешелон – № 97498, цього разу вже на 50 вагонів. Станція призначення – все той же Хабаровськ. Щоправда, тепер, "контингент" передбачалося розмістити на підприємствах тресту "Приморзолото" Спеціального Головного управління МВС СРСР.

На цей час збірні пункти вже були переповнені й не могли вмістити всіх затриманих для виселення людей, а їх на 25 квітня вже було 900 осіб. Керівництво МВС УРСР просило Москву терміново виділити 40 вагонів, а на 19 квітня ще додатково 10 вагонів, для того, щоб розвантажити збірні пункти. У центр одна за однією летіли телеграми приблизно однакового змісту: "Ешелон не було направлено у зв'язку з відсутністю рухомого складу, стапування оунівців зі збірних пунктів перенесено на перші числа травня..."¹⁴

Зрештою, 7 травня 1949 р. був сформований новий (№ 97611) ешелон. Адреса призначення – станція Михайло-Чесноковська, Амурської залізниці, трест "Амурзолото", того ж таки Спеціального Головного управління МВС СРСР. На ешелон було виділено лікаря, фельдшера, медсестру та медикаменти на 900 осіб. Кожен вагон був обладнаний діжкою для води. Цього разу було етаповано 243 сім'ї (796 осіб). Зокрема, з Львівської – 120 сімей (420 осіб), Рівненської – 80 сімей (221 особа), Волинська – 43 сім'ї (155 осіб)¹⁵.

Запущений владою механізм примусової депортації працював як годинник. Протягом травня – серпня 1949 р. було сформовано і відправлено за призначенням ще 7 ешелонів. Серед них: №№ 97612, 97743, 97744, 97866, 97882, 97024, 97025, загальною чисельністю 1870 родин (6100 осіб). 18 серпня 1949 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкач вночі просив Москву виділити вагони для вивозу спецконтингенту: "...Органи МДБ підготували для вилучення значну кількість бандитських родин, які не можуть бути прийняті до розвантаження пунктів. Партійні органи наполягають на подальшому вилученні та прийомі цих родин, вимагаючи прискорення вивозу." У цей час на Стрийському збірному пункті, який вміщав 600 чоловік, перебувало 1109, на Коломийському замість 500–919 чоловік. Такий же стан був і на інших пунктах. На 21 серпня 1949 року на збірних пунктах було зібрано 4000 осіб¹⁶. Весь цей контингент було вивезено перерахованими вище ешелонами.

Акція з виселення із західних областей УРСР тривала і надалі. Вже 29 грудня 1949 р. формується ешелон № 97594 з 54-х вагонів, який прямував до ст.ст. Чита та Балаяг Забайкальської залізниці "у розпорядження" тресту "Читаліс" вже згадуваного нами союзного лісового відомства. Цим транспортом було етаповано 277 ро-

дин (600 осіб), 30 грудня у напрямку Хабаровська відійшов інший ешелон (№ 97595). У його вагонах на Далекий Схід їхали 239 сімей (всього 827 осіб). "Виселенців" передбачалося використовувати на підприємствах того ж таки "Хабаровліс"¹⁷.

На кінець 1949 р. дислокація збірних пунктів на території західних областей УРСР дещо змінилася. Тепер вони діяли : у Клевани (Рівненська область) – на 1500 осіб; Ковелі (Волинська область) – розрахований на 200 осіб; Львові (на 600 осіб) – у корпусі пересильної в'язниці; Бориславі, Дрогобицької області (1500 осіб); у Коломиї, Станіславської області (на 650 осіб); Копичинцях на Тернопільщині (500 осіб). Мережа збірних пунктів надалі лише розширилася, і в липні 1950 р. їх було вже 9 загальною наповнюваністю – 10550 осіб¹⁸. На пунктах збору "виселенців" було створено далеко не кращі умови утримання. Характерною була велика скученість контингенту. Так на Ковельському збірному пункті затримані для виселення розміщувалися у двох бараках загальною наповнюваністю 250 осіб, тоді, як станом на 4 лютого 1949 р., там перебувало 415 осіб. У Львівському збірному пункті виникло вогнище захворюваності дітей на скарлатину. З Ковельського пункту були відправлені жінки на останньому місяці вагітності – в результаті чого, довелося на другий день дороги, приймати пологи. Всі подібні випадки аналізувались у Києві та доповідалися керівництву МВС СРСР, а винні у їх виникненні відповідальні особи несли покарання¹⁹.

Упродовж 1949 р. на Далекий Схід МВС УРСР спорядило 24 ешелони, в яких вивезли 6951 сім'ю "спецпоселенців" (22951 осіб), із них: чоловіків – 5903, жінок – 10380, дітей – 6668. Станом на 31 грудня 1949 р. на збірних пунктах ще лишалося 668 невідправлених родин (2337 осіб), із них: 643 чоловіка, 955 жінок, 739 дітей. Так, із Волинської області було виселено 432 сім'ї (1451 особа). З них: чоловіків – 295, жінок – 684, дітей – 472. Із Львівської – 1641 сім'я (5394 чол.), з яких: чоловіків – 1479, жінок – 2470, дітей – 1445. З території Дрогобицької області МДБ та МВС депортували 1472 сім'ї (5701 чол.), з яких: чоловіків – 1596, жінок – 2388, дітей – 1717. На Станіславщині було заарештовано та вислано 1443 сім'ї (4326 осіб). Серед них: чоловіків – 1121, жінок – 1981, дітей – 1224. Рівненську область примусово покинули 1157 родин загальною кількістю 3558 осіб, із них: чоловіків – 920, жінок – 1667, дітей – 971²⁰. Протягом січня 1950 р. було депортовано знову 976 сімей, кількістю 3416 осіб. На 15 лютого збірні пункти знову сконцентрували 2132 родин "виселенців" загальною кількістю 7800 осіб.

Процес виселення продовжувався весь 1950 рік. На 25 липня 1950 р. було сформовано вже 29 ешелонів, у яких вивезено на Схід 8395 сімей. Всього було депортовано 30151 особу²¹.

Депортація тривала, і вже на 26 липня 1950 р. у збірних пунктах знову перебувало готових до етапуван-

ня 1438 родин (5573 осіб). МВС України постійно інформувало Москву про перешкоди на шляху своєчасного транспортування "спецпоселенців" та неможливість облаштування такої великої кількості контингенту, що у другій половині 1950 р. продовжував надходити на збірні пункти. В одному з повідомлень читаємо: "...Відкрити нові збірні пункти МВС УРСР не має можливості, по причині відсутності приміщень. Наші прохання до Обкомів КП(б)У та Облвиконкомів про надання додаткових приміщень... не задовольняються..."²². Всього протягом 1950 р. ... було виселено 13065 родин "членів ОУН та бандитособників" загальною кількістю 46188 осіб. На пунктах збору на 20 січня 1951 р. залишилося 2272 особи. За весь період проведення акції у 1949–1950 рр. було виселено 20016 родин із західних областей УРСР, а це становило 69159 осіб.

¹⁷ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України), ф. 15, спр. 48 арк. 3–83.

¹⁸ Там само, спр. 49, арк. 34.

¹⁹ Там само, ф. 16, спр. 20, арк. 2–20.

²⁰ Там само, спр. 30, арк. 2–85.

²¹ Там само, ф. 15, спр. 27, арк. 29–40.

²² Там само, ф. 16, спр. 65, арк. 23.

²³ Ешелон № 97167 було відправлено від ст. Тернопіль о 16 год. 55 хв. 11 лютого 1949 р. Ешелонний список налічував 980 осіб, в т. ч.: із Тернопільської області – 504 особи; Дрогобицької – 476 осіб. Депортовані прибули на станцію Хабаровськ 12 березня 1949 р. у розпорядження тресту "Хабаровліс" Міністерства лісової та паперової промисловості СРСР. У дорозі померли 4 особи, із них 2 жінки, 1 дитина. Народилося 2 дітей. (За даними: ДА МВС України, ф. 16, спр. 65, арк. 10).

²⁴ Ешелон почали формувати 10 лютого 1949 р. "Всього було навантажено" 209 сімей (885 осіб). Із них: чоловіків – 133, жінок – 355, дітей – 197. У тому числі із Львівської – 29 сімей (77 осіб), Волинської – 110 родин (384 особи), Ровенської – 70 сімей (244 особи). Ешелон було відправлено за призначенням 12 лютого о 13 год. 30 хв. Дорогою померло двоє дітей, а народилося за цей же час – четверо.

²⁵ Там само, спр. 66, арк. 32–28.

²⁶ Там само, арк. 32.

²⁷ Так із Станіславської області було виселено 59 сімей (175 осіб), Дрогобицької – 9 сімей (22 особи), Тернопільської – 9 сімей (24 особи), Львівської – 87 сімей (311 осіб), Волинської – 9 сімей (21 особа), Ровенської – 10 сімей (33 особи). Серед них: чоловіків – 136, жінок – 255, дітей – 195. Адреса призначення – ст. Хабаровськ. (За даними: ДА МВС України, ф. 16, спр. 65, арк. 7).

²⁸ Там само, спр. 67, арк. 174.

²⁹ Серед них: чоловіків – 212, жінок – 451, дітей – 242. По областям: Станіславська – 122 сім'ї (313 осіб), Дрогобицька – 45 родин (141 особа), Тернопільська – 96 сімей (269 осіб), Львівська – 24 сім'ї (104 особи), Рівненська – 23 сім'ї (67 осіб), Волинської – 6 сімей (11 осіб). (За даними ДА МВС України, ф. 16, спр. 65, арк. 253).

³⁰ Підрахунки зроблено автором (За даними: ДА МВС України, ф. 16, спр. 65, арк. 38).

³¹ Там само, арк. 293.

³² Там само, спр. 68, арк. 302.

¹⁷ Там само, спр. 68, арк. 281.¹⁸ Там само, спр. 67, арк. 354.¹⁹ Там само, спр. 72, арк. 60.²⁰ Там само, спр. 73, арк. 302.²¹ Там само, спр. 74, арк. 5.²² Там само, спр. 76, арк. 123.

Надія Темірова

ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОМІЩИКІВ УКРАЇНИ

Аграрна історія України другої половини XIX – початку XX ст. потребує пильного погляду науковців. Складовою аграрного сектора було поміщицьке господарство, їхні власники посідали чільне місце у соціальній структурі та політичній системі Росії. Їхня доля відома, відомі також наслідки подальшої авантюристичної аграрної політики більшовицького керівництва. Нині на порядку денному – проблема визначення змісту аграрної кризи, яка охопила Росію й Україну у зазначений період. Радянські історики, зробивши в буквальному розумінні інформаційний прорив у вивченні поміщицького господарства, аналізували це господарство в межах Європейської Росії. В українських губерніях ситуація в аграрному секторі дещо відрізнялася: тут був меншим земельний голод, родючіші землі, розвиненіша промисловість, зокрема, переробна тощо. Вивчення окремих поміщицьких маєтків показує, що в багатьох із них було організовано високотоварне сільськогосподарське виробництво, що давало змогу створювати робочі місця для селян, розвивати соціальну сферу (лікарні, школи, пенсійне та стипендіальне забезпечення).

Для науковця-історика одну з найважливіших проблем становить забезпеченість дослідження джерелами. Тому серед причин недостатньої уваги дослідників до історії поміщичтва – доступність для українських учених документів, що зберігаються в російських архівах.

Провідним для дослідників дореволюційної України є Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург) (РДА), який зосередив фонди вищих і центральних органів державної влади Російської імперії переважно з початку XIX ст. по 1917 р., а також громадських організацій, установ і приватних осіб дореволюційної Росії. Тут зберігаються фонди законодавчих органів влади – Державної Ради (1810–1917) і його департаментів, Головного комітету із селянської справи (1858–1861), інших комітетів, що відали підготовкою і попереднім розглядом проектів законів, положень та інших державних актів.

Одним з найбільших є комплекс фондів із колишнього Архіву Сенату (1711–1917). Тут відклалися імператорські іменні укази, матеріали сенаторських ревізій окремих губерній; карні, касаційні й апеляційні справи практично на всі категорії населення. Колекція гербів жалуваних грамот, дипломів і патентів на чини (ф. 1411) містить значний комплекс генеалогічної документації із званнями про жалування дворянського звання і титулів. У РДА зберігаються фонди майже всіх міні-

стерств і головних управлінь, що діяли на території Російської імперії у XIX – на початку XX ст.: внутрішніх справ, юстиції, фінансів, торгівлі і промисловості, землеробства, шляхів сполучення, пошти й телеграфів, народної освіти, імператорського двору і створених при них для рішення окремих питань комісії і комітети.

Серед документів Головного управління у справах місцевого господарства МВС Росії (ф. 1288) та Канцелярії міністра МВС у справах дворянства (ф. 1283) чимало таких, які висвітлюють благодійну діяльність землевласників (ф. 1288, оп. 15, спр. 551 “Об утверждении Положения о Доме призрения для престарелых и неимущих дворян Черниговской губернии имени кн. Н.Д. Долгорукова”; ф. 1283, оп. 1, спр. 92 “Об утверждении проекта устава для богаделен. . . устроенных на завещанные княгиней Радзивилл средства”).

РДА зберігає документи приватних акціонерних товариств, торгово-промислових товариств і банків, залізничних, пароплавних і страхових компаній, різних об’єднань представників приватної торгівлі і промисловості. Для дослідження стану поміщицького господарства непересічне значення мають документи Державного дворянського земельного банку (ф. 593). Тут містяться оціночні описи маєтків, заставлених у цій установі. Вони досить повно характеризують окремі господарства щодо площі, угідь, забезпеченості реманентом, будівлями, цін на землю й робочу силу, способу організації господарства, прибутковості. Подібні документи містяться у фонді Державного селянського земельного банку (ф. 592). Вони мають типову структуру й належать до так званих масових джерел і опрацьовуються із застосуванням математичних методів. Окрім цього, у цих фондах чимало документів стосуються визначення напрямків державної й банківської політики в аграрній сфері (спр. 166 “Циркуляри по Банку по вопросам землевладения и землепользования”; спр. 286 “О покупке земель от лиц польского происхождения в губерниях Западного края”), висвітлюють процес мобілізації поміщицьких земель (спр. 548 “О покупке Банком имений с ценными владельческими усадьбами, лесными дачами и промышленными заведениями”; спр. 744 “Доклад о результатах осмотра имений при деревне “Грань” Вольинской губернии”).

Фонди Відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики (ф. 395), Центрального статистичного комітету (ф. 1290), Головного управління неокладних зборів (ф. 575), Особливої наради по потребах сільськогосподарської промисловості (ф. 1233) та інші об’єдну-

ють документи, які характеризують стан різних галузей сільського господарства, видачу позик землевласникам на розширення чи вдосконалення господарства, містять загальні відомості про поміщицькі господарства, рівень ціни, врожайність та багато іншого. Наприклад, складовою спр. 3451, 3481, 3577 (ф. 395) є фрагменти сільськогосподарського перепису 1917 р. у деяких українських губерніях.

Документи ф. 1283 "Канцелярія міністра МВС у справах дворянства" висвітлюють майнове становище, громадське життя, державну службу, виховання молоді, добротинність дворянства.

Особливу цінність становлять компактні особисті фонди. Серед матеріалів особового походження значна частина належить родинним фондам дворян Росії, таких, як Абамелек-Лазарєви, Бобринські, Воронцови-Дашкови, Долгорукови, Кочубєї та ін. В архіві налічується 23 фонди поміщиків, які мали землі на території України. Більшість їх володіли маєтностями в кількох губерніях Російської імперії. Але, наприклад, Горчакови, Рєпніни значаться лише як поміщики Полтавської губернії, Бобринські мали землі у Гродненській та Київській губерніях, Любомирські – у Могилевській та Київській.

Одним з найцікавіших є фонд Бобринських (ф. 899). Привернути увагу дослідника можуть родовід Бобринських; документи по розділу майна та маєтностей; заповіти Бобринських; описи маєтностей; звіти й зауваження управителів про стан окремих економій; відомості про прибутковість та розподіл прибутків; устав позичково-опадної каси для службовців маєтків і заводів; прохання різних осіб про надання допомоги; документи про утримання навчальних закладів; документи по діяльності Смілянського добротинного товариства; афіші Смілянського театру; відомості про державну службу; документи про заняття археологією, нумізматикою, написання казок для дітей тощо. Отже, вивчення цих матеріалів дозволить скласти конкретне уявлення про родину Бобринських, відтворити спосіб життя поміщицької родини.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА) зберігає родові й особисті фонди найбільших землевласників, промисловців, державних діячів дореволюційної Росії: Абамелек-Лазарєвих, Бобринських, Воронцових, Кочубєїв, Мешерських, Юсупових, що включають матеріали по приватному землеволодінню, торгівлі і промисловості, внутрішній і зовнішній політиці, науці і культурі, характеризують службу і суспільну діяльність представників правлячої еліти. Зокрема, у фонді Бобринських (ф. 1412) зберігаються щоденники В.О. Бобринського, в яких зафіксовані вра-

ження дитини, а потім юнака про повсякденне життя поміщицької родини¹. Листування О.О. Бобринського з комісаром у справах колишнього Міністерства Двору про долю Археологічної комісії, яку Олександрович очолював². Цікаві відомості з повсякденного життя: меню родини, репертуар Смілянського театру³. Інтерес викликає записка О.О. Бобринського про організації іспитів, у якій йдеться про те, що іспит не повинен обмежуватися простим переказом фактів, а має спонукати учнів до пошуку ґрунтовної відповіді на питання у літературі, якою можна вільно користуватися під час іспиту⁴. До речі, ця проблема до сьогодні залишається нагальною, зокрема, для вищих навчальних закладів.

Особистий фонд Абамелек-Лазарєвих (ф. 1252) містить чимало документів вогчинного діловодства, але найцікавішим є листування управителя Крутянського маєтку (Подільська губернія) з власником⁵. Особливу увагу привертють листи, що стосуються становища в маєтку в 1905 та 1917 рр.

Державний архів Російської Федерації (ДА РФ) також містить кілька особистих фондів поміщиків, які мали маєтності на території України. Це фонд герцога Мекленбург-Стрелицьких (ф. 694), які володіли Карлівським маєтком на Полтавщині, зберігає біографічні документи, документи службової діяльності членів родини (листування про переозброєння російської армії, про розробку і проведення реформи управління і військового навчання в російській армії в другій половині XIX ст.). Надзвичайно цінною частиною є листування з родичами, державними й суспільними діячами (міністром закордонних справ А.М. Горчаковим, військовим міністром Д.А. Мілютіним), членами імператорської родини, представниками королівських і герцогських Домів Європи, визначними діячами культури (композиторами П.І. Чайковським, М.О. Балакїревим, Ц.А. Кюї, художниками О.М. Бенуа, І.Н. Крамським, І.Ю. Рєпніним, письменниками Ч. Діккенсом, О.К. Толстим, археологом Г. Шліманом, хірургом М.І. Пироговим) та іншими. Досить повно збереглися майново-господарські документи герцогів Мекленбург-Стрелицьких. Цінною частиною фонду є фотографії, які формують візуальне уявлення про спосіб життя поміщиків.

Отже, центральні архівні установи Росії містять надзвичайно багатий матеріал з історії поміщичтва України, який потребує залучення до наукового обігу.

¹ Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 1412, оп. 8, спр. 68.

² Там само, спр. 32, арк. 21–23 зв.

³ Там само, спр. 453, арк. 1–2; спр. 584, арк. 2, 5.

⁴ Там само, спр. 32, арк. 31–32.

⁵ Там само, ф. 1252, оп. 1, спр. 2811, 2748, 2776 та ін.

Сергій Гальчак

КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ ОБМЕЖЕННЯ ЯК ФОРМА ДИСКРИМІНАЦІЇ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» ПОДОЛЯН У НАЦИСТСЬКОМУ РЕЙХУ

У період окупації Поділля гітлерівськими загарбниками з території Вінницької та Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницької) областей було насильно вивезено на нацистську каторгу близько 200 тис. осіб цивільного населення. Як і всі «остарбайтери», воно зазнало нещадної дискримінації. Прирівняні за соціальним статусом до військовополонених, «східні робітники» вважалися індивідами нижчої раси, а тому ставлення до них з боку нацистів було підкреслено зневажливим. Їх примушували постійно носити принизливе тавро «Ost», мордували виснажливою працею. Вони потерпали від вкрай незадовільних умов життя: постійного штучно організованого голоду, нестачі одягу та взуття, холоду, відсутності охорони здоров'я, належних побутових умов. Однією із форм дискримінації було також позбавлення можливості задовольняти свої культурні та духовні потреби.

Якщо для західних робітників передбачалося влаштування в таборах спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови, інших зручностей, то наші співвітчизники про подібне могли лише мріяти. «...Піклування про російських та українських емігрантів заборонені», – безапеляційно проголошувалося в нацистському документі «Умови праці для іноземних робітників у Німеччині» (15 квітня 1943 р.). Тому каторжанам-східнякам категорично заборонялося переступати поріг тієї ж бібліотеки, переглядати кінострічки, користуватись громадським транспортом. Практично не було змоги навіть знайомитись із свіжою пресою.

А між тим, як відмічалось у «Зауваженнях господарського штабу «Ost» з трудового використання радянських цивільних робітників у рейху» (25 червня 1942 р.), «у радянсько-російських робітників існує велика потреба в літературі і журналах. Оскільки належних російських і особливо українських книг немає, то необхідно максимально забезпечити їх газетами «Новє слово» і «Труд»... завдяки чому виховна робота буде значно полегшена»¹. Висловлювалася навіть конкретна пропозиція: «В частині україномовних газет необхідно звернути увагу, щоб вони не друкувались на діалекті, який розуміє порівняно незначне коло читачів. Найдоцільнішим для цього є київський чи полтавський діалект»².

Проте ці зауваження часто-густо не реалізовувалися. «... Ти пишеш, чи дають нам читати газети... Не дають»³, – повідомляв батька в листі з Касселя Олександр Людь (с. Губин Остропільського району Кам'янець-Подільської області), хоч, загалом, окремі екземпляри часописів все ж зустрічалися в таборах, де перебували невольники з Поділля. В тому числі надруковані їхньою рідною мовою. Зокрема, в Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета «Голос» (не з метою

розповсюдження правдивої інформації про становище на фронтах Другої світової війни, а для дезінформації своїх потенційних читачів, вихваляння військової могутності Німеччини, пропаганди нацистської ідеології). Видавались додатки «Українець», «За Нову Європу», «Хлібороб», «Вісті». Українською мовою друкувався також ілюстрований журнал «Дозвілля». Усі вони переслідували ту ж мету.

Самого ж дозвілля «остарбайтери» не мали. Існував лише невеликий проміжок часу між виснажливою працею і сном, в який необхідно було полагати зношене «дрантя» (одяг), попраги його, підремонтувати взуття, написати листа рідним, щось приготувати із кулєсного чи вкраденого попоїсти, щоб не вмерти з голоду...

Досить часто цей короткий вечірній проміжок вільного часу займали табірні поліцаї, які заставляли «змучених людей, що ледве трималися на ногах, займатись стройовою муштрою, розучувати німецькі команди, котрі різали слух...»⁴.

«На частку вільного часу спокушались також пропагандисти... що вмовляли записуватися в хіви, в національні батальйони, а пізніше – в РВА»⁵ (Російську Визвольну Армію під командуванням генерала Власова). Слід відмітити, що їх «уживок» серед подолян був зовсім незначним. «У Німеччині я перебував у місті Ульм у таборі, працював на дерсвообробній фабриці... Були випадки, що приїжджали до нас у табір із власовської армії і займались вербуванням в армію. Пропонували нам добрі умови життя та інше, однак ніхто із табору не завербувався...»⁶ (Із фільтраційної справи І. П. Винограда, с. Війтівці Липовецького району Вінницької області).

Невольники зі Сходу не могли провести своє «дозвілля» в громадському місці на зразок звичного для них на батьківщині клубу. Такого просто не існувало. Тому, щоб розрадити свою душу, співали-плакали в своєму похмурому непривітному бараці.

«...Мамусю, яка досада! Як прийдем з роботи, посідаєм куткою, заспіваєм «Сидить Катя за репюткой», то так плачем»⁷. (3 листа з Німеччини Ганни Популяк, с. Лянцкорунь Чемеровецького району).

Днем відпочинку офіційно вважалася неділя, але важко працювати доводилося й тоді.

«...Мамо... Ви в неділю йдете до церкви, віддыхаете, а я цілий день на ногах, двигаеш пшани і рейки ноши, – писав неньці з далекої Німеччини Григорій Малайдах (с. Брага Кам'янець-Подільського району). – Відколи я роблю тут, до сьогоднішнього дня всього раз в неділю віддыхав...»⁸

«Неділі мені тут нема, – повідувала дочка Фоки Стадника (с. Єдисветтіль Базалійського району). – Цілий тиждень робиш, як той віл»⁹.

За визначенням самих невольників, неділя була днем виробітку різноманітних штрафів, про які оголошувалося вранці цього довшочікуваного дня. В результаті такий жаданий вихідний відразу ж перетворювався у продовження сірих, нестерпних буднів.

Коли ж і траплявся певний проміжок часу для відпочинку, через численні адміністративні перепони каторжани теж не задовольняли своїх культурних та духовних потреб. "...В неділю маси 2–3 години вільних, то без пропуску не можна навіть з дому вийти, бо за штраф не одробили..."¹² (3 листа Марини Мазурок, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Вихідними, а також святковими днями німці визнавали деякі православні релігійні свята – Різдво, Великдень. Від буднів вони відрізнялися лише незначним поліпшенням раціону харчування каторжан. Проте, голодні і виснажені, бранці навіть не помічали "святковості" столу.

"...Напишу які я мала свята. Мені були свята такі, як були у 33 році. А ви знаєте, як і що я їла на Великдень. Дали нам 200 грам хліба і суп такий, як з пирогів юшка..."¹³ (3 листа з Німеччини Марфи Яковчук, с. Кривчани Староушицького району).

"...Як святкували ми. Давали нам в неділю їсти на обід суп з гороху й по шість палинчок і по маленькій байдочці калача, но такі, що навіть не було що добре вкусити, і по 2 кружки якогось з яблук квасу – такий квасний, що в писк не можна взяти... То в неділю великдень так нас годували, а у... понеділок, то навіть половини того не було, що давали в неділю. В неділю не робили, вважається вихідний, а потому прийшов поїзд й ще мусив грузити вагони..., а в понеділок, то робили від рання до вечора. Вот такі наші свята були..."¹⁴ (3 листа з нацистської каторги Миколи Беньковського, с. Драганівка Чемеровецького району).

Такі "свята" особливо ятрили душу каторжан. Адже кожен порівнював, як весело і добре було йому великденьного чи різдвяного дня вдома, і як нестерпно важко тут.

Відомі випадки, коли німці робили спроби (найвірогідніше, з певних пропагандистсько-популістських міркувань) дещо прикрасити безпросвітню сірість буднів своїх рабів.

Зі згоди імперської служби безпеки інколи дозволялися гастролі театральних груп із загарбаних радянських територій, котрі мали право виступати з концертами перед східними робітниками. Організовувалися гастролі нацистським товариством "Сила через радість"¹⁵. Однак артистам категорично заборонялось вступати в безпосередній контакт із "остарбайтерами", виступати в громадських залах, а лише в таборах чи виробничих приміщеннях. Концерти не мали права відвідувати німецькі та "іноземні" робітники¹⁶.

Про такі гастролі, зокрема, йдеться у листах "остарбайтерок" Ніни Хутірної (повідомляла з Касселя) та Фросини Заярнюк (з Вупперталя). У них повідомляється, що навесні 1943 року в цих містах побували і дали кон-

церти київські бандуристи.

Ніна Хутірної (с. Коржівка Остропільського району): "...Уже з дому не чути голосу 9 місяців і думали, що і не почуємо, але коли бог дав, почули – прийшли до нас з України київські бандуристи. Як почали співати українську пісню, то всі дівчата сльозами залилися і слом'янули свою дорогу Україну. І вони так співали і мало самі не плакали. Оце тільки за дев'ять місяців побачили своїх людей і почули свою пісню..."¹⁷

Фросина Заярнюк (с. Вахнівці Староушицького району): "...Нас водили 19 числа [19 квітня 1943 р.] на концерт. Дуже усі плакали. Артисти, київські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, і вони дуже плакали, а ми усі завивали..."¹⁸

Інших прикладів аналогічного культурного забезпечення "остарбайтерів" у документах державних архівів Вінницької та Хмельницької областей не виявлено.

Абсолютна більшість бранців, згадуючи своє перебування у нацистській Німеччині, стверджує, що ніяких культурних заходів з боку їх рабовласників не проводилось. Не дали зітліти серцю від постійної туги лише молодість, а також віра в те, що силам зла врешті-решт прийде кінець.

Не могли "остарбайтери" і поспілкуватися з Богом, до якої б релігійної конфесії не належали. "...Відвідування церкви східними робітниками заборонене. Духовне опікуєтво з боку німців не дозволяється"¹⁹, – суворо застерігалось у спеціальній пам'ятці про норми поведіння з цивільними іноземними робітниками в Німеччині.

Заборона існувала, очевидно, через безбожництво самого Гітлера, який під час застільних промов на обідах і вечерях у ставках "Вольфанге" та "Вервольф" неодноразово негативно висловлювався про релігію, зокрема, християнство, служителів культу. Так, під час обіду 13.12.1941 р. у "Вовчому лігві" ("Вольфангі") він заявив: "...Наша релігійність – це взагалі наша ганьба... Світ просто не може так довго триматися на брехні. Тільки в VII, VIII і IX століттях князі, котрі були заодно з попами, нав'язали нашим народам християнство. Раніше вони жили без цієї релігії. У мене шість дивізій СС, жоден із їх солдатів не ходить до церкви, і тим більше вони із спокійною душею йдуть на смерть... Християнство... прагне заставити повірити нас у "диво перетворення", нічого більш безглузлого людський мозок... й видумати не міг..."²⁰

"Партія добре робить, не вступаючи ні в які відносини з церквою. У нас ніколи не влаштувалися молебні у військах... Дружба з церквою може обійтись дуже дорого. Бо ж, якщо я досяг чогось, мені доведеться оголошити на весь голос: я домігся цього лише з благословення церкви. Так я краще зроблю це без її благословення, і мені ніхто не виставить рахунку... Я із задоволенням вишикував би усіх попів в одну шеренгу і заставив потурбуватись про те, щоб у небі не з'явилися англійські чи російські літаки. В даний час більше користі державі

VII. Огляди архівних фондів

приносить той, хто виготовляє протитанкові гармати, аніж той, хто махає кропилом...”²¹ (Із застільної розмови А. Гітлера у “Вовчому літві” 11.11.1941 р.).

Враховуючи позицію фіюрера, німецькі власті вважали, що час, який робітник потратить на молитви, доцільніше використати на роботу. Ось чому подолзани писали своїм рідним із Німеччини, “...Ходить до церкви... заборонено”²². (З листа Марини Мазорук, с. Волиця Вовсовича Базалійського району).

Існуючу заборону було знято лише навесні 1944 р. (та й то в інтересах підвищення продуктивності праці “остарбайтерів”). Для цього місцеві власті почали залучати православних священників із числа прибулих зі сходу разом із відступаючою німецькою армією “біженців” та “свакуйованих”, оскільки інших у Німеччині вже не було. Священників прикріплювали до певних районів, їх маршрути погоджувались із гестапо, будь-яка агітація під час богослужіння заборонялась²³. “...Батьку, для нас, українців, прибув сюди в Німеччину з Західної України піп, – інформувала гайсинчанка Марія Вітюк, – і от він їздить по городах і служить у церквах, куди з’їжджаються багато українців. І от учора він приїхав сюди у цей город, що за 5 км від нас, і нам було об’явлено на 7 год. вечора всім бути там. І ми майже всі ходили туди. Були самі тільки українці, було стільки, що не сиділи, а стояли (бо тут в церквах сидять на довгих партах). Правив піп із слов’янської книжки, але за німецькою модою. А як саме, то писати не буду, бо нема місця. Певчі (тільки чоловіки) теж були, але співають так, що ніяк не можна навести. Просто на такий голос, що нам дивно. Піп молодий під 30–35 років. І взагалі ці їхні обряди нам не подобаються...”²⁴

Проте дозвіл на відвідування храмів зовсім не означав повного задоволення релігійних потреб віруючих – “остарбайтерів”. Богослужіння здійснювались лише при наявності православних священників, на яких відчувався гострий дефіцит. Та й саме відвідування повністю залежало від примх роботодавців, для яких найголовнішим було не проголошення молитв підслеглим, а їх беззастережна праця.

Отже, дискримінація “остарбайтерів” була конкретним проявом людиноненависницької політики нацистського рейху. Брутальне поводження з “неповноцінними слов’янами” (в т. ч. з насильно вивезеними на каторгу

подолзянами), як засвідчують архівні джерела, пронизувало усі сфери їх рабського буття. Не стало винятком у ставленні до них навіть задоволення невеличкими своїми культурних та духовних потреб.

¹ ЦДАВО України, ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.

² Bundesarchiv, Koblenz, PB 19/2148, F. 224–225.

³ Там само.

⁴ Україна сниться... Неотримані листи подолзи, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. – Хмельницький, 1996. – С. 66.

⁵ Адміністративно-територіальний поділ тут і далі на 1941 р.

⁶ *Поляк П.* Жертви двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 160.

⁷ Там само. – С. 163.

⁸ Державний архів Вінницької області, ф. Р-6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3.

⁹ Україна сниться... – С. 122.

¹⁰ Там само. – С. 33–34.

¹¹ Там само. – С. 15.

¹² Там само. – С. 13.

¹³ Там само. – С. 106.

¹⁴ Там само. – С. 117.

¹⁵ “Сила через радість” (нім.: Kraft durch Freude) – нацистська організація у складі Німецького Трудового Фронту, яка займалась питаннями дозвілля, відпочинку та розваг робітників. Керувала “будинками німецької праці”, організовувала любительські театри, давала дешеві спектаклі тощо. Існувала за рахунок урядових субсидій. Перебувала під повним контролем Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

¹⁶ Bundesarchiv, Koblenz, PX 36/348, F. 238–249.

¹⁷ Україна сниться... – С. 67.

¹⁸ Там само. – С. 94.

¹⁹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г.Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 194.

²⁰ *Ливер Г.* Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В. Розанова. – Смоленск: “Русич”, 1998. – С. 51.

²¹ Там само. – С. 45.

²² Україна сниться... – С. 13.

²³ *Поляк П.* Жертвы двух диктатур... – С. 163.

²⁴ ЦДАВО України, ф. Р-4277, оп. 1, спр. 2, од. зб. № 333.

Сергій Нестуля

ЕПІСТОЛЯРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ

Дисиденти (від латинського *dissident* – незгідний) – це “учасники опозиційного руху в СРСР з кінця 50-х до середини 80-х (XX ст. – С.Н.); виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в неросійських республіках – за національні права, власну державність”¹. Саме в контексті організа-

ного опозиційного руху дисидентство, переважно, й розглядається в сучасній історичній літературі².

Проте цілком очевидно, що “незгідні” з тоталітарним режимом, що склався в СРСР, засадами його національної, соціальної, економічної політики з’явилися не в кінці 1950-х рр. – вони існували завжди. Отже, маємо

підстави стверджувати, що витоки дисидентства, вже як опозиційного руху, потрібно шукати в ранніші часи радянської історії, аналізуючи, принаймні, його ідеологічні складові та можливі форми протесту.

Значний інтерес в цьому плані мають власноручні документи опозиційно налаштованих до радянської системи і репресованих за це в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. полтавців. Вони різні за формою: записи в щоденниках, анонімні листи до редакцій газет і вищого політичного керівництва країни, листи до друзів, вірші, листівки. Але всі – свідчення тих опозиційних настроїв, які наростали у суспільстві того часу.

В архіві СБУ в Полтавській області збереглося, зокрема, ряд документів, які донесли до нас ставлення пересічних громадян до політики Радянської держави і Комуністичної партії в українському селі. Автор двох з них – уродженець с. Гусине Градизького району К.С. Куліш. Виходець із бідняцької сім'ї, він зазнав певні невдачі по наймах ще на початку ХХ ст., з надією та сподіваннями на краще в кінці 1920-х рр. вступив до колгоспу. Проте й через двадцять років вони не справились. Доведений до відчаю, в кінці 1949 р. він написав листи від імені жителів с. Гусине до редакцій газет "Зоря Полтавщини" та "Радянська Україна". В них висловив обурення вкрай низькою оплатою трудовнів (125–150 грамів хліба), а особливо – вилученням із користування колгоспників сіножатей, з яких вони утримували чи не єдину годувальницю в багатьох сім'ях – корову. "Не вірний же розсудок таких людей, – пише з цього приводу К.С. Куліш, – у старих панів і то можна було безземельному заробити сіна і продержати корову, а тепер не заробляєш того, що потрібно їсти у день на роботі".

Маючи лише початкову освіту, автор листів не зміг визначити глибинних суспільно-політичних причин, в силу яких українські селяни опинилися на становищі кріпаків колгоспної системи. Проте інтуїтивно він пов'язав їх з діяльністю органів влади та місцевої управлінської верхівки, яка склалася навколо неї, принаймні, на селі. "Влада, – наголошує К.С. Куліш, – цілком панська і хто душить людей, той має заслуги от партії. Ось якої волі ми діждали і діждем од своєї партійної молоді".

Біля шести місяців знадобилося "владі", щоб виявити автора анонімних листів до редакцій газет. Відтак, 24 червня 1950 р. К.С. Куліш був заарештований співробітниками МДБ по Полтавській області і звинувачений за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР у тому, що "наводив наклеп на Радянську дійсність, на життя трудящих колгоспників та, крім того, в злісній похабній формі наводив наклеп на ВКП(б)". Вже 23 серпня 1950 р. Полтавський обласний суд виніс звинуваченому вирок – 10 років виправно-трудових таборів з позбавленням громадянських прав на 5 років після відбуття покарання⁴.

До такого ж покарання 24 лютого 1950 р. Полтавський обласний суд за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР засудив

уродженця і мешканця х. Барило Хорольського району І.А. Баріла. Його звинуватили в тому, що, "будучи вороже настроєним до партії комуністів-більшовиків і Радянської влади, на протязі 1949 р. написав декілька листівок антирадянського, похабного к/р змісту". Справді, в листах до органів радянської влади І.А. Баріло обурювався рабським становищем колгоспників, а особливо – жінок, які з раннього ранку до пізнього вечора працювали на ланах і фермах, практикуючи знесення селянських хат, які не відповідали проєктам соціалістичної реконструкції сіл, вирубкою садів. "По всій Україні... людей в арма запрагають" – у відчаї закінчував одного з листів І.А. Баріло⁴.

Болем і відчаєм переповнений також лист, який у вересні 1952 р. до редакції радіопередачі "Пионерская зоряка" написав священник з Котельви І.П. Лютенко. Підштовхнула його до цього відчайдушного кроку передача по радіо інформація про тяжке становище населення Екватору. "Гам, – писав І.П. Лютенко, – туземці, за Вашими словами раби, а у нас? Колгоспник з дружиною в день живих отримує на своїх харчах 0,150 грам, чим же вони повинні годувати своїх дітей? Чим він їх одягне чи взує? Непасішого люду немає, як у нашій проклятій державі. Люди гірше рабів. Не мають ні копійки заробітку, а платять: продподаток, прибутковий, самооподаткування, і, в рясні-рясні, навіть незаміжні дівчата повинні йти в бардак, щоб не платити малосімейність. Де взяти незаміжній дівчині 3-х дітей, щоб не платити 150 крб.? Падлюки. Ви навіяєте усьому світу наше прекрасне життя, а воно гірше каторги".

Лист був, по суті, звинуваченням тоталітарної системи і казарменному соціалізму в СРСР. То ж, не дивно, що співробітники УМДБ по Полтавській області доклали всіх зусиль, аби встановити його автора. В результаті 5 листопада 1952 р. Полтавський обласний суд визнав І.П. Лютенка винним "в тому, що проживаючи тимчасово на окупованій території, займався антирадянською агітацією серед населення, обмовляв владу, в анонімному листі зводив наклеп на керівництво країною, народ, колгоспний лад, вихваляв капіталістичний лад" і за ст. 54–10 ч. 2 КК УРСР засудив його до 25 років виправно-трудових таборів з наступною поразкою в правах на 5 років⁵.

За рік до того, 6 листопада 1951 р. УМДБ по Полтавській області був заарештований мешканець Полтави, робітник швейної фабрики Я.Ф. Шостака. Його звинуватили в тому, що, "будучи вороже налаштованим до існуючого в СРСР державного ладу, займався складанням і поширенням анонімних листів антирадянського змісту". Підставою для такого звинувачення стали листи, написані Я.Ф. Шостаком в грудні 1950 р. та травні 1951 р. на ім'я Сталіна. В першому з них він з неприхованим сарказмом "дякував" "за його турботу, що він турбується за народ". І далі: "Підписка (мається на увазі на облігації державної позики – С.Н.) проходить добровільно. Хто не підписує на ту суму, яку призначили,

того живцем в могилу заганяють". З подяки Сталіну починає Я.Ф. Шостака й другого листа: "Дякую за твою турботу, – пише він і тут же продовжує: що зумів поневолити увесь руський народ, перетворив [усіх у] вічних рабів". В обох листах автор обурюється подвійними стандартами життя для основної маси людей і сталінської еліти та тією пропагандою, в якій бажане видається за дійсне. "По радіо послухаш, – пише він – скільки хліба! А не можна шматок білого хліба з'їсти, бо його немає". На думку Я.Ф. Шостака, довго витримати подібні знущання народ не зможе. Тому попереджає генсека: "Ти скажи своїм чиновникам нехай не дуже гарячкують. Народ витерпить до наступної війни, а [потім] почне розплачуватися".

Першим зазнав розплати сам Я.Ф. Шостака. 15 січня 1952 р. Полтавський обласний суд за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР засудив його до 10 років позбавлення волі з наступною поразкою в правах на 5 років⁸.

Цікавий документ виявлено в архівно-слідчій кримінальній справі на уродженця с. Перещипино Новосанжарського району М.І. Поставного. Це – бюлетень на виборах до Верховної Ради РРФСР 18 лютого 1951 р., на якому він залишив запис: "Голосу за США, за парламент. [Нехай] міцніше і живче".

Виявивши автора напису, слідчі МДБ в ході попереднього розслідування у справі М.І. Поставного встановили, що він з'явився не випадково. Так, один із свідків показав, що в розмові "про те, як буде здійснюватися побудова комунізму в нашій країні ПОСТАВНИЙ відповів: "А ось як. Чим більше будуть будувати різних споруд, тим більше будуть брати податків з населення і, врешті-решт, люди будуть змушені продати все своє майно, щоб виплачувати ці податки. А коли людина залишиться без приватної власності, то її можна буде змусити робити що завгодно". Сарказмом персповнена й відповідь М.І. Поставного на твердження одного з його товаришів про турботу уряду за народ: "Наш уряд набудував санаторіїв і дач і тепер в них відпочивають лише члени уряду та їх сім'ї, а робітника і селянина в цих санаторіях і на дачах не побачиш". В іншому випадку М.І. Поставний стверджував, що в селах "мало дають хліба... і коли колгоспник приходиться з роботи, то йому нічого їсти і діти сидять голодні". Нарешті, прийнявши рішення про самогубство, М.І. Поставний написав на протокол допиту, який йому дали для ознайомлення: "Загинув за розквіт бідноти у боротьбі з негідниками".

Вчинити задумане М.І. Поставному не вдалося. "Негідники" ж "широ" поквиталися з ним. Особлива Народа при МБД СРСР 10 листопада 1951 р. винесла йому вирок за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР – 10 років виправно-трудова таборів⁹.

Проблема демократизації життя в СРСР, порівняння основ парламентаризму в СРСР та США ставиться також в ряді листів, які збереглися в архівно-кримінальних справах на уродженців чи мешканців Полтавщини.

В цьому плані особливий інтерес мають листи до редакції журналу "Новое время", які в жовтні 1951, липні та жовтні 1952 р. направив робітник Полтавського міськпромкомбінату В.Ф. Дударчук.

На допиті від 3 грудня 1952 р. він стверджував, що написав їх, "оскільки був матеріально незабезпеченим і, в зв'язку з цим, озлобленим". Справді, в одному з листів він ставить питання: "Коли наша країна вийде з тяжкого продовольчого становища?" Висловлює також обурення з приводу деяких аспектів соціальної політики в СРСР, зокрема, запровадження додаткового податку на малосімейних. "Хіба це закон? Це сміх і знущання над радянською молоддю," – пише В.Ф. Дударчук.

Всє ж, найбільше питань він поставив співробітникам редакції з обсягу забезпечення громадянських прав в СРСР, щодо спотворення та заборони на отримання об'єктивної інформації про життя в США: "Чому радянські власті ліквідували багато книг, які описують американське життя? Чому радянські власті до цього часу не надрукують в наших газетах правду про Конституцію Америки? Чому радянські власті заважають слухати вільну передачу "Голос Америки"? Чому радянські власті так жорстоко переслідують тих громадян, які бажать залишити нашу країну і виїхати за кордон?"

Досить категорично сформульовані й деякі інші питання з листів В.Ф. Дударчука: "Коли нашій молоді буде дано свободу виступати на мітингах, критикувати власті, які обманюють молодь? Коли буде змінено радянський кримінальний кодекс – кодекс смерті і насилля?". Останнє питання рефреном звучало вже в першому листі, в якому В.Ф. Дударчук пише про жорстокість радянських законів: "та ні в якій країні таких законів немає, як у нашій країні, кожен молодий юнак тепер переконався в радянській звіриній жорстокості. Радянська молодь залякана цими законами, пора вже їх відмінити, наступає час".

Передчуття не обманували В.Ф. Дударчука. Проте тоталітарна система встигла розправитися з ним. 11 грудня 1952 р. Полтавський обласний суд виніс йому вирок за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР – 10 років позбавлення волі з поразкою в правах терміном на 5 років¹⁰.

Таке ж покарання, у відповідності до рішення Полтавського обласного суду від 8 вересня 1950 р., отримав також 18-річний мешканець с. Крутий Берг Лубенського району М.І. Сокол. Його провини судді знайшли в тому, що, "будучи вороже налаштованим до Комуністичної партії і Радянської влади, у травні 1950 р. написав 22 анонімні листівки похабного антирадянського змісту, які в ніч на 20.06.50 р. розкидав у людному місці біля сільради і промартілі "Жовтень" с. Крутий Берг, в яких Сокол М.І. закликав населення до повалення існуючого державного ладу і зводив наклеп на ВКП(б) і радянський уряд".

В архіві УСБУ в Полтавській області збереглися всі 22 листівки, виготовлені М.І. Соколом. Це невеличкі за розміром клаптики паперу (11 x 6,5 см) з обох сторін

писані різноманітними закликами. Зокрема, в одній з листівок він закликав селян: "Всі, як один, на боротьбу проти радянського ідіотизму. Скинути ярмо звірства! Не дати аглодам-хабарникам, ідіотам-партійцям помилування!" В іншій запитував: "Селяни! Доки ж ми будемо терпіти і мовчати?" Ще в одній писав: "Селяни! Поставте на боротьбу проти радянського ідіотизму і зривіть з плеч ярмо". В кількох листівках М.І. Сокол закликав виступити проти колгоспного ладу: "Припиніть відвувати колгоспні роботи. Зробіть дружний страйк. Не буде нічого!", "Не бійтеся, селяни, говоріть в очі правду і не ляжіть їм халая, а борітеся за волю, правду і незалежність".

Серія листівок містила також заклики до керівників місцевих органів влади і господарства припинити знущання над селянами, дотримуватись законодавства – "досить з народу кров смоктати і по-звірачому пригнічувати". Одна листівка вирізнялась з-поміж інших. На ній був зображений Сталін із занесеним над ним ножем і поміщений красномовний напис: "Гроб Сталіну!"⁹.

Безперечно, листівки аж ніяк не свідчили про упорядковану систему поглядів М.І. Сокола, а тим більше – бачення ним якихось реальних перспектив тієї боротьби, до якої він закликав односельчан. Скоріше вони стали відзеркаленням тих настроїв, які існували на селі, але які люди вголос не наважувалися висловити. Це й зробив відчайдушний юнак.

Десять років виправно-трудових таборів за ст. 58–10 ч. 1 КК РРФСР згідно з рішенням Військового трибуналу Чорноморського флоту від 7 грудня 1951 р. отримав 22-річний уродженець с. Погреби Глобинського району П.П. Рябчун. Підставою для його звинувачення у намірах підірвати основи радянського ладу стали записи, зроблені ним у записній книжці з приводу роздумів про причини репресій проти батька у 1937 р. Один з них П.П. Рябчун вважав заповітом батька: "Пам'ятай сину! Твій батько прийняв кулю за робітниче право і самостійність України", інший – власною клятвою батькові: "Батьку! Підуй по твоїх стопах, на боротьбу проти комуністичного блоку, очолюваного кремлівським політбюро, якщо навіть ціною цього буде життя"¹⁰. При всій лаконічності записи засвідчували небайдужість навіть молодих людей до долі і перспектив незалежності України, під'ярменне становище якої пов'язувалося з політикою правлячої Комуністичної партії і її кремлівського керівництва.

Більш поширено, а головне – усвідомлено, – ці тези обгрунтував С.Я. Резницький. Він народився 1927 р. в с. Хомутець Миргородського району. В школі захоплювався історією України, особливо героїзмом українського козацтва, багато читав, згодом – почав писати вірші. Сімнадцятирічним юнаком пішов на фронт. Був нагороджений медаллю "За перемогу над Японією". Ще в дитинстві його захоплення поезією розділив старший за нього на рік односельчанин Д.М. Устименко, згодом – І.П. Ємець, 1931 року народження. Д.М. Усти-

менко потрапив до діючої армії у вересні 1943 р. Заслужено був нагороджений медалями "За отвагу", "За взяття Варшави", "За взяття Берліна", "За перемогу над Германією в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 гг.", "30 лет Советской Армии и Флота". Книжки, які спільно читали й обговорювали, друзі залишили на зберігання у І.П. Ємця. Постійно листувалися між собою. Нерідко в листах друзів звучала зневажливість становищем в Україні, національною політикою, яку проводило сталінське керівництво, висловлювалась готовність зробити все можливе для розвитку української культури.

Своєрідним підсумком роздумів С. Резницького над минулим, сучасним і майбутнім України став його лист "Дорогий мій побратиме!" від 18 березня 1949 р. "Значить таки дійсно над нашою неньою Україною, – починає він думу про долю Вітчизни, – звисла брила холодноганої політики нахабного кремля із його цівківським кублом і у цей час, – час нових проклятих війн. Я знав. Одначе поміж клеветом гніву іноді прокрадалась у думу солодкопахнуча безнадійна надія – і я, дурень, досі потішався ними: пестив її усміхався до них скрізь сльози, до неможливих випадковостей на благодушну добродійність, якою так густо кремлівські дільці уквітчали спектаклі, кіно, пресу, радіо, школу..."

Усвідомивши справжню сутність національної політики сталінського керівництва і його прислужників, С.Я. Резницький в емоційному пориві на межі безнадійності посилав їм своє прокляття: "Чорти бі жай забрали усі ті кремлі, їхніх верховодів із швейцарами – усією тією продажною сволочою на подобя хрущових та хрусенят, котрі здирають послібно сорочку із удови, розпинають Україну".

І все ж, завершує своє звернення до однодумців С.Я. Резницький оптимістично: "Ні, ще не вмерла Україна!.. Я вірю, ще буде Україна щасливою, самостійною державою! Ще буде розвітати, пишатися у повній своїй красі та силі. Я вірю: Україна народить ще не один десяток славних імен, вірних патріотів, таких як: Дорошенко, Мазепа, Шевченко, Куліш, Грушевський, Хоткевич, Лисенко, Петлюра, Хвильовий, Вишня, Скрипник, Бандера... Я буду віддавати все життя, всі сили для боротьби за благо українського народу. Тепер я бачу ясно, що вихід звідси тільки один – через самостійність".

С.Я. Резницький не зрадив своєї любові до вітчизни, хоч і заплатив за неї дорогу ціну: 23 березня 1950 р. Військовий трибунал Полтавського гарнізону виніс йому вирок за ст. 54–1 "б", 54–10 ч. 2 "в" 54–11 КК УРСР – 25 років позбавлення волі. Тоді та за цими статтями і до такого ж терміну покарання був засуджений Д.М. Устименко. І.П. Ємець трибунал засудив за ст. 54–1 "а", 54–10 ч. 2 і 54–11 КК УРСР до 10 років виправно-трудових таборів¹¹.

Таким чином, тоталітарна система надзвичайно жорстоко переслідувала інакомудців. Проте число "незгідних" з її політикою, як внутрішньою, так і зовніш-

ньою невпинно зростало, розширювалися напрямки їх критики радянської дійсності. Отже, дисидентський рух кінця 1950-х рр. зароджувався не на порожньому місці, а його ідеологічні пріоритети визначились ще на попередніх етапах радянської історії.

¹ Універсальний словник-енциклопедія. - К.: Грина, 1999. - С. 427.

² Див.: Касьянов І. Незгодні: українська інтелігенція в ролі опору 1960–80-х років. - К., 1995.

³ Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській обл., спр. 5474-с, арк. 45 (пакет), 71, 72.

⁴ Там само, спр. 16805-с, арк. 75–76.

⁵ Там само, спр. 17650-с, арк. 245, 265–267.

⁶ Там само, спр. 11781-с, арк. 75–77, 92–92 зв., пакет.

⁷ Там само, спр. 17532-с, арк. 126, 132–136, 140.

⁸ Там само, спр. 17691-с, арк. 56–58, 133–138.

⁹ Там само, спр. 17833-с, арк. 53–54, 99–100, пакет.

¹⁰ Там само, спр. 18374-с, арк. 19–20 зв., 191–192.

¹¹ Там само, спр. 17256-с, т. 1, арк. 276–277; т. 2, арк. 466–470; т. 3, пакет № 1.

Володимир Гика

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ – ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КРАЮ

В державному архіві Волинської області зібрана багаторічна документальна джерельна база з історії нашого краю, яка охоплює хронологічні рамки з XVI ст. по сьогоднішній час і є хорошою підмогою для краєзнавців, дослідників, науковців та істориків. Нині архівні фонди налічують понад 1 млн. 65 тис. од. зб., науково-довідкова бібліотека – близько 17 тис. книг, понад 2,5 тис. різних комплектів журналів, 3,8 тис. підшивок газет. На збереженні в Держархіві Волинської обл. є фотодокументи з 1900 р. по теперішній час (23871 од. зб.) та фонозаписи за 1966–2002 рр. (298 од. зб.). На початку свого становлення архів комплектувався документами установ, які діяли на території відповідних повітів Волинського воєводства (XVII–XVIII ст.), Володимирського, Ковельського і Луцького повітів Волинської губернії (1796–1921 рр.) та колишнього Волинського воєводства з центром у м. Луцьку (1921–1939 рр.). Частина документів надійшла від приватних осіб. Ці документи зосереджені у фондах міських магістратів і управ, повітових земських управ і землевпорядних комісій, Луцького окружного, повітових земських судів, мирових судів, повітових старост та ряді інших.

Розвиток освіти на Волині розкривають фонди шкільних інспекторатів, гімназій, семінарій. Культурно-освітній розвиток характеризують документи товариства “Просвіта”, українського товариства імені Лесі Українки, театрального товариства та періодична преса. Згідно архівних документів серед навчальних закладів на Волині діяли: Луцька чоловіча, потім українська гімназія імені Лесі Українки 1895–1939 рр. (ф. 6, ф. 43), де викладали Модест Левицький, Іван Власовський, Ярослав Галан, навчався академік М.П. Кравчук.

Значних втрат Державний архів області зазнав за часів Другої світової війни. Як свідчать акти, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 року, знищено і вивезено понад один мільйон одиниць зберігання та 9071 екземпляр друкованих видань.

Сьогодні джерелами комплектування архіву є 1058 установ, підприємств, організацій обласної та міськрайонної ланок, що дає змогу відобразити весь спектр діяльності нашої області. Крім того, друковані

фонди держархіву області останніми роками поповнились новими надходженнями із-за кордону. Це документи особистого архіву журналіста, письменника уродженця села Сильне Ківерцівського району Степана Радіона, надіслані з Австралії. Архів отримав від нього 633 книги, 1692 журнали українською мовою та матеріали англomовного видання (234 од. зб.). Отримано літературу про Волинь від вчених з діаспори – професора Індіанського університету Максима Бойка та публіциста, збирача українського фольклору в США Пилипа Шайди. До архіву з м. Ванкувера (Канада) надходить журнал “Мандрючі волоніани” Евальде Вушке.

Враховуючи наявність путівників по фондах ДАВО, інших інформативних видань (буклети, каталоги), немає потреби детально зупинятись на складі фондів. Хотів лише наголосити, що у наших документах можна почерпнути дійсно цікаву інформацію, зокрема про герб Волині першої половини XIV ст., про герб міста Луцька 1907 р., про перші волинські гроші 1918 р., схему телефонного зв'язку 1918 р., перше електричне освітлення 1909 р., першу радіостанцію Волині 1938 р. Найдавнішими документами наших фондів є метрична книга Маціївського костелу за 1605 рік, з друкованих видань – книга Гуїєльма Дуранті “Протидія розумних пророкуванням” (Ліон, 1481).

В період державної незалежності демократизація суспільних процесів сприяла зростанню інтересу до історичної правди про минуле, а значить і до архівних джерел. Часто архівні документи використовуються на сторінках волинської періодичної преси. Так, найбільш популярна обласна газета “Волинь” протягом кількох попередніх років (1997–1998 рр.) в рубриках “Хроніка Волині” та “Волинь у XX столітті” друкувала цікаві повідомлення з архівних документів. За матеріалами архіву журналіст газети “Волинські губернські відомості” Микола Якименко підготував кілька красномовних розвідок про минуле пожежної охорони (Приборкувачі червоних півнів // Віче. – 27.02.97) та про зниклі, закриті та діючі кладовища Луцька (Мертві дивляться в небо, вірячи в мудрість живих // Волинські губернські відомості – 20.08.2001) та ряд інших досліджень.

Всі свої публікації на сторінках періодичної преси Волині пов'язує з архівними документами відомий місцевий краєзнавець Вальдемар П'ясецький. Протягом 1988–2002 років він видрукував цілу серію досліджень на тему “Вулиці нашого міста”.

Становлення, розвиток, післявоєнне відродження, проблеми правоохоронної системи нашої Волині на різних історичних етапах були розкриті Валерієм Маругою – працівником управління внутрішніх справ в газеті “Луцький замок” (“Історичні джерела про поліцію і міліцію Волині” 13.09.01).

Журналіст Ківерцівської районної газети “Вільним шляхом” Сергій Гупало є постійним користувачем архівних документів у читальному залі. Досліджуючи фонд “Олицька ратуша” він прослідкував цікавий факт перебування в містечку Олика Льва Віттенштейна, який мешкав тут у 30–40 рр. XIX ст. і був флігель-ад'ютантом Олександра I, а пізніше Миколи I (Флігель-ад'ютант Олександра I // Вісник. – 13.09.01).

В номерах газети “Молода Волинь” за 23 квітня, 14 травня, 25 червня, 9 липня, 30 липня 1993 року розміщена ціла серія публікацій під назвою “Счиніть безумство”, що розкривають страшні події українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр., які набувають особливого політичного звучання в нинішньому році у зв'язку із 60-річчям з часу цієї трагічної події.

До слова, цим подіям була присвячена науково-практична конференція “Депортація стічних українців Польщі в XX ст. та її наслідки”, яка відбулась 22 лютого 2003 р. і виступи-спогади Лідії Ілліви Засадко – літератора, колишньої мешканки с. Трещани Грубешівського повіту, Ніни Семсєвни Климчик – колишньої мешканки с. Вершина цього ж повіту долучені до фондів державного архіву.

Активно і широко архівні фонди, ксерокопії документів використовуються при проведенні обласних історико-краєзнавчих конференцій. Так, практично більшість виступів краєзнавчих конференцій: “З історичного краєзнавства” (1993), “Волинь в другій світовій війні та перші повоєнні роки” (1995), “Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура” (1998), “Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь” (1998), що відбулись в місті Луцьку, побудовані на матеріалах архівних документів при активній участі працівників державного архіву області. Джерельна база архівних фондів покладена в основу науково-краєзнавчих конференцій, що відбулись в 2000–2002 рр. у населених пунктах: с. Старий Чорториський, смт. Маневичі, с. Чертвертня, с. Прилісне Маневичького району, у містах Володимир-Волинському, Нововолинську, Любомлі, де з доповідями виступали працівники держархіву про джерельну базу певного регіону у фондах архіву. Абсолютна більшість матеріалів цих конференцій була систематизована у збірнику наукових праць “Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть”, що побачив світ у 2002 р.

Яскраво засвідчують активне використання архівних документів видання 1995–2002 років про наш край. Зокрема: “Волинь земля українська” М. Киричука 1995 р.; “Волинь – край козацький” Г. Гуртового 2000 р.; “Роде наш красний. Волинь у долях края і людських документах” у трьох томах (гол. редактор Дубина М.І. 1996, 1999 рр.). В останньому виданні є і матеріали підготовлені працівниками держархіву області.

На документах архіву побудовані видання з історії міст і сіл Волині, що вийшли останнім часом: “Луцьку – 910” В. Денисюка 1995, “Любешівщина” В. Наконьчюного 1996, всі книги місцевого краєзнавця Зіновія Ярмолюка, а саме: “Моє рідне село. Нариси з історії с. Бобли Турійського району” 1997, “Історія с. Сидовичі” 1999 р., “Про смт. Турійськ і Турійський район” 2000 р., “Від села Радовичі до річки Стохід” 2001 р., “Від витоків річки Нерства до озера Сомино” 2002 р.

В 2001 р. архівні документи стали підмогицею для написання книг В. Денисюка “Літопис Камінь-Каширщини”, А. Горбатюка “Луцький район: минуле і сучасне”, Л. Чучмана “Горохів” та ряду інших.

На основі архівних фондів “Дирекції державних лісів м. Луцька” та “Волинського обласного управління лісового господарства і лісозаготівель” підготовлена книга В. Мельника “З історії охорони природи на Волині” (2002) та А. Ільїна і Я. Мольчака “Озера Волині” (2000). Документи Луцької української гімназії імені Лесі Українки склали основу написання книги спогадів Л. Токарчук “Українська гімназія в м. Луцьку” (1998), а документи фондів Володимир-Волинського, Горохівського, Ковельського, та Луцького повітових товариств “Просвіта” використовувались у книгах В. Германа “Просвіта: історія та сучасність” (1998), Б. Савчука “Волинська Просвіта” (1996), В. Барана “Просвіта на Волині: минуле і сучасне” (2001).

За роки національного відродження значно зріс інтерес до вивчення документів фонду Уповноваженого ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Волинській області, метричних книг, клірових відомостей, часописів “Церква і нарід”, “Шлях”, “Рідна церква”, “Волинських спархіяльних відомостей”, а також “900-ліття Православ'я на Волині”. Саме на основі цих архівних документів побачили світ книги В. Борщевича “Доля священиків УАПЦ Волині” 1997 р., “Автономна церква на Волині” 1998 р., “Українське національне відродження на Волині” 2000 р.; В. Рожка “Нариси історії української православної церкви на Волині” 2001 р., “Чудотворні ікони Волині і Полісся” 2002 р., “Духовні православні освітні заклади Волині Х–XX ст.” 2002 р.

Активному використанню архівних фондів сприяє постійно вдосконалюваний довідковий апарат: покажчики, каталоги, описи, путівники та комп'ютерна база даних. Все це дає змогу дослідникам всебічно вивчати історичний розвиток нашого краю з кваліфікованою допомогою працівників державного архіву області.

Надія Павловська

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВОЗНАВЕЦЬ В. І. ВЕРЕТЕННИКОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Серед видатних діячів української архівістики одне з найпочесніших місць займає Василь Іванович Веретенников – історик, талановитий педагог, архівіст, археограф, теоретик і практик архівної справи 1920–1930 рр. Корінний росіянин, професор російської історії, працюючи в Україні, він зробив величезний внесок у розбудову вітчизняної архівістики, заклав підрунтя архівної науки і практики. Лише трагічні обставини 1933 р. змусили вченого полишити улюблену справу. Тоталітарна система хоч і не знищила його фізично, але позбавила активної творчої діяльності, можливості вітлити в житті задумане, самореалізуватися. „Буржуазного” вченого забула не лише широка наукова громадськість. Він не згадувався і серед архівістів-практиків, що в своїй повсякденній роботі послуговувалися його методами.

Але щось ніби символічне є в тому, що ім'я В.І. Веретенникова все ж залишилося у радянських науково-довідкових виданнях. Так, „Радянська енциклопедія історії України” репрезентує його як російського історика, учня О.С. Лаппо-Данилевського, діяча радянської архівної та музейної справи¹. Значиться В.І. Веретенников і в покажчику друкованих праць істориків СРСР, підготовленому О.І. Шведовою, та в деяких інших посібниках². Перші ґрунтовні наукові дослідження діяльності вченого як архівіста і архівознавця зроблені І.Б. Матіш у працях „Особа в українській архівістиці”³ та „Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років”⁴. Починаючи з 2000 р., Державний комітет архівів України та Спілка архівістів відзначають премією імені В.І. Веретенникова кращі наукові праці в галузі архівознавства та документознавства.

Архівні джерела, що є в Україні, дозволяють вивчити творчий доробок науковця, але в них відсутні вичерпні відомості до його біографії. Адже народився він у Росії, там пройшли юнацькі роки, розпочалася наукова діяльність. Немає в наших архівах матеріалів про останній (після 1933 р.) період життя вченого.

Протягом останнього року вдалося до певної міри усунути білі плями в життєписі В.І. Веретенникова завдяки співпраці колективу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства з російськими архівістами. Нам було відомо з довідкової літератури, що в Державному російському музеї (м. Санкт-Петербург) є невеликий фонд В.І. Веретенникова, який складається з 18 справ. Але інформації про зміст документів ми не мали. На наше прохання люб'язно відгукулася начальник відділу рукописів музею Ніна Григорівна Шабаліна. Вона підготувала для публікації на сторінках щорічного археографічного видання УНДІАСД „Пам'ятки” повідомлення про документи

В.І. Веретенникова, що зберігаються у Російському державному музеї, надіслала добірку найцікавіших із них. Серед цих документів – свідоцтво про одруження батьків В.І. Веретенникова у Тихвіно-Онуфрєвській церкві м. Воронежа 1 листопада 1879 р. Документ свідчить, що у книзі записів значаться повінчаними: член Воронежської міської управи, кандидат Університету Іван Васильович Веретенников, православного віросповідання, першим шлюбом, 32 років, з дочкою статського радника Фелікса Йосиповича Серимона – дівцею Слизавостою Феліксівною, православного віросповідання, першим шлюбом, 26 років⁵.

За допомогою директора Державного архіву Луганської області України М.М. Старовойтова з архівного відділу Адміністрації Воронежської області Росії була одержана інформація про батька В.І. Веретенникова – Івана Васильовича Веретенникова. Відомості про нього зберігся в Пам'ятних книгах Воронежської губернії 1878–1892 рр. У формулярному списку про службу, датованому 25 травня 1885 р., вказано, що освіту він одержав у Санкт-Петербурзькому університеті, який закінчив як кандидат природничих наук. Воронежськими повітовими зсмыськими зборами був обраний 13 жовтня 1876 р. почесним мировим суддею, 20 квітня 1879 р. – членом Воронежської міської управи, протягом 1881–1882 рр. входив до складу Воронежського у справах селянських присутствія. Міська дума Воронежа обрала його 20 грудня 1884 р. товаришем директора Воронежського міського банку. Найцікавіше, що засвідчує документ – це народження в родині Веретенникових 21 серпня 1880 р. сина Василя. Як бачимо, майбутній учений народився у заможній та освітній родині, де був єдиною дитиною. Тут звичайно, не міг не одержати відповідної освіти та виховання. Листи В.І. Веретенникова до батька, що зберігаються в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі (ф. 126), свідчать про теплі, дружні стосунки в сім'ї. Про ранні роки В.І. Веретенникова на сьогодні відомо те, що освіту він здобув у 1-й Тифліській класичній гімназії, після закінчення якої продовжив навчання на історичному відділенні історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. В часи студентства був учнем видатного історика О.С. Лаппо-Данилевського⁶. Молодь захоплювалася його лекціями з методології історії та російської історіографії. В.І. Веретенников протягом всього періоду навчання брав активну участь у засіданнях „семинарія по древнерусскому частому акту”, де панувала атмосфера напруженої інтелектуальної праці, пошуку, творчої думки. „А.С. Лаппо-Данилевский ставил перед учениками те самые задачи, которые были очередными в его личных занятиях, раскрывал перед ними те мето-

Він був архівістом з Божої ласки...»¹.
«Орест Машок. У галузі історії — дивовижна людина-енциклопедія, велика недописана й незбагнена книга. Дуже відкритий та демократичний зовні, з почуттям гумору і глибокий у собі, у своїх замисленнях і працях»².

«Він не нагромадив майна чи достатків ні для себе, ні для рідні, зате протягом багаторічної невтомної праці в архівах не тільки України, але і багатьох країн Центральної та Західної Європи і Росії, повернув Україні багату цінностей, що мають непересічну вартість, повертав своїм землякам історичну пам'ять...»³.

«Був одним з небагатьох учених, який найперше працював для науки, а не наука працювала на нього. Не любив пишності, чванькуватості, таких, на жаль, дуже характерних рис наших учених різного рівня і категорій. Щедро ділився знаннями, захоплювався до пошуку, провокував нові пошуки, допомагав, був дивовижно виrozumий»⁴.

«О. Машок, працюючи в галузі філігранології, опублікував понад 70 наукових праць. Можна сказати, що він знав усе (або майже все) про папірні та філіграні в Україні, мав світовий авторитет в історії книгодрукування, папірних філіграні. І, на жаль, не мав послідовників. Без нього філігранологія осиротіла, хоча завжди житимуть його публікації»⁵.

«Коло зацікавлень та джерелознавчих досліджень Ореста було, звичайно, значно ширше. Ольга Кобилянська, Іван Федоров, Ярослав Домбровський, мелоразія земель до 1939 року, Стратинська друкарня, українсько-вірменські зв'язки, історія багатьох міст і сіл, а також будівель — ось тільки невеличка частина...»⁶.

«А ще Орест Машок написав розділи в підручниках спеціальних історичних дисциплін, в енциклопедіях, статті в колективних збірниках на пошану колег, десятки рецензій на праці інших істориків. Залюбки давав статті в газети, інтерв'ю і виступи. Через його руки пройшли десятки монографій інших істориків.»⁷

«Як людина Орест Машок відзначався великою працьовитістю, науковою наполегливістю, завжди намагався довести пошуки до результату, знав де і що шукати. Молодим він радив: «Ніколи не пишіть — «відомості відсутні», кажіть просто «не виявлені». Ану ж їх виявлять за п'ять чи за сто років?». Сміявся (в колі друзів) з людей, які недооцінювали складностей архівістики і вважали, що історія їхнього села чи міста вже написана і лежить у якійсь шухляді, що всі документи давно перекладені українською мовою й архівісти просто не хочуть дати їм переклади. Був надзвичайно безкорисливим і всі заощадження й гонорари тратив на експедиції, поїздки в інші архіви, бібліотеки, музеї, на купівлю книг. Був ерудитом у багатьох галузях, тому з ним радилися не лише архівісти й історики, але й численні гості архіву — археологи, мистецтвознавці, літератори, медики, краєзнавці. Двері його кабінету буквально не зачинялися за відвідувачами, для всіх мав час і терпіння. Для власної праці залишалися вечори, вихідні. Брав роботу й додому, й у відраження, й на село. Ставши директором, нітрохи не зменшив наукової активності, постійно працював над статтями, готував виступи, вчив студентів»⁸.

«В цей кабінет з надєждою входили американський політолог польського походження Збигнев Бжезинський і просте селяне із українських деревень. Всяк уносил отсюда если не то, на что сразу рассчитывал, то на

дежду, что надо подождать, и нужно отыщется. В этом кабинете систематически появлялись журналисты, священники, студенты, ученые с непредсказуемыми вопросами. И, как правило, получали исчерпывающий ответ. Это был кабинет директора Центрального государственного исторического архива во Львове, доктора исторических наук, профессора Ореста Машока»⁹.

Кабінет залишився. Завмерли численні монографії, альбоми, путівники, словники, довідники. Стоси акуратно надписаних папок з робочими матеріалами, великий стелаж, щільно заставлений ящиками з унікальною картотекою оборонних споруд України. Безліч візитівок, запрошень, листів, які вже не дочекаються відповіді... Архів працює, як і два століття тому. Продовжується копійка робота над документами, до яких не вдовзі буде долучено величезну наукову спадщину видатного вченого, директора архіву, просто прекрасної людини. «De mortuis aut bene, aut nihil», — говорили древні. В особі Ореста Ярославовича Машока маємо яскраве заперечення хрестоматійної цитати — бо ж сказати є що, а тим паче багато доброго. Про це свідчать наведені вище окремі уривки з пропам'ятних публікацій, які тепер теж стали набуток історії.

О.Я. МАЦЮК — ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Боляче, що ця стаття пишеться не з нагоди ювілею, а як відгук на смерть талановитого організатора архівістики, визначного вченого, зразкового громадянина. В другій половині XIX і перших десятиріччях нашого століття посаду директорів архівів довіряли лише провідним історикам, які користувалися величезним авторитетом у громадськості і державі. Потім настав час, коли керівниками архівних установ призначали надто часто людей з-поза науки і тому, — навіть попри безперечні заслуги деяких з них у архівній практиці, — архіви поступово переставали бути науковими установами. В таких умовах Орест Ярославович усією своєю діяльністю сприяв поверненню справжньої престижності і архівові, як установі, і високому званню директора архіву — організатора науки й хранителя національної культурної спадщини.

Коло наукових зацікавлень О. Машока було надзвичайно широким. Він був знавцем усіх періодів історії України, розумів значення як загальнонаціональної, так і локальної проблематики. Проте основні напрями своїх студій історії обрав у перші роки своєї наукової діяльності. 1956 р. вийшла з друку його перша наукова розвідка з філігранології, 1963 р. — перший краєзнавчий нарис про одне з міст Підкарпаття. 1964 р. — стаття про важливу архівну знахідку і про початки українського друкарства. Дослідження з цих тем автор продовжуватиме з гідною подиву наполегливістю і цілеспрямованістю впродовж наступних 35 років, ажно останніх днів свого працьовитого життя. При цьому він завжди починав з одиничних і часткових тем, а одночасно будуватиме бази даних для майбутніх зведених каталогів і наукових узагальнень.

Головне, що об'єднує праці О. Машока, це те, що практично всі вони побудовані на основі джерел, знайдених ним самим або, принаймні, врятованих ним від забуття.

При цьому джерелами для нього служили не тільки архівні документи, зберження й популяризація яких

будівель, він став одним із фундаторів архівно-хімічної лабораторії. З його ініціативи створювалися науково-дорадчі органи Укрцентрархіву (науково-технічна, архівно-методична нарада тощо), наукова архівознавча бібліотека та перша науково-дослідна установа в галузі архівної справи – Кабінет архівознавства при ЦАУ УСРР. Професор В.І. Веретенников, маючи великий досвід практичної роботи з архівними джерелами, очолював роботу бригади з розроблення норм архівно-технічної роботи, запропонував створити в архівних установах госпрозрахункові групи. Йому належить струнка концепція організації архівної освіти в Україні, яка передбачала існування архівознавчих гуртків молоді, проведення короткотермінових і тривалих курсів підвищення кваліфікації для архівних працівників різних категорій, організації при ЦАУ УСРР кваліфікаційної комісії, створення Інституту архівознавства з різними рівнями підготовки (масових архівних робітників, вчених архівістів за трьома напрямками, аспірантури). З великою увагою та інтересом ставився до роботи новаторів, підтримував молоді таланти, їх починання. Так, у серпні 1923 р. професор В.І. Веретенников побував у Чернігові з метою вивчення досвіду студентського історико-архівного гуртка, що був створений в місцевому Інституті народної освіти. Його організував і очолював молодий архівіст, викладач ІНО, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту В.В. Дубровський (1897–1966). Талановита праця гуртківців і їхнього керівника стала відомою далеко за межами Чернігівщини. В.І. Веретенников, провісивши на місці перевірку виконаного, констатував велику результативність роботи гуртка у виробленні технічних та науково-дослідницьких навичок. Професор виступив перед гуртківцями з доповіддю “Про значення архівних занять для історичної науки”¹⁶.

В.І. Веретенников – постійний автор ґрунтовних наукових публікацій на сторінках видань архівного проф.лю. Крім того, він був членом редколегії часопису “Арх.вн.справа” – “Радянський архів” (1925–1931)¹⁷. Крім безпосереднього редагування статей, роботи з авторами, брав найактивнішу участь у веденні постійної рубрики консультацій. Багато уваги приділяв науково-педагогічній роботі. Наголошуючи на необхідності науково-архівознавчої підготовки співробітників архівів, він застерігав: “...некваліфікований архівіст може накопити великої шкоди С.диному державному архівному фонду, що його саме має охороняти та пильнувати”¹⁸. Життя вимагало вирішення нагальних проблем обліку, впорядкування, належного зберігання документальних пам’яток. Виконання всіх цих завдань в тогочасних архівних установах доводилося доручати малодосвідченим працівникам. Як свідчать документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, з Центрального архівного управління (ЦАУ) проводилося постійне роз’яснення першочергових завдань, давалися конкретні вказівки

щодо методики їх виконання. Незмінним автором більшості об’явок, що розсилалися ЦАУ в регіональні архівні установи у 1923–1927рр., був В.І. Веретенников. Працюючи на ключових посадах в Центральному архівному управлінні, В.І. Веретенников робив усе максимально можливе для запобігання помилок недосвідчених архівістів. Він не давав категоричних, зверхніх розпоряджень. Підготовлені ним об’явки та інструкції вмотивовано і ґрунтовно пояснювали необхідність виконання тих чи інших завдань, надавали конкретні рекомендації щодо методики роботи. Прикладом такої допомоги В.І. Веретенникова архівістам на місцях є, зокрема, організація виявлення документів з історії Жовтневої революції та громадянської війни 1917–1921 рр., що проводилась напередодні десятої річниці революції. Кампанія проходила з великим розмахом, контролювалася постійно, вимагала конкретних результатів: списків фондів, описів документів, даних про втрачені, свакуйовані на територію інших республік матеріали. В документах архівного фонду Держкомархіву України за березень–липень 1926 р. зберігається цілий ряд листів до окружних архівних управлінь, підготовлених В.І. Веретенниковим, із роз’ясненнями щодо організації роботи з виявлення документів. Він детально визначає шлях, яким треба йти: 1) насамперед переглянути всі документи, що є в архівній установі (окрасті); 2) ретельно ознайомитися з архівними фондами діючих установ, бо є ймовірність, що і там можуть зберігатися випадково забуті документи 1917–1921 рр.; 3) перевірити, чи немає на території округи бездоглядних архівів; 4) з’ясувати всіма можливими засобами, чи не зберігаються потрібні матеріали у приватних осіб, які працювали в державних установах протягом 1917–1921 рр. Прагнучи допомогти малодосвідченим колегам, В.І. Веретенников роз’яснює, яким чином можна розпізнати, ідентифікувати потрібний матеріал, якщо його вдасться знайти. У тому разі, коли жодних архівних джерел виявити не вдалося, треба провести пошук відомостей про їх можливе місцезнаходження, опитуючи місцевих жителів, колишніх працівників тогочасних державних установ¹⁹. На наш погляд така опіка може видатися надмірною, а пояснення занадто деталізованими. Але, як свідчать результати виконаної тогочасними архівістами роботи, і цих настанов їм виявилось замало. Так, Сумським окрархом до ЦАУ були надіслані списки архівних фондів, де гамузом подані назви установ, яким належали фонди, і назви підрозділів (наприклад, “Бухгалтерія” чи “Загальний підвідділ”) без зазначення організації, до якої вони входили. Крім того, назви установ-фондоутворювачів повідомлялися неповні або неточні, як от: “Міліція”, “Повітвиконком”. В.І. Веретенников слухно зауважує, що таких повітових установ на Україні дуже багато, а назву фонду слід подавати так, щоб її не можна було сплутати з жодною іншою²⁰. Критичну оцінку В.І. Веретенникова одержала й робота Одеського окрарху, куди

було 4 червня 1926 р. надіслано лист до ЦАУ про недоліки й помилки в описуванні документів²¹.

Як історик і архівіст, глибоко усвідомлюючи необхідність зберегти цінні історичні документи, В.І. Веретенников приділяє особливу увагу периферійним архівам, яким особливо загрожувала безпека у віддалених містечках та селах. «Ліквідувавши поміщиків як клас», радянська влада націоналізувала їх землі та майно. Багаті бібліотеки та фамільні архіви були залишені напризволяще. Звичайно, значна їх кількість загинула. В ході кампанії по виявленню документів з історії революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр., В.І. Веретенников зумів знайти потрібні аргументи, щоб переконливо довести важливе науково-історичне значення поміщицьких архівів «для вивчення історії великого землеволодіння і соціально-економічних відносин поміщиків і селянства». Ним був підготовлений спеціальний об'язник ЦАУ «Про поміщицькі архіви» (15 березня 1926 р.)²², де в стриманій мові офіційного документа виразно вчувається гаряче занепокоєння долею цінних документальних пам'яток. Щоб з'ясувати місцезнаходження колишніх поміщицьких архівів, В.І. Веретенников проводить розшук відомостей про великі землеволодіння в центральних установах України. У березні 1926 р. він готує лист ЦАУ до Уккранднаргоспод'єднання з проханням надіслати список радянських господарств із зазначенням, на території якого маєткун вони утворені. Інший лист був надісланий ЦАУ до Центрального статуправління із запитом про наявність даних про друковані матеріали, що стосуються великих землеволодінь в Україні. Аналогічні відомості з'ясовуються і в Науковому сільськогосподарському комітеті Наркомзему УСРР²³.

Небезпеку втрати архівних документів таїли в собі й адміністративно-територіальні реорганізації. Об'язник Укцентрархіву «Про колишні волості та сільські архіви» (від 27 березня 1926 р), що був підготовлений В.І. Веретенниковим, пропонував для збереження розпорошених волостних і сільських архівів, які стали непотрібними на місцях для довідкових цілей після скасування волостей, сконцентрувати в окружних архівосховищах. У 1927 р., коли в Центральному архівному управлінні готувалася «Інструкція експертним комісіям», В.І. Веретенников вніс до її тексту серйозні доповнення, щоб запобігти втратам документів. Корінний росіянин, професор російської історії, що був у зв'язку з цим звільнений від проходження української заші, написав власноручно доповнення до проекту інструкції *українською мовою*: «Матеріали поміщицьких, фамільних, волостних та монастирських архівів через їх рідкість з метою утилізації не повинні розглядатися». В затвердженому тексті інструкції це доповнення збережене дослівно²⁴.

В.І. Веретенников був одним з активних організаторів першого Всеукраїнського з'їзду архівістів, на якому виступив з доповідями про підготовку кадрів та нау-

ково-технічні умови зберігання архівних документів. За рішенням з'їзду ним була укладена програма 10-ти годинного курсу для студентів Харківського інституту народної освіти. Професор В.І. Веретенников брав участь у роботі другого Всеукраїнського з'їзду архівістів (1931 р.). На цьому з'їзді вченого звинуватили у сповідуванні буржуазної методології в архівній справі та архівознавстві, він був змушений каятися й визнати «помилки». Тоді ж його було введено зі складу редколегії журналу «Радянський архів». Всі ці прикрі події не вплинули тоді на його службову діяльність. Робота В.І. Веретенникова у складі Центрального архівного управління УСРР продовжувалася. У травні 1932 р. рішенням колегії ЦАУ йому навіть встановлено найвищу ставку – 325 крб. як «старому науковому співробітнику – керівнику архівно-технічної секції»²⁵. Але наступного, сумнозвісного 33-го, все знову змінилось. Наказом по ЦАУ УСРР №48 від 25 серпня 1933 р. науковий робітник науково-методичного кабінету ЦАУ УСРР В.І. Веретенников був звільнений з посади. Наказ безапеляційно стверджує, що він «... не перебував у методологічних настановах своєї наукової роботи, ... не виявляє достатньої наукової ініціативи і активності»²⁶. Повнокровна діяльність вченого, архівіста-практика зупинилася. Не можна не погодитися із І. Глизем та В. Шандрою, що «партійно-пропагандистські вимоги і заперечення надбань дореволюційного архівознавства та краших напрацювань 20-х років звели нанівець спершу цілісну і довершену наукову систему архівознавства, з якою виступав В.І. Веретенников»²⁷.

Інтерес до опального вченого у суспільстві згас. Але, можливо, ця байдужість на той час для В.І. Веретенникова стала рятівною. Він виїжджає з Харкова до Ленінграда. Тут з 1934 р. (точна дата не встановлена) до 18 вересня 1940 р.²⁸ працює у Російському державному музеї на посадах завідувача секцією прикладного мистецтва, наукової бібліотеки, архіву. Рукописи наукових статей, що зберігаються в особовому фонді вченого (ф. 126) у Російському державному музеї, свідчать про здійснені ним серйозні наукові дослідження у галузі декоративно-прикладного мистецтва, історії меблів, бронзи, російських приватних заводів художнього фарфору XVIII – першої половини XIX ст. Більшість праць вченого за цей період, на жаль, залишилась неопублікованою.

В цьому ж фонді зберігається документ, що фіксує останню скорботну дату в житті В.І. Веретенникова – довідка Вологодського евакогоспітально №5 засвідчує його смерть 18 липня 1942 р.²⁹.

Професор В.І. Веретенников був великим вченим і невтомним трудівником. Нам залишилася його багата творча спадщина, праці, які й нині не втратили свого науково-історичного і практичного значення. Сьогодні вивчення та ґрунтовне засвоєння творчого доробку вченого потрібні не лише як данина пам'яті подвижнику науки, ще більше вони необхідні молодим історикам,

архівістам, археографам, які прагнуть стати справжніми висококваліфікованими фахівцями.

¹ Веретенников Василь Іванович // РЕІУ. – Т. 1 (Абазин-Державець). – К.: Гол. ред. УРЕ, 1969. – С. 264.

² Веретенников В.И. // Шведова О.И. Историки СССР: Указ. печатных списков и трудов – М., 1941. – С. 36; Веретенников Василий Иванович (1880–1942) // СИО. – М., 1963. Т. 3. – Стб. 360; Веретенников В.И. (1880–1942) // История исторической науки в СССР: Дюктябрьский период: Библиография. – М., 1965. – С. 244.

³ Матвиї І.Б. Василь Веретенников – видатний архівознавець // Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 142–160.

⁴ Матвиї І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000 – 591 с.

⁵ Відділ рукописів Державного російського музею, ф. 126, од. зб. 17, арк. 2.

⁶ Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863–1919) – випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету (1886). З 1894 р. – член Імператорської археографічної комісії МНО. У грудні 1899 р. обраний дійсним членом Академії наук.

⁷ Пресняков А.Е. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – Петербург, 1922. – С. 30–32.

⁸ Чернуха В.Г. Сигизмунд Натанович Валк (1887–1975) // Историки России XVIII–XX веков. – 1996. – Вып. 3. – Арх. инф. бюл. № 14: Приложение к журналу “Исторический архив”. – С. 95.

⁹ Дело об избрании Историко-филологическим факультетом Императорского Харьковского университета

28 октября 1913 г. профессора по кафедре русской истории // ЗИХУ – 1914. – Кн. 1. – С. 44.

¹⁰ Веретенников Василий Иванович // Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1912. – Т. 10. – Стб. 214.

¹¹ Матвиї І.Б. Василь Веретенников... – С. 147.

¹² Державний архів Саратовської області Росії, ф. 393, оп. 1, спр. 820, арк. 1–8.

¹³ Там само, ф. 332, оп. 1, спр. 3, арк. 8 зв., 9, 11, 11 зв.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр. 9-а, арк. 74.

¹⁵ Матвиї І.Б. Василь Веретенников... – С. 150.

¹⁶ Матвиї І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 378–381.

¹⁷ Матвиї І.Б. Василь Веретенников... – С. 153.

¹⁸ Веретенников В.И. До питання про підготовку архівних робітників // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2/3. – С. 43.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 375, арк. 9–10.

²⁰ Там само, спр. 375, арк. 11–12.

²¹ Там само, спр. 333, арк. 109, 120.

²² Там само, спр. 370, арк. 31 зв., 32.

²³ Там само, спр. 323, арк. 4–6.

²⁴ Там само, спр. 449, арк. 68–71, 82.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1509, арк. 27.

²⁶ Там само, спр. 1705, арк. 76.

²⁷ Шандра В., Гізь І. Веретенников Василь Іванович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. У 3-х вип. Вип. I: (XIX ст.–1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 64.

²⁸ Архів Державного російського музею, ф. 1, оп. 2-а, од. зб. 30, арк. 168.

²⁹ Відділ рукописів Державного російського музею, ф. 126, од. зб. 16, арк. 1.

Надія Барабан

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛИ МИХАЙЛОВИЧА БІЛОЗЕРСЬКОГО

Зі старовинних українських родів вийшло чимало видатних особистостей, які зробили визначний внесок не лише в українську, але й в російську та світову культуру: з родинами Максимовичів, Галаганів, Ханенків, Маркевичів, Тарновських та ін. тісно пов'язані цілі епохи злету й розвитку національної культури, літератури, мистецтва, науки й освіти України. Почесне місце в цьому переліку належить родині Білозерських, представники якої значною мірою причинилися до поживлення “українського елементу” в Російській імперії під час українського національного відродження.

Микола Михайлович Білозерський народився на х. Мотронівка Чернігівської губернії у 1833 р., у родині Михайла Васильовича та Мотрони Василівни Білозерських. М.В. Білозерський помер у 1835 р. Завдяки протегуванню В.В. Кочубея, з родиною якого Мотрона Василівна приятельвала, Микола був влаштований до Петербурзького Кадетського Корпусу на державне утримання, але не закінчив його.

Цікавиться народною поезією та історією рідного краю М.М. Білозерський “начал под влиянием П. Кулиша (который был женат на его сестре)”¹. З квітня 1852 р. М. Білозерський працював в редакції “Черни-

говских губернских ведомостей”, в січні 1853 р. був призначений на посаду помічника редактора, у 1854 р. деякий час заміщав редактора. Під час роботи в газеті М.М. Білозерський писав статті, розбирав архіви чернігівських монастирів. Залишив працю у газеті в зв'язку зі зміною особи, яка вела нагляд за газетою. З початку 1855 р. “Черниговские губернские ведомости” відразу зубожіли змістом. Про це писав Микола Михайлович у березні 1855 р.: “Ведомости наши лишены интересных статей и материалов и наполняются всякою дрянью по желанию вице-губернатора, человека совершенно неученого. В издании их я играю страдательную роль. Актыв и других материалов, этнографических статей, сообщаемых священниками, вице-губернатор терпеть не может и поэтому запретил печатать все это. Предшдшим годом завершилось славное издание губернских ведомостей. Теперь газета ползет, как рак, назад. Очень и очень грустно!”²

Коли М.М. Білозерський почав збирати фольклор, встановити не має можливості. На одному з рукописів він вказав 1847–1881 рр. Запис думи “Бедная вдова и три сына” датовано 1851 роком. Під її текстом М. Білозерським було вказано: “Списано от кобзаря Борзен У,

села Британи, 1851 г. Декабря 24"³. У його власних нотатках знаходимо інформацію, що на 1867 рік ним було зібрано та записано 1500 пісень, 460 загадок і т. д.⁴

М.М. Білозерський серйозно займався збиранням фольклору, готував на конкурс етнографічний опис Борзенського повіту Чернігівської губернії, до кращої частини якого входили історичні пісні. Також, на початку 50-х рр. М. Білозерський працював з архівом Чернігівського Магістрату.

На початку 1853 р. він за 40 примірників майбутньої книги почав допомагати А. Метлинському готувати "Народні південноруські пісні". В архіві М. Білозерського зберігаються "Списки былин и песен, посланных А.Л. Метлинскому в 1853-1854 гг.", відправлені видавцю 24 березня 1854 р. по закінченню роботи над книгою. В списку значаться думи: "Про Самійла Кішку", "Про рандарів", "Про білоцерковціну", "Про невольників", "Про невольників та попівну Марусю Богуславку", "Про трьох братів" (азовських), "Про смерть козака на Козині-долині".

Записи нових дум М. Білозерського представлені у збірнику текстами шести дум, включаючи два уривка: думи "Про вдову та синів", "Про Івася Вдовиченка" (невеликі уривки), "Про сестру та брата", "Про смерть Хведора Безродного", "Про козака Голоту" (уривок) він записав с. Британи Борзенського повіту Чернігівської губернії від кобзаря І. Романька, а уривки думи "Про смерть Хведора Безродного" – від кобзаря А. Шута.

Рік праці над збіркою "Народные южнорусские песни" не пройшов для М. Білозерського даремно. "Приготовление былин к изданию, – писав він А. Метлинському 18 березня 1854 р., – хотя стоило довольно труда, доставило мне много удовольствия и пользы в ученом отношении"⁵.

В архівному фонді М. Білозерського зберігаються численні виписки з історичних джерел та літописів. Частина з них була використана при написанні додатків до збірки "Народные южнорусские песни". М. Білозерський склав "Правила при записуванні народних дум, пісень, казок, переказів та ін." і "Список кобзарів (бандуристів) та лірників", які А. Метлинський подав у додатку до своєї збірки, але їх скоротив видавець.

Після виходу збірки "Народных южнорусских песен" М. Білозерський продовжував збирання творів українського фольклору і мріяв про видання збірки. "А я все думаю о своем издании, – записав він у щоденнику 5 серпня 1854 р. – когда либо, даже скоро, издам сго – листах на 20–30. Будут там: летописи, акты, исторические статьи, древности, обряды, обычай, рассказы, сказки, пословицы, загадки, думы, песни и т. п."⁶

М. Білозерський звертався до знайомих із проханням надіслати йому свої записи. Так, у листі до студента Петербурзького університету О. Лазаревського від 13 вересня 1855 р. М. Білозерський просив його вислати своє зібрання дум і пісень, "с означением где и кем записаны, думы и исторические песни сверх того, – и

от кого, с примечаниями"⁷, запрошуючи О. Лазаревського взяти участь у його виданні.

Але М. Білозерський не довів справу до кінця – він вирішив вступити на службу в козацький полк. З 20 листопада 1855 р. М. Білозерський знаходився у Києві. В козаки його не брали, і він зайнявся виданням літописів. В одному з листів наприкінці грудня 1855 р. М. Білозерський писав з Києва: "Казачество помешало мне издать песни. Свой сборник я уступил зятю"⁸.

В 1856 р. М. Білозерський видав у Києві збірку "Южнорусские летописи", открытые и изданные Н. Белозерским"⁹. М. Максимович відзначив "излишнюю ревность издателя в перечислении разнотчений в списках летописей"¹⁰.

У середині 1856 р. М. Білозерський оселився у себе на хуторі під Борзною. Він збирав книги з історії та етнографії України, а також фольклорні матеріали. При цьому значну частину творів усної народної поезії він відправляв П. Кулешу. В Кулешевих листах він звичайно фігурує під ім'ям "історіографа".

У 1856 р. М. Білозерський продовжував збирати свідчення про кобзарів та лірників. У фонді М. Білозерського зберігається об'ємний рукопис "О кобзрях і список кобзарів", обсягом 108 арк.¹¹ У ньому міститься велика кількість свідчень про народних співців, які М. Білозерський збирав протягом багатьох років. Автор намагався не лише перелічити імена кобзарів та лірників, а і зібрати про них свідчення, які становлять великий інтерес при вивченні місцевих епічних традицій та співних шкіл.

Серед рукописів М. Білозерського збереглися чернетки листів (не датовані), які свідчать про значні плани автора. Він писав до різних губернських видань (в одному з них названі газети Саратов, Самари, Курська, Воронеж, Києва, Полтави, Харкова), що збирається найближчим часом видати повне зібрання українських народних дум і пісень, загадок, приказок і т. д., і просив повідомити йому номери газет, в яких були надруковані тексти починаючи з 1838 р. Але М. Білозерському не вдалося видати навіть невеличку збірку, хоч він зібрав багато пісень, дум і т. д.

У зібранні М. Білозерського в Інституті мистецтвознавства, фольклору, та етнографії ім. М. Рильського НАН України зберігаються записи пісень, дум, прислів'їв та приказок, творів інших жанрів народної поезії. У фонді М. Білозерського є також пісні та думи, виписані збирачем з різних публікацій, в тому числі П. Цертелєва, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Лукашівича, М. Костомарова, Д. Мордовцева, Я. Головацького, Вацлава з Олеська; пісні із зібрань А. Марковича (до 1852 р.), А. Метлинського, П. Куліша, В. Білозерського; чернетки численних відправлених листів.

11 вересня 1874 р. М. Білозерський був обраний дійсним членом Південно-західного відділу Російського географічного товариства. Він є також автором праці "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям раз-

Евгений Старостин

РИЖСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР 1921 г.: ПРОБЛЕМЫ «АРХИВНОЙ РЕСТИТУЦИИ»

Человечество с трудом расстается с иллюзиями. Одна из них – уверенность в том, что прошедшие века его истории кардинально изменили правовую основу отношений, как между отдельными особями человеческого общества, так и между государствами. Это далеко не так. *Изменялись – время, форма, обстоятельства, действующие лица, сущностные же отношения оставались неизменными или почти неизменными.* Если, конечно, не закрывать глаза на реально происходящие факты и не принимать всерьез эволюцию норм права на бумаге или в профессорской аудитории. В данном докладе автор предпринял попытку рассмотреть проблемы реституции, возникшей между Польшей, Россией и Украиной сразу же после Февральской революции 1917 г.

Ошибаются также те, которые думают, что проблема реституции возникла в 90-е гг. XX в. в связи с распадом СССР. Вопрос о реституции поднимался в период демонтажа колониальной системы и образования независимых государств Африки и Азии. Его поставили и приступили к реализации в последние годы Второй мировой войны. Он остро встал уже на другой день после свержения самодержавия и выделения из России – Польши, Финляндии, прибалтийских стран. *Ретроспектива уходит далеко в глубь веков.* Даже в древнеримском праве бытовало понятие «*restitutio*», как восстановление прежнего состояния (прав), применявшееся в большей степени к «гражданским отношениям»¹¹. «Вражеское» имущество, захваченное в ходе боевых действий считалось бесхозным и могло быть предметом захвата. Правда, в более поздние исторические времена Римской империи военная добыча принадлежала государству и легионеры «подурачили личную собственность лишь часть добычи, предоставлявшуюся им полководцами»¹². Конечно, впоследствии, в особенности с XVII в., предпринимаются робкие попытки выработать нормы международного права³. Но основная тенденция, базирующаяся на римском праве, оставалась неизменной. Наполеон не испытывал ни малейшего чувства раскаяния за увезенные из Испании, Италии, Бельгии и др. стран архивные памятники, которые по чистолобимому замыслу императора должны были найти место в Всеевропейском архиве, строящемся в Париже. Не лучше вели себя спецкоманды рейхслайтера Розенберга в годы второй мировой войны, которые в качестве «образцов враждебной германизму культуры для будущего музея уничтоженных народов» ограбили пол-Европы. Ситуация стала меняться только в XX в., в котором возникло и широко развилось международное сотрудничество, принявшее ряд ценных рекомендательных документов, показавших, в каком направлении следует развивать международное архивное право⁴. Нам же полезно вернуться к событиям февраля-марта 1917 г. в Россию и посмотреть, как конкретно

решалась проблема с возвращением культурного наследия Польше.

Вопрос о эвакуации архивных документов и других культурно-исторических ценностей, возникший в связи с заключением Рижского мирного договора (1921 г.), имел свою предысторию. Он явился следствием общеполитической ситуации, в которой оказалась революционная Россия после падения самодержавия, когда активно обсуждались пути развития государственности России. Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов, подталкивая Временное правительство слева, 14 марта 1917 г. опубликовал обращение «К польскому народу», в котором провозгласил, что «Польша имеет право быть совершенно независимой в государственном и международном отношении»⁵. На другой день, 15 марта, Временное правительство утвердило положение о ликвидационной комиссии «по делам Царства Польского». Комиссия обязана была провести «выявление местонахождения и состояния имуществ государственных и общественных учреждений Царства Польского, определение условий хранения и заведования ими впредь до передачи их польскому государству»⁶. П.Н. Миллюков, министр иностранных дел, 15 и 16 марта занимался составлением «Воззвания Временного правительства к полякам», которое 17 марта в пятницу увидело свет. «Создание независимого польского государства, образованного из всех земель, населенных в большинстве своем польским народом, – написано в Обращении, – служит надежным залогом прочного мира в будущей обновленной Европе». Стремление использовать польских легионеров, и в частности создаваемый польский корпус генерала Ю. Довбор-Мусницкого, вынудило военного министра А.И. Гучкова, идя навстречу просьбе польской стороны, издать в апреле распоряжение о передаче из Оружейной палаты польских знамен, взятых еще царскими войсками во время подавления восстания 1830 г.⁷

Это распоряжение военного министра вызвало возмущение у Комиссии по принятию дворцового имущества, так как знамена, штандарты и другие воинские трофеи, по их мнению, представляют историческую ценность и являются «светилом прошлых исторических завоеваний России... Если вернуть польские знамена, то по аналогии можно вернуть все трофеи прежних победных войн России. Комиссия командировала своих членов Грабаря и хранителя Оружейной палаты Арсеньева для выяснения всех сомнений для того, чтобы добиться отмены постановления»⁸. Вопрос об удовлетворении запросов польской стороны обсуждался летом 1917 г. на заседании Союза российских архивных деятелей под председательством А.С. Лапто-Данилевского. В протоколе заседания записано, что все требования могут быть «удовлетворены только в отношении имущества, которое

во время оккупации польских земель немецкими войсками было передано на хранение в русские правительственные учреждения"⁹.

С марта 1917 г. по ноябрь 1917 г. события развивались с ужасающей быстротой. Правящие круги Польши возобновляют свои требования уже к Советской России на возвращение "памятников, принадлежавших польской нации". Советское правительство в условиях продолжающейся войны с Германией принимает решение удовлетворить требования польской стороны и 24 января 1918 г. В.И. Ленин подписывает декрет о "реституции культурного достояния" Польши. "Предметы старины и искусства, библиотеки, архивы, картины и вообще музейные предметы. – записано в декрете, – где бы они не находились, принимаются, как национальная собственность польского народа, под охрану власти Рабочего и Крестьянского правительства в лице Комиссариата по польским делам и Общества охранения древностей до поры передачи польским народным музеям"¹⁰. Обращаем внимание, что в декрете речь шла о культурном достоянии, вывезенном с территории Польши. Источники молчат пока о том, как реализовывался этот законодательный акт. Скорее всего в то время этот декрет, как и многие другие, остался на бумаге, поскольку отношения между двумя странами продолжали ухудшаться, и Польша, подталкиваемая Антантой, готовилась к войне. Однако юридическая основа была заложена.

Возвращение к этой уже старой проблеме было связано с подготовкой и подписанием Рижского мирного договора в 1921 г. между РСФСР и УССР с одной стороны, и Польшей, с другой стороны. Подготовка текста договора в двух созданных комиссиях шла трудно и только через пять месяцев после начала их работы состоялось подписание Рижского договора 21 марта 1921 г.¹¹ Историю этих переговоров, касающихся архивных материалов, можно восстановить в датах и лицах, поскольку в ГАРФ сохранились черновые записи протоколов заседаний комиссии, докладные записки, переписка, списки переданных фондов и т. п. Польша, пользуясь сложнейшей обстановкой, которая сложилась в революционной России, ни на йоту не отказалась от своих прежних требований, и более того в ходе переговоров ожесточала свои условия. Приехавшая в Москву польская делегация требовала вернуть все научные и культурные ценности, вывезенные с территории страны с 1 января 1772 г., т. е. со времени первого раздела польской территории. И Наркомат по иностранным делам (Бродский) был склонен удовлетворить польские аппетиты. Постоянными оппонентами сотрудников Наркомата были специалисты Главного управления архивным делом (В.Н. Стороженко, В.И. Пичета, В.В. Максаков, М.К. Любавский.). Первые трое составили так называемую особую комиссию по выработке соглашения¹²; М.К. Любавский привлекался наркомом Чичеринным в правах эксперта и лучшего знатока российско-польских отношений. Первое совещание коллегии Главархива, на котором были заслушаны

положения польского проекта, состоялось 7 января 1921 г. Весь январь ушел на выработку рекомендаций, которые, однако, оказались не достаточными и замещавший Д.Б. Рязанова В.Н. Стороженко в начале февраля запросил мнение М.К. Любавского по поводу польского проекта. Дополнение Любавского стоит процитировать, поскольку он выражал мнение определенного круга профессионалов. "Архивы и дела русских учреждений, начатые на территории нынешней Польской республики, – писал директор бывшего Архива Министерства юстиции, – по особым соглашениям могут быть переданы польскому правительству в тех случаях, когда они касаются исключительно этой территории, не имеют политического значения и легко могут быть отделены от делопроизводства русских учреждений. Русскому правительству могут быть переданы в собственность архивы и дела, начатые в Польше и касающиеся исключительно положения русских людей в крае. Все вообще вопросы, связанные с этой передачей, рассматриваются в согласительных комиссиях при участии экспертов-специалистов"¹³. Специалисты собирались еще не раз. После одного из совещаний, которое проводил 5 марта 1921 г. руководитель экономико-правового отдела НИД Бродский, т. е. за 16 дней до подписания Рижского договора, В.И. Пичета написал, что "вынес иное впечатление (о совещании – Е.С.) и увидел в тов. Бродском одностороннего защитника польских интересов". Рядом замечаний на польский проект реституции В.И. Пичета пытался найти золотую середину. В первом параграфе он предложил вставить слова – "в ее нынешних границах"; в следующем абзаце, что и польское правительство обязуется со своей стороны "возвратить России и Украине таковые же предметы, вывезенные с 1 января 1772 г." и что, конечно, "нельзя передавать польскому правительству архивы, дела и документы, возникшие с 1 января 1772 г. на территории нынешней России, хотя бы они касались территории Польской республики в ее нынешних пределах"¹⁴. Мы видим, что его учитель и коллега профессор М.К. Любавский ранее настаивал на более жесткой позиции.

Политическая целесообразность, как ее понимали тогда руководители страны, оказалась предпочтительней интересам защиты национального культурного достояния. Согласно Рижского договора Россия и Украина "взяли на себя обязательство возвратить Польше: архивы, регистратуры, архивные собрания, дела, документы, реестры, карты, планы и другие архивные и делопроизводственные материалы государственных, общественных, духовных и других учреждений, действовавших до 1 января 1772 г. на территории, вошедшей в состав Польской Республики; аналогичные документы, образовавшиеся за период с 1 января 1772 г. до 9 ноября 1918 г. в деятельности административных, общественных, духовных и других учреждений Российской империи, находившихся на территории, вошедшей в состав Польской Республики; документацию этих учреждений, эвакуи-

рванных в Россию или на Украину с территории Польской Республики после 1 августа 1914 г., т. е. с начала мировой войны; архивные собрания частных лиц, незаконно вывезенные с территории Польши после 1 января 1922 г., имеющие историческую и культурную ценность для польского народа».

Справедливости ради следует заметить, что польские эксперты провели самую тщательную работу по выявлению архивного материала, относящегося к истории Польши. «Во главе этих требований, – писал П. Войков, – стоит требование Коронного архива, затем следует Литовская метрика, архив Варшавской юридической комиссии, архив короля Станислава-Августа, материалы по восстанию Костюшко, архив президента гор. Варшавы Закржевского, архив Постоянного совета и его департаментов, актов, сеймов и конференций, архивы комиссии полиции и Маршалковской юрисдикции, архив Стражи прав, Эдукационной комиссии, архив личного секретаря Станислава-Августа Фризе, дело Статута Ласского и ряд других менее значительных и существенных»¹⁵. Особые разногласия вызвало требование выдачи дел Литовской метрики и материалов Киевского центрального архива (так в тексте доклада – *Е.С.*). Позволю себе не касаться трагической судьбы книг Литовской метрики, история которых обстоятельно изучалась украинскими, российскими и зарубежными историками (М.К. Любавский, П.Г. Кеннеди и др.) Да и жесткие требования передать акты, отражавшие историю Правобережной Украины, которая к началу XVI в. состояла из трех воеводств: Киевского, Волынского и Подольского из киевских архивов, значило бы признание не научных интересов, а давних политических претензий польской стороны.

Уже на другой год после заключения договора вагоны с архивными документами зачастили в Варшаву. С 1922 по 1928 гг. советской стороной было отправлено Польше 8115 пудов архивного материала¹⁶. В.В. Цаллин, чей научной добросовестности и тщательности можно доверять с закрытыми глазами, описал состав переданных документов. «Польше были переданы, – писал историк, – 7 книг описей Коронного архива Речи Посполитой и 23 ящика с делами Литовской метрики, материалы Варшавского генерал-губернатора, варшавского обер-полицейстера, Горного департамента Царства Польского, губернских правлений, уездных и гминных управлений, магистратов, судов, казенных палат, варшавских казенных театров, варшавского учебного округа и губернских учебных дирекций, губернских управлений государственными имуществами и других государственных и общественных учреждений, а также архив магнатов Браницких»¹⁷. Если к этому возврату польских материалов можно отнестись с известным пониманием (хотя с юридической, научной и практической точек зрения здесь имеется много несуразностей), то передача Польше документов центральных учреждений, созданных и находившихся в столице (Статс-секретариата и Комитета по делам Царства польского, отдела финансов Царства

Польского Министерства финансов Российской империи, земского отдела по Польше Министерства внутренних дел, собраний по истории Польши Археографической комиссии и других учреждений бывшей Российской империи следует признать ошибкой. Можно представить ту степень горечи, которые испытывал директор Древле-хранилища М.К. Любавский, передавая материалы российского происхождения Польше. Через несколько лет ему представится возможность сформулировать в печати свои взгляды на проблемы архивной реституции¹⁸.

Вопрос точного подсчета реэвакуированного в Польшу архивных фондов – дело будущего. Полагаю, что и в центре и на местах имел место незапланированный «профессиональный саботаж» со стороны архивистов, в чьи хранилища поступили документы из Польши в результате эвакуации или имелись материалы, касающиеся этой западной территории в фондах русского происхождения. Нередко они сообщали, что запрашиваемые польские фонды не обнаружены. Вполне возможно, что они действительно не сохранились, но были случаи их сокрытия. Советская делегация, руководимая полномочным представителем СССР П.Л. Войковым, подчеркивала, что выполнение некоторых статей Рижского договора сталкивается со значительными трудностями. Но она постоянно заявляла о своей доброй воле выполнить обязательства по статье 11 договора. Заметные изменения в позиции советской делегации произошли с начала 1925 г. и, как полагаем, не без влияния советских экспертов – крупнейших ученых историков (С.Ф. Платонова, О.А. Добиащ-Рождественской, С.Ф. Ольденбурга, И.И. Яковкина и др.), которые признали нецелесообразным выдачу актов законодательных институтов России, касающихся Польши.

То, что по разным причинам не было возвращено Польше в 20-е гг. было сосредоточено в особом хранилище архива Наркомата по иностранным делам на Серпуховке в Москве. Эти материалы уже после Второй мировой войны по распоряжению Н.С. Хрущева были переданы дружественной Польше.

В 1992 г. в послесловии к статье В.В. Цаллина «О праве собственности на архивные документы в дипломатических актах дореволюционной и советской России» автор настоящего доклада высказал свою точку зрения. Тогда В.В. Цаллин вспомнил «успешный» опыт решения проблемы «реституции» в послереволюционной России и реально предлагал воспользоваться им при решении сложных вопросов о судьбе архивного наследия СССР. Как тогда, так и сейчас мы заявляем обратное.

Документы по известным договорам 1920-х гг. с Польшей, Литвой, Латвией, Эстонией и Финляндией передавались в спешке, без должной научной экспертизы учета интересов российской исторической науки. Источники об этих якобы «справедливых актах» сохранились в ГАРФ, ЦГИА и других хранилищах, из них ясно, что не все члены правительственной комиссии А.А. Иоффе и эксперты одобряли факты таких передач. Тогда, как и

всякий раз победила "революционная целесообразность", т. е. верх взяли люди политики. С точки зрения архивной науки был нарушен принцип недобротности фондов: допущена была также терминологическая неточность: некорректным было расширительное употребление термина "реституция культурных ценностей", в то время, как речь должна идти в том числе и о реэвакуации.

Большевистское правительство в стране, которая только вышла из гражданской войны, руководствовалось политическими мотивами и ничем более другим. Навные грезы о мировой революции, желание побыстрей покончить с "шаристским прошлым" (известен несостоявшийся декрет об уничтожении сохранившейся юридической документации), отрицание ценности так называемой буржуазной культуры и т. п., подталкивало тогдашних правителей к подобным решениям и в отношении других стран, образовавшихся на территории России. Мороз продирает кожу, когда читаешь слова В. М. Молотова и Л. М. Кагановича относительно продажи произведений русского искусства за границу: "В сущности, какая нам разница, в Англии они находятся или в Америке? Рано или поздно они все равно будут обобществлены и, значит, навсегда будут нашими"¹⁹.

Настоящий доклад носит постановочный характер. Предстоит большая работа историков и архивистов, чтобы распутать старый клубок, показать шаг за шагом, как решалась эта сложная проблема между двумя славянскими странами, определить местонахождение и сохранность каждого исследуемого фонда в интересах российской и польской исторической науки.

Вся тяжелая процедура, связанная с прохождением в конце 90-х гг. федерального закона "О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации" показывает как мало учитывался исторический опыт страны и рекомендации ЮНЕСКО/МСА в решении этой проблемы. Мы вынуждены констатировать, что тень древнеримского юриста неизбежно возникает за статьями этого законодательного акта, напоминающего о незыблемости собственности на военную добычу. Многочисленные заявления государств о готовности уважать нормы международного права о

перемещенных культурных ценностях, к сожалению, носят чисто формальный характер.

¹ Памятники римского права. – М.: Зерцало, 1998. – С. 219.

² Римское частное право. – М., 1996. – С. 193.

³ Constitution et reconstitution des patrimoines archivistiques nationaux. Rapport par Christian Gut. Dix-setieme conference internationale de la table ronde des archives. – Cagliari, 5-8 oct., 1977.

⁴ *Бастьен Эвас* Спорные вопросы архивистики // Труды Историко-архивного института. – М., 1996. – Т. 33. – С. 294.

⁵ Вестник Временного правительства. – 1917. – 16 марта. № 10(56).

⁶ Вестник Временного правительства. – 1917. – 17 (30) марта. № 11(57).

⁷ Вестник Временного правительства. – 1917. – 8 апреля. № 26(72).

⁸ Из секретного доклада П. Войкова видно, что в апреле 1917 г. польская сторона получила знамена и штандарты, правда с оговоркой, что они взяты не в сражениях (и следовательно не являются военными трофеями), а из варшавских музеев. Получили поляки и пушки, вывезенные в качестве трофеев из арсеналов Польши. См.: Два года работы Российско-Украинской делегации, смешанных Российско-Украинско-Польских реэвакуационной и специальной комиссии по исполнению Рижского мирного договора. – М., 1923. – С. 47, 49.

⁹ ГАРФ, ф. 7789, оп. 1, д. 23, л. 8–9, 68.

¹⁰ Декрет об охране предметов старины и искусства, принадлежащих польскому народу. 12(25) января 1918 // Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С. 343.

¹¹ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3. – С. 629–632, 644–646.

¹² ГАРФ, ф. 5325, оп. 9, д. 223, л. 1.

¹³ Там же, л. 18.

¹⁴ Там же, л. 26.

¹⁵ Два года работы Российско-Украинской делегации... – С. 55.

¹⁶ ГАРФ, ф. 5325, оп. 4, д. 314, 438.

¹⁷ *Цапкин В. В.* О праве собственности на архивные документы в дипломатических актах дореволюционной и советской России // Отечественные архивы. – 1992. – № 4. – С. 24; Там же. Профессор Е. В. Старостин о затронутой проблеме. – С. 26.

¹⁸ *Жданович Я. И., Любавский М. К.* К вопросу о подроблении архивных фондов // Архивное дело. – 1926. – № 5–6.

¹⁹ Литературная газета. – 1990. – 27 июня. № 26.

Михаил Шумейко

БЕЛОРУССКИЕ АРХИВЫ И КРАЕВЕДЕНИЕ В 1920-е гг.

Прежде чем говорить о роли архивов в особенно широко развернувшимся в Беларуси в 1920–1930-е гг. краеведческом движении, будет уместным обратиться к истокам последнего, восходящего еще к XVI в., вспомнить о XVII–XVIII веках, которые, по словам современного исследователя археологии и краеведения Беларуси, внесли новую струю в изучение древних памятников польско-литовско-белорусских земель¹. С присоединением же белорусских земель к Российской империи

краеведение приобретает не только массовый характер, но и получает организационное оформление.

Как отмечал в 1926 г. руководитель Витебского окружного бюро краеведения Д. М. Василевский, "Первым па часе заснавання краязнаўчым таварыствам на Беларусі з'яўляецца "Беларускае Вольна-эканамічнае таварыства ў Віцебску". Яно было заложана 9 студзеня 1826 г. панствам Беларускага генерал-губернатарства"². Важную позитивную роль в развитии краеведческого

движения в белорусских губерниях, начиная с 1830-х гг., сыграли статистические комитеты, в изданиях которых публиковались многочисленные краеведческие материалы. Многие из входивших в состав комитетов представителей местной, преимущественно разночинской интеллигенции (Д.И. Довгялло, В.Г. Краснянский, А.П. Сапунов и др.), составили впоследствии основу краеведческого движения, развернувшегося уже в условиях белорусской (советской) государственности.

Дуализм их положения в условиях XIX – начала XX вв. очень метко подметил выше упоминавшийся автор, который писал: “Вышаўшы з працоўнае Беларусі, але атрымаўшы расійскую адукацыю, дасьледчыкі з беларусаў падаваліся ў сваёй працы. Афіцыйныя пасады і мэты буржуазнай навукі цягнулі іх ў бок Расійскай дзяржавы, але замілаваньне да роднага краю і культуры схілялі іх да Беларусі. У іх працах адчуваецца недагаворанасьць. Пачыналі яны на расійскі лад, а ў канцы міжвольна сыходзілі на граў і дагаварваліся часам, як А.П. Сапуноў, да прызнання самастойнай культуры і мовы беларуса ды яе асьветніцкай ролі ў Масковіі”³.

Большой вклад в развитие белорусского краеведения в середине XIX в. внесли польские ученые, при содействии которых в январе 1856 г. начала свою работу по исследованию исторического прошлого Беларуси “першая беларусазнаўчая польская арганізацыя на Беларусі – Археалагічная камісія пры Віленскім музеі старажытнасьці”⁴. Не секрет, что тогда краеведение, равно как и архивоведение, археография, да и собственно сама историческая наука, в значительной мере было подчинено решению задач политического, идеологического характера. Оправдать разделы Речи Посполитой, доказать извечное тяготение населения Беларуси к России и т. п. – вот те основные целевые установки, которые ставились царской администрацией перед всевозможными обществами по изучению белорусского края.

Восстание 1863 г., равно как и имевшие до этого место события 1830–31 гг., а еще раньше – война 1812 г., личный раз напомнили власть предержавшим о целесообразности не только продолжения, но и активизации работы по реализации подобных установок.

Вызванное к жизни революцией 1905–1907 гг. белорусское национальное движение рассматривалось не иначе как “польская интрига”, противостоять которой, по мнению высших должностных лиц “Северо-Западного края”, должно было в числе прочего “отечествоведение”. Показательна в этом отношении докладная записка минского губернатора А. Ф. Гирса от 25 января 1914 г. под многозначительным названием “О мерах, могущих укрепить национальное самосознание белорусов и противодействовать их полонизации”. По мнению автора главный недостаток начальной школы в Беларуси заключался “в слишком кратком преподавании *отечествоведения* (выделено мною – М.Ш.), географии России и русской литературы”. “В результате, – писал он, – даже юноши, окончившие курс сельской начальной школы,

не имеют представления о великом прошлом своего отечества, а юноши белорусского происхождения не имеют представления о тех печальных исторических судьбах, которые пережиты предками белорусов в прошлом. Начальная школа Белоруссии не может игнорировать этого прошлого. Оно важнее грамматики и арифметики, которые забываются благодаря невозможности их применить на деле, между тем как патриотическое чувство, воспитанное на изучении родной истории, не может быть забыто. А прошлое Белоруссии представляет собою богатый материал для воспитания русского патриотического чувства, для воспитания любви и преданности к России и русским самодержцам, спасшим белорусское племя от окончательного поглощения его поляками”⁵.

Недостатком существовавших в белорусских губерниях учительских семинарий А. Ф. Гирс считал то, что в них мало места отводится преподаванию истории, особенно местной, а также “воспитанию патриотического чувства, воспитываемого главным образом на истории”.

Кстати говоря, автор записки изложил в ней и свое видение роли исторических архивов, которую те призваны играть в деле распространения и популяризации исторических знаний среди местного населения: “Несмотря на то, что протекло целое столетие со времени присоединения Западного края к России, несмотря на то, что почти весь исторический материал, не подвергшийся уничтожению, уже собран в архивы, история края остается еще неразработанной и недоступной массам интеллигенции”⁶.

После революции 1905 г. процесс создания различных обществ и организаций по изучению края приобретает повсеместный характер. 4 марта 1905 г. утверждается устав “Общества изучения Белорусского края в Могилеве”. В числе учредителей общества – известные белорусские этнографы, краеведы, архивисты Е. Р. Романов, А. П. Сапунов и др. Вокруг общества начинают группироваться белорусские учительские силы. Осенью 1909 г. создается Витебская ученая архивная комиссия, по инициативе которой в 1911 г. в городе открывается отделение Московского археологического института. И здесь мы встречаем многих будущих активистов краеведческого движения советской Беларуси. С 1912 г. в Минске начинает работать “Общество любителей природоведения, этнографии и археологии”, с 1913 г. – “Общество изучения Могилевской губернии”. В январе 1910 г. возродил свою деятельность созданный еще в 1867 г. в Вильно Северо-Западный отдел Русского географического общества. В его составе были председатель Виленской археографической комиссии Ф. Н. Добрянский, архивариус Центрального архива древних актов князь И. Я. Строгис и его помощник Д. И. Довгялло, член комиссии по устройству Виленской публичной библиотеки Е. Р. Романов, директор Мстиславльской мужской гимназии В. Г. Краснянский. Душой предприятия стал избранный правителем дел Д. И. Довгялло, благодаря подвижни-

ческой деятельности которого отдел оставил добрый след в этнографии и краеведении. Его призыв объединиться "всем работникам на ниве родноведения в нашем крае", прозвучавший со страниц первой книги редактируемых Довгялло "Записок" отдела был услышан не только в Вильно, но и в Виленской, Витебской, Гродненской, Минской, Могилевской губ. Свидетельством тому является состав членов отдела (около 300 чел.), представлявших не только губернские центры, но и уездные и заштатные города – Брест, Бобруйск, Вилейку, Заславль, Климовичи, Мозырь, Пинск, Речицу и др. города. В большинстве своем это была разночинская интеллигенция – преподаватели гимназий, реальных и народных училищ, учительских семинарий и т. п., т. е. тот круг лиц, которые в 1920-е гг. составят основу краеведческого движения.

Первая мировая война самым негативным образом отразилась на работе белорусских краеведческих обществ и организаций. В большинстве своем их деятельность была свернута; попытки же создать новые учреждения (как это имело место, например, с ходатайством председателя Особой комиссии по сохранению местных архивных материалов при Русском историческом обществе А.Н. Куломзина на имя минского губернатора А.Ф. Гирса от 22 апреля 1915 г. о создании в Минске ученой архивной комиссии) не имели успеха⁷.

И тем не менее рассеянные войной белорусские культурные силы начинают объединяться в общества, землячества, организации, продолжая работу по изучению истории Беларуси. В декабре 1917 г. в Одессе возникает белорусская культурно-просветительская организация "Белорусский гай", летом 1918 г. в Москве при содействии Белорусского национального комиссариата создается Белорусское научно-культурное общество во главе с будущим первым ректором БГУ В.И. Пичетой, тогда же в Могилеве начинает действовать кружок "Асвета", объединивший учащихся и студентов, а также многих белорусских ученых, бежавших от войны и нашедших приют в этом восточнобелорусском городе. Среди последних был и Д.И. Довгялло, эвакуировавшийся летом 1915 г. в Могилев из Вильно накануне оккупации города немецкими войсками. Осенью 1918 г., как только Могилев был оставлен кайзеровскими войсками, Д.И. Довгялло вместе с находившимся в городе И.А. Сербовым (они были знакомы еще по совместной работе в Северо-Западном отделе Русского географического общества), а также другими представителями интеллигенции приступают к консолидации культурных сил с целью собирания и сохранения архивного наследия. Подобную работу в Витебске, Велиж, Полоцке, других городах и местечках Витебской губ. ведут Б.Р. Брежго, А.П. Сапунов, А.О. Шлюбский, в Минске и Минской губ. – М.А. Выхася, Н.П. Шкляев и др. Благодаря их во многом самоотверженной деятельности были спасены десятки и сотни тысяч архивных дел, среди которых имелись и уникальные документы. Спустя несколько лет эти люди составили основу краеведческого движения в республике,

возглавляя или входя в состав либо Центрального бюро краеведения (создано в 1924 г. при Институте белорусской культуры), либо его окружных и уездных отделов.

Анализ периодического издания ЦБК, журнала "Наш край" (издавался ежемесячно с октября 1925 г.; в 1930–1933 г. выходил под названием "Савецкая краіна"), местных неперіодических сборников "Віцебшчына", "Полаччына", "Магілёўшчына" и др., а также материалов краеведческих конференций и съездов республики показывает, что в них значительное место уделялось архивному делу. С другой стороны, и архивисты на своих конференциях и совещаниях активно обсуждали вопросы о целесообразности использования краеведческого движения в деле выявления, концентрации и научного использования архивного материала, находившегося в многочисленных дворцовых, поместных, волостных архивах.

Более других в роли своеобразных посредников между архивами и краеведческими организациями выступали М.В. Мелешко, фактически возглавивший в 1920-е гг. архивную службу Беларуси и одновременно входивший в состав ЦБК, заведующий Могилевского губернского архива, один из инициаторов создания в ноябре 1924 г. Могилевского окружного общества краеведения Д.И. Довгялло, научный сотрудник Витебского губернского архива Б.Р. Брежго и др.

Свидетельством внимания краеведов к архивным проблемам может служить хотя бы тот факт, что доклад Б.Р. Брежго "Об архивах и архивной работе в Витебской губернии" на Первой всебелорусской конференции архивных работников (май 1924 г.) лег в основу статьи, опубликованной в следующем году в витебском краеведческом сборнике⁸.

Говоря о деловых и взаимопользных контактах между архивистами и краеведами, нельзя в то же время не отметить, что их отношения не всегда носили "безоблачный" характер. Это, на наш взгляд, обусловлено рядом причин. Во-первых, успехи краеведческого движения "вскружили голову" многим его участникам, воображившим, что они могут заместить собой профессиональных историков-архивистов⁹; во-вторых, не были четко определены (не говоря уже об осмыслении) задачи краеведческого движения; и, наконец, в-третьих, определенную роль в возникновении трений между краеведами и архивистами сыграл известный декрет об архивном деле, требовавший жесткой централизации последнего.

Проблема "Краеведение и архивы" достаточно оживленно обсуждалась на втором совещании архивных работников Беларуси, проходившем в конце декабря 1927 г. Накануне в ноябрьском номере журнала "Наш край" была опубликована статья М.В. Мелешко "Краязнаўства і архівы Беларусі", которую, на наш взгляд, следует рассматривать как своеобразный отклик на статью известного московского архивиста, в будущем профессора Историко-архивного института И.Л. Маяковского "Архивы как одна из областей краеведческой работы" (напечатана в первом номере журнала "Краеведение" за 1927 год).

Напомним, что в ней российский архивист выступал за ограничение полномочий российского Централархива, который, по его мнению, должен заниматься только центральными архивами Москвы и Петрограда, а в провинции – лишь в пределах политических секций и архивов Октябрьской революции. Что же касается остальных архивов, то их, по мнению Маяковского, могли бы обрабатывать и использовать краеведческие организации с последующей передачей документов в состав единого Государственного архивного фонда¹⁰.

М.В. Мелешко же, отметив имеющиеся среди некоторых окружных краеведческих организаций намерения оставлять у себя собранные ими архивные документы, высказывался категорически против этого. “Як вядома, – подчэрківаў он, – закон аб архівах БССР не дапускае іншага месца захоўва архіваў у акрузе, як толькі ў акругавым архіве”¹¹. Призывая далее краеведов к участию в вывешивании и собирании архивных документов, автор отмечал, что последующая их разработка должна стать общей задачей краеведов и работников окружных архивов: “На мясцох краязнаўцы павінны больш цікавіцца лёсам архіваў, не глядзяць на архівы, як на нешта чужое, казеннае, мала даступнае. На мясцох архівісты і краязнаўцы павінны шчыльнай звязанца, аказваць адзін аднаму магчымую дапамогу, не прад’яўляючы запатрабаванняў, якіх немагчыма выканаць”¹². Между тем, отмечал он, имеются случаи, когда краеведы не находят взаимопонимания с архивистами: “Краязнаўцы лічаць, што ня іх справа збіраць дакументы для архіва, а архівісты кажуць, што іх службовая справа – упарадкаванне архіваў, а не адшуканне матар’ялаў для даследчыцаў”¹³. Согласитесь, насколько злободневной остается эта проблема и для сегодняшнего дня!

Затем дискуссия о месте и роли краеведения в архивном деле республики продолжилась на выше упомянутом совещании архивных работников. Здесь с докладом “Связь Централархива БССР с истпартделами ЦК КП(б)Б, краеведческими организациями, музеями и библиотеками” выступал М.В. Мелешко. В ходе обсуждения доклада проявились неоднозначные подходы участников совещания к некоторым его положениям. Так, представитель Инбелкультуа И.Л. Дыло, принимая во внимание ограниченность штатов окружных архивов, считал крайне важным привлекать краеведов к вывешиванию и взятию на учет архивных материалов дореволюционных учреждений. Его коллега Д.И. Довгялло, летом 1925 г. пересехавший в Минск и возглавивший вместе с М.В. Довнар-Запольским археографическую работу в республике, был настроен еще более радикально. Он, как и И.Л. Маяковский, считал, что “Адарваўшася ад архіваў на месцах кіраўніцтва [архивами – М.Ш.] наўрад ці здолея справіцца са сваім заданьнямі”¹⁴. (Имелось в виду обеспечение учета, сохранения, описания и научного использования архивных документов на местах).

Не отрицая необходимости концентрации архивных материалов в рамках Единого Государственного архив-

ного фонда, Довгялло, как и его московский единомышленник, считал нецелесообразным посещение стивание дореволюционных архивов в исторические архивы, созданные к этому времени в Витебске, Минске и Могилеве. “Добра было б іх захоўваць на месцах, – гаворыў он, – паступова і на меры магчымасці выкарыстоўваю мясцовымі працаўнікамі-краязнаўцамі”¹⁵. Данный тезис ученого не вызвал поддержки среди участников совещания, представлявших архивные органы и учреждения. Так, заведующий Бобруйского окружного архива П.Я. Тараймович в довольно резкой форме дал оценку деятельности краеведческих организаций, которые, по его мнению, “часта ня столькі прыносяць карысці, як шкоды, выдзіраю асобныя дакументы з фондаў і прысвайваньнем цэльных спраў”¹⁶. О возникающих на местах недоразумениях между архивами и краеведческими музеями говорил и заведующий Оршанского окружного архива П.Е. Вашкевич. Его коллега из Орши Я.Т. Дадон беспележно утверждал: “Заставіць на захоўва асобныя дакументы ў краеведчых музэях не мэтазгодна, так як апошнія не забяспечаны адпаведнымі будынкамі і ня змогуць прадставіць умовы, забяспечваючы адпавядаючы, як гэтага патрабуе правілы захоўва”¹⁶.

В принятых совещанием по этому и другим документам резолюциях подчеркивалось: “1) У мэтах дэаўладнаўлення архіўнымі ўстановамі архіўных матар’ялаў лічыць шкодным і недапушчальным паралельнае захоўванне архіўных дакументаў другімі ўстановамі... 2) Зрабіць на месцах адпаведныя захады з боку архіўных устаноў да наладжвання ў далейшым больш шчыльнага супрацоўніцтва з краязнаўчымі таварыствамі шляхам уваходу працаўнікоў архіваў ў краязнаўчыя таварыствы і прыцягнення краязнаўцаў да распрацоўкі архіваў і канцэнтрацыі архіўных матар’ялаў у акраархівах. 3) Гэтак сама і ў далейшым падтрымліваць супрацоўніцтва з музэямі, бібліятэкамі і другімі ўстановамі, перадаючы ім тыя архіўныя матар’ялы, якія не абавязкова захоўваць у архіўных ўстановах і ўстанаўліваючы кантакт калекцыянага вышудлення і збірання архіўных, музэйных і бібліятэчных рэчаў”¹⁷.

К сожалению, события последующих лет не способствовали реализации ни этих, ни подобных же резолюций о сотрудничестве с архивными учреждениями, принимаемыми краеведческими форумами республики¹⁸. Свертывание, а затем и полный разгром краеведения, имевший место в Беларуси, как, впрочем, и на Украине, в России¹⁹, с одной стороны, усиление политизации и идеологизации архивов²⁰, с другой, привели к автаркии архивного дела, законодательно закрепленной передачей архивной службы в ведение всемогущего и закрытого для общества НКВД. И лишь в условиях т.наз. “хрущевской оттепели” начали пробиваться ростки того движения, которое расцвело пышным цветом в 1920-е гг. Однако, оно так и не смогло достигнуть результатов, которые имелись в предыдущий довоенный период. Не лучшее времена переживает краеведение Беларуси и сегодня.

До сих пор в отличие от наших соседей, прежде всего, России, Украины, у нас отсутствует республиканский координационно-методический центр краеведения. В этих условиях особенно важной нам видится роль архивных учреждений республики, особенно местных, которую они призваны сыграть в деле популяризации сохраняемых исторических документов, чтобы таким образом возбудить интерес к изучению истории края и способствовать возрождению краеведческих изысканий. В качестве первого шага в этом направлении можно считать организованную в мае 2000 г. по инициативе Белорусского государственного музея-архива литературы и искусства научную конференцию, посвященную 100-летию со дня рождения известного белорусского краеведа, научного секретаря Центрального бюро краеведения при Инбелкульте в 1926–1930 гг., автора первых очерков по истории краеведения Беларуси (изданы в 1929 г. и предшествовали аналогичным исследованиям, появившимся в республике в 1980-е гг.²¹) Н.И. Касперовича²². Представляется также важной инициатива Национального научно-образовательного центра им. Ф. Скорины подготовить библиографический справочник “Белорусские краеведы”. Активное участие в реализации этой инициативы принимают и архивисты Беларуси. Подобная работа, на наш взгляд, будет способствовать консолидации архивных работников с представителями академической, вузовской науки, сотрудниками музеев, библиотек, педагогами, студентами, школьниками.

²¹ Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е годы XX в. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – Мн.: “Беларуская навука”, 1996. – С. 7–9.

²² Васілеўскі Д. Сталецкіе краязнаўчыя працы на Беларусі // Наш край. – 1926. – № 2–3(5–6). – С. 4.

²³ Там же. – С. 9.

²⁴ Менскі К. Польская буржуазная навука на Беларусі // Там же. – 1928. – № 1. – С. 5.

²⁵ Национальный архив Республики Беларусь (далее НАРБ), ф. 60, оп. 3, д. 114, л. 8–8 об.

²⁶ Там же.

²⁷ Губернатор, в частности, писал: “...имею честь уведомить В[аше] высочайшее ведомство, что в виду переживаемой ныне тяжелой годины и связанной с нею сложности в работе общественных организаций я полагаю бы своевременным возбудить вопрос об учреждении ученой архивной комиссии в губернии по окончании войны” (Национальный исторический архив Беларуси. ф. 295, оп. 1, д. 8959, л. 2).

²⁸ Брэнжа Б.Р. Архівы і архіўная праца ў Віцебшчыне // Віцебшчына. – Віцебск, 1925. – Вып. 1. – С. 52–60, ср.: Первая всебелорусская конференция архивных работников 12–15 мая 1924 г.: Документы и материалы / Сост. М.Ф. Шумейко. – Мн.: БелНИИДАД, 1999. – С. 58–90.

²⁹ Здесь мы обращаем внимание на сходную ситуацию, возникшую примерно в это же время в отношениях между

археографами и историками, о которой российский археограф А.Л. Попов писал: “У ободренных первыми успехами наших археографов, по-видимому, явилось желание подать первую помощь историкам, причем подать эту помощь они решили, заместив их собою. Археографы заговорили о необходимости преодолеть различие – “дуализм”, как они выражаются, существующий между работой в области исторического исследования и публикацией исторических документов” (Попов А. К вопросу о наших публикациях исторических документов // Архивное дело. – 1935. – № 3(36). – С. 47).

³⁰ Подробнее об этом см.: Хорхордина Т.И. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. – М.: РГГУ, 1994. – С. 127–128.

³¹ Наш край. – 1927. – № 11(26). – С. 14.

³² Там же. – С. 16.

³³ Там же. – С. 14.

³⁴ Второе совещание архивных работников Беларуси 19–24 декабря 1927 г.: Документы и материалы / Сост. М.Ф. Шумейко. – Мн.: БелНИИДАД, 2001. – С. 8–9.

³⁵ Там же. – С. 15.

³⁶ Там же. – С. 23.

³⁷ Там же. – С. 31, 33.

³⁸ Працы першага Усебеларускага краязнаўчага з’езду 7–11 лютага 1926 году. – Мн., 1926; Працы другога Усебеларускага краязнаўчага з’езду 10–13 лютага 1927 году. – Мн., 1927 и др.

³⁹ См., напр.: Репресоване краязнаўства (20–30-ті роки). – К., 1991; Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні: Науково-додоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1992; Шмидт С.О. Обращение к читателям // Преподавание краеведения и москвоведения в высших учебных заведениях: Сборник / Сост. В.Ф. Козлов, С.О. Шмидт. – М.: АНО ИЦ “Москвоведение”, 2002. – С. 7.; Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий / Составитель и автор предисловия Н.В. Токарев. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992 и др.

⁴⁰ Показательно в этом отношении письмо руководителя белорусского Истнарта С.Х. Агурского на имя секретаря ЦИК республики А.И. Хацкевича, написанное примерно в 1928 г. Отметим, что партия относится к Центархиву как к очень важному политическому и научному учреждению, возглавлять которое должны исключительно коммунисты, автор далее писал: “У нашым жа Цэнтрархіве адзіным камуністам з’яўляецца таварыш Жылуновіч, які, як усім вядома, амаль што нічога ня робіць (паваў рэдка прыходзіць). Фактычна усім нашым Цэнтрархівам кіруе безпартыйны таварыш Мялешка. Між тым у архіве захоўваецца шмат палітычных спраў, якія яшчэ не страцілі свайго сакрэтнага характару і да нашага часу.” (НАРБ, ф. 60, оп. 1, д. 28, л. 29). И как вывод – предложение усилить руководство архивами ответственными партийными работниками, ограничить доступ до советских документов, а также документов жандармских управлений и т. п.

⁴¹ Историческое краеведение в Белоруссии // Под ред. Э.М. Загорюльского – Мн.: Вышэйшая школа, 1980; Каланоўскі Г.А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX ст.ст. – Мн., 1984.

⁴² Архівы і справаводства. – 2000. – № 4. – С. 144.

Марина Палієнко

ФОРУМ УГОРСЬКИХ АРХІВІСТІВ

4–6 вересня 2002р. у м. Капошвар (Угорщина) відбувся щорічний з'їзд Товариства угорських архівістів. У роботі цього репрезентативного наукового форуму взяли участь понад триста архівістів та науковців не тільки з Угорщини, але й з інших європейських країн.

У рамках конференції відбулися засідання Круглого столу "Regional and International Connections of the European Archives and Associations" (Регіональні та міжнародні зв'язки європейських архівів та асоціацій), в якому взяли участь представники дванадцяти європейських країн – Естонії, Литви, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, України, Чехії, Хорватії.

Засідання Круглого столу відкрив Голова Товариства угорських архівістів д-р Ласло Сьогі (dr. László Szógi) з доповіддю "Міжнародні зв'язки Товариства угорських архівістів", в якій він висвітлив основні напрямки міжнародного співробітництва угорських архівістів упродовж останніх тридцяти років, зупинився на участі в діяльності міжнародних архівних організацій, підкреслив важливість стажування угорських архівістів у закордонних архівах. Він відзначив, що угорські архівісти надзвичайно зацікавлені у розвитку професійних контактів з архівістами Австрії, Німеччини, Чехії, Словаччини та України, оскільки з цими країнами Угорщину зближує спільне історичне минуле, сталі політичні, культурні та наукові зв'язки. Крім того, д-р Сьогі відзначив, що інтенсивно розвиваються творчі контакти угорських архівістів з їх колегами з Польщі, Словенії, Італії, Румунії, Росії, Швейцарії та інших європейських країн.

Найпоширенішою формою співробітництва є зустрічі на міжнародних конференціях, зв'язки окремих інституцій та архівів. Одним із найважливіших аспектів міжнародного співробітництва, на думку д-ра Сьогі, є обмін архівістами та дослідниками, реалізація спільних архівних проєктів та наукових програм. Однак, не всі країни сьогодні можуть брати в цьому участь через недостатнє фінансування архівної галузі та організаційні проблеми. Доповідач також відзначив певні труднощі в отриманні грантів для реалізації зазначених проєктів. Наприкінці доповіді

д-р Сьогі наголосив на тому, що угорські архівісти відкриті для співробітництва, і запропонував обмінюватися інформацією про діяльність архівів англійською та німецькою мовами.

З доповідями англійською, німецькою та французькою мовами на конференції, зокрема, виступили Jaroslav Porazinski (директор Державного архіву у м. Торунь, Польща), Ivi Tomingas (заступник директора Кіноархіву, м. Таллін, Естонія), Dalius Žilys (директор Центрального державного архіву Литви у Вільнюсі), Vladimír Žimer (директор Національного архіву Республіки Словенія), Ivana Prgin (голова Хорватського архівного товариства) та ін. Спілку архівістів України та її осередок при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка представляла на конференції доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Марина Палієнко. У своєму виступі вона охарактеризувала основні напрями діяльності кафедри архівознавства Київського університету, зупинилась на зв'язках університетських істориків та архівістів з українськими і зарубіжними науковими та архівними центрами, відзначила творчу співпрацю із Спілкою архівістів України, Державним комітетом архівів України, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Доповідач також підкреслила, що українські архівісти надзвичайно зацікавлені в обміні інформацією та науковими виданнями з архівними осередками країн Центральної та Східної Європи, що сприятиме не тільки розширенню контактів, але й надасть можливість більш глибоко вивчати та висвітлювати на сторінках наукових, навчально-методичних та енциклопедичних видань історію та сучасну організацію архівної справи в європейських країнах.

Усі учасники форуму були одностайні у визнанні необхідності подальшого розвитку як двосторонніх, так і багатосторонніх міжнародних контактів, підкреслювали важливість розробки спільних архівних програм та наукових проєктів.

Андрей Киштымов

БЕЛОРУССКИЙ ОПЫТ: АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ НА СТРАНИЦАХ КНИГ ИСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ХРОНИКИ ГОРОДОВ И РАЙОНОВ "ПАМЯТЬ"

Как в краеведении, так и в публикации архивных материалов, особое место традиционно принадлежит серийным изданиям. В свое время за украинскими исследователями осталась всесоюзный приоритет в издании многотомной истории городов и сел Украины. Белорусы оказались впереди всего Советского Союза с появлением "Збора помнікаў гісторыі і культуры Беларусі", изданного в Минске в 1984–1988 гг. на белорусском языке в

7 томах (8 книгах). Эти тома должны были стать составной частью "Свода памятников истории и культуры народов СССР". Более того, в 1990 г. том по Брестской области (первый из изданных ранее) был доработан, дополнен и переиздан уже на русском языке. Однако Беларусь осталась единственной союзной республикой, выполнившей союзные "обязательства" в рамках общесоюзного "Свода". Впрочем, к моменту распада СССР

полным ходом шла подготовка и издание другого белорусского многотомного сериала – книг историко-документальной хроники городов и районов “Памяць”. Первая книга этой серии про Шумилинский район, Витебской области увидела свет в 1985 г. К настоящему времени издано 110 томов серии, причем не только по районам, но и по городам (1995 г. – Бобруйск, есть так же книги по Бресту, Гродно, Гомелю, Заславлю, Минску, Могилеву, Пинску и Полощю).

Центральное место в книгах серии “Памяць” занимают именные списки. Каждый такой список – итог архивной работы. Весьма объемной и кропотливой. Сначала это были поданные с разной степенью полноты краткие биографические сведения о местных жителях и воинах Советской Армии, погибших в годы Великой Отечественной войны на территории того или иного района. Собственно говоря, именно они, по замыслу “отцов” серии, стали, как поводом к ее подготовке, так и той основной осью, вокруг которой вырисовывались теоретические и практические контуры историко-документальной хроники. Во многом эта модель была продиктована идеологическими задачами своего времени, и, со временем, опять-таки подчиняясь новому идеологическому диктату, она переживала свою трансформацию, что находило свое практическое воплощение в книгах серии. Так появились списки репрессированных, списки так называемых воинов-интернационалистов, события второй мировой войны – а в этой войне Беларусь участвовала с самого начала – перестали ограничиваться периодом начиная с 22 июня 1941 г. Списки теперь включают погибших начиная с 1 сентября 1939 г., не исключая и советско-финской войны.

Я бы сказал, что и сегодня именные списки не потеряли своего, выражаясь современным языком, системобразующего значения. Как я уже отмечал, степень полноты данных в них разная, например, не всегда приведены точная дата и обстоятельства смерти, что в большинстве случаев объясняется уже не идеологическими ограничениями, а возможностями архивного поиска. К сожалению, все без исключения именные списки имеют свой “именной” недостаток: они не подписаны, то есть, имена их составителей не указаны. А ведь указание авторства могло хотя бы отчасти компенсировать так же отсутствующие ссылки на использованные при подготовке списков источники. Такая безымянность и анонимность, безусловно, снижает общую репрезентативность книг серии “Памяць”.

В определенной степени, мартирологи историко-документальной серии “Памяць” – это не только исключительные по замыслу, полноте и широте охвата публикации архивных материалов, но и то, что позволяет называть книги серии хрониками в самом первом, историческом, значении этого понятия. Если гипотетически убрать эти списки из книг серии, то перед нами будет просто иллюстрированное изложение истории городов и сел Беларуси в рамках современных администра-

тивных единиц, с добавлением в виде отдельных вставок, новых и, с повторной публикацией, старых исторических источников с элементами выборки. Плюс – изрядная доля того, что сегодня называется “устной историей”.

Вообще, следует отметить, что для составителей и авторов книг серии самой сложной задачей была и остается проблема – найти оптимальное отношение между собственной, краевой, региональной, и, в этом смысле, уникальной, историей, и историей “большой”, государственной, континентальной, а, возможно, даже и всемирной. По большому счету, поиск такого баланса – извечная проблема любого краеведческого исследования.

Первоначально создатели книг “Памяць” действовали в строго очерченном идеологическом коридоре, где четко были обозначены, как исторический приоритет, так и исторические акценты. Для каждого района и города таковым был период советской власти и, соответственно, революционная борьба; Великая Отечественная война в двух ее ипостасях: героическая борьба в тылу и на фронте; успехи социалистического строительства. Событийный ряд диктовал ряд портретный: революционеры, воины, партизаны и подпольщики, передовики труда. Для публикации архивных материалов это были не лучшие времена. За советскую власть всегда лучше агитировала публицистика при минимальном обращении к источникам. Зато как раз архивные материалы, и, в первую очередь, те, что являются продуктом ее собственной “жизнедеятельности”, весьма часто свидетельствуют как раз против нее. Эта ситуация хорошо известна не только профессионалам, но и простому читателю публикаций архивных материалов последних полутора десятилетий.

Однако, приоритет, отданный одному – двадцатому – столетию, и одной – советской – теме, приоритет, казалось бы уже окончательно закрепленный в официальной советской исторической науке, входил в противоречие с белорусскими историческими реалиями. Западная Беларусь почти на четверть века, с осени 1915 г., со времен первой мировой войны, фактически была оторвана от российской, а затем и советской истории. С другой стороны, сопротивлялась и “досоветская” история Беларуси. Советский период в истории того же Новогрудка, Несвижа, Мстиславля, Слонима, да и многих других славных белорусских городов и весей, по своей насыщенности событиями явно проигрывает их многовековому историческому прошлому. Несоизмеримо богаче здесь и корпус архивных материалов. Мандату ревкома или приказу по колхозу объективно трудно “соперничать” с королевским привилеем на магдебургское право. Первоначально избранная, базовая модель книг серии “Памяць” должна была неминуемо натолкнуться на это противоречие.

Хотя, как уже отмечалось, первая книга “Памяць” вышла из печати в 1985 г., назвать эту серию детищем перестройки, безусловно, нельзя. Зато на последующей истории подготовки и издания книг серии перемены в

Батько сестер Синякових – Михайло Іванович Синяков народився в Охтирці в 1850-х рр. У середині 1870-х він переїхав до Харкова. При цьому був "перечислен из Ахтырских мещан в Харьковские купцы"¹. Займався ювелірним промислом по виготовленню церковного начиння. 7 січня 1885 р. М.І. Синяков був повінчаний з Олександрою Павлівною (можливо, її дівоче прізвище Дем'яновська) у Харківській Хрестовоздвиженській церкві (Мироносицькій). Відомо, що в 1881 році М.І. Синяков мав власний невеликий кам'яний будинок на вулиці Чебогарській.

У 1896 р. родина Синякових мешкала в 1-й частині м. Харкова в Михайлівському приході у власному будинку за адресою: Никитинський провулок, № 22. У Никитинському провулку М.І. Синяков спочатку купив земельні ділянки. Новий кам'яний будинок на двірському місці по Никитинському, 22 він почав будувати навесні 1898 р., а проект цього будинку було затверджено у 1897 р.

На початку 1890-х рр. М.І. Синяков придбав землю під сад у селищі Красна Поляна. Садоба Синякових Красна Поляна мала будинок і великий сад на узгір'ї, який займав 12 гектарів землі. Борис Косарев згадував: "Дом в Красной Поляне был большой, деревянный, стоящий как бы над двором: после того, как вы входили в ворота, надо было еще по широкой лестнице подниматься на террасу, где обычно собиралась вся семья и гости за завтраком, обедом, ужином и бесчисленными чаепитиями, следующими с такой частотой, что правильнее было бы сказать об одном сплошном чаепитии, прерываемом завтраком, обедом и ужином"².

Від великого садбного будинку, що знаходився на невеликій височині, зберглася приблизно третя його частина і лях. У будинку Синякових знаходилася контора лісництва, а останнім часом – гуртожиток для сезонних робітників. Від саду залишилося кілька дерев. Зовсім недавно рішенням Зміївської адміністрації будинок Синякових у Красній Полянї передано районному краєзнавчому музею. Перший крок до відродження Красної Поляни зроблено.

У сповідних розписах Архангело-Михайлівської церкви м. Харкова за 1910 і 1915 р. значаться: купець Михайло Іванович Синяков, удівець по першому шлюбу та його діти: Надія, Марія, Ксенія, Олександра, Федір, Володимир, Борис, Віктор³. У публікаціях і документах зазначені різні дати народження сестер Синякових, у тому числі й у заповнюваних ними анкетах. Точну дату народження з цієї причини встановити було важко, звідси – розбіжності в датах у дослідників їхнього життя і творчості. Але завдяки знайденому архівному документу, нами були встановлені точні дати народження чотирьох дочок М.І. Синякова: Зінаїди, Надії, Марії,

Ксенії. "Синяковых пять сестер, каждая из них по-своему красива. Жили они раньше в Харькове, отец у них был черносотенец, а мать человек персодовой и безбожница. Дочери бродили по лесу в хитонах, с распушенными волосами и своей независимостью и эксцентричностью смущали всю округу. В их доме родился футуризм. Во всех них поочередно был влюблен Хлебников, в Надю – Пастернак, в Марию – Бурлюк, на Оксане женился Ассев"⁴ – писала Л.Ю. Брік⁵.

Мати сестер Синякових, Олександра Павлівна, померла між 1902 і 1910 р., бо відомо, що у 1902 р. народився наймолодший із братів Віктор, а в 1910 р. у сповідному розписі Архангело-Михайлівській церкві Михайло Іванович повідомив, що він удівець.

Зінаїда Михайлівна Синякова-Мамонова народилася 4 жовтня (за старим стилем) 1886 р. Вчилася в Харківському музичному училищі в класі відомого піаніста А. Шульца-Евлера, брала уроки співів у С.Я. Латинського. До 1910 р. переїхала до Москви. Вчилася у Московській консерваторії. Стала відомою оперною співачкою. Була одружена з Мамоновим. У 1914–1915 роках Зінаїда Михайлівна Синякова-Мамонова проживала в будинку № 9 на Тверському бульварі в доходному будинку Коровіна.

Марія Михайлівна писала, що Маяковський захоплювався сестрою Зінаїдою, але це було невелике захоплення, і все це було невдало⁶. Зінаїда Михайлівна померла під час війни в 1942 р.

Надія Михайлівна Синякова народилася 17 січня (за старим стилем) 1889 р. у м. Харкові. Закінчила, як і Зінаїда Михайлівна, Харківське музичне училище за класом фортепіано, де викладав А. Шульц-Евлер. Із кінця 1910-х рр. вона вчилася в Московській консерваторії, була гарною піаністкою. Приблизно в 1912 р. вийшла заміж за Василя Івановича Пічета. Батьком Василя Пічета був відомий у Харкові заслужений протоієрей Іоанно-Усекновенської цвинтарної церкви Іоанн Христофорович Пічета (1844–1929). І.Х. Пічета за походженням серб, народився 9 вересня 1844 р. у Мостарі, головному місті Герцеговини. У 1887 р. І.Х. Пічета, що мав чин статського радника, перейшов у духовне відомство і був зведений за короткий час у сан протоієрея. При переході в 1903 р. на єпархіальну службу до Харкова отця Іоанна було призначено настоятелем у цвинтарну Іоанно-Усекновенську церкву. Чотири роки був депутатом від Духовного відомства в Харківській міській думі (1906–1910). За ретельність на цивільній службі та у духовному відомстві був нагороджений двома орденами "Св. Станіслава" II і III ступеня, двома орденами "Св. Володимира" III і IV ступеня і трьома орденами "Св. Ганни" I, II і III ступеня. Протоієрей Іоанн Пічета був автором багатьох духовних і світських публікацій щодо різних питань.

Василь Іванович Пічета народився в 1889 р. у м. Вітебську. Його батько був ректором Вітебської духовної семінарії. 1903 р. родина переїхала з Полтави до Харкова, і Василь продовжував навчатися в 2-ій чоловічій гімназії. Паралельно він вчиться в Миській художній школі М.Д. Раєвської, а з 1909 р. – у студії Євгена Агафонова “Голубая лилия”. Тут він знайомиться з Марією Синяковою, Дмитром Гордєєвим, Божидаром (Богданом Гордєєвим) та ін. Через Марію Синякову Василь познайомився з її сестрою Надією. Після закінчення гімназії він вчився в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. 1912 р. одружився з Надією Михайлівною Синяковою, і вони вдвох переїжджають до Москви: він – працювати в Управлінні землеробства і державного майна, а вона – вчитися в Московській консерваторії.

Василь Пічета після революції 1917 р. повертається до Харкова. Він співробітничав у харківських журналах “Колосся” Валентина Рожницина (1918), “Пути творчества” Григорія Петнікова (1919) і “Творчество” (1919). Виступав як мистецтвознавець, культуролог, філолог і художник.

Дата смерті В.І. Пічети невідома. За однією з версій він вийшов з міста разом із Хлебніковим і загинув по дорозі до Красної Поляни. Це могло відбутися в період між 1919 р. і 1921 р.

Микола Асєєв, старий друг сестер Синякових, познайомив їх з Б.Л. Пастернаком, який став часто бувати в московському будинку Надії Синякової.

Артистична богема Синякових не подобалася батькам Б.Л. Пастернака і тривожила їх. Леонід Осипович Пастернак відверто протестував, коли Борис йшов до цієї, як він по-батьківськи висловлювався, “кльоаки”. У віршах 1915 р., що ввійшли в “Поверх барьеров”, а також віданих у футуристичні збірники, і потім не включених автором до книги, звучить тема ліричної туги і тривоги. Такими є “Весна, ты сырость рудника в висках...”, “Тоска бешенная, бешенная...”, “Полярная швея...”, “Как казначей последней из планет...”, “Но почему”, “Скрипка Паганини” та ін.

На початку квітня 1915 р. Надія Синякова занедужала і виїхала до Харкова. Очевидно, Пастернак, проводжаючи Н.М. Синякову, доїхав із нею до Тули. Листи, написані їй навздогін, і здебільшого не відіслані, через три роки (квітень 1918 р.) лягли сюжетною основою повісті “Писем из Тулы”.

У перших числах липня 1915 р. Б.Л. Пастернак узав тригиневи відпустку і поїхав до Красної Поляни. “Плакучий Харьковский уезд”, відкрито названий у вірші “Мельницы” тільки при редагуванні в 1928 р., відбився у багатьох віршах книги, написаних або там, або відразу після повернення.

У 1928 році Пастернак кардинально переробив книгу і 18 віршів, які він характеризував Цветаєвій як не вдалі, і які були присвячені або пов’язані з Надією Синяковою, були виділені із збірки, а 11 з’явилися в іншій

редакції. З того часу книга Бориса Пастернака “Поверх барьеров” 1917 р. не перевидавалася.

Надія Михайлівна прожила довге життя і померла в 1975 р.

Марія Михайлівна народилася 11 листопада (за старим стилем) 1890 р.

Кожного літа вся родина Синякових виїжджала на дачу в Красну Полян. “Зеленые поля, нивы, лес, река в легком тумане, голубое небо – это моя живописная академия” – згадувала Марія Синякова про свої дитячі роки, проведені у Красній Полянї. Вона вчилася спочатку в Харківській міській школі малювання і живопису на Сергіївській площі, потім у приватній студії випускника Академії мистецтв Є. Агафонова. У 1910–1911 р. Марія Михайлівна входила до групи харківських художників “Голубая лилия”, що виникла при студії Є. Агафонова. Тут вона познайомилася і подружилася з братами Гордєєвими, Василем Пічетою і, можливо, Арсенієм Уречіним.

У 1910 р. Марія Синякова побувала в Німеччині, де вивчала в музеях живопис німецьких і нідерландських художників. У 1913–1914 р. Марія Синякова недовго жила в Москві, навчалася там у художній студії Ф.І. Рерберга. У 1912–1914 р. полотна Синякової разом з творами Н. Гончарової, М. Ларіонова, Д. Бурлюка, К. Малевича та О. Екстер експонувалися на виставках “Союза молодежи” у Петербурзі. У 1914 р. Марія Синякова виходить заміж за художника Арсенія Мойсейовича Уречіна і вони разом подорожують по Центральній Азії, де М.М. Синякова вивчає монгольську ікону і перську мініатюру.

На жаль, біографічних даних про А.М. Уречіна у нас дуже мало. Відомо, що він народився в Харкові. Його батько, Мойсей Аронович Уречін, у 1912 р. проживав у Харкові за адресою вул. Тюрємна, № 10 на Холодній горі, у 1914 р. – на вул. Скатеринославській, № 39. А. Уречін навчався в 1902–1903 р. разом з Давидом Бурлюком у Королівській академії в Мюнхені у В. Діца. У 1909–1911 р. входив до групи харківських художників “Голубая лилия”. Тут він і познайомився з М.М. Синяковою.

Після поїздки Німеччиною, Центральною Азією у Марії Михайлівни Синякової пробудився інтерес до народної творчості – розпису весільних скринь, писанок, народних ікон, рушників, набойок. Селянські майстрині – “гогены с порепанными ногами” – часом не поступалися кращим колористам-професіоналам. У її дзвінках за кольором акварелях сучасні побутові мотиви тісно переплітаються з образами слов’янської і східної міфології, а теплота сімейних радощів і патріархальність дачного життя часто проскується в одомашненій космосі її картин. Ця особливість художнього світосприймання Марії Синякової зближає її творчість з міфотворністю Велимира Хлебнікова.

Незважаючи на невеликі розміри, акварелі Марії Синякової 1914–1916 рр. одночасно камерні за характе-

ром та монументальні за побудовою композиції і могутньою звучанню фарб. У розташуванні окремих персонажів, цілих сцен, що ритмічно розкидані на тлі кольорових орнаментів, ховається безпосередній вплив розписів народних весільних скринь і віддалені відзвуки народних ікон Монголії.

Із 1914 р. по 1940 р. Марія Михайлівна оформила близько 30 книг. Найпліднішим для неї був 1930 р., коли вона оформила вісім книг. Від початку 1940-х рр. ім'я Марії Сняжкової зникає з поля зору сучасників. Вона на багато років позбавляється глядача, творчих контактів.

У вересні 1969 р. відбулася єдина прижиттєва персональна виставка графіки Марії Сняжкової, організована київським відділенням Спілки письменників. Більш аніж через 20 років, у 1990–1991 роках, на виставці "Український авангард 1910–1930", (мм. Загреб, Київ), уперше демонструвалися роботи Марії Сняжкової 1914–1916 років: "Ева", "Карусель", "Война" (два варіанти) – із приватних колекцій. Хорватські і французькі знавці абстракціоністського мистецтва були захоплені: "Екзотика ее мотивов... Здесь сливаются космос и жизнь, история и современность" – такими були відгуки про акварелі Марії Михайлівни. У 2002 р. в Санкт-Петербурзі пройшли відразу дві виставки, на яких були представлені роботи Марії Сняжкової-Уречіної. У Музеї Нової Академії образотворчих мистецтв відкрилася виставка "Герои русского авангарда", де були представлені літографії, а в музей-галереї Новий Ермітаж на виставці "Русский авангард 10-х и 60-х" експонувалися акварелі Сняжкової.

Померла Марія Михайлівна Сняжкова-Уречіна в 94-літньому віці у 1984 р. Її ім'я стало ще при житті легендою. Марія Михайлівна за своє довге життя була кумиром абстракціоністського мистецтва трьох епох: футуризму і неопримитивізму 1910–1920-х рр., радянського авангарду "бульдозерних" виставок 1960-х і пострадянського авангарду 1980–1990-х рр.

Ксенія Сняжкова народилася 26 серпня (за старим стилем) 1892 р. До першої світової війни мешкала в Харкові, вчилася, як і дві старші сестри – Зінаїда і Надія, у музичному училищі.

Після закінчення музичного училища в 1912 р. Ксенія, або як її звали Оксана, разом із сестрою Марією їдуть до Москви: вона навчалася у консерваторії, а Марія – у художній студії Рерберга. Поселяються вони на Малій Полянці в старшої, уже одруженої сестри Надії Пичети. У 1911 р. Ксенія познайомилася з Миколою Асєєвим, що приїхав з Курська до Харкова для вступу до Харківського університету.

Асєєв запропонував Оксані Михайлівні стати його дружиною. У жовтні 1917 р. Асєєви виїхали у Владивосток, де пробули до січня 1922 р. Повернувшись 1922 р. до Москви, Асєєв активно включається в літературне життя, стає найближчим соратником Маяковського.

Микола Асєєв помер у 1963 р. Він прожив з Оксаною Михайлівною майже 50 років. Оксана Сняжкова добре грала на фортепіано, непогано співала і малювала, але основним її талантом була вірність і турбота, виявлена до Асєєва. Вона піклувалася про нього, хворого на туберкульоз, підтримувала його у всіх починаннях у важкі часи. І вони прожили життя гідно – не зраджували, не інтригували, не доносили, а також підтримували сестер Сняжкових, життя яких складалось теж не настільки блискуче, як вони того заслуговували.

Ксенія Михайлівна пережила усіх своїх сестер. Вона померла в 1985 р.

Віра Сняжкова народилася в 1896 р. Навчалася в музичному училищі та художній студії. Приблизно в 1916 р. вийшла заміж за Григорія Миколайовича Петнікова, відомого літератора, приятеля М. Асєєва та С. Боброва.

Г.М. Петніков присвятив своїй дружині кілька віршів, але сімейне життя з Вірою Михайлівною у них не склалося. У 1924 р. Віра і Григорій Петнікови остаточно розлучилися. Він їде до Ленінграда, де до 1931 р. працював у видавництві "Академія", спілкувався з К. Малевичем, Філоновим, Татлінін, Альтманом та іншими. З 1931 р. жив у Харкові, займався, в основному, перекладами. Харківський літературний критик Г. Гельдфанд-Бейн у розмові з Яськовим згадував про Петнікова: "Жил он очень бедно, подвергался преследованиям и травле в прессе, после войны неожиданно "разбогател", пересказав братьев Гримм. Книга начала переиздаваться в различных местных издательствах, у Петникова появились деньги. Тогда он купил дом в Старом Крыму и переехал туда. Там и похоронен (умер Г.Н. Петников 11 мая 1971 г). Могила – рядом с могилой Каплера и Александра Грина". До цього необхідно додати, що Г.М. Петніков переклав на російську мову багато українських казок.

У середині 1920-х рр. Віра Сняжкова разом зі своїми сестрами переїхала до Москви. Вона подобалася багатьом поетам і художникам.

У середині 1930-х рр. Віра Сняжкова вийшла заміж за письменника Семена Григоровича Гехта. Семен Григорович народився 14 березня 1903 р. в Одесі. Починав як поет, друкувався з 1922 р. Дружив з І. Бабелем, Э. Багрицьким, К. Паустовським, В. Катаєвим та іншими одеськими поетами і письменниками. Його становленню як письменника сприяв Ісаак Бабель. У 1923 р., коли Семен Гехт відправлявся скоряти Москву, І. Бабель у листі до І.Л. Лівшиця, відомого у той час редактора, дав рекомендаційний лист: "Это письмо передадут тебе совершенно бесшабашные ребята – одесские поэты Гехт и Бондарин. Они без царя в голове, но не без дарования. Помогите им чем можете". Основною тематикою книг Семена Гехта було складне життя єврейського народу в радянські часи. Користувалися широкою популярністю його повість "Человек, который забыл свою жизнь" (1927) і роман "Поучительная история" (1939), що розповідає про єврейського юнака, який став інже-

нером на великому будівництві. Багато книг Гехта написані для дітей: повісті "Ефим Каложный из Смидовичей" (1931), "Веселое отрочество" (1932) та ін. Під час війни він працював військовим кореспондентом у газеті "Гудок". У збірнику "В гостях у молодежи" (1960) Гехт розповів про свої зустрічі з І. Бабелем, Е. Вагрицьким, О. Довженком та ін. У 1960-х рр. С. Гехт важко хворів і помер у 1963 р. у Москві. Його дружина – Віра Михайлівна Сняжкова померла в 1973 р.

Ім'я сестер Сняжкових ще в Харкові, на початку 1900-х рр., стало легендою. Яка невідома сила змушувала молодих поетів і художників з Харкова, Курська, Москви, Пітера та інших міст їхати до Красної Поляни до маловідомих на той час сестер Сняжкових, дочок кулія середньої руки? Що могло притягати них до сестер? Вони були нескінченно вільними і чесними у всіх своїх проявах, могли обіграти словом, жартом і справою, надихнути на творчий пошук та створення творів кращих поетів свого непростого часу. Поети це відчували, хоча часто до кінця не розуміли цього

тяжіння. Сестри були їм необхідні, тому вони і тяглися до них – своїх муз за підтримкою, натхненням. На подяку присвячували їм свої вірші, поеми, прозу, картини, а іноді й життя.

¹ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 75, спр. 60, арк. 1.

² Яськов В. Хлебников. Косарев. Харьков // Волга. – 1999. – № 11.

³ Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 110, спр. 921, арк. 206 зв., 505.

⁴ Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 336, оп. 5, спр. 153, арк. 42.

⁵ Сняжкова М. "...Это человек, ищущий трагедию" // Дружба народов. – 1985. – № 12. – С. 259–268.

⁶ Амеліна Л. Марія Сняжкова і український авангард // Художнє життя Харкова першої третини ХХ ст. Тези доповідей та повідомлень. – Х., 1993. – С. 8–10.

⁷ Яськов В. Хлебников. Косарев. Харьков // Волга. – 1999. – № 11.

⁸ Бабель И. Собрание сочинений: В 2-х т. – Т. 1. – М.: Худл-ра, 1989.

Людмила Анохіна

ЖИТТЯ В МИСТЕЦТВІ

Буковина по праву вважається музично-пісенним краєм, бо дала країні багатьох визначних композиторів і співаків. Цьому сприяли традиційна співучість його мешканців, багатство усної пісенної творчості, міцний зв'язок з народною пісню, її творчим переосмисленням, збереженням в основі традиційної мелодики, народної мудрості та задушевності¹.

До славетної плеяди митців буковинського краю належить чернівецький піаніст-педагог, композитор Йосип Ельгісер, який отримав Золоту медаль ЮНЕСКО з присвоєнням звання "Золоте ім'я світової культури" із занесенням до Золотої книги ЮНЕСКО.

Буковинському маестро повідомили радісну новину телефонним дзвінком на початку червня 1999 року із штаб-квартири ЮНЕСКО в Парижі. Таке ж повідомлення надійшло в Латвію з приводу присвоєння звання балерині Майї Плісеській. Це звання ЮНЕСКО присвоює один раз на два роки десятком видатним діячам культури світу. Нагорода вручена Й. Ельгісеру особисто в приміщенні Королівської опери в Брюсселі.

Наш видатний краянин ішов все своє життя до цієї нагороди. Він ніс і несе в люди високе мистецтво фортепіанної музики, виконавши двадцять історичних фортепіанних концертів та п'ятсот творів (на пам'ять).

Йосип Ельгісер уродженець Буковини, з сім'ї столяра та сільської вчительки. У роки війни сім'я зазнала переслідувань. В 1944 році разом з батьками та сестрою повернувся з концтабору. Невдовзі втратив рідних².

Сходження Йосипа Ельгісера на вершину мистецтва було довгим та не легким і заслуговує "вищої похвали", як записано в творчій характеристиці. Із золотою медал-

лю закінчив середню школу, з відзнакою – музичне училище, Чернівецький медичний інститут, Київську державну консерваторію ім. П. І. Чайковського. З 1961 р. – педагог фортепіанного відділу та концертмейстер училища ім. С. Воробкевича – випустив 91 піаніста, з яких три стали лауреатами міжнародних конкурсів. Його учні працюють педагогами, концертмейстерами, виконавцями. Понад 30 років викладає методику гри на фортепіано, предмети: "Художньо-методичний аналіз творів педагогічного репертуару", "Музична психологія", "Професійні захворювання музикантів", "Історія фортепіанного мистецтва, виконавства і стилів". З останніх трьох предметів ним написані підручники, опрацьовані курси лекцій. Склав російсько-український словник музичних термінів. Він "Відмінник освіти України" (1999).

Виконавською діяльністю займається з дитинства, виступав як піаніст-соліст з симфонічними оркестрами України, Київської консерваторії і Чернівецької державної філармонії, Чернівецького музичного училища, духовим оркестром м. Чернівці. Практично всі відповідальні концерти в м. Чернівці не проводились без його участі. Останнім часом відбувається плідна виконавська діяльність. Він проводить серію історичних фортепіанних концертів з творів Ф. Шуберта, В. Моцарта, Л. Бетховена, Ф. Шопена, Й. Брамса, Р. Шумана, Ф. Ліста, М. Лисенка, Е. Гріга, П. Чайковського, Й. С. Баха, Й. Гайдна, Ф. Мендельсона, К. Вебера, композиторів-піаністів, що відвідали Чернівці. Концерти проводяться в Театрі-Студії "Голос", в училищі мистецтв, музичних школах, єврейському товаристві культури ім. Штайнбарга, по

Х. Архівні відкриття

телебаченню; супроводжуються музично-просвітницькими розповідями. Й. Ельгісер – лауреат 1-го Українського конкурсу піаністів ім. М. Лисенка.

Особливої уваги і оцінки заслуговує концертмейстерська діяльність Й. Ельгісера. “Дуже люблю концертмейстерську роботу, – зазначає у своєму щоденнику Йосип Ельгісер – віддав їй 55 років життя”.

Впродовж 40 років він незмінний концертмейстер Чернівецького училища мистецтв ім. С. Воробкевича на всіх відділах, особливо на відділах духових і народних інструментів. Ним написано багато творів, що увійшли до педагогічного репертуару учнів і студентів. Працював також концертмейстером в Чернівецькій обласній філармонії.

Йосип Ельгісер був концертмейстером видатних митців – М. Ростроповича, О. Криси, Д. Гнатюка, П. Кармалюка, А. Райкіна та ін. Вже чотирнадцять років працює концертмейстером народного оперного театру Центрального палацу культури м. Чернівці. За цей період брав участь більше як у сотні концертах, підготував прем'єри шести опер. З великою повагою ставиться до аматорів. “Я їх дуже поважаю за самовідданість, ентузіазм”, – каже він. Керував учнівським хором Садгірської середньої школи, інститутським хором і студентським оркестром медичного інституту, сільським хором села Грозинці, допомагає в роботі оперної студії Чернівецького палацу культури¹.

А ще він – композитор. З 1962 року – член обласного об'єднання композиторів. Його вокальні й хоріві твори опубліковані в збірниках: “Буковина в піснях”, “Грай трембіто”, “Буковинські самоцвіти”, “Від Дністра до Черемоша” та ін. Його твори виконуються професійними і самодіяльними колективами, співаками і музикантами, учнями і студентами мистецьких учбових закладів. Всього ним написано 70 пісень, романсів і хоро-

вих творів, більше 200 інструментальних фортепіанних і оркестрових творів. Лише за останні 5 років написані фортепіанні твори: “Мстафізичні ескізи”, “Жіночі портрети”, “Картини з виставки”, “Педагогічна сюїта”. На власні тексти створені “Пісня про Україну” (для хору), “Пісня кравця” (до театральної вистави “Лови на Ловця”) та багато ін. Також зробив 20 обробок і аранжувань народних пісень.

Йосип Ельгісер – талановитий педагог, концертмейстер, композитор, розумна інтелігентна людина – гордість нашого краю. Належить до числа найбільш досвідчених викладачів музичної освіти на Буковині. Його знають в області, в Україні як спеціаліста музикознавця, що ретельно вивчає музичну культуру краю. Він постійний автор газетних статей і рецензій, автор статей до “Українського музичного словника” та ін. видань.

На основі копії роботи в архівах написав історію училища мистецтв, зібрав нотний і епістолярний матеріал про життєвий і творчий шлях С. Воробкевича, організував експозицію кімнати-музею композитора. Лауреат обласної літературно-мистецької премії ім. С. Воробкевича 1998 року.

Архівісти Державного архіву Чернівецької області завжди з радістю сприймають чергову зустріч із митцем, із задоволенням спілкуються з ним. У червні 2002 року отримали в дар цікаві документи, які проходять науково-технічну обробку, готуються до приймання на державне зберігання та створення особового фонду Йосипа Ельгісера.

¹ Буковина. Історичний нарис. – Ч.: Зелена Буковина, 1998. – С. 380, 386.

² Співці оновленого краю. З досвіду роботи композиторів Чернівецької області. – Ч.: Облполіграфвидав, 1990.

³ Мередиан. Буковинський журнал. – Ч.: “АНТ ЛТД”, 2002. – № 2. – С. 8-9.

В'ячеслав Горбик

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В умовах розбудови незалежної української держави і пов'язаних із нею процесів пробудження національної свідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбавь людства – пам'яток вітчизняної і світової культури – неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Вкрай важливим для збереження пам'яток є повна всебічна науково апробована інформація про їх кількість, стан, характеристику кожної з них. Таке завдання було поставлено перед виконавцями масштабної державної програми в галузі культури "Звід пам'яток історії і культури України", який був задуманий як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Це – енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Україна повинна знати, якою багатющою історико-культурною спадщиною вона володіє. Знати – це вирішальний крок, щоб належно її зберегти. Задумано підготувати 28 томів Зводу – по тому кожної області, Автономної Республіки Крим, містам Києву і Севастополю і українським пам'яткам зарубіжжя. Це дасть можливість піднести справу охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно покращити туристичні можливості.

На місцях ведеться робота з дослідження нерухомих пам'яток, написання текстів томів, їх ілюстрування. Науково-методичну допомогу обласним (міським) редколегіям і численним авторським колективам надають інститути гуманітарного профілю Національної Академії наук України – історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства, архітектурні установи. Після того як Україна стала незалежною державою виникла нагальна потреба у зміні концептуальної основи Зводу. І така робота була здійснена. Пам'ятки висвітлюються з наукових об'єктивних позицій. Автори відійшли від суб'єктивних однобічних оцінок.

Інститутами гуманітарного профілю НАН України, їх підрозділами, перш за все відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України, було вироблено нову сучасну концепцію "Зводу", методику написання томів, видані "Методичні рекомендації" та "Типові статті"¹.

Важливим питанням є принцип і критерії відбору та оцінки пам'яток, які мають ґрунтуватися на науковій основі, бути вільними від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх

значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Оскільки звід є енциклопедичним виданням, у його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Досить різнобічною є його джерельна база. Це, перш за все, численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює основні аспекти регіональної історії. Важливе значення мають періодичні видання, музейні зібрання.

Більшість статей томів "Зводу пам'яток" спирається на широку і різнобічну джерельну базу і, перш за все, архівну. Це стосується національно-визвольних змагань українського народу, соціальних рухів. Значну допомогу в їх виявленні можуть надати матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, що зберігають відомості про багатовікову боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення. Так, у фондах органів суду і прокуратури зберігаються документи, що висвітлюють події, пов'язані з козацько-селянськими повстаннями і війнами під керівництвом Северина Наливайка, Тараса Федоровича, Павла Павлока і Якова Острянина; визвольною війною під керівництвом Б. Хмельницького, гайдамацьким рухом, селянськими заворушеннями XIX ст. Досить актуальними є питання про нові підходи до висвітлення в томах Зводу робітничого і студентського рухів в Україні, діяльності політичних партій та їх лідерів.

Матеріали, пов'язані з цими подіями, зосереджені в Центральному історичному архіві України м. Київ, у фондах органів поліції, жандармерії та охоранки. Як правило, раніше вони оцінювалися через підтримку діяльності лише однієї партії – більшовицької. Детальне вивчення матеріалів зазначених фондів дозволить увести в науковий обіг дані про діяльність в Україні інших партій. Вивчення цих матеріалів допоможе встановити чи уточнити адреси конспіративних квартир, явок, друкарень. Доповнюють ці відомості матеріали канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, де зберігається досє народницьких і робітничих гуртків, страйків на підприємствах, селянських рухів, заворушень серед військових і студентів².

Відомості про стан, охорону та збереження пам'яток у тому чи іншому регіоні України містять матеріали державних обласних архівів. Як правило, це фонди канцелярії генерал-губернаторів, губернаторів, наукових товариств, музеїв.

Архівні джерела дають змогу досить повно висвітлити питання охорони і збереження пам'яток. Основний масив документів за цією темою зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади

та управління України (ЦДАВО України). Стан розвитку культури і охорони пам'яток, зокрема, завжди турбував представників творчої інтелігенції. У фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) зберігаються матеріали, що висвітлюють безпосередню участь широкого кола громадських комісій з обстеження і вивчення пам'яток. Громадські організації часто виступали з ініціативами і пропозиціями щодо спорудження пам'яток, відкриття меморіальних дощок. Серед фундаментальних матеріалів ЦДАМЛМ України є цінні відомості про видатних діячів культури українського народу.

При підготовці томів Зводу необхідно мати на увазі, що в історії України є окремі теми, недостатньо вивчені науковцями. Це стосується, зокрема, подій революції та визвольних змагань 1917–1921 рр., незаконних репресій 1920-х – 1930-х – початку 1950-х років, голодоморів 1921–22 рр., 1932–33 рр., 1946–47 рр., національно-визвольного руху в Західній Україні. Тому при дослідженні цих питань необхідно широко використовувати архівні дані, введені в останні роки до наукового обігу. В першу чергу це стосується матеріалів фондів Української Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського, Директорії³.

Останнім часом виявилися нові підходи щодо подій, пов'язаних з Другою світовою війною. Це стосується, перш за все, найтрагічніших перших років війни. Більшість статей Зводу присвячені пам'яті героїчно загинувших воїнів, партизан, військовополонених, розстріляних нацистами мирних жителів. Докладні дані про них є в місцевих архівах України і Росії, передусім у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

При рецензуванні рукописів томів особлива увага звертається на залучення матеріалів архівів, передусім, раніше закритих для дослідників, – зокрема компартії, КДБ та інших.

На жаль, змушений обмежитися дуже коротким оглядом архівів, на які спираються автори томів "Зводу", бо ця тема заслуговує спеціальної ґрунтовної монографічної розробки.

Впродовж багаторічної роботи над Зводом було здійснено пошуки, виявлення пам'яток, загальна їх кількість збільшилась за ці роки майже вдвічі і досягла понад 150 тис. одиниць.

Томи "Зводу" складаються з пам'яток 4 видів: археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, кожний з яких має специфіку дослідження й написання.

Пам'ятки археології – найдавніші історико-культурні об'єкти в Україні. Вони представлені широким діапазоном пам'яток – від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя. Звід стимулював проведення обстеження території України з метою виявлення найважливіших археологічних об'єктів. Ватоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи в

розробці ряду найсуттєвіших проблем давньої історії. Серед них зазначимо появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграції неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, історичний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави – Київської Русі тощо.

Той чи інший том Зводу завершений лише тоді, коли досліджено й описано всі види пам'яток. В ряді областей затримувється підготовка через статті з архітектури та містобудування. При визначенні загальної цінності пам'яток архітектури та містобудування останнім часом намітилася тенденція до комплексного підходу в оцінці архітектурного твору і на перший план висунулись містобудівні критерії. Тому цінність окремого об'єкту, крім урахування історико-архітектурних і художніх критеріїв його оцінки, визначається ще його місцем та роллю у містобудівній структурі, ландшафтній ситуації, силуеті, панорамі міста, перспективах вулиць і площ. Традиційна забудова, яка фіксує історичне планування, не має, як правило, самостійної художньої цінності, а набуває саме у контексті історичного середовища. Унікальність може бути не тільки в особливості регіональних рис, ступені збереження рідкісних споруд, які складають, перш за все, наукову цінність як пам'ятки матеріальної й художньої культури певної епохи. До того ж має враховуватися ступінь об'ємно-просторової, конструктивної, художньо-декоративної складності окремої споруди чи комплексу. Для сучасних досліджень характерний розгляд населених пунктів як цілих містобудівних утворень.

Належне місце в томах Зводу повинні знайти пам'ятки монументального мистецтва: скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво, розписи, мозаїка, іконостаси та інші. В ряді областей не вистачає фахівців-мистецтвознавців, мистецтвознавчий аналіз містить штампи вульгарно-соціологічного трактування обрядового змісту пам'яток. Нагальною залишається необхідність перегляду застарілих словників творів монументального мистецтва з метою наукового обґрунтування доцільності їх включення до Зводу. Актуальною залишається проблема виявлення, вивчення та включення до списків пам'яток історії та культури цілого масиву об'єктів. Це твори монументального живопису і скульптури в інтер'єрах та екстер'єрах архітектурних споруд (церковні та світські розписи, мозаїки, вітражі, панно, іконостаси, ліпнина тощо), садово-паркова пластика, меморіальні пам'ятки на кладовищах, а також твори декоративно-прикладного мистецтва, пов'язані з пам'ятками архітектури. Необхідна для цього пошукова та науково-дослідна робота: обстеження територій, виявлення та вивчення щойно відкритих пам'яток як візуальне, так і з залученням архівних, літературних, іконографічних джерел, даних реставрації тощо; перевірка наявності та стану збереження вже відомих творів, на-

писання про них довідкових статей, у більшості областей проводиться дуже повільно.

Щодо пам'яток історії, то значну увагу слід приділити недостатньо вивченим пам'яткам дорадянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. У першу чергу це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його прагненням до незалежності і державності. Особливістю історичного розвитку України було поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень із виявлення пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часу Київської Русі – періоду витоків української державності. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення.

До томів Зводу включають меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя. Це залишки споруд, де розташовувалося козацтво, – січі, сотні, курені, полки. Вони виникли як військові формування, а згодом перетворилися в місцеві центри політично-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. Недостатньо увічнені події, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна війна XVII ст. До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, які відбивають віхи життя видатних діячів України Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, діяльність яких раніше замовчувалася або висвітлювалася неадекватно. Ряд статей присвячено пам'яткам визвольних рухів – опришків, гайдамаків, Коліївщини.

В томах видання висвітлюється національно-визвольний рух в Україні пізніших часів. Це об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості як громадський рух, діяльність народницьких організацій. До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні – ратуші, мерії. Це стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських фінансово-економічних структур в Україні у XIX – на початку XX ст., – дум, земств, бірж.

При написанні Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших концептуальних змін. При наданні статусу пам'ятки раніше перевага надавалася об'єктам, пов'язаним із діяльністю компартії і рад.

Щоб відновити історичну правду, необхідно зосередити увагу на об'єктах, де розташовувалися установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Західно-Українська Народна Республіка. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників тих подій.

Виявлені місця, пов'язані з зародженням національних збройних сил: вільного козацтва, січових стрільців, Української Галицької Армії. В ході дослідження об'єктів доби національно-визвольних змагань переглянуті оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в них участь. Це, насамперед, стосується широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії щодо представників національної інтелігенції. "Розстріляне відродження" – так пізніше були названі ці явища 1920–1930-х рр.

Серед репресованих – відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники Д. Драй-Хмара, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас.

У зв'язку зі згубною політикою щодо селянства, насильницькою колективізацією в Україні відбувся голодомор 1921–23, 1932–33, 1946–47 рр. Пам'ять трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Значна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни, які складають найбільш численну групу пам'яток томів Зводу. При увічненні подій цього періоду більша увага почала приділятися початковому – найтрагічнішому періоду війни, пам'яткам частинам Червоної армії, які перебували в оточенні, похованням воїнів, що загинули в полоні. Грунтовного і неупередженого аналізу вимагає історія ОУН–УПА. Не забуті у Зводі і наші сучасники, зокрема, активні діячі дисидентського руху.

В цілому в регіонах робота по підготовці Зводу здійснюється з різною активністю. Ряд редколегій працювали напружено, інтенсивно. Це, зокрема, стосується редколегії і авторського колективу тому "Київ", якими здійснена титанічна праця. В 1999 році вийшла I частина I книги тому "Київ", яка містить близько 700 статей, понад 1300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 341 план, 15 карт. У томі висвітлено історію і культуру Києва від стоянок первісної людини до сучасності⁴. Про Київ видано багато книг – академічних, популярних, путівників, фотоальбомів. Але можна з впевненістю сказати, що подібної праці не було. Київ подано через визначні споруди, видатних людей. Виходом книги покладено початок найповнішого і ґрунтовного видання в галузі культури України. До речі, нічого подібного в країнах СНД немає, крім білоруського видання, підготовленого в радянські часи. Цим доведено, що в Україні не зважаючи на економічну кризу, цінують високу культуру. Перша частина тому "Київ" отримала високі оцінки не лише в Україні, а й за її межами. Зараз завершується

ся праця над другою частиною тому "Київ". Редакційна колегія тому "Київ", яка отримує постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала викласти матеріал про пам'ятки Києва в 2-х частинах. Але матеріал виявився не лише цікавим, але й об'ємним, отже перша книга "Києва" вийде в 3-х частинах. Окрема книга буде присвячена пам'ятникам кладовищ міста.

Завершується підготовка томів по Чернігівській області та м. Севастополю. На різних стадіях підготовки знаходяться інші томи Зводу. Але в багатьох регіонах робота над томами Зводу в другій половині 1990-х рр. ледь жевріла і причиною цього було вкрай недостатнє фінансування. В грудні 2000 р. вийшов Указ "Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України". Цим указом Кабінету Міністрів України доручено забезпечити підготовку і випуск до 2010 р. багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України" за участю Національної академії наук України, Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, Державного комітету архівів України.

Раді міністрів Автономної Республіки Крим, області, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям під час формування місцевих бюджетів необхідно передбачити кошти для фінансування підготовки Зводу, а також створити належні умови для роботи регіональних редакційних колегій та робочих груп цього видання.

Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України – забезпечити поліграфічне виготовлення Зводу за державним замовленням у межах коштів, передбачених у державному бюджеті зазначеному Комітету на видавничу діяльність.

Андрей Непомнящий

**БИБЛИОГРАФИЯ БИБЛИОГРАФИИ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ КРЫМА:
НАЧАЛО РАБОТЫ НАД СОСТАВЛЕНИЕМ ПОЛНОГО СВОДА**

Библиография библиографии (в данном случае се регионоведческая часть) является важным источником информации в библиографических пособиях, как изданных отдельно, так и опубликованных в книгах и журналах. Она должна реально отображать состояние массива библиографических пособий за отдельные периоды. Сегодня мы вынуждены констатировать отсутствие полной базы библиографии регионоведческой библиографии в Украине. В отношении Крыма нами начата работа по составлению ее полного свода.

Несмотря на то, что Крым становится объектом пристального внимания историков уже с середины XVIII в., в досоветскую эпоху крымоведческая библиография второй степени не стала объектом отдельных исследований. Десятки тысяч публикаций по истории и этно-

Указ, зрозуміло, не вирішив усіх проблем, але він підняв Звід до загальнонаціонального рівня. Він зобов'язує області (міські) адміністрації передбачити кошти для фінансування томів Зводу, а Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України фінансувати поліграфічне виготовлення томів. Таким чином Звід хоч частково буде фінансуватися за рахунок державного бюджету, це суттєво зменшить фінансування за рахунок місцевих коштів. У більшості областей адміністрації прийняли відповідні рішення, затвердили плани-графіки підготовки тому та склад редколегій, передбачили певне фінансування.

Указ Президента України щодо багатотомного "Зводу пам'яток", Закон України "Про охорону культурної спадщини" (червень 2000 р.) значно зміцнили юридичне обґрунтування необхідності збереження пам'яток історії та культури. Справа – за реалізацією цих важливих документів.

Підготовка і видання томів Зводу важливі не лише тому, що активізують пам'ятоохоронну діяльність, а й краєзнавчий рух в цілому, який є головною надією наших занедбаних пам'яток. Зараз перед численним авторським колективом Зводу стоять нові завдання – не дати загаснути тій хвилі, яка піднімає Звід із небуття. І Головна редакційна колегія сподівається як завжди на підтримку громадського активу, численних краєзнавців. Без їх подвижницької праці важко, а точніше – неможливо здійснити цю головну роботу в галузі культури.

¹ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1993; Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1994.

² Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. 1. – К., 1999. – С. 95-96.

³ Там само. – С. 99-102, 106-107.

⁴ Київ: Енциклопедичне видання. Кн. 1, ч. 1. – К., 1999.

графії народів Крима, отложившиеся к 1970-м гг., стали объектом библиографической систематизации только в последней трети XIX в. К началу XX в. крымоведение уже могло похвастаться многочисленными библиографическими студиями¹. Вопрос о составлении библиографических указателей второй степени встал перед крымоведами только в конце 1920-х г., когда досоветский пласт публикаций был существенно пополнен в годы "золотого десятилетия советского краеведения" многочисленными исследованиями на различных языках многонационального полуострова.

Выдающимся памятником крымоведческой библиографии стал аннотированный библиографический указатель Ефима Ефимовича Гопштейна (1885–1960) "Библиография библиографических указателей литера-

туры о Крыме" (1930)³. К сожалению, до сих пор не удалось восстановить полную библиографическую канву библиографа⁴. В небольшой вступительной статье автор справедливо связывает всплески крымоведаческих публикаций с крупными историческими событиями, важнейшим из которых он называет Крымскую войну. Объективно отметив, что "к настоящему времени количество указателей литературы о Крыме по различным вопросам настолько уже разрослось и они настолько разбросаны по различным изданиям, что выявление их представляет значительные уже трудности"⁴, Е.Е. Гопштейн поставил перед собой задачу "свести в одну картину все библиографические работы о Крыме"⁵. Новаторской стала идея составителя ввести в указатель также и опубликованные реестры и описания архивных дел о Крыме и печатные каталоги существующих крымоведаческих книжных собраний. 28 пунктов справочника содержат информацию об основных библиографических разработках. Однако количество учтенных библиографических документов больше, т. к. под одним номером иногда объединялись указатели по одной проблеме (например, № 28: учтено 4 справочника – ключа к содержанию "Таврических епархиальных ведомостей" – М. Серито, М. Шведов и два анонимных"). Е.Е. Гопштейн указал и 5 утраченных досоветских указателей, которые, очевидно, существовали в рукописи или в виде картотеки (А.Л. Бертье-Делагарда, Ф.П. Кёппена, К.К. Кошшоно-Валожинича, А.Х. Стевена, Н.А. Султан-Крым-Гирея), информация о существовании которых подтверждается и в других библиографических документах. Практика внесения в общий список библиографических трудов описаний и реестров архивных дел по истории Крыма (в указателе их 5) представляется нам не совсем верной. В данном случае труды М.Н. Бережкова, П. А. Иванова, Ф. Ф. Лашкова, П.В. Никольского, А.И. Синицкого (ошибочно назван Сенницким А., с. 11), которые не связаны с библиографией непосредственно, можно было бы вынести в специальный раздел указателя. Не все из указанных под названием указателей Е.Е. Гопштейну удалось атрибутировать. Скорее всего он не вдавался глубоко в перипетии истории крымской библиографии. Хотя составитель привел не все известные в то время библиографические исследования в области крымоведения, выход в свет этой обобщающей работы стал важной вехой в развитии библиографии крымской библиографии.

Библиография крымоведаческой библиографии занимает значительное место в творческом наследии выдающегося украинского библиографа Федора Филипповича Максименко (1897–1983). Его вклад в развитие региональной библиографии различных областей Украины, в частности, Крыма, до сих пор не получил должной оценки и поэтому зачастую остается неизвестным для историков-регионалистов⁶.

В 1930 г. был опубликован его библиографический указатель "Материалы до краєзнавчої бібліографії Ук-

раїни 1847–1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму"⁷, который стал весомым вкладом в развитие украинского краеведения и библиографии регионоведения в целом. В обстоятельном предисловии автор отметил, что вопросы порайонного изучения государства и производительных сил отдельных местностей приобрели особую актуальность. При этом акцент делался на регионоведение: "Складаючи цього покажчика, упорядник мав на меті дати в допомогу бібліотекарєві, краєзнавцю, а часом і фахівцеві, докладний реєстр бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей України"⁸. Впервые воедино были сведены указатели досоветской поры и срез изданий 1920-х годов, которые стали бумом краеведческих исследований в СССР. Работа велась путем просмотра de visu разнообразных библиографических трудов, комплектов периодики, каталогов специализированных (в т. ч. и областных) библиотек, что позволило автору впервые в советской "Украинике" собрать информацию про топовиблиографические труды. Вместе с тем, достаточно полным назвать представленный материал будет явным преувеличением. Это понимал и автор, который не случайно отметил, что на данный указатель следует смотреть только как на "материалы до майбутньої повної топовибліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топовибліографічних праць"⁹.

Указатель состоит из 12 разделов. В первом – приведены общие библиографические материалы, изданные в России и Украине, которые касаются всех или нескольких местностей Украины. Остальные разделы посвящены топовиблиографическим трудам, которые касаются отдельных областей Украины, а также Бессарабии и Донского края. Каждый раздел в свою очередь состоит из 5 подразделов: указатель содержания местной периодики; списки книжной продукции, напечатанной в данном регионе; библиография литературы о крае, изданной за его пределами; списки местных периодических изданий, которые были просмотрены при составлении указателя. Особую ценность в качестве библиографического источника имеет раздел "Бібліографії, що склалися або проектувалися, але не були надруковані".

Специальный раздел "Таврия-Крым" (с. 135–160) содержит универсальную информацию о библиографическом наследии по разным отраслям крымоведения. Это не только библиографические указатели, списки и обзоры, но и, что немаловажно, пристатейная библиография. Конечно, приведенные библиографические обзоры по истории и этнографии Крыма (с. 155–157) не претендуют на полноту. Прежде всего, за счет отсутствия в справочнике библиографических трудов – местных биографических словарей, списков трудов местных деятелей и писателей, списков литературы о них и т. д. Однако вряд ли данное замечание можно ставить в упрек библиографу первой трети XX в., если и в начале XXI ст. библиография, тем более библио-

графія библиографии остается наименее разработанным участком украинской библиографии. Хотя данный указатель не учитывал первый крымоведаческий библиографический справочник второй степени – труд Е.Е. Гопштейна, появившийся в том же году¹⁰. Ф.Ф. Максименко объективно заметил, что “важасмо проте, що вона (робота Е.Е. Гопштейна – А.И.) не робить зайвим й наш покажчик в частині “Таврія-Крим”¹¹.

Особую ценность “Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929” представляют в качестве библиографического источника для воссоздания картины истории развития библиографических исследований в Крымской АССР. В частности, в это время было подготовлено в рукописи, но не издано ряд интересных библиографических пособий, информация о которых с аннотациями и некоторыми данными по истории их создания содержит работа Ф.Ф. Максименко. Так, в указателе содержатся сведения о ряде указателей Е.Е. Гопштейна: “Библиография периодической печати в Крыму в годы революции”, “Библиография печати в Крыму за 150 лет”, “Библиография антисемитизма в Крыму”, “Библиография еврейских земледельческих колоний”; В.М. Маркова “Востоковедение в Крыму”; И.Я. Неймана “Систематический указатель литературы о караимах”; В.Д. Геймана “Библиографический указатель книг и статей по Феодосии и ее окрестностям” и др.¹²

Указатель отразил основные тенденции “золотого десятилетия советского краеведения” в области развития библиографической мысли. Появившись на его закате он символически подытожил этот период развития библиографических исследований в Украине.

Существенным вкладом в развитие библиографии второй степени стал указатель “Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР”, подготовленный Ф.Ф. Максименко совместно с Р.С. Кац¹³. Малоизвестным для крымоведов остается и составленный Федором Филипповичем фундаментальный библиографический указатель “Сборники исторических сведений о населенных пунктах Украинской ССР”. К сожалению, он не был издан отдельной книгой, а публиковался в течение двух лет на страницах журнала¹⁴. В разделе “А” справочника приведен перечень общих работ, которые касались СССР, России, Украины, Австрии, Польши: 1) историко-географические словари (работы по топонимике), географо-исторические описания, изданные на русском и украинском языках (№№ 1–52), 2) то же на европейских языках (№№ 52–120), 3) статистические словари и списки населенных мест (№№ 121–132), 4) путеводители по странам (№№ 132а–147а), по рекам и морям (№№ 148–174), по путям сообщения (№№ 175–197), по историческим местам (№№ 198–207), по местам, связанным с жизнью и деятельностью известных писателей (№№ 208–229). Впервые после указателя “TAURICA” Арсения Ивановича Марквича путеводители по Крыму стали объектом библиографической систематизации. Раздел “Б” содержит библиографичес-

кие записи по различным местностям Украины в порядке хронологии эпох, раздел “В” – систематизации по областям. (Таврическая губерния (1783–1920) – №№ 767–848, Крымская АССР (1921–1945), Крымская область (1945 – доведено до конца 1950-х гг.). Указание хронологии существования Таврической губернии, приведенное в указателе, некорректно. В 1783 г. была сформирована Таврическая область (до 1796 г.), затем Крым входил в состав Новороссийской губернии, а лишь в 1802 г. была образована Таврическая губерния. Информацию о Крыме содержит также библиографические записи 1–11, 13–14, 18, 21–25, 29, 31–32, 32а, 6, в, 34, 37, 39, 40, 43–45, 47–51, 78, 91–107, 122–126, 135–137, 169–178, 186, 190, 194, 195, 205, 207, 209, 210–211, 215, 344–345, 369–373, 400, 403, 516–517, 995, 1008, 1024, 1229–1232, 1235–1237, 1243, 1249–1251. За 10 лет до появления тома “История городов и сел Украинской ССР: Крымская область” данные материалы стали базой для крымоведаческих исследований.

Среди научного наследия современников Е.Е. Гопштейна и Ф.Ф. Максименко – библиографов Крыма советского периода – определенный интерес для формирования общего свода библиографии второй степени представляет творчество Виктора Васильевича Симоновского (1869–1933). В 1913 г. он приступил к работе в отделе народного образования Таврической губернии. В период 1914–1918 гг. – время деятельности В.В. Симоновского на ниве народного образования – он неоднократно выступал в периодической печати с интересными публикациями, часть из которых была посвящена проблеме украинизации школы в Таврической губернии. В 1919 г. В.В. Симоновский был назначен экспертом по народному образованию и заведующим Музеем наглядных и учебных пособий, руководителем Центральной педагогической библиотеки Крымского отдела народного образования¹⁵. С этого периода он активно включился в библиографическую работу, начал вести учет публикаций современной ему местной печати.

Первые историко-краеведческие отраслевые библиографии В.В. Симоновского относятся к 1926 г., когда в “Бюллетене Крымского центрального статистического управления” была помещена “Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности” и увидел свет наиболее известный его указатель – “Библиография по крымоведению”¹⁶. В справочник вошли наиболее значительные труды о Крыме, изданные в 1917–1926 гг. (720 названий). При учете книжных изданий значительное место занимают публикации на русском и крымскотатарском языках. В последующие годы В.В. Симоновский дополнил свой указатель, подготовив к печати новое издание. Сохранилась рукопись этого справочника объемом 20 печатных листов, в которой насчитывается 1828 наименований работ. Охвачена литература с 1900 по 1926 год¹⁷.

Работая библиотекарем в различных научных и учебных заведениях, В.В. Симоновский стал составителем

лем ряда систематизаций местных краеведческих изданий. В его личном фонде, хранящемся в Государственном архиве при Совете Министров Автономной Республики Крым, выявлен также оставшийся в рукописи "Перечень краеведческой литературы, выходящей в Крыму 1930–1931 гг." (датирован 1931 г.)¹⁸. В 1929 г. В.В. Симоновский выступил с идеей создания при Крымском педагогическом институте первого в Крыму библиографического общества, задачи которого он видел в том, чтобы объединить библиографическую работу на полуострове, выяснить судьбу, характер и содержание тех известных книжных собраний, которые не попали после установления Советской власти в общественные библиотеки, составить сводный указатель крымоведческой литературы по всем отраслям знания, собрать материалы для библиографического словаря крымских авторов¹⁹.

Виктор Васильевич вошел в историю украинской библиографии как первый летописец истории развития библиографии крымоведения. В 1929 году он отмечал в специальном очерке, что "Крым издавна привлекает к себе внимание многих выдающихся ученых <...> Наследство, оставленное различными научными ассоциациями и отдельные исследования в области изучения Крыма громадно <...> Многие ценные труды по изучению края до сих пор остаются неизвестными широкому кругу читателей и не могут быть использованы"²⁰. Впервые библиограф дал в одном очерке сжатую оценку библиографического наследия досоветской эпохи и подробно остановился на развитии библиографических изысканий в Крыму в конце 1920-х гг. Статья, написанная в преддверии заката "золотого десятилетия советского краеведения" является уникальным источником о развитии библиографии в Крымской АССР. Из нее явствует о наличии к этому времени готовой к печати рукописи четвертого выпуска знаменитой "ТАУРИС" Арсения Ивановича Маркевича объемом 16 печатных листов, включавшего крымоведческие статьи и книги по истории, археологии, этнографии, географии и социологии; рукописи собрания библиотеки "Крым" Центрального музея Тавриды (подготовил Дмитрий Спиридонович Спиридонов), рукописного каталога "Востоковедские" (составил Василий Михайлович Марков), ряда рукописных собраний Е.Е. Гопштейна; "Библиографического обзора литературы о Сакской грязелечебнице" (подготовила Н.Н. Ромадина); рукописи "Систематического указателя литературы о караимах" (подготовил И.Я. Нейман); подборки крымоведческих изданий на крымскотатарском языке, вышедших за 10 лет (составитель О.Акчокраклы)²¹. Эти уникальные материалы утрачены в годы репрессий. Поиски в государственных архивах, личных фондах крымоведов не принесли пока никаких результатов²².

Отдельные этапы развития библиографии крымоведческой библиографии все еще требуют дополнительного изучения. Серьезная работа должна быть проведе-

на в области архивной эвристики в личных фондах историков-крымоведов, что позволит выявить новые библиографические документы, рецензии и отзывы о библиографических исследованиях, а может быть и сами рукописи утраченных указателей. Это поможет при составлении полного сводного крымоведческого библиографического указателя второй степени.

¹⁸ *Непомнящий А.А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь: Доля, 2001. – С. 10–55.

¹⁹ *Гопштейн Е.Е.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма. – Симферополь, 1930. – 15 с.

²⁰ См. подробнее: *Непомнящий А.А.* Малоизвестные исследования по изучению крымоведческой библиографии в последней трети XIX – первой трети XX века // *Solanus: New ser.* – London, 2002. – Vol. 16. – P. 77–84.

²¹ *Гопштейн Е.Е.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма. – Симферополь, 1930. – С. 4.

²² Там само. – С. 5.

²³ *Непомнящий А.А.* Крымоведение в библиографических исследованиях Ф.Ф. Максименко // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2002. – Вип. 8. – С. 187–190.

²⁴ *Максименко Ф.П.* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всеукраїнська б-ка України при Всеукраїнській АН. – Київ, 1930. – XIX, 264 с.

²⁵ *Максименко Ф.П.* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всеукраїнська б-ка України при Всеукраїнській АН. – Київ, 1930. – С. VII.

²⁶ Там само.

²⁷ *Гопштейн Е.Е.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Об-во по изучению Крыма. – Симферополь, 1930. – 15 с.

²⁸ *Максименко Ф.П.* Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму / Всеукраїнська б-ка України при Всеукраїнській АН. – Київ, 1930. – С. VIII.

²⁹ *Непомнящий А.А.* История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь: Доля, 2001. – С. 33–34.

³⁰ *Кац Р.С., Максименко Ф.П.* Бібліографія української і російської бібліографії по історії УСРР / Державна історична б-ка УСРР. – Київ, 1960. – II, 154 с.

³¹ Научно-информационный бюллетень Архивного управления УСРР. – 1963. – № 4. – С. 79–86, № 5. – С. 79–84, № 6. – С. 76–85; 1964. – № 1. – С. 88–98, № 2. – С. 92–99, № 3. – С. 89–101.

³² Государственный архив в Автономной Республике Крым, ф. Р–3318, оп. 1, д. 21, л. 2–4.

³³ *Симоновский В.В.* Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности // Бюллетень Крымского центрального статистического управления. – 1926. – № 6. – С. 124–134; *Его же.* Библиография по крымоведению // *Весь Крым, 1920–1925: Юбилейный сборник.* – Симферополь: Изд-во КрымЦИКА, 1926. – С. 517–534.

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

¹⁷ Государственный архив в Автономной Республике Крым, ф. Р-3318, оп. 1, д. 14, л. 1-224; д. 15, л. 1-205.

¹⁸ Там же, д. 13, л. 1-14.

¹⁹ *Симоновский В.В.* В Крыму нужно создать Библиографическое общество // Красный Крым. – 1929. – 16 мая.

²⁰ *Симоновский В.В.* Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография. – 1929. – № 4. – С. 118.

²¹ Там само. – С. 119-120.

²² *Петопляций А.А.* Малоизвестные библиографические собрания по истории и этнографии народов Крыма – важный источник для подготовки капитальной крымоведаческой библиографии (конец XVIII в. – 1920 г.) // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научных трудов. – Киев: Симферополь: Крымучедиз, 1999. – Вып. 1. – С. 60-75.

Олексій Нестуля

ПОПЕРЕДНІЙ АНАЛІЗ БАЗИ ДАНИХ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1920-1950-Х РОКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

У 1989 р. група науковців-істориків отримала можливість розпочати роботу над архівними матеріалами, які зберігалися у сховищах колишнього КДБ СРСР. Їх зусиллями була підготовлена і в 1991 р. побачила світ книга "Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)", яка вмістила нариси та документи про діяльність дослідників минулого України, подвижників збереження її історико-культурної спадщини. Наступного року вийшла друком книга "Реабілітовані історією" (К., Полтава, 1992). В ній давався попередній аналіз механізмів та наслідків політичних репресій на Полтавщині, а також були вміщені нариси про життєвий шлях діячів науки і культури, політичних і господарських керівників, робітників і селян.

Обидві книги викликали значний суспільний резонанс. Отже, не випадково на них звернули увагу також і в коридорах влади. 6 квітня 1992 р. Президія Верховної Ради України, а 11 вересня 1992 р. й Кабінет Міністрів України прийняли постанови, якими передбачалась підготовка до видання науково-документальної серії книг про жертв політичних репресій тоталітарної системи, яка дістала назву "Реабілітовані історією". Розпорядженням представника Президента України у Полтавській області від 15 лютого 1993 р. створено редколегію, а згодом і робочу групу по підготовці Полтавського тому науково-документальної серії.

Активну участь у роботі над ним взяли науковці вищих навчальних закладів Полтавщини, письменники, журналісти, краєзнавці. Значну допомогу їм надали також співробітники Управління Служби Безпеки України в Полтавській області. Спільними зусиллями опрацьовано біля 20000 архівно-кримінальних справ на полтавців – жертв політичних репресій. На кожного з репресованих складено облікову картку та підготовлено енциклопедичну довідку для публікації в Полтавському тому серії. Завершується підготовка вступної статті, біографічних нарисів та документів до тому.

Нині вже можна попередньо оцінити виявлені і занесені до бази даних робочої групи матеріали про політичні репресії 1920-х – початку 1950-х рр. на Полтавщині та їх значення для історико-краєзнавчих досліджень.

Насамперед, вони дають достатньо повні відомості про характер, основні етапи та розмах політичних ре-

пресій на Полтавщині. Документи засвідчують, що політичні репресії були невід'ємним атрибутом тоталітарного режиму і одним із важливих інструментів його становлення і зміцнення.

На початку та в середині 1920-х років вони були спрямовані, в першу чергу, проти тих, хто не сприйняв ідеології і практики більшовицької партії та радянської влади і в роки революції та громадянської війни відкрито виступав проти них. Відтак, у полі зору каральних органів опинилися учасники білогвардійського руху, бійці й командири армій Української Народної Республіки, Української держави та Директорії УНР, селянських повстанських загонів. Як правило, для їх арешту достатньо було встановлення самого факту участі громадян у відповідних формуваннях. До уваги не бралися ні те, що багато з них попало до них за мобілізаціями, які в ті роки були звичайною практикою, ні те, що об'єднуються у загоны, селяни часто просто захищали своє майно від реквізицій, конфіскацій тощо.

Щоправда, зазвичай вирок, які виносилися заарештованим, не були надто тяжкими. Це, переважно, заслання, заключення до концентраційних таборів, виправно-трудова робота до 3-х років. Лише в окремих випадках застосовувався "вищий захід соціального захисту" як тоді називали розстріл. Проте й вони ламали людські долі, сприяли формуванню покори і страху перед владою не лише заарештованих, а й близьких, знайомих, земляків.

З цієї ж метою чинився репресивний тиск на ідеологічних супротивників більшовицької партії. Отже, не лише ворогами правлячої партії, а й держави були, до суті, оголошені члени так званих монархічних, буржуазних, дрібнобуржуазних та націоналістичних партій, громадських організацій та товариств. Руками каральних органів держава розправилася з широкою мережею культурно-освітніх організацій, які розпочали свою діяльність на Полтавщині на хвилі національного піднесення в роки української революції. Після арешту керівників припинили свою діяльність осередки соціалістів-революціонерів, меншовиків, Української комуністичної партії, різноманітних організацій не лише політичного, а й культурного спрямування. Репресії і переслідувань зазнавали служителі культури, особливо – Української автокефальної православної церкви.

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

В поді особливої уваги органів ДПУ вони знаходились і в кінці 20-х – на початку 30-х років. Проте терор проти них набув більших розмірів, став цинічнішим і жорстокішим. Прагнучи використати релігійну ідеологію, аби її місце зайняла комуністична, політичне керівництво СРСР санкціонувало масове закриття культових споруд та фізичне усунення служителів культу. Ця лінія послідовно проводилась у цей час і на Полтавщині.

Водночас, як і по всій країні, тут почалося політичне переслідування членів правлячої партії, які висловлювалися проти лінії її керівництва в галузі культури, сільського господарства, промисловості. Дискусії, які точилися в партійних організаціях із приводу шляхів і темпів здійснення "українізації", колективізації та індустріалізації країни органами ДПУ використовувалися для виявлення тих, хто ставив під сумнів "мудрість" сталінського штабу соціалістичного будівництва і курс на форсування його темпів, командно-адміністративні методи. Для багатьох опонентів Сталіна вони закінчилися різними термінами ув'язнення, засланням за межі України. Така ж доля спіткала і багатьох представників наукової і творчої інтелігенції, освітян, які повірили у щирість політики "українізації" і самовіддано працювали на ниві відродження української культури. Ця їх діяльність в роки "великого перелому" стала підставою для звинувачень у "буржуазному націоналізмі", "антирадянській контрреволюційній діяльності" з метою поведення існуючого в СРСР ладу, проголошення самостійності незалежної України і т. п.

Та найбільшого погрому в цей час зазнало українське село. Його найпрацездатніше і працелюбне населення душили податками, незаконними поборами й конфіскаціями, у примусовому адміністративному порядку виселяли за межі України в незаселені і часто непридатні для життя райони Сибіру і Казахстану, в райони т. зв. Північного краю. Тим самим прагнули "ліквідувати куркульство як клас", а середняків насильно загнати в колгоспи. Страшного удару українське селянство в цілому зазнало від голодомору 1932–1933 рр. Ті ж, хто зберіг волю і здатність хоча б до найменшого опору наступу тоталітаризму потрапляли до катівень ДПУ.

Аналіз архівно-слідчих справ на арештованих в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. свідчить, що більшість серед них складала селяни-одноосібники, які міцно трималися за своє власне господарство і не хотіли вступати до колгоспів. Саме в цьому й полягала їх основна "провина".

В середині 1930-х рр. серед заарештованих селян зустрічаємо вже немало й колгоспників. Стосовно них типовими були звинувачення у шкідливості та намаганні підірвати зсередини колективні господарства. Насправді ж, на нашу думку, репресивними методами органи ДПУ–НКВС намагалися компенсувати відсутність у колгоспників матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці за рахунок запровадження, по суті, кріпос-

ницьких порядків у колективних господарствах. Отже, приводом до арешту могло стати невиконання встановлених норм трудових, критика керівників господарств чи районних радянських і партійних начальників, просто спогоди про часи вільного хліборобства.

В цей же час завершився остаточний розгром ідеологічних опонентів більшовицької партії. Органи ДПУ–НКВС розправилися з духовенством. Ті з них, хто не встиг зректися сану, виїхати за межі області, були заарештовані і піддані репресіям. Завершилась "зачистка" колишніх "троцькістських", "зінов'євських", "бухарінських" та інших фракцій і течій в середині ВКП(б), представників старої буржуазної інтелігенції.

Здавалося, були усунуті ідеологічні та соціальні загрози реставрації буржуазного ладу чи підриву основ соціалізму в СРСР. Із точки зору вирішення цих завдань політичний терор втрачав сенс.

Проте в 1937–1938 рр. він досяг свого апогею. На Полтавщині в тому числі. Термінологія слідчих, які фабрикавали справи, при цьому змінилась мало. Вони звинувачували заарештованих у "антирадянській контрреволюційній діяльності", "шкідливості", "підготовці терористичних актів проти керівників партії та уряду", "належності до троцькістсько-зінов'євської опозиції", "українському буржуазному націоналізмі". Щоправда, додалась "шигунська" тематика та прагнення об'єднати звинувачених у різноманітні "антирадянські" та "повстанські" організації.

Політичні репресії цих кривавих років холодною рукою смерті торкнулися усіх без виключення соціальних груп. Селяни й робітники, діячі науки, культури й освіти, лікарі, представники технічної інтелігенції, священники і віруючі, партійні та радянські функціонери й організатори промислового та сільськогосподарського виробництва – ніхто не був беззахисний від свавілля органів ДПУ–НКВС.

На нашу думку, тим самим ставилося за мету досягти загальної сліпої покори усіх без виключення сталінському керівництву і особисто генсеку Сталіну. По-іншому навряд чи можна пояснити масові арешти серед партійної еліти, відданих бійців ленінської гвардії, які й забезпечили будівництво соціалізму в СРСР, пройшли підпілля, проливали кров як бійці й командири Червоної Армії, партизанських загонів, прибули до першої в світі країни переможного соціалізму з Болгарії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Латвії, Литви і т. д.

Навпаки, після визволення Полтавщини від фашистських окупантів і до початку 1950-х рр. політичні репресії були спрямовані переважно проти тих, хто почав піддавати сумніву пріоритети соціалістичного ладу і пануючої ідеології в СРСР. Джерела їх були різними: нестерпне життя трудящих, особливо на селі, яке в 1946–1947 рр. знову пережило голод; знайомство з рівнем добробуту та демократичними традиціями країн Західної Європи; передачі західних радіостанцій, які стали доступними частині радянських людей, в тому

ХІ. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

числі, й на Полтавщині. Переслідувань зазнавали й ті, хто надавав сумнівам зовнішню політику СРСР. Нарешті, під особливою "опікою" ДПУ-НКВС-КДБ перебували полтавці, які пройшли через фашистський полог, працювали в Німеччині чи різноманітних установах окупаційного часу. І хоча в повсякденні роки політичні репресії на Полтавщині не досягли таких масштабів, як у 20–30 роки, вини залишилися суттєвим чинником розвитку краю.

В контексті історико-краєзнавчих досліджень матеріали органів колишніх спецслужб, водночас, мають певне джерелознавче значення: в них збереглися документи, які дозволяють повернути імена безпідставно репресованих та характеризують різні аспекти економічного, соціального, політичного й духовного розвитку Полтавщини.

Чи не найбільше документів характеризують масовий повстанський рух проти продовольчої політики радянської влади на селі. Вони дають змогу відтворити обставини формування та діяльності окремих загонів та їх ватажків, зберегли різноманітні відзиви, звернення повстанців до селян із закликами саботувати здачу хліба за продрозкладкою, виступати проти реквізицій, так само як і реагування селян на ці звернення. Збереглися відомості про мережу, статутні положення та напрямки діяльності культурно-освітніх товариств, товариств споживчої кооперації, спортивних та культурологічних організацій єврейської молоді, статутні релігійних обшин УАПЦ та РПЦ тощо. Значний інтерес складають також документи про програмні засади та організаційні підвалини діяльності мешовників, есерів, укапів тощо. Як речові докази в багатьох справах на заарештованих в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. збереглися витяги з протоколів зборів осередків КП(б)У, на яких велися дискусії з приводу актуальних в ті часи питань партійного, радянського, культурного та господарського будівництва. Джерелознавчу цінність мають протоколи зборів колгоспів, сільських рад про утворення нових господарств, виселення та реквізиції майна куркулів, довідки про суспільно-політичну ситуацію на селі, становище на споживчому ринку, хід мобілізацій на індустріальні будови, шахти. Особливу вагу мають щоденникові записи, приватні листи, в яких даються неупереджені оцінки тих процесів, які відбувалися за умов "великого передому".

Цінні історичні відомості сконцентровані в багатьох архівно-слідчих кримінальних справах, заведених на

партійно-радянських і господарських керівників. Докази їх контрреволюційної чи антирадянської діяльності слідчі, як правило, шукали за місцем їхньої роботи. Отже, збирали відомості про виробничі показники діяльності установ і організацій, підприємств, які очолювали потенційні "вороги народу". Відтак, дослідник знайде у справах аналітичні матеріали про основні етапи реконструкції та технічного переозброєння Крюківських вагоноремонтних майстерень і Полтавського паровозоремонтного заводу, кадрове забезпечення сільськогосподарського, педагогічного, інженерно-будівельного інститутів в Полтаві, керівники яких стали жертвами політичних репресій. У справах немало свідчень про політичні та інші настрої населення краю, закарбовані не лише у спеціальних донесеннях та довідках співробітників ДПУ-НКВС, а й матеріалах партійних та радянських органів, нарешті, тих анекдотах, саркастичних прислів'ях і піснях, карикатурах, які під пером слідчих каральних органів набували значення доказів вини заарештованих.

Матеріали архівно-слідчих справ стануть у нагоді також дослідникам підпільного руху Організації українських націоналістів у роки фашистської окупації Полтавщини, особливостей функціонування закладів освіти, охорони здоров'я, періодичної преси, музеїв, умов діяльності промислових підприємств і організацій сільськогосподарського виробництва. В них можна знайти відомості про антифашистські партизанські загони та підпільні організації радянських патріотів і німецькі школи, в яких готувались диверсанти і розвідники з числа зрадників СРСР, умови перебування у фашистському полоні, на роботі в Німеччині і т. д. Унікальний характер мають матеріали – листівки, звернення, вірші, листи, – які засвідчують назрівання з кінця 1940-х рр. опозиційних настроїв до існуючої тоталітарної системи, реакцію населення на голод 1946–1947 рр., провокаційні заходи по боротьбі з "українським буржуазним націоналізмом" тощо.

Важливість історичних документів, які збереглися в архівно-слідчих справах, для розвитку історико-краєзнавчих досліджень, на нашу думку, вимагає їх належного джерелознавчого опрацювання та каталогізації. Адже на сьогодні ті чи інші краєзнавчі матеріали можна виявити в них лише через прізвища репресованих. За умови належного опрацювання справ архівістами їх джерелознавча цінність для краєзнавчих досліджень та історичної науки значно зросте.

Юрій Данилюк

РОЗРОБКА ФОНДІВ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ "РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ"

У відповідності з постановою Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. № 530 в

Україні розпочалася підготовка багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", покликаної глибоко і всебічно проаналізувати нагальні

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

проблеми формування і функціонування радянської тоталітарної системи, повернути українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій 1920–1980-х рр.

Важлива роль у реалізації зазначеної програми відводиться архівним установам України, перед якими стоїть чимало важливих завдань. Ідеться, перш за все, про необхідність каталогізації фондів центральних і обласних державних архівів, в яких містяться відомості про діяльність правоохоронних установ – судів, прокуратури, позасудових органів, репресії громадян. На жаль, робота в даному напрямку ведеться на сьогоднішній день у край повільно і непродуктивно. Введення в науковий обіг таких документів і матеріалів сприятиме підготовці на належному рівні як до вступного тому до серії в цілому, так і вступних статей до окремих томів. Крім того, докладне вивчення таких матеріалів дозволяє відновити місця поховань репресованих. Наприклад, лише на основі рішень місцевих виконавчих комітетів про виділення земельних ділянок органам ДПУ–НКВС були встановлені місця поховання репресованих в Києві, Полтаві, Хмельницькому, інших населених пунктах.

Нових підходів вимагає робота дослідників з архівно-слідчими справами, які на сьогоднішній день, внаслідок прийнятого законодавчого акту, не видаються без дозволу родичів до читального залу. Такий підхід не дозволяє висвітлити ряд важливих питань в історії України, виводить з обігу ряд персоналії. Гадаємо, що Національна академія наук України спільно з Державним комітетом архівів України, Головною редколегією науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” – увійти з пропозиціями до Верховної Ради України. Оскільки зазначене питання потребує часу, було б варто подумати про підготовку розгорнутих анотацій архівно-слідчих справ, якими найчастіше цікавляться дослідники.

Далеко не всі можливості в роботі по реалізації державної програми використав Державний архів Служби безпеки України. Відсутність відкритих каталогів, путівників не лише ускладнює роботу в ДА СБУ, а й наперед ставить дослідників у повну залежність від його працівників.

Викликає сумнів обмежене використання аналітичними матеріалами органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ 50–80-річної давності. Цілком очевидно, що подібні документи в переважній більшості своїй вже давно втратили оперативний інтерес. До того ж такі корпуси документів вже більша ніж десятиріччя публікуються державними архівами Російської Федерації, Архівом Федеративної служби безпеки РФ. Урегіт-решт відсутність інформаційно-аналітичних матеріалів, наказів і розпоряджень союзного і республіканського керівництв

спецслужбами не дозволяють авторам серії книг вивести докладну і достовірну статистику репресій, з'ясувати соціальний, сімейний стан репресованих, їх світоглядні переконання.

З незрозумілих причин призупинився, а в деяких випадках і пішов у зворотній бік процес передачі архівно-слідчих справ фахівцям Служби безпеки України і її обласних управлінь. Це призвело до того, що частина архівно-слідчих справ перебуває в центральних і місцевих державних архівах, інша ж – в ДА СБУ та його обласних філіалах.

Поступово сформувався порядок використання дослідниками документальних матеріалів Архіву Міністерства внутрішніх справ України, що дало змогу з'ясувати статистику позасудових репресій, пов'язаних із депортаціями, засланням, висланням. Частково вона опублікована в працях І. Винниченка, однак їх слід розглядати лише як перший крок в опрацюванні зазначеного корпусу документів.

Характерно, що документи центральних і місцевих державних архівів, ДА СБУ, архівів МВС України, Генеральної Прокуратури України настільки специфічні, що з ними не знайомі навіть високопрофесійні дослідники, не кажучи про місцевих авторів. Тому було б бажано на сторінках часописів “Український історичний журнал”, “Архіви України”, “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ”, наукових збірників, відомчих видань частіше друкувати огляди їх фондів.

Досі залишається невирішеним питання щодо створення нормальних умов для українських дослідників в архівах Російської Федерації. Угоди та домовленості, досягнуті на рівні керівництва архівних служб України і Росії, або ж не виконуються зовсім, або ж викликають серйозний супротив з боку архівних працівників російських архівів. Це ж стосується і документальних матеріалів Архіву Федеральної служби безпеки РФ. Очевидно, керівництво СБУ повинно порушити і нормативно закріпити питання роботи українських дослідників перед ФСБ РФ.

Державна програма “Реабілітовані історією” передбачає ряд заходів, здійснення яких покладено на Національну академію наук України, Державний комітет архівів України, Всеукраїнську спілку краєзнавців, Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Так, дещо затримувється вирішення проблеми створення в Києві і областях стаціонарних виставок про політичні репресії, їх безпосередніх жертв. Знайшла також свою підтримку Міністерством закордонних справ України ідея створення пересувних виставок присвячених репресіям серед німецького, польського, єврейського, грецького та інших народів у відповідних дипломатичних представництвах України. Спільних зусиль потребує створення програми по увічненню жертв політичних репресій для внесення відповідних пропозицій до уряду України.

Михайло Багмет, Людмила Ляїна

ПІДГОТОВКА МИКОЛАЇВСЬКИМ ЦЕНТРОМ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО ВИДАТНІ ПОСТАТІ ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

У кінці 2000 р. на базі Миколаївської філії Національного університету "Кієво-Могилянська Академія" (нині Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили) за сприяння Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України був урочисто відкритий Миколаївський центр політичних досліджень.

Наглядово-координаційну раду Центру очолив академік, директор Інституту політичних та етнонаціональних досліджень, віце-президент Національної академії наук України І.Ф. Курас. Членами ради були обрані голова Миколаївської облдержадміністрації О.М. Гаркуша, Миколаївський міський голова В.Д. Чайка, головний начальник управління освіти та науки Миколаївської облдержадміністрації В.Т. Захарченко та представники названого вищого навчального закладу.

Тоді, на презентації, численні гості, а це були представники місцевих державних і самоврядних органів, керівники та активісти політичних партій і громадських об'єднань, науковці з різних вищих навчальних закладів підтримали такі напрями діяльності Центру:

- зосередження уваги на координації зусиль місцевих політичних формувань у плані зміцнення державницьких позицій у регіоні;

- здійснення аналітико-моніторингових досліджень із уточнення політичного і соціально-економічного становища на Миколаївщині і вироблення науково-практичних рекомендацій напередодні виборів та інших масово-політичних заходів;

- розроблення пріоритетних державотворчих, політико-правових, етнонаціональних, демографічних, екологічних та інших програм для потреб регіону;

- залучення молоді до активної участі у державотворчому процесі, до вивчення, збереження і пропаганди народознавчих традицій і шанування пам'яті видатних земляків;

- підтримування інноваційних технологій у вищих навчальних закладах України з метою покращення підготовки фахівців нової генерації.

З часу відкриття Центру пройшло понад два роки. За цей час були реалізовані такі плани.

По-перше, створено при Центрі 6 наукових відділів, 5 секторів, 5 лабораторій, 3 студентські політичні клуби. Особливу активність по розгортанню творчої роботи виявляли представники аналітико-моніторингового відділу (керівник – доктор історичних наук, професор Колісніченко А.І.), відділу політичної психології (керівник – кандидат педагогічних наук, доцент Козляковський А.І.), відділу досліджень соціально-економічних проблем (керівник – доктор економічних наук, професор В'юн В.Г.), відділу дослідження політико-правових проблем (керівник – кандидат юридич-

них наук, доцент Ситник В.О.), відділу історії та розвитку населених пунктів (керівник – доктор історичних наук, професор Тригуб П.М.), сектора розвитку міжнародних відносин (керівник – кандидат філологічних наук, доцент Пронкевич О.В.), сектора гендерної політики (керівник – кандидат історичних наук, доцент Шевченко Н.В.), сектора проблем етнополітики (керівник – Ляїна Л.А.), сектора туристичного та екскурсійного бізнесу (керівник – Сидоренко Л.В.), лабораторії вивчення козацьких традицій (керівник – генерал-хорунжий українського козацтва Ракуленко В.В.), клубу молодих виборців (керівник – голова комітету виборців Миколаївської області Індиків Я.В.), студентської політологічної лабораторії (консультант – кандидат історичних наук, доцент Самчук В.Л., керівник – студентка факультету політичних наук Наталія Малишко).

По-друге, в структурних підрозділах Центру не тільки розроблено чіткі плани, а й постійно відшукуються нові шляхи з їх реалізації. Передусім було підготовлено звернення про отримання фінансової підтримки та грантів від різних міжнародних всеукраїнських організацій, банків та місцевих фондів, бо самогужки, в нинішніх складних фінансово-економічних умовах не можливо реалізувати серйозні наміри.

По-третє, цілий ряд цікавих ініціатив Центру отримали підтримку обласної держадміністрації, обласної ради, Миколаївського міськвиконкому, керівників значної кількості партій, до того ж, різної політичної орієнтації. Наприклад, на засіданні "круглого столу" (квітень 2001 р.) представників партій і об'єднань Миколаївщини розглядалися питання про консолідування зусиль політичних структур регіону з Центром політичних досліджень. Усвідомлюючи те, що нині партії, як ніколи, перетворились у важливий інструмент знаходження компромісу і взаємовигідних стосунків між широкими масами та владними структурами, керівники Центру переконали представників більше 3-х десятків партій про доцільність перстворення Миколаївського центру політичних досліджень у науково-методологічну інституцію, до якої могли б звертатися всі партії з метою отримання кваліфікованих консультацій.

По-четверте, з метою кращої поінформованості населення про діяльність всіх, без винятку, партій та об'єднань Миколаївщини, вирішено в одній із кімнат Центру оформити в сучасному стилі матеріал про обласні політичні формування.

По-п'яте, за короткий час Центр забезпечив систему зустрічей студентської молоді з народними депутатами, працівниками органів самоврядування, іншими політиками та громадськими діячами.

Серед інших заходів, в яких брали участь представники Центру, можна перелічити такі:

- організація проведення декількох соціологічних досліджень по визначенню рівня популярності передач обласного радіо та рейтингу депутатів Миколаївського міськвиконкому у своїх виборчих округах;

- участь у організації та проведенні трьох конференцій на теми: "65-а річниця утворення Миколаївської області", "Шлях України до демократії: погляд молоді" і "Конституційні читання з проблем державотворення";

- підготовка до випуску молодіжної газети "Політологічний вісник", створення власного політологічного архіву та відкриття виставки плакатів політичної карикатури;

- розгорнення роботи по здійсненню другого видання книги "Хто є хто на Миколаївщині: творці регіональної політики";

- залучення членів Клубу молодих виборців до участі у спостереженнях за ходом виборів до обласної ради;

- запровадження серій радіо - і телерадіо про вирішення молодіжної політики в регіоні;

- участь у розробленні маршрутів походів молоді шляхами козацької слави .

Центр політичних досліджень також ініціював прийняття обласною державною адміністрацією розпорядження "Про підготовку до друку науково-популярної книги "Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність". До написання цієї книги було залучено провідних фахівців-релігієзнавців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів Миколаївської області.

Крім цих напрямів, науковці Центру доклали значних зусиль до підготовки до друку збірника статей з напрямку "Політичні науки", який затверджений ВАК України у вигляді фахового видання, де висвітлюються основні положення кандидатських і докторських дисертацій. Крім того, у 2002 р. за ініціативою Центру була опублікована "Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки" (обсягом 27,5 др. арк.), рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

Наприкінці 2002 р. та на початку 2003 р. значну увагу представники центру приділяли випуску публікацій про видатні постаті південного регіону. Так, у грудні 2002 р. був надрукований спільно з українсько-німецькою фірмою оригінальний настінний кольоровий кален-

дар на 2003 р. під назвою "Видатні постаті Миколаївщини". Тут на синьо-жовтому фоні поміщено 40 фотографій засновників міста Миколаєва, видатних флотоводців, корабелів, діячів науки і культури, воїнів визволителів, колишніх та нинішніх державних та громадських діячів, визначних спортсменів та інших славних земляків, якими лишається Миколаївська земля. Календар був поширений по всіх населених пунктах області і зараз на його основі готується у кожній школі та інших навчальних закладах куточок про визначних земляків.

Нині, згідно з рішенням III сесії Миколаївської обласної ради 24 скликання від 16 серпня 2002 р. члени Центру політичних досліджень приступили до підготовки до друку нової публікації про всіх Героїв України, Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, імена яких пов'язані з Миколаївщиною.

Очолюють редакційну колегію голова Миколаївської облдержадміністрації, доктор економічних наук О.М. Гаркуша та голова Миколаївської обласної ради М.М. Москаленко, авторський колектив очолює Директор Центру політичних досліджень доктор історичних наук, професор М.О. Багмет.

До збору та уточнення біографічних свідчень, відшукування фотографій про більше ніж 350 славних земляків залучені близько 500 студентів різних факультетів Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Студенти під керівництвом досвідчених науковців опрацьовують інформаційно-довідкову літературу у місцевих бібліотеках, вивчають матеріали у Миколаївському обласному державному архіві та у всіх районних архівах, знайомляться із експозиціями та архівними справами різних державних та громадських музейних установ.

Є сподівання, що при підтримці органів місцевої влади, за спонсорською допомогою рентабельних підприємств і організацій у кінці 2003 р. з'явиться нова публікація про видатних людей, ратні подвиги та високі трудові звершення яких пов'язані із Миколаївщиною.

Своєю діяльністю представники Миколаївського центру політичних досліджень подають приклад науковцям регіону відшукувати нові напрями пропаганди славних традицій, щоб мобілізувати земляків у складних соціально-економічних умовах на нові трудові звершення в ім'я розбудови суверенної України.

Людмила Гурбова

ІСТОРІЯ ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА С У ВІДЕОФІЛЬМАХ

Документи з фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим склали основу відеофільмів про історію міста Сімферополь у різні періоди його становлення та розвитку й життя сімферопольців.

Форми використання документів різні, в цьому випадку – це відеофільми, але будь-яка з них передбачає, по-перше, взаємодію архіву та споживача інформації;

по-друге – визначення найзручнішої, масової форми доведення інформації: стаття, радіопередача, збірник документів, огляд документів; по-третє – визначення джерел фінансування та технічних, комунікаційних, поліграфічних засобів для підготовки, доведення до споживання інформації з різних питань. Природно, що самотійно архів в змозі підготувати необхідні матері-

ли для користування в різних формах, надати коментарі до подій, про які йдеться, продемонструвати документи в оригіналах або копіях. Але якісно відзняти відеофільм, змонтувати його і, найголовніше, використати для його демонстрації канал телебачення, можливо тільки в разі співробітництва з телерадіокомпаніями. Тут необхідна зацікавленість обох сторін у визначенні теми передач або фільмів, прийнятної для телеглядача.

Аналіз використаної архівної інформації, як у читальному залі Держархіву в Автономній Республіці Крим, так і запитів, що надсилаються для виконання, показав, що інтерес до історії міст і сіл, установ і організацій, династій і родів зростає щороку. Цей процес потребує нових форм і засобів освітлення подій, фактів історії з урахуванням надходження на державне збереження документів колишніх партійних організацій, справ, що стосуються репресій у 1920–1950-х рр., перехід на відкрите збереження практично усіх фондів. Новою формою використання документів стали відеофільми.

Створення відеофільмів з історії міста Сімферополя стало можливим у результаті співробітництва Державного архіву в Автономній Республіці Крим із телекомпанією ІТВ. Ініціатором була телекомпанія, що запропонувала архіву брати участь у циклі передач “Сімферополь і сімферопольці”, але перша передача і відеофільм “Хранителі історії. Минуле і сьогодні Державного архіву в Автономній Республіці Крим” було створено про Державний архів в Автономній Республіці Крим до його 80-річчя і Дня працівників архівних установ.

У процесі підготовки передачі про архів, про його документальні багатства, склався план створення таких передач і відеофільмів. У основі їх була загальна мета архівістів і телекомпанії ІТВ – показати історію розвитку міста Сімферополь, висвітлити маловідомі або незаслужено забуті факти, події на підставі архівних документів, спогадів сімферопольців, їхньої сімейної фотодіахроніки. Крім фондів установ, що зберігаються в Держархіві, були використані особові фонди. Унікальні кадри кінозйомок, використаних у сюжетах, переважно замовлялися в Києві та Москві.

Позитивним моментом у реалізації спільного проекту архіву і телестудії стала підтримка Сімферопольського голови, приватних та державних структур і самих сімферопольців. Лейтмотивом усіх передач “Своє місто треба любити. Особливо – якщо воно губерньське” стали слова ведучого передач телекомпанії ІТВ В. Леннера. Сюжет кожного фільму визначався насамперед наявністю документів, що виявлялися відділом використання і публікації Держархіву. Тому всі фільми віднесені до категорії документальних.

Щорічно в червні Сімферополь відзначає День міста. Стало очевидно, що необхідно робити серію передач про його історію, оскільки в одному фільмі неможливо висвітлити весь комплекс документів за понад двохсотлітній період. Проект “Сімферополь і сімферопольці”

почався зі створення в 2000 р. відеофільмів “Губерньське місто С” і “Білий лебідь” – історії будівництва залізничного вокзалу.

У 2001 р. була продовжена реалізація проекту, але в рамках однієї теми стало тісно і було вирішено запровадити три рубрики: “Губерньське місто С”, “Хроніка губерньського міста С”, “Сімферопольські династії”. Рубрика “Губерньське місто С” – це визначення основних етапів становлення, найзначніших подій у діяльності відомих підприємств і установ об’єктів архітектури, культури і природи міста. У 2001–2002 рр. вийшли фільми “Промисловість – фабрики Абрикосова і Ейнем” у 2-х частинах – 40 хв.; “Трамвай” у 2-х частинах – 40 хв.; “Звільнення” (про звільнення в квітні 1944 р. Сімферополя від окупації німецько-фашистських загартників) – 30 хв., “Історія пошти” – 15 хв., “Крим-автотрест” – 40 хв., “Ділячий парк” – 40 хв.

Рубрика “Хроніка губерньського міста С” – щоденна передача, що висвітлює найважливіші події з життя міста від початку XIX ст. За два роки підготовлено 780 сюжетів. Матеріали до телесюжетів готують не тільки робітники відділу використання документів Держархіву, а й краєзнавці.

Історію міста творили люди. Відтак виникла ідея розповісти про сімферопольців, що починали будівництво міста, сприяли його становленню й розвитку, про їхніх нащадків. Так були створені фільми в рубриці “Сімферопольські династії” – “Брунзи” – 50 хв., “Рід Шлеє” – 30 хв., “Рід Булгакових – Кантакузіних” – 30 хв., “Сім’я Носових”. До роботи над фільмами про династії залучалися спадкоємці династій. У рамках створення і демонстрації фільмів про династії була проведена й акція на краще оформлення родоводу. У ній брали участь нащадки династій, спонсори, що виділили призи за краще надання свого роду. Державний архів – як експерт, що підтверджує факти і події з життя династії, і, звичайно, безпосередній творець фільмів – телекомпанія ІТВ. Була організована широка реклама цієї акції по радіо, телебаченню, у періодичній пресі. У результаті були визначені переможці, вручені призи спонсорами, знятий фільм “Акція: Сімферопольські династії – у День міста” – 40 хв. Читальний зал архіву в період проведення акції був переповнений, значно збільшився потік запитів з історії родів і династій.

Для створення фільмів, сюжетів основні документальні матеріали були використані з фондів: “Таврицьське обласне правління” – 1784–1797, “Таврицьське губерньське правління” – 1803–1917, “Канцелярія Таврицьського губернатора” – 1803–1917, “Сімферопольська міська управа” – 1871–1920, “Сімферопольська міська дума” – 1832–1871, “Таврицьські губерньські дворянські депутатські збори” – 1803–1919, “Сімферопольська міщанська управа” – 1850–1916, “Консервно-цукеркова фабрика товариства “Ейнем” – 1879–1916, “Управління трамваїв і освітлення Бельгійського анонімного товариства в Сімферополі” – 1911–1916, 1918.

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

Відзиви на усі фільми перевершили сподівання. Для сімферопольців, кримчан і гостей півострова відеофільми стали ще одним джерелом пізнання історії міста Сімферополя. Відеофільми, створені на основі документальних архівних матеріалів, надійшли на державне зберігання до Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Фільм "Звільнення" був поданий у 2001 р. на Українському конкурсі "Телетриумф" і одержав диплом II ступеня в номінації науково-популярних передач; фільм "Трамвай" – став переможцем V Кримського республіканського творчого конкурсу "Срібна ручка – 2002" у номінації "Телепрограма".

Затребуваність відеодокументів нині зростає і лежати мертвим капіталом на архівних полицях вони не будуть. Запити надходять, насамперед, від навчальних закладів системи народної освіти і, передусім, шкіл – для демонстрації фільмів на уроках краєзнавства й історії. Створені фільми стали частиною виконання Програми по розвитку краєзнавства в Криму й в Україні відповідно до Указу Президента України від 23.01.02 № 35 "Про заходи для підтримки краєзнавчого руху" і постанови Кабінету Міністрів України від 10.06.02 № 789 "Про твердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року".

Яїна Чепуренко

КРАЄЗНАВЧІ ДОКУМЕНТИ В БІБЛІОТЕЧНО-АРХІВНІЙ КОЛЕКЦІЇ "ФОНД ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ"

Бібліотечно-архівна колекція "Фонд президентів України" (ФПУ) є "основним центром, що забезпечує збирання, збереження та запровадження в науковий і культурний обіг документальних матеріалів, які відображають державну, суспільно-політичну діяльність, творчість та життя президентів України"¹. ФПУ – структурний підрозділ Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, заснований згідно з Указом Президента України від 5 квітня 1996 р. № 244 "Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В.І. Вернадського статусу національної". Основні завдання, функції та засади формування і використання документного фонду визначені Положенням про Фонд президентів України, затвердженим Указом Президента України від 11 жовтня 1996 р. № 936/96 Про Положення про Фонд президентів України". ФПУ діє на правах науково-дослідного інституту.

ФПУ – перше в Україні зібрання документів з різними носіями інформації (видань, архівних документів, кіно-, відео-фотодокументів, електронних видань, баз даних тощо), які відображають життя, державну та суспільно-політичну діяльність президентів України; процеси становлення та функціонування інституту президентства в Україні; діяльність громадських організацій та осіб, пов'язаних із реалізацією ідей президентської влади в Україні, у тому числі президентів України, обраних політичними об'єднаннями діаспори, президентів Західноукраїнської Народної Республіки, Карпато-Української Республіки; історичні форми організації державної влади на території України, а також функціонування інституту президентства за кордоном та діяльність президентів іноземних держав.

ФПУ забезпечує збирання і зберігання документів визначеної тематики та створення необхідних умов користування ними; їх наукове опрацювання, створення науково-довідкового і довідково-пошукового апарату; залучення матеріалів до наукового обігу.

Як структурний підрозділ НБУВ ФПУ ефективно поєднує інформаційні ресурси з ресурсами НБУВ в бібліотечній, бібліографічній та інформаційно-аналітичній діяльності. Виконує функції, що мають важливе теоретичне та практичне значення для формування системи національних інформаційних ресурсів, розвитку процесів державотворення, збереження історичної документної спадщини України. Основними функціями ФПУ є: історико-меморіальна, наукова, освітня, виховна, інформаційна та культурно-просвітницька.

Краєзнавчі аспекти в діяльності ФПУ мають вагомое значення при комплектуванні бібліотечного, архівного та музейного фондів, формуванні фонду електронних інформаційних ресурсів, науковій систематизації документів. Краєзнавчі документи ФПУ розкривають історію конкретного регіону, його роль у процесах державотворення, характеризують видатних державних осіб життя та діяльність яких пов'язані з конкретним краєм. Історико-меморіальна функція ФПУ в краєзнавчому аспекті реалізується шляхом ретроспективного та поточного комплектування бібліотечного, архівного, музейного фондів та фонду електронних інформаційних ресурсів оригіналами або копіями документів з різними носіями, спрямованого на формування документних фондів, що відображають офіційну діяльність Президента України, інших державних осіб, причетних до реалізації державної влади в Україні, відносно регіонів України. Історико-меморіальна функція реалізовується також шляхом формування особових фондів президентів України та осіб, діяльність яких пов'язана з реалізацією президентської влади в Україні. Саме це зумовлює комплектування бібліотечно-архівної колекції документами, пов'язаними з регіонами, де зазначені особи народилися, вчилися, працювали.

Фонд ФПУ складається з бібліотечного (творів друку), архівного, музейного фондів та фонду електронних інформаційних ресурсів. У краєзнавчому аспекті ці фон-

ди розкривають офіційну діяльність президентів України відповідно до територіального устрою України, визначеного ст. 113 Конституції України. Згідно з цим в документному потоці можна виділити документи, пов'язані з Автономною Республікою Крим, Вінницькою, Волинською, Дніпропетровською, Донецькою, Житомирською, Закарпатською, Запорізькою, Івано-Франківською, Київською, Кіровоградською, Луганською, Львівською, Миколаївською, Одеською, Полтавською, Рівненською, Сумською, Тернопільською, Харківською, Херсонською, Хмельницькою, Черкаською, Чернівецькою, Чернігівською областями, містами Київ та Севастополь².

В документному потоці серед документів краєзнавчого характеру слід виділити такі документи, які пов'язані з регіонами України. Укази та розпорядження Президента України, які стосуються конкретних регіонів, публікуються як в офіційних, так і в місцевих виданнях. Бібліотечний фонд (фонд видань) ФПУ формується також виданнями з вітальним словом Президента України, які присвячені ювілеям області або міста³, ювілеям підприємств⁴. Періодична преса є джерелом публікації матеріалів, пов'язаних з перебуванням глави держави в конкретному регіоні. Фонд архівних документів ФПУ містить фотодокументи, які оформлені у фотоальбоми, виготовлені в одиничних примірниках. Вони присвячені офіційним візитам Президента України до конкретної області. Такі документи висвітлюють робочі поїздки глави держави по області; відвідування конкретного міста або області з приводу певної події (відкриття освітніх закладів, відвідування конкретної області, конкретного підприємства тощо). У музейному фонді бібліотечно-архівної колекції представлені поряд з іншими документами сувеніри, подарунки Президенту України від громадян, установ. Фонд електронних інформаційних ресурсів ФПУ складається з баз даних, електронних видань, електронних копій та електронних версій друкованих видань. Бази даних (бібліографічні, фактографічні, повнотекстові) формуються на основі аналітико-синтетичного опрацювання документних потоків і розкривають діяльність Президента України, пов'язану з реалізацією його конституційних повноважень. Краєзнавчі аспекти у формуванні бібліотечно-архівної колекції враховуються при аналітико-синтетичному опрацюванні регіональних видань, які є джерелом комплектування повнотекстових та бібліографічних баз даних, де розкрито діяльність Президента України відносно кожного з регіонів України. Краєзнавчі документи мають місце і при комплектуванні документами, пов'язаними з місцем народження, навчання та

роботи президентів України, інших осіб, діяльність яких висвітлюється у документному потоці ФПУ.

Таким чином, у документному фонді ФПУ в краєзнавчому аспекті можна визначити такий класифікаційний ряд документів:

- укази та розпорядження Президента України відповідно конкретного регіону, які приймаються на виконання статей Конституції та законів України, а також на виконання Президентом України своїх повноважень;
- документи, пов'язані з життям і діяльністю Президента України;
- документи, пов'язані з офіційним перебуванням Президента України у конкретному регіоні в рамках робочої поїздки;
- документи, пов'язані з офіційним перебуванням Президента України в конкретному регіоні з приводу конкретної акції (відкриття освітніх закладів, ювілей підприємств, заходи під патронатом Президента України);
- видання, присвячені конкретному регіону, установі або закладу, в яких міститься вітальне слово Президента України цьому виданню.

До зазначених краєзнавчих документів бібліотечно-архівної колекції в перспективі планується створення каталогу, який буде відображати документи, пов'язані з конкретними регіонами України.

Президентська бібліотечно-архівна колекція – це не лише меморіальна та бібліотечно-інформаційна структура. Факт її створення та функціонування – це рівень ставлення держави до збереження своєї історичної спадщини, рівень політичної та державної культури. Особливістю бібліотечно-архівної колекції "Фонд президентів України" є те, що в сучасних умовах в поточному режимі ведеться збирання та наукова систематизація документів, які в майбутньому стануть джерелом дослідження.

¹ Про Положення про Фонд президентів України : Указ Президента України від 11 жовтня 1996 р. № 936/96 // Збірник указів Президента України / Адміністрація Президента України. – Вип. 4. Ч. 1 (жовтень-листопад 1996 р.). – С. 41–47.

² Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254 к/96-ВР [Прийнята та п'ятій сесії Верховної ради України] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Київщина. Із минулого в майбутнє. Художньо-публіцистичне видання / Упоряд. Г.А. Теремко. – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – 200 с.

⁴ Сотрудничество – стартегия настоящего и будущего (85 Мотор Сич) Науково-популярне видання. – Запоріжжя, ОАО "Мотор Сич", 2001.

Ірина Матяш

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Доба української революції 1917–1921 рр. є відповідною темою сучасної вітчизняної історіографії. Її подіям присвячена велика дослідницька, публіцистична,

популярна література. Це природна і закономірна реакція демократизованого, розкритого суспільства на одну з найбільших міфологем ХХ ст.,

XI. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

вигворених панівною комуністичною ідеологією. Перша хвиля досліджень вгамувала інформаційну спрагу на табузовані сторінки нашого минулого, розчистила поверхневі фальсифікаторські нашрування, реабілітувала провідні постаті національного руху.

Однак сьогодні національно-визвольні змагання з їх триумфальним злетом, драматичним перебігом і кінцевою поразкою потребують вищого рівня наукового дослідження, системного осмислення, нових теоретичних узагальнень і винесення уроків для сучасного українського державотворення. Реалізація цих завдань може бути забезпечена лише поглибленим вивченням усієї сукупності історичних джерел з теми. Нинішня відкритість архівів, у фондах яких сконцентровано головний документально-інформаційний ресурс з історії революції, зовсім не адекватна залучення їх до наукового обігу. Необхідна постійна і цілеспрямована робота з виявлення, опрацювання і оприлюднення історичних джерел.

Першим таким фундаментальним виданням став збірник "Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – К., 1996–1997". Це справді потужний масив ретроспективної документальної інформації з історії початкового періоду Української революції. Однак його матеріали відбивали переважно діяльність нашого українського парламенту – Центральної Ради.

І от на початку нинішнього року у світ вийшла нова праця істориків, архівістів, археографів "Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали". Збірник є органічним продовженням вищезгаданого видання, оскільки надає широку документальну картину розвитку українського визвольного руху на теренах нинішньої Російської імперії. Це надзвичайно важливо для панорамної реконструкції тогочасних подій, розуміння глибинних витоків руху українства, його соціальних, професійних, географічних вимірів, стану суспільної ментальності, суспільного поступу національної еліти автономістично-федералістсько-самостійницьким маршрутом.

Органічна єдність цих двох видань полягає й у тому, що документальне відтворення діяльності Центральної Ради гармонічно вписується у загальний контекст динамічного розвитку Української революції, поданого у матеріалах нового збірника. Це дозволяє глибше зрозуміти масштабність Центральної Ради як репрезентанта волі українського народу, детермінованість її дій зовнішніми чинниками і факторами ендогенного характеру, справжнє тло ухвал знакових документів – Універсалів Центральної Ради. Документи збірника переконливо доводять масовість і широту українського руху на теренах колишньої Російської імперії: Петроград, Москва, Воронеж, Хабаровськ, Іркутськ, Владивосток. Створення тут українських організацій свідчило про усвідомлення необхідності національної самоідентифікації, намагання встановити зв'язок з етнічним материком та вплинути на процес державно-національного визначення українців.

Видання відкривається яскравим документом – відозвою Тимчасового Українського комітету м. Петрограда до українців столиці: "Широка національно-територіальна автономія України – це практичний льозунг, під яким кличемо вас усвідомити й організувати українську масу".

Опубліковані матеріали розкривають потужне наростання національного руху, його динамічне охоплення усіх верств українського населення. Проводилися українські з'їзди, Віче, збори, засідання: селянські, військові, земські, кооперативні, робітничі, студентські, учительські, спархіяльні, лікарські, залізничні, правничі та ін. Вони репрезентують майже повний спектр тодішньої соціально-фахової стратифікації українського громадянства.

Природно, що найповніше в збірнику подано документи селянських з'їздів. На квітень–травень припадає небувалый підйом політичної активності українського селянства. Для прикладу наведемо порядок денний Сквирського повітового селянського з'їзду на Київщині: 1) про землю; 2) про політичний лад в Росії і Україні; 3) про українське військо; 4) про народну освіту на Україні; 5) про Українську церкву. Ця тематика була характерною для більшості селянських з'їздів.

Виявлені і опубліковані унікальні документи з історії революціонізації українського села. Це резолюції віче, зборів, сходів окремих селянських громад, постанови волосних комітетів, інформації про протести селян проти дій Тимчасового уряду, створення у селах осередків Вільного козацтва тощо. Вони свідчать про глибокі процеси українського визвольного руху, динамічне самоусвідомлення українства.

У збірнику широко представлено документи іншої важливої складової революційних процесів – українського руху в армії. У десятках телеграм, наказів, звернень українських рад військових частин, гарнізонів, міст, постановою фронтових, армійських, всеукраїнських військових з'їздів містяться вимоги українізації частин, створення української національної армії. Саме широкий військовий рух став важливим спонукальним фактором домагань автономії України.

Широка палітра партійно-політичного життя подана в документах, які відображають процеси регенерації старих та створення нових українських партій, їх ідейно-організаційні трансформації, політичні платформи, позиції щодо найактуальніших проблем поточного моменту.

Вміщено документи майже усіх головних політичних партій, що діяли тоді в Україні: Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів, Української народної партії, Української демократично-хліборобської партії та інших. Це постанови партійних з'їздів і конференцій, резолюції крайових, міських, повітових організацій, відозви, заяви, повідомлення центральних та місцевих комітетів.

ХІ. Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

Важливо, що у збірнику представлено документи не лише українських, але й російських та єврейських політичних партій, відбито їхнє ставлення до Центральної Ради, державного самовизначення України.

Численні документи і матеріали переконливо свідчать про визначальну роль національної еліти у спрямуванні процесів українського визвольного руху. Опубліковані статті, брошури, інтерв'ю провідних політичних діячів, лідерів партій, урядовців: М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Петлюри, Д. Антоновича, М. Ткаченка, Д. Дорошенка, М. Міхновського, П. Стебницького, О. Потоцького та інших. Аналіз змісту цих різноманітних матеріалів пожує домінування у свідомості їх авторів соціалістичних, автономістсько-федералістських побудов майбутньої України в постімперській, демократичній Росії. Сюди ж слід віднести й значну кількість редакційних статей та публікацій друкованих органів політичних партій. Водночас вони репрезентують й рівень тогочасної української політологічної думки.

У збірнику наводяться документи, які свідчать про наявність в тогочасній Україні й сил антиукраїнських, російсько-шовіністичних. Прикладом може стати стаття відомого українофоба В. Шульгина "Против насильственной украинизации Южной Руси". Матеріали збірника за своїм змістовно-тематичним складом становлять важливі, інформаційно насичені джерела для вивчення недостатньо висвітлених сторінок діяльності Української Центральної Ради. Зокрема, щодо української військової частини, створення власних збройних формувань, організації Вільного козацтва тощо.

Окрему тематичну групу складають документи про діяльність такого складного інституту, як інструктори Центральної Ради. З їх середовища вишшли відомі політичні діячі В. Андрієвський, П. Феденко, П. Ткач та ін.

Чимало цікавих документів розкривають складний процес взаємини Української Центральної Ради з Тимчасовим урядом.

Не випали з поля зору упорядників й питання західноукраїнських земель. Низка документів свідчить про соборницькі устремління Центральної Ради.

Загалом представлені в збірнику документи і матеріали відзначаються широким видовим діапазоном. Це постанови, резолюції, протоколи, інформації, повідомлення, доповідні записки, звіти; відозви, заяви, декларації, протести, накази; статті, брошури, інтерв'ю тощо. Велику групу матеріалів становлять телеграми – найпоширеніший тоді засіб комунікації.

Переважну більшість матеріалів збірника складають публікації тогочасних всеукраїнських та регіональних газет. Архівний сегмент репрезентований документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, державного архіву Російської Федерації, Російського державного воєнно-історичного архіву, низки державних архівів областей України.

Видання відповідає сучасним археографічним вимогам, має необхідний науково-довідковий апарат: грунтовну передмову, коментарі, іменний та географічний покажчик, англійське резюме.

Водночас слід висловити й деякі зауваження та міркування щодо цього поважного документального збірника. Не зовсім вмотивовано, на наш погляд, стала відсутність матеріалів про діяльність на теренах України організації РСДРП(б), їх ставлення до національно-визвольного руху, Центральної Ради тощо. До того ж у вступній статті такий підхід ніяк не обумовлено.

Величезний за обсягом збірник (понад 1 тис. аркушів, 529 документів) побудований за суто хронологічним принципом. Неструктурованість матеріалів значно ускладнює працю користувачів. Безперечно, у такому виданні потрібен і тематичний покажчик.

Загалом же вихід у світ цього збірника документів і матеріалів є подією непересічною у науковому і політичному сенсі. Він значно розширює джерельну базу досліджень історії української революції, утвердження національної державності.

Геннадій Боряк, Ірина Матяш

ОСОБИСТІТЬ ВЧЕНОГО В БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.
До 70-ліття академіка НАН України О.С. Онищенка

17 березня 2003 р. виповнилося 70 років відомому вченому-філософу і культурологу, директору Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського академіку НАН України Олексію Семеновичу Онищенку. Його шлях у науці тісно пов'язаний з Академією наук. 1956 р. він закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, а 1962 р. – аспірантуру Інституту філософії АН УРСР. Упродовж 1962–1978 р. учений пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи Інституту філософії АН УРСР. У 1978–1991 рр. був директором Міжреспубліканського філіалу Академії суспільних наук у м. Києві. Олексій Семенович досліджував проблеми розвитку духовної культури, світогляду особи, способу життя, науково-технічної революції, філософсько-соціологічні проблеми еволюції масової свідомості, соціології релігії, історії релігій в Україні, ролі святково-обрядової сфери в житті особи і суспільства.

Від 1992 р. донині О.С. Онищенко очолює Національну бібліотеку України імені В.І. Вернадського (до 1996 р. – Центральна наукова бібліотека АН України), одночасно здійснює велику наукову і науково-організаційну роботу у Відділі історії, філософії і права НАН України спочатку як заступник академіка-секретаря, а з 1998 р. – як академік-секретар. Як філософ, соціолог та культуролог, він активно досліджує питання соціокультурної трансформації українського суспільства, тенденції формування в Україні інформаційного, громадянського, інноваційного суспільства, бере участь у розробленні концепції ідеології державотворення, розвитку гуманітарної сфери, реформи політичної системи, державної інформаційної політики.

Прихід Олексія Семеновича до НБУВ збігається з новим етапом розвитку України, коли зі здобуттям незалежності відбуваються глибокі соціокультурні трансформації українського суспільства, формуються нові суспільні відносини та інституції, переглядаються пріоритети у науці, культурі, освіті. Ці події відкрили новий етап у житті та діяльності вченого, розкрили його нерезалізовані можливості для вирішення багатьох нагальних питань розвитку гуманітарної сфери України в нових суспільних умовах.

Відзначаючи наукові досягнення Онищенка у галузі філософії, культурології, соціології, не можна обійти увагою його десятирічний фундаментальний внесок у розвиток бібліотечної галузі, теорії та практики бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства, а також науково-дослідних і науково-організаційних робіт, що сьогодні поєднуються в комплексі бібліотечних та архівних наук.

За його керівництвом та безпосередньою участю розроблено нову концепцію структури і функцій Бібліотеки, спрямовану на оптимізацію використання її багатоаспектних потенційних можливостей як найважливішого за

документальними ресурсами книжкового та рукописного державного сховища України, а також провідної у своїй галузі науково-дослідної установи, яка вирішує коло взаємопов'язаних книгознавчих, бібліотекознавчих, бібліографознавчих, архівознавчих, науково-інформаційних та інших питань.

Від 1993 р. у Бібліотеці починають функціонувати новостворені інститути та центри, що забезпечують комплексне вирішення завдань збирання, зберігання та використання документної інформації та документально-інформаційних ресурсів: п'ять науково-дослідних інститутів (бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень) та чотири центри (бібліотечно-інформаційних технологій, консервації і реставрації, культурно-просвітницький, науково-видавничий). Започатковуються фаховий журнал “Бібліотечний вісник”, наукові збірники “Наукові праці НБУВ”, “Рукописна та книжкова спадщина України”, “Українська біографістика”. Бібліотека починає видавати фундаментальні наукові праці в галузі національної бібліографії, історії книги, бібліотечної справи, інформаційно-аналітичної діяльності, формування та використання документальних інформаційних ресурсів.

Започатковано низку нових наукових тем, які відбивають сучасні проблеми взаємозв'язку Бібліотеки з основними напрямками розвитку науки і культури України. Особисто Олексій Семенович очолює дослідження з історії Національної академії наук України, історії НБУВ та бібліотечної справи в Україні, науково-інформаційної діяльності наукових бібліотек у відкритому суспільстві.

Згідно з Указом Президента України 1996 р. Бібліотека набуває статусу Національної бібліотеки України. О.С. Онищенко розробляє концепцію органічного розвитку функцій Національної бібліотеки у нових суспільно-політичних, економічних та культурних умовах. У структурі Бібліотеки утворюється Фонд президентів України, завданням якого є збирання, зберігання та уведення у науковий і культурний обіг документальних матеріалів, що висвітлюють політичну й державну діяльність та життя президентів України. Створюється Національна юридична бібліотека, яка ставить за мету формування інформаційних ресурсів у галузі законодавства та права.

З метою розвитку науково-інформаційних функцій бібліотеки у структурі НБУВ утворюється Служба інформаційно-аналітичного забезпечення (СІАЗ) органів державної влади, розгортається комплексна аналітична, прогностично-консультаційна система, що має на меті інформаційно-аналітичне забезпечення управління процесами реформування українського суспільства.

Новий зміст діяльності Бібліотеки, створення умов для інтенсивного розвитку науки зумовили необхідність підготовки кадрів вищої кваліфікації. 1993 р. у Бібліотеці

відкривається аспірантура та створюється спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських і докторських дисертацій, яку очолює Олександр Семенович. За 9 років Бібліотека підготувала понад 40 докторів і кандидатів наук у галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, серед яких половину – особисто О. С. Онищенко. Загалом за період наукової діяльності ним підготовлено 20 докторів і понад 40 кандидатів наук.

О. С. Онищенко осмислює процеси розвитку соціогуманітарної сфери та роль бібліотек у сучасному інформаційному суспільстві. Як людина широко срудована, маючи ґрунтовні знання з методології науки, вміння реалізувати свої знання на практиці, володіючи даром передбачення проблем і актуальних потреб суспільства, у випереджувальному режимі працює зі створення інформаційної бази інноваційного розвитку науки.

Розуміючи бібліотеку XXI століття як інфоцентр знання, він спрямовує усі зусилля НБУВ на забезпечення користувачів оперативною і відповідною до їхніх потреб інформацією, вдосконалення бібліотечно-бібліографічних послуг, підвищення інформаційної культури читачів, трансформації бібліотечних фахівців у технологів і організаторів інформаційної сфери, спеціалістів з аналітико-інтегративної обробки документальних інформаційних потоків. За його ініціативи СІАЗ видає інформаційні бюлетені "Україна: події, факти, коментарі", "Резонанс" (на основі досліджень матеріалів Інтернет-видань про Україну) та "Україна регіональна сьогодні".

Олександр Семеновичу належить ініціатива проведення щорічних міжнародних конференцій, в яких він особисто бере активну участь, на яких обговорюється усе коло проблем підвищення ролі та еволюції бібліотеки у сучасному інформаційному суспільстві, значення наукових бібліотек для розвитку науки, культури, освіти, міжнародної і міжбібліотечної кооперації у галузі документально-інформаційних ресурсів та інформаційно-аналітичної діяльності для забезпечення інформацією органів влади та управління.

Слід відзначити плідну діяльність Олександра Семеновича в галузі історії культури України, публікації її духовних надбань. Під його керівництвом НБУВ видано наукові праці, присвячені висвітленню змісту та складу бібліотечних фондів як документальної пам'яті людства, зокрема, 5 випусків бібліографічного видання "Україномовна книга у фондах НБУВ: 1798–1923", 5 томів фундаментального збірника документів "Історія Академії наук України: документи і матеріали (1918–1933)", довідник "Особові архівні фонди видатних діячів науки у фондах НБУВ", ґрунтовний покажчик "Українська революція і державність. 1917–1920 рр.", його дбаннями видано видатну пам'ятку XVI ст., національний символ нашої держави, на котрому присягають президенти України, – "Пересопницьке Євангеліє", численні наукові каталоги, що розкривають унікальні рукописні та книжкові фонди НБУВ, науково-методичні матеріали в галузі бібліотечної та архівної справи, інформаційно-аналітичні видання,

культурологічні дослідження. Особливо слід наголосити вагомий внесок Олександра Семеновича в дослідження історії бібліотек та бібліотечної справи. Це, зокрема, монографічні дослідження історії НБУВ за 1918–1946 рр.

Як науковий лідер він тісно працює у напрямі розвитку інтеграції наукових знань, що поєднуються у бібліотечній діяльності – бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, а також суміжних наукових дисциплін, зокрема документознавства, архівістики, археографії, біографістики, інформатики, в контексті ролі і функцій національної бібліотеки у суспільстві, що розвивається.

Велику увагу він приділяє питанням гнучкого обслуговування читачів усіма видами інформаційних ресурсів, організації розширення контингенту читачів, оптимальної організації діяльності читальних залів, розгортанню культурно-інформаційної діяльності бібліотеки з метою реалізації її культурно-просвітницької функції, підвищення ролі і статусу – загалом її іміджу в сучасному суспільстві.

Завдячуючи діяльності Олександра Семеновича, створено об'єктивні умови формування Бібліотеки як структурально-інформаційного центру, який акумулює, зберігає та використовує документальні та електронні інформаційні ресурси. Він постійно дбає про розвиток мережі бібліотек системи НАН України, спрямовує зусилля на створення інтегрованих ресурсів української науки на базі веб-сервера НБУВ та наукової електронної бібліотеки, забезпечення доступу вчених до електронних баз даних НБУВ, зокрема, електронного каталога, реферативних та повнотекстових баз даних, а також до Інтернет-ресурсів. Ці підходи реалізуються і у взаємодії з національними спеціалізованими та іншими бібліотечними НБУВ, що забезпечує повне комплексування, наукову обробку, зберігання та загальнодоступність національних інформаційних ресурсів, повноту інформації про їхній склад, а також доступ до світових джерел інформації. Не можна не відзначити внесок Олександра Семеновича в розробку методичних засад організації та використання Архівного фонду НАН України, турботу про збирання особових архівних фондів учених та діячів науки.

На особливу увагу заслуговує роль Олександра Семеновича в об'єднанні зусиль різних систем і відомств задля розвитку усіх аспектів науково-практичної діяльності бібліотеки. Це стосується і сприяння розвитку міжвідомчих досліджень, зокрема між різними за фахом інститутами Національної академії наук, Державним комітетом архівів України, Міністерством культури та мистецтв, Міністерством науки і освіти, різними структурними органами влади та управління, науковими товариствами, численними міжнародними організаціями.

О. С. Онищенко – відомий учений у галузі філософії, культурології, релігієзнавства, соціології, бібліотекознавства, книгознавства, інформатики. Він є автором і співавтором понад 300 наукових праць, у тому числі 17 монографій, очолює та входить до редакційних колегій багатьох наукових видань.

За особистий внесок у розвиток науки в галузі опрацювання важливих напрямів вивчення духовної культури у 1997 р. Олексія Семеновича обрано дійсним членом НАН України, а у 1998 р. – членом Президії, академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАН України. Він має звання Заслуженого діяча науки і техніки України (1983), нагороджений орденом “Знак пошани” (1981) та відзнакою Президента України – орденом “За заслуги” III ступеня (1998).

Надзвичайно різноманітною є його громадська діяльність. Він є головним редактором журналу “Бібліотечний вісник”, головою редакційної колегії збірника “Наукові праці НБУВ”, заступником головного редактора суспільної серії реферативного журналу “Джерело”, а також членом редколегії численних журналів та періодичних видань: “Вісник Академії наук України”, “Наука і наукознавство”, “Сходознавство”, “Трибуна”, “Київська старовина”, п’ятитомної “Історії української культури”. О.С. Онищенко – член редколегії низки започаткованих у 90-х роках нових енциклопедичних видань, зокрема таких, як “Енциклопедія етнокультурознавства”, “Енциклопедія сучасної України”, “Золота книга Української еліти”, “Звід пам’яток історії та культури України”.

Олексій Семенович як людина енергійна та активна є також і широко визнаним громадським діячем: він обраний президентом Асоціації бібліотек України (АБУ), першим віце-президентом Української академії політичних наук, членом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, Української національної лагуоської групи, заступником голови Українського комітету славістів, Координаційної ради Бібліотечної асамблеї Євразії, Філософського товариства України, Товариства імені Нестора Літописця, Комісії НАН України з розробки наукової спадщини академіка В.І. Вернадського, Української національної комісії з питань правопису та інших організацій. Як віце-президент Товариства “Знання” він наполегливо працює у галузі поширення наукових знань серед якнайширшого громадського загалу.

Як президент АБУ він розглядає Асоціацію тією організаційною основою, консолідаційною силою, діяльність котрої спрямована на об’єднання бібліотечної спільноти для вирішення нагальних завдань бібліотечної галузі. Асоціація об’єднує понад 200 бібліотек України, здійснює велику роботу в галузі впровадження стандартів, етики професійного спілкування, громадянської відповідальності, вдосконалення бібліотечного середовища від-

повідно до сучасних вимог науки і суспільства, зокрема, у галузі законодавства про бібліотеки та бібліотечну справу, обов’язковий примірник, бере участь у державній програмі збереження бібліотечних та архівних фондів, створення національного формату бібліографічного запису UKRMARC тощо.

Значна роль належить О.С. Онищенко як голові і членові Ради директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академії наук – членів Міжнародної асоціації академії наук у розвитку інтеграції у сфері науки, зокрема, з питань розвитку сучасної системи бібліотечної класифікації, удосконалення науково-інформаційної діяльності бібліотек, збереженості та введення у науковий обіг культурної спадщини України, формування бібліотечних інформаційних ресурсів та розвитку інформаційної сфери суспільства.

О.С. Онищенко входить до Організму Національного проєкту “Золоті імена України”, що передбачає видання альманаху, присвяченого висвітленню діяльності видатних особистостей сучасної України, який очолює президент Фонду суспільного визнання, народний депутат України Л.М. Кравчук. Його власну персоналію вміщено у біографічних довідниках “Хто є хто в Україні”, “Золоті імена України”, “Імена України: Біографічний щорічник”, у міжнародному довіднику про світових лідерів у науці Американського біографічного центру “The International Directory of Distinguished Leadership” за 1998 рік.

Активна натура Олексія Семеновича, фундаментальність і широта поглядів, аналітичне мислення і вміння передбачити тенденції розвитку сучасного суспільства, сформулювати проблеми та шляхи їх вирішення, зібрати для цього професійний колектив, а якщо потрібно – будь-кого переконати у своїй правоті, сконцентрувати сили і спрямувати їх у необхідному напрямі – характерні риси його як вченого і організатора.

Ці його особисті якості є підґрунтям надзвичайно плідної наукової та практичної діяльності Бібліотеки, яку він разом з колективом учених-однодумців та бібліотечними працівниками підняв на вищій науково-практичній та культурно-освітній щабель. Сьогодні НБУВ стала науково-дослідним, документально-інформаційним, культурним центром світового рівня, найзначнішим в Україні сховищем рукописної спадщини, творів друку та документів усіх видів та на всіх носіях інформації, що створюються в Україні, зібранням світової наукової літератури.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анохіна Людмила Степанівна – директор Державного архіву Чернівецької області

Багмет Михайло Олександрович – д.і.н., професор, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

Барабаш Наталія Олександрівна – викладач Криворозького училища початкової підготовки працівників міліції

Бедрабко Валентина Василівна – к.і.н., учений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Бонь Олександр Іванович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Київського інституту інвестиційного менеджменту

Боряк Геннадій Володимирович – д.і.н., професор, Голова Державного комітету архівів України

Винокурова Файна Абрамівна – заступник директора Державного архіву Вінницької області

Ворончук Ірина Сергіївна – к.і.н., старший науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козаської доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Гайдукевич Олена Олександрівна – студентка історичного факультету Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Гальчак Сергій Дмитрович – директор Державного архіву Вінницької області

Гамза Володимир Ілліч – старший викладач Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв

Гика Володимир Михайлович – директор Державного архіву Волинської області

Головатенко Віктор Анатолійович – аспірант Полтавського університету споживчої кооперації

Горбик Вячеслав Олександрович – д.і.н., завідувач відділу історико-красознавчих досліджень Інституту історії України НАН України

Гузенков Сергій Григорович – аспірант Запорізького державного університету

Гурбова Людмила Віталіївна – директор Державного архіву в Автономній республіці Крим

Данилюк Юрій Зінов'євич – к.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Дмитрук Володимир Іванович – к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Добряля Людмила Полікарпівна – головний спеціаліст відділу інформації і використання Державного архіву Харківської області

Завальнюк Олександр Михайлович – к.і.н., ректор Кам'янський-Подільського державного педагогічного університету

Запорожцев Микола Васильович – заступник голови Луганської обласної державної адміністрації

Зозуля Сергій Юрійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Кавун Максим Едуардович – аспірант Дніпропетровського національного університету

Киштимов Андрій Леонідович – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії Білорусі XIX – початку XX ст. Інституту історії НАН Білорусі

Клименко Тетяна Анатоліївна – директор Державного архіву Черкаської області

Кожескін Анатолій Георгійович – к.і.н., доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Комарницький Олександр Борисович – викладач кафедри історії України, Кам'янський-Подільський державний педагогічний університету

Кондрашов Віктор Федорович – к.і.н., доцент кафедри історії України Миколаївського державного гуманітарного університету

Коротенко Володимир Васильович – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

Костриця Микола Юхимович – к.геогр.н., доцент, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Куделько Сергій Михайлович – к.і.н., доцент, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Кулешов Сергій Георгійович – д.і.н., професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Купченко Віра Петрівна – директор Державного архіву м. Києва

Ляліна Людмила Анатоліївна – старший викладач кафедри політології та економічної теорії Миколаївського державного університету

Матія Ірина Борисівна – д.і.н., директор Українського інституту архівної справи та документознавства

Мамот Людмила Михайлівна – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Харківської області

Московченко Наталія Павлівна – старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Непомнячий Андрій Анатолійович – д.і.н., доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Нестуля Олексій Олексійович – д.і.н., завідувач кафедри Полтавського державного університету споживчої кооперації України

Нестуля Світлана Іванівна – к.і.н., доцент Полтавської стоматологічної академії

Нестуля Сергій Олексійович – пошукан Інституту історії України НАН України

Павловська Надія Павлівна – старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Палієнко Марина Геннадіївна – к.і.н., доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Пармонов Андрій Федорович – заступник директора з наукових досліджень Харківського приватного музею міської садиби

Піріг Олександра Андріївна – д.і.н., доцент Київського національного торгово-економічного університету

Піріг Руслан Якович – д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Пірко Василь Олексійович – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Платонова Надія Володимирівна – начальник Галузевого державного Архіву Міністерства внутрішніх справ України

Попов Олексій Дмитрович – аспірант Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Посохов Сергій Іванович – к.і.н., доцент, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Посохова Людмила Юріївна – к.і.н., доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Пришляк Володимир Васильович – к.і.н., доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки

Сельченкова Світлана Вікторівна – головний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Державного комітету архівів України

Симошенко Ігор Михайлович – к.і.н., науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Слободянюк Петро Якович – директор Державного архіву Хмельницької області

Старовойтов Микола Михайлович – директор Державного архіву Луганської області

Старостін Євген Васильович – д.і.н., професор, завідувач кафедри теорії й історії організації архівної справи Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету

Студенніков Ігор Васильович – виконавчий директор Центру регіональних досліджень, м. Одеса

Табачник Дмитро Володимирович – д.і.н., професор, Віце-прем'єр-міністр України

Темірова Надія – к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Титар Володимир Петрович – к.фіз.н., генеральний директор Інституту голографії

Титаренко Дмитро Миколайович – к.і.н., доцент кафедри соціальних, філософських та гуманітарних дисциплін Донецького державного інституту економіки та господарського права

Тронько Петро Тимофійович – академік НАН України, завідувач відділу регіональних досліджень історії України Інституту історії України НАН України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців

Федоренко Михайло Олександрович – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін УДМТУ ім. адмірала Махарова

Циганюк Василь Федорович – директор Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва

Чепуренко Янина Олексіївна – к.і.н., завідувач відділу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Чорний Дмитро Миколайович – к.і.н., доцент, заступник декана з наукової роботи філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шекера Олег Григорович – к.мед.н., провідний науковий співробітник Центрального науково-дослідного інституту Збройних сил України

Шумейко Михайло Федорович – к.і.н., доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету

Юдіна Лариса Миколаївна – провідний архівіст Державного архіву Харківської області

Ядоцук Вікторія Вікторівна – аспірантка Волинського державного університету імені Лесі Українки

Наукове видання

СТУДІЇ
з архівної справи
та документознавства

Том дев'ятий

Художнє оформлення обкладинки
А.С. Засць, Н.В. Михайличенко
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Верстка *Т. О. Ситник*
Коректори *С.Л. Зворський, С.Ф. Лозова,*
Л.П. Одинока, Н.П. Павловська

На четвертій сторінці обкладинки – логотип ЗАТ “Трускавецькурорт”,
співорганізатора конференції “Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції”

Підписано до друку 27.01.2003 р. Формат 60x84/8
Умовн. друк. арк. 11,7 Обл.-вид. друк. арк. 12,5
Някстад 500 прим. Зам. № 195

Надруковано ДЦЗД НАФ
03110, Київ, вул. Солом'янська, 24
Обкладинку виготовлено у Видавничому домі “КМ Академія”
04070, Київ, вул. Сквороди, 2

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД;
Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 9 – с. 202.

ISBN 966-625-010-1

В основу 9-го тому щорічника покладено тексти доповідей учасників Міжнародної наукової конференції “Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції” (Київ – Трускавець – Дрогобич, 16–19 квітня 2003 р.). У публікаціях порушено актуальні проблеми архівознавства, краєзнавства, джерелознавства; подано огляди архівних фондів, у яких репрезентовано інформацію про історію міст і сіл України, вміщено відомості про видання краєзнавчого характеру.
Для істориків, архівістів, викладачів вишніх навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я 53